Prof. Dr.
M. Kaya BİLGEGİL

Edebiyat
Bilgi ve Teorileri
(Belâgât)

ENDERUN KİTABEVİ

Prof. Dr. M. Kaya BİLGEGİL

EDEBİYAT BİLGİ VE TEORİLERİ

Belâgat

İkinci Baskı

ENDERUN KİTABEVİ

İ S T A N B U L

1989

Enderun Yayınları : 26

Enderun Kitabevi

Beyazsaray No. 46
Beyazıt - İSTANBUL
Tel. : 522 40 51

Dizgi - Baskı :
TÜRKİYAT Matbaacılık
Tel. : 591 83 95

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

EDEBİYÂT KELİMESİ VE TÜRKÇE'DE ALDIĞI MANÂLARA UMÛMÎ BİR BAKIŞ 1

I — AHLÂK VE DİLLE İLGİLİ BİR EDEBİYÂT ANLAYIŞI 1

1. EDEBİYÂT KELİMESİNİN MENŞEİ VE TÜRKÇEYE GİRMEDEN ÖNCE GEÇİRDİĞİ SAFHALAR 1
2. KELİMENİN TÜRKÇEDEKİ MÂCERÂSI 3

II — EDEBİYÂTI AHLÂKA BAĞLAMAYAN GÖRÜŞ 12

1. GEÇİŞ SAFHASI 12
2. EDEBİYÂTIN AHLÂKLA İLGİSİZLİĞİNİ İLERİ SÜREREK ONU GÜZEL SAN'ATLAR İÇİNDE ELE ALAN GÖRÜŞ 14
3. EDEBİYÂT ALEYHDÂRI BİR YAZAR ÜZERİNDE KISA DURUŞ 17
4. EDEBİYÂTI MİLLİ ZEVKİN TECELLİSİ SAYAN BİR DURUŞ 17
5. YAHYÂ KEMÂL'İN GÖRÜŞÜ 18
6. İKİ YENİ MÂNÂ 18

BİRİNCİ KİTAP

Birinci Bölüm

BELÂGAT 21

İkinci Bölüm

FESÂHAT (= Éloquence) 25

Birinci Altbölüm

FESÂHATİ BOZAN HÂLLER 25

Seslerin Yorucu Vasıfta Olması 25

1. Harflerde Tenâfür 26

a) **Kelimelerde Tenâfür** 26
b) **Terkiblerde tenâfür** 26
2. İsim Tamlamalarında Zincirleme 27
a) **Türkçe isim tamlamalarında** 27
b) **Farsça isim tamlamalarında** 27
3. Fiilimsiler, Edât ve Bağlaçlarda Zincirlemeler 28
a) **Fiilimsilerde zincirleme** 28
b) **Edât ve bağlaçlarda zincirlemeler** 28
4. Niteleyici Kümelerde Zincirleme 28
5. Tekrâr Sıklığı (Kesret-i tekrâr) 29
6. Lüknet 29
Mânâyâ Âit Kusurlar 31
7. Garâbet 31
Garâbeti doğuran sebepler 31
a) **Garâbetin iltizâmı** 31
b) **Taklit** 31
Garâbetin Tezâhürü 31
Garâbetin sınıflandırılması 33
Zâtî garâbet 34
Ârızî garâbeti 34
Mehcûra âit garâbet 34
Menfûr garâbet 34
8. Kıyâsa muhâlefet 35
9. Za'f-ı te'lif 38
10. T a ' k î d 40
Lafzi ta'kîd 40
Ma'nevî ta'kîd 42
11. İmlâsızlık 43

Üçüncü Bölüm

MEÂNİ : 44

Birinci Altbölüm

Yükleme (= İsnâd) : 44
Yükleme Çeşitleri : 45
Kelâmın Öğeleri (Rükünleri) : 45

İkinci Altbölüm

Haber (Bildirme) isnâdı (Yüklemesi) : 46
a) **İbtidâî Bildirme (İbtidâî haber) :** 46
b) **İstemeli Bildirme (Talebî haber) :** 46
c) **İnkâr Bildirmesi :** 46
ç) **İsrâr Bildirmesi :** 47
Maksada göre bildirme isnâdları : 47

Üçüncü Altbölüm

Dilek İsnâdı (= İnşâ İsnâdı) : 48

I. İstek Bildirenler: 48
1. Soru (istifhâm): 48
2. Temennî (= Dilek): 49
3. Emir: 50
4. Nehiy (= Yasaklama): 52
5. Nidâ (Ünlem): 52
II. İstek Bildirmeyenler: 54
1. **Ummak (= Terecci):** 54
2. **Şaşmak (= Taaccüb):** 54
3. **Haberin dilek yerinde kullanılması:** 55

Dördüncü Altbölüm

Yüklem (= Müsned): 56
I. Hatırlatıcı Bilgiler: 56
II. Yüklemin Alacağı ve Bulunacağı Hâller: 56
1. Yüklemin Kaldırılması (Hazfı): 57
2. Yüklemin Zikri: 58
3. Yüklemin Belirtili (Ma'rife) Olması: 59
4. Yüklemin Belirtisiz (Nekre) Olması: 60
5. Yüklemin İsim, Fiil ve Fiilimsi Olması: 60
a) **Yüklemin isim olması:** 60
b) **Yüklemin fiil olması:** 62
c) **Yüklemin fiilimsi olması:** 66
6. Yüklemin Yer Değiştirmesi: 67
a) **Mânâ yüzünden:** 67
b) **Nazım tekniği yüzünden:** 67
c) **Üslûb yüzünden:** 68
7. Yüklemin Pekiştirilmesi, nitelenmesi: 69

Beşinci Altbölüm

I. ÖZNE VE SÖZDE ÖZNE (MÜSNEDÜNİLEYH): 70
II. MÜSNEDÜNİLEYHİN GÖSTERDİĞİ HÂLLER: 70
1° Kelâmın Başında Zikr Olunması 71
2° Müsndünileyhin yer değiştirmesi 73
3° Müsnedünileyhin kaldırılması 74
4° Müsnedünileyhin Belirtili (= Ma'rife Olması
5° Müsnedünileyhin Belirtisiz (= nekre) Olması 82
6° Müsnedünileyhin Nitelenmesi (= tavsifi) 82
7° Müsnedünileyhin Pekiştirilmesi (= te'kidi) 83
8° Müsnedünileyhin Bağlı Hâl Alması (= atfı) 84
9° Müsnedünileyhin Görünüş Gereğine Aykırı Kullanılması 85

III. MÜSNED (YÜKLEM), MÜSNEDÜNİLEYH (ÖZNE VE SÖZDE ÖZNE) ÜZERİNDE TAMAMLAYICI BİLGİLER 87
1. Mutabakat (Uyuşma) (?) 87
2. Üstün Tutulma (?) (= Tagliib) 88
IV CÜMLENİN TAMAMLAYICI RÜKÛNLERİ (ÖĞELERİ) 89
I Mef'ûller 89
Mef'ûllerin Sınıflandırılması 89
1. Sarih Mef'ûller 89
2. Sarih Olmayan Mef'ûller 90
a) **Mef'ûl-i fihler** 90
b) **Mef'ûl-i ileyh** 90
c) **Mef'ûl-i anh veyâ mef'ûl-i minh** 91
ç) **Mef'ûl-i ileyh** 91
d) **Mef'ûl-i aleyh** 91
II Mef'ûller Dışında Kalan Tamamlayıcı Erkân (Öğeler) 91
1. Hâl 91
2. Zarf 93
3 Temyiz 94
4 Diğer bir tamamlayıcı 95
III Mef'ûller Üzerinde Belâgat Bakımından Bazı Dikkatler 96
Sarih Mef'ûlde 96
Sarih Olmayan Mef'ûllerde 97

Altıncı Altbölüm

DARALTMA (= KASR = RESTRICTION 99

I. Giriş, Târif 99
II. Daraltmanın Yolları 100
III. Daraltmanın Sınıflandırılması 101
1. Kuruluş Bakımından Sınıflandırma 101
1° Zevkle ilgili daraltma 101
2° Durumla ilgili daraltma 101
2. Mânâ Bakımından Sınıflandırma 102
1° Hakikî daraltma 102
a) **İmkânsız (= muhal) sonuçlu daraltma** 102
b) **Gerçekliği mümkin sonuçlu daraltma** 102
— **Tahkikî gerçek daraltma** 102
— **İddiâ daraltması** 102
2° İzâfî veyâ nisbî daraltma 103
a) **Efrad daraltması** 103
b) **Kalb daraltması** 103
c) **Belirtmeli daraltma (= tâyin daraltması)** 103

Yedinci Altbölüm

BAĞLAMA VE DAĞITMA (= VASIL VE FASIL 104
I. Bağlama (= Vasıl) 104

1. **Bağlaçlar** 104
2. **Bağ fiiller** 104
II. Bağlamanın Şartları 105
1. **Hükümde Ortaklık** 105
2. **Birleştirme yönü** 106
a) **Akla bağlı birleştirme yönü** 106
c) **Vehme bağlı birleştirme yönü** 107
c) **Hayâle bağlı birleştirme yönü** 108
III. Ayırma 108

Sekizinci Altbölüm

KELÂMIN BİRLEŞTİRİLME VE BAĞLANMA TARZLARI 109

I. Sebk Usûlü 109
1. **Mevsûl sebk** 110
2. **Mefsûl sebk** 110
3. **Mürekkeb sebk** 110
II. Nisbî Umûr 111
Eşitlik (= Müsâvât), Sözü Kısaltma (= İcâz), Söz Katma (= İtnâb) 111
1. Eşitlik (müsâvât) 111
2. Sözü kısaltma (= İcâz) 112
3. Söz katma (= İtnâb) 118

İKİNCİ KİTAP

I. MAKBÛL SAYILAN SÖZ KATMA 118
1 — Bir Unsur ile 119
2 — Birden çok unsur ile 120
1° Özü söyledikten sonra açıklama 120
2° Olumludan sonra olumsuzu, olumsuzdan sonra olumluyu söyleme yoluyla 120
3° Umûma delâlet eden lafızdan sonra, husûsa âit lâfızı söylemek yoluyla 120
4° Tekrir yoluyla 121
5° Ara söz (= i'tirâz) veyâ ara cümle (= cümle-i mu'teriza) katma yoluyla 122
6° Mânevî itnâb 123
II. MAKBÛL SAYILMAYAN SÖZ KATMA 123
BEYÂN 125

Birinci Bölüm

Umûmî Bilgiler 125

Birinci Altbölüm

LAFZIN MÂNÂYA DELÂLETİ 126

İkinci Altbölüm

HAKİKAT 127

Üçüncü Altbölüm

MECÂZ (= TROPE)
129

I. Tanıtılması 129
II. Bölünmesi 130

Dördüncü Altbölüm

KİNÂYE 134
GALÂT 134

İkinci Bölüm

ANALOJİ (= TEMÂSİL) İLGİSİYLE KURULAN MECÂZLAR 134

Birinci Altbölüm

TEŞBİH (= BENZETME) 134

I. Mevzûa Giriş 134
1. Târif 134
2. Teşbihin Erkânı 135
A — Müşebbeh ve Müşebbehünbih 135
B — Teşbih Edatları 138
C — Vech-i Şebeh 143
3. Teşbih Çeşitleri 145
A — Anılan Rükünlerin Sayısına Göre Teşbih Çeşitleri 145
B — Müşebbeh ve Müşebbehünbihlerin Birden Ziyâde Oluşuna Göre Teşbih Çeşitleri 146
C — Tarafların Ortak Vasıftaki Üstünlük Derecesine Göre Teşbih Çeşitleri 147
Ç — Vech-i Şebehin Husûsiyetlerine Göre Teşbih Çeşitleri 147
4. Teşbihte Tarafları Birbirine Bağlama Yolları 150
5. Teşbihten Maksat 151
6. Teşâbüh 153

İkinci Altbölüm

İSTİÂRE (= METAPHORE) 154

1. Tarif 154
2. Kaynakları 155

3. Rükünleri (Öğeleri) 158
4. İstiârenin Çeşitleri 158
A — Lafzın Tek veyâ Birden Ziyâde Oluşuna Göre İstiâre Çeşitleri 158
B — Tarafların Birşeyde Birleşip Birleşmemesine Göre İstiâre Çeşitleri 165
C — Taraflara Âit Mülâyimlerinin Söylenip Söylenmemesine Göre İstiâre Çeşitleri 166
Ç — Câmi'in Açık veya Gizli Oluşuna Göre İstiâre Çeşitleri 167
D — Câmi'in Tarafların Kavramında Yer Alıp Almayışına Göre İstiâre Çeşitleri 167
E — Taraflarla Câmi'in Keyfiyetlerine Göre İstiâre Çeşitleri 168

Üçüncü Altbölüm

MÜRSEL MECÂZ (= MÉTONTMİE) 169

Dördüncü Bölüm

Birinci Altbölüm

KİNÂYE (= ALLUSION) 174

1. **Kinâyenin Öğeleri** 175
2. **Kinâyenin Çeşitleri** 175
3. **Kinâyenin Ehemmiyeti** 177

İkinci Altbölüm

TA'RİŞ (= INSINATION) 177

ÜÇÜNCÜ KİTAP

BEDİ' 181

Umûmî Bilgiler 181

Birinci Bölüm

MÂNÂ İLE İLGİLİ SAN'ATLAR 183

Birinci Altbölüm

DÜŞÜNCEYE BAĞLI SAN'ATLAR 183

Birinci Yazı

Birinci Derecede Zekâya Bağlı San'atlar 183

I. Tezâd (= Antitése) 184
II. Telvihler 190
1. Mâ'nevî Mugâlata (Épitrope) 190
2. İstihdâm 190
3. Tevcîh 191
4. Tevriye 192
5. Tecâhül-i ârif veyâ Tecâhül-i ârifâne 196
6. İrhâ-yı İnân (Extention) 197
7. Mukadder Suâle Cevab 198
8. Mezheb-i Kelâmî 199

İkinci Yazı

İkinci Derecede Zekâya Bağlı Olan San'atlar 200
I. TEZKÂR 200
1. Müşâkele 200
2. İstitrâd 203
3. İrsâd 203
4. İdmâç 204
5. Beliğ Sükût 205
6. Kavl-i bi'l-Mücib 207

Üçüncü Yazı

Tahayyüle Bağlı San'atlar 209
I. Teşhis ve İntak 209
1. Teşhis (= Personnification) 209
2. İntak 211
II — Hüsn-i Ta'lil ve Yarı Hüsn-i Ta'lil 212
III — İzâm (= Hyperbole) 216
1 — Mubâlağa 216
2 — İfrat, Tefrit ve İktisat 219
3 — İstidrâk 220
4 — İstibtâ'a 224

İkinci Altbölüm

İHTİRASLARA BAĞLI SAN'ATLAR 224

Birinci Yazı

Çığlıklı San'atlar 225
1 — Nidâ (=Exclamation) 225
2 — Tekmile-i Sadr (= Épiphonème) 231

İkinci Yazı

Kesintili Sanatlar 234
1 — Doğrudan Doğruya Kesme (katı') 234
2 — Terdîd (= Disfonction) 236

Üçüncü Yazı

Dönüşlü San'atlar 238
1 — Rücû' 238
2 — İltifat 242
3 — Tecrit 249
4 — Lafızdan Dönüş: Tekrir (= Anaphore) 252

Dördüncü Yazı 256

Kademeli (= Basamak) San'atlar 256
1 — Tedric (= Gradation) 256

Beşinci Yazı

Sorulu San'atlar 259
1 — İstifhâm 259
2 — Cevaplı İstifhâmlar 263

Üçüncü Altbölüm

Bilgiye Bağlı San'atlar 266

Birinci Yazı

Bilginin Malzeme Olarak Kullanıldığı San'atlar 266
1 — Telmih 267
2 — İktibas 268
3 — Tazmin 269
4 — Mülemmâ' 270

İkinci Yazı

Maksadın Bulunması Dinleyici Veyâ Okuyucuya Bırakılan San'atlar 271
1 — Mu'amma 272
2 — Lugaz 273

Dördüncü Altbölüm

Yapıya Bağlı Mânâ San'atları 276

Birinci Yazı

Cem'iyet 276
1 — Mutâbakat 276
2 — Tenâsüb 276
3 — İhâm-ı Tenâsüb 277
4 — İhâm-ı Tezâd 280
5 — Teşübüh-i etrâf 280

İkinci Yazı

Tensik 281
1 — Sıfatların Tensîkı 281
2 — Müzâvece 283
3 — Cem 283
4 — Tefrik 285
5 — Taksîm 286
6 — Berâberinde Tefrik Bulunan Cem 287
7 — Berâberinde Taksîm Bulunan Cem 288
8 — Berâberinde Tefrik ve Taksim Bulunan Cem 289
9 — Sayıların Siyâkatı 289
10 — Leff ü Neşir 290
11 — Ittırât 292

Üçüncü Yaz

Yapıya Bağlı Diğer Mânâ San'atları 292
1 — Berâ'at-ı İstihlâl 293
2 — Zamirlerin Tevkidi 294
3 — Takdîm-Te'hîr 295
4 — Sihr-i Helâl 298

Beşinci Altbölüm

Diğer Birkaç Mânâ San'atı 300
1 — Tefri' 300
2 — Hezel 300
3 — Tasbî 303
4 — Kelâm Edebi 304

İkinci Bölüm

LAFIZLA İLGİLİ SAN'ATLAR 306

Birinci Altbölüm

CİNÂS 307

Birinci Yazı

I — Lafızların birbirine göre durumları 307
II — Cinas, lafızlar arasındaki ses ve yazı benzerliğine dayanır. 308

İkinci Yazı

CİNÂS VE ÇEŞİTLERİ 309
1.° Dört benzerlik yönü 309
2.° Tâm Cinâs 310
3.° Tâm Cinasın yapı bakımından sınıflandırılması 311
4.° Tâm olmayan cinaslar 314
MÂNEVÎ CİNAS 320

İkinci Altbölüm

İŞTİKAK 326

Üçüncü Altbölüm

Reddü'l-acüz ale's-sadr 328

Dördüncü Altbölüm

Kalb 330

Beşinci Altbölüm

Akis 331

Altıncı Altbölüm

Tedvir 333

Yedinci Altbölüm

Seci ve Ona Bağlı San'atlar 334

Birinci Yazı

Seci 334

İkinci Yazı

Seci'e Bağlı San'atlar 338
1 — **Tasrî'** 338
2 — **Muvâzene** 339
3 — **Mümâsele** 339
4 — **Lüzûm-ı mâ-lâ-yelzem** 340
5 — **Tarsi'** 340

Sekizinci Altbölüm

LAFZA BAĞLI SAYILMASI GEREKEN İKİ SANAT 341

1 — **Taştîr** 341
2 — **Teşri'** 341

Üçüncü Bölüm

Bedi'in Mülhakları 342

Birinci Altbölüm

Faydalı ve Usulle İlgili Mülhaklar 342
1 — **Faydalı Mülhaklar** 342
2 — **Usulle İlgili Mülhaklar** 342

1.° Akd ü Hal 342
2.° Ahz ü Saraka 343

İkinci Altbölüm

Mütevassit Mülhaklar 345
Târih San'atı 346
Bilginin tesbit edildiği bir Hüner 346

Üçüncü Altbölüm

Zâid Mülhaklar 358
Harflerin Şekil ve Düzenlerine Bağlı Hünerler 358
1 — Mühmel 358
2 — Mu'cem 359
3 — Hayfâ 359
4 — Rıktâ 359
5 — Tashif 359
6 — Mevsûl 360
7 — Mukatta' 360
8 — Mütelevvin 360
9 — Hazf 360

BİRİNCİ BASKININ ÖNSÖZÜ

Bu kitap, bir öğretim ihtiyâcından doğuyor: Bir yandan kendi öğrencilerimize, diğer yandan üniversitelerimizin çeşitli fakültelerinde Türk dili ve edebiyatı dersleri okuyan ve eğitim fakültelerimizin Türkçe bölümlerinde bulunan gençlere, fazla olarak edebiyat öğretmenlerimizle tecessüs sâhiplerine hizmet ümidi; bizi bu notları bir araya toplamağa sevketti.

Bütün gayretlerimize rağmen hayâtiyetlerini ancak kütüphânelerde muhâfaza edebilen terimlerin yenilerini getiremedik. Teklîf mâhiyetindeki bâzı tâbirlerimiz de, hemen sahîfeye konulur konulmaz yerlerini yadırgadılar. Öylece, bu kültür «peszindelikleri» kendi adlarıyla anıldı. Büyük tasniflerde doğuya has belâgat kitaplarını sadâkatla tâkibettik. Bâzan onlardan uygun örnekler de aldık. İç tasniflerin ise şahsî olanları, hattâ batıya bağlı bulunanları vardır.

Böylelikle eski kütüphânelerimizle yeni insanlarımızı barıştırabilirsek hattâ bu insanların bâzılarında barışma temâyülünü uyandırabilirsek vazîfemizin yerine getirilmesinde bir adım daha ilerlediğimize inanacağız.

Erzurum, 1980 — Prof. Dr. **M. Kaya BİLGEGİL**

Özür :

Gerek kitabevimiz, gerek matbaa personeli tarafından azâmi titizlik gösterilmesine rağmen hatadan tamamen kaçınmak mümkün olmamıştır.

Küçük de olsa, meydana gelen bu yanlışlıklardan dolayı okuyuculardan özür diler, okumaya başlamadan düzeltmelerini rica ederiz.

Enderun Kitabevi

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
6	4 ve 5	(Bu iki satır yer değiştirecek.)	
9	12	âliye	âliye-i
107	29	tezâd	tezâyif
145	31	zikredilirken	zikredilen
188	12	Sâylesi	Sâyesi
195	21	(«**Bakımından**» ve «**mütâlaa**» kelimeleri arasına «**da**» kelimesi ilâve edilecek)	
210	25	isnâdına da	isnadında
253	11	Şerer-şefân	Şerer-feşân
256	31	dugular	duygular
257	13	sağlamaktı	sağlamaktır.
257	30	boş	baş
271	8	(«**ile**» ve «**hacetin**» kelimeleri arasına «**kıl**» kelimesi ilâve edilecek.)	
297	6	(Satırın başındaki «**müsebbibten**» kelimesinin başına «**Sebebin**» kelimesi ilâve edilecek.)	
315	19	(«**pervane**» kelimesinden sonraki kelime) «**ağ - ağu**» olacaktır.)	
358	20	tasarruflarda	tasarruflar

GİRİŞ

EDEBİYÂT KELİMESİ VE TÜRKÇE'DE ALDIĞI MÂNÂLARA UMÛMÎ BİR BAKIŞ

I — AHLÂK VE DİLLE İLGİLİ BİR EDEBİYAT ANLAYIŞI

1. EDEBİYÂT KELİMESİNİN MENŞEİ VE TÜRKÇE'YE GİRMEDEN ÖNCE GEÇİRDİĞİ SAFHALAR

Edebiyât kelimesi Arap sözlüğünden alınmıştır, «edb»den gelmektedir. O da, daha uzak bir geçmişte «dâvet», husûsî olarak «yemeğe dâvet» mânâsını taşıyan «edb»e bağlanıyor[1]. C. Nallino'yya göre[2] El-Misbâhü'l-münîr yazarı (H. VIII. yy.), «edeb»i «nefis riyâzâtı ve iyi ahlâk» karşılığı olarak almış ve Ebû Zeydü'l-Ensârî (ölümü: H. 214-216)'den naklen «güzel bir nefis riyâzâtı ve herhangi bir fazîlet» mânâlarına geldiğini bildirmiştir. Yine aynı bilgiden öğreniyoruz ki, Kitâbü't-ta'rifât yazarı Cürcânî'ye (H. IX. yy.) göre edeb, «herhangi bir yanlışı düzeltmeğe yarayan bilgi...» demektir. C. Nallino'nun kaynakları arasında bu kelime ile ilgili en geniş bilgi Murteda ez-Zebîdî'nin (H. XIII. yy.) **Kâmûs şerhi**nde yer alıyor: Edeb; 1) halk arasında hüküm süren en güzel ahlâk, 2) insanı fenalıklardan sakındırıp iyiliğe sevkeden meleke, 3) güzel huy ve hayırlı amel mânâlarına geliyor. 4) İslâmlıktan sonra da Araplara has ilimleri içine alan bir terim olarak kullanılmıştır[3].

Yukarıda adı geçen İtalyan müsteşrikı, edeb sözünün kazandığı mânâlar için kronolojik sınır çizmeğe de gayret etmiştir: Buna

[1] Muhammed Hâşim Atiyye, **El-Edebü'l-arabi ve târihuhu,** Mısır 1936.

[2] C. Nallino, **Târlhü'l-adabi'l-arabiyye,** 1954, s. 16.

[3] İbni Haldûn'a göre araplara âit ilimlerin unsurları (erkânı) şunlardır: **Lûgat, nahiv, beyân ve edeb.**

göre kelime, Câhillik çağı'ndan H. II. yy.a kadar güzel ahlâk ve âdeti ifâde ediyordu. H. III. yy.'da din ilimleriyle âlet ilimleri ayırtıldı: Sarf (morphologie), nahiv (syntaxe), lugat ve beyân gibi unsurlardan meydâna gelen «edeb» de âlete âid ilimler arasında yer aldı. **Littérature** karşılığında kullanılması çok sonradır; zîrâ, VI. yy.a kadar bu kelime arap asıllı ilimlere tahsîs edilmişti. Müşteşrıkin, bütün bu mânâ değişikliklerini gösteren bir de şemâsı vardır ki, biraz sonra türkçesini vereceğiz.

Başka kaynakları tâkibedersek şu bilgilerle karşılaşacağız[4]:

Çok eski çağlarda «dâvet» mânâsına gelen «edb»; İslâmlıktan bir yüz yıl önce, zarîflik ve ahlâkla ilgili edeb kelimesini doğurmuştu[5]. Bu mânâ, Emevîler'in son, Abbasîler'in ilk yıllarına kadar sürdü. Emevî devletinin yıkılmasına yakın yıllarda, halîfeler çocuklarının yetiştirilmesi için «müeddib» seçmişlerdir, bunun bir gelenek hâlinde ilk Abbasî halîfeleriyle onların vezîrlerine de geçtiğini biliyoruz. Müeddibler şiir, târîh, din bilgisi öğretiyorlardı. Demek ki kelime, halîfeliğin Şam'dan Bağdâd'a geçişi yıllarında «müeddib»lerin öğretim sâhasına giren bu bilgileri içine alıyordu. Daha sonra kelâmcılarla, filozoflar arasındaki düşüncelerin hepsi bu söz içinde toplandı. Nihâyet **Kitâbü'l-egânî** gibi mevzûları hiç bir ilime bağlamayan eserler yazıldı. Bunlar da edebiyâtla ilgilidir.

Nahiv, tasrif, arûz, belâgat usûlü gibi dile hizmet edecek eserlerin te'lîfine girişildikten sonra, bunlar da «edeb» sözü ile ifâde edildiler. Kelime, bu kavram şümûlünü geçen yüzyıla kadar muhâfaza etti. Ancak araplar arasında edebiyât târîhi kendisini gösterdikten sonradır ki, edebiyât; bünyesinden nahvi, tasrifi, lugati atabilmiştir.

H. III. yüzyılda İbni Kuteybe tarafından yazılmış **Edebü'l-küttâb** adlı bir eser vardır. Burada verilen bilgiye göre, arapçadan başka geometri, aritmetik, hukuk, târih gibi mevzûlar bile «edeb»in içine giriyordu[6].

Demek ki, edebiyât kelimesi yüz yıllar boyunca araplar arasın-

[4] Islâmlıktan önce «edîb» kelimesi de kullanılmıştır: Muhazzimü'l-Ukayli «insân»ı, İbni Vebisa el-Esedi «deve»yi bu kelime ile vasıflandırmıştır. Her iki şâirde de kelime ahlâk «tehzîb»i ve riyâzâtla ilgili bir mânâ taşımaktadır.

[5] **El-İktidab fi şerhi edebi'l-küttâb,** (Şârih: El-Batalyevsi, 1901).

[6] Bu mevzûda, Hazret-i Peygamber'in bir hadîsinden bahsediliyor: **Eddebeni Rabbi fe-ahsene te'dibi** (= Rabbim beni te'dibetti; fakat güzel te'dibetti).

da iyi ahlâk, dil ilimleri, din mevzûları dışında kalan ve bu kavim arasında doğmuş bulunan ilimler, nihâyet bu yazıda inceleyeceğimiz disipline tahsîs edilmiştir[7].

2. KELİMENİN TÜRKÇEDEKİ MÂCERASI

Kelime; dilimizde bu mânâların hemen hepsi ile karşımıza çıkabilir.

«Bu da malûm olsun ki ulûm-i arabiyye on iki fenn olup bunlara ulûm-i edebiye dahi denilür. Bunların sekizi usûl, dördü fürû'dur.

«Usûl-i semâniye: Lugat, sarf, iştikak, nahiv, meânî, beyân, arûz ve kafiye fenleridir. Fürû-ı erbaa: İnşâ, fürûz, şiir, muhâdarat ve hat yânî: imlâ fenleridir»[8].

Taşköprü-zâde; me'âni, beyân, belâgat... gibi türlü ilimleri ayrı ayrı ele aldığı hâlde, bütün bunları bir tek «edeb» kelimesi altında toplamış değildir.

Kâtip Çelebi de «ilmü'l-edeb» başlığı altında yaptığı târifle, önce «arap dilinde söz ve yazı bakımından yanlışa düşmekten sakınıp korunmağa yarayan ilimdir»; sonra da, «edeb ilmi, o ilimdir ki, söz ve yazıda hatâya uğramaktan kurtulmak onunla mümkin olur» diyor[9] Müteâkiben bu fennin chemmiyetini belirtip «edeb» adı altına girecek ilimlerin sayısı mevzûundaki ihtilâfa geçiyor.

Bu îzâhâtta dikkati çekecek nokta, kelimenin ahlâkla ilgisine temâs edilmemiş olmasıdır. Bunu bir kasde bağlamaya imkân yoktur. Zîrâ ileriki devrede bile uzun müddet sözü edilen ilgi öne sürülmüştür.

Mütercim Âsım Efendi «edeb»i vasıflandırırken «bâ'is-i te'dîb» sözünü kullanıyor. Türklerin batı kültürü ile temâslarından sonra, yalnız arap kaynaklarına dayanarak kitap yazanlar değil, Avrupa'yı görmüş şahsiyetler de, kelimenin bu mânâsını bırakmamışlardır.

Şinâsî Efendi'ye göre bu «fen», insâna iyi huy öğreteceği için «edeb» adını almıştır; onunla uğraşanlara «edîb» denilmesi de ay-

[7] **Mevzûatü'l-ulûm,** İkdam Matbaası 1313.
[8] A. Cevdet (Paşa), **Belâgat-i Osmâniyye,** Beşinci tab'ı, 1323, s. 8 - 9.
[9] **Keşfü'z-zünûn,** I. Maarif Matbaası 1941, S. 44-45.

nı sebeptendir: «Fenn-i edeb bir mârifetdir ki insâna haslet-ámûz-ı edeb olduğu için edeb ve ehli edîb tesmiye kılınmıştır.»[10].

Makalelerinde, «muâheze» yazılarında, mukaddimelerinde, takrizlerinde, mektûplarında... türlü vesîlelerle edebiyâta dâir düşüncelerini ortaya koyan Nâmık Kemâl, bu mevzûda kendisinden sonra muhtelif kimselerde izine rastlayacağımız kanâatlerin sâhibidir. Yazara göre, her şey millete faydası nisbetinde değer kazanır. Edebiyâtsız millet de, dilsiz insâna benzediğine göre, sözü geçen disiplinin, Kemâl Bey için büyük bir ehemmiyeti vardır. Zîrâ o, «bir milletin kuvve-i nâtıkasıdır»[11]. «Râbıta-i milliye»de büyük «hizmetleri» görüldüğü gibi «milletin hüsn-i terbiyesi»nde de büyük te'sîri vardır[12]. Fakat «müellefât-ı mensûremizde efkâr ve güftârı tabiî hiçbir kitap yoktur ki tabîata te'sîr ile tehzîb-i ahlâka hizmet etsin»[13]. Edebiyât, yüzyıllar boyunca «terbiye-i efkâra hizmet etmiş» edîbler sâyesinde zenginleşir[14]. Böyle bir edebiyât da «muhâtabı ıslâh» eden faydalı bir eğlence olur. En iyi terbiye bu sâyede kazanılır. Yazara göre: **«Ahlâk-ı alâi**den terbiye görmek hapisde ıslâh-ı nefsetmeğe, **Telemak** gibi hikâyâtdan bir şey istifâde etmek ise muntazam bahçede ders okumağa benzer.

«Mahbeslerde, zindanlarda kaç kişi ıslâh-ı nefs edebiliyor?..»[15]. Abdülhak Hâmid'e yazdığı bir mektupta kendisinin eserlerini istediği dereceye yükseltmediğini bildirerek, «sen yükseltebilirsen bir milletin mürebbiyân-i irfânından ma'dûd olursun» diyor. Yeni edebiyâtı öğen şöyle bir beyti vardır:

Dest-i üdebâda kilk-i irfân
Oldu hele tercemân-ı vicdân[16]

Burada «vicdân» sözü, içe âit bir ölçü mânâsında kullanılmıştır. Aynı düşünce, bu edebiyâtı İrfân Paşa'ya karşı savunurken de kalemine geliyor: «Edebiyât kâideten irfân ve vicdânın tercemân-ı müdrikât ü hissiyâtı olmak lâzım gelir»[17].

[9] **Müntehâbât-ı Tasvîr-i efkâr, Mebâhis-i edebiyye Mes'ele-i mebhûsetünanha**, Konstantiniyye 1303, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 38.

[11] **Celâleddin-i Harzemşah,** Kanûn-ı esâsî Matbaası, Mısır, 1315, **Mukaddime-i Celâl,** s. be kaf.

[12] **Tasvîr-i efkâr,** nr. 416, yıl 1238.

[13] a.y.

[14] a.y.

[15] **Son Pişmanlık,** Mukaddime.

[16] **Tahrib-i Harâbât,** birinci tâbı, Konstantiniyye, 1303, s. 1.

[17] **Kemâl Bey'in İrfân Paşa'ya Mektûbu** (Muâhezât-ı edebiyyeyi şâmildir).

Demek ki Nâmık Kemâl, her şeyden önce edebiyâta ahlâkî bir gâye çiziyor. Bu gâyeyi gerçekleştirecek eserler hangi vasıfta olmalıdır? Bu mes'elenin karşılığını da, «Lisân-ı Osmânî'nin edebiyât: bâzen mübhem, bâzen açık ve etrâflı sûrette muhtelif eserlerinde hakkında bâzı mülâhazâtı şâmildir» başlıklı makâleden itibâren[18], tâkibedebiliyoruz. Edebiyât, önce gerçeği aksettirecektir. Gerçek, Kemâl Bey'in dilinde, réaliste'lerdeki mânâsı ile kullanılmıyor. Yazar; bu söz yardımıyla, mevzûunu ve diğer malzemesini imkânsızlıklar âleminden almayan bir edebiyâttan bahsetmek istiyor. Bu vasıftaki eser de, «mânâ ve mantıka mugâyir» sözleri taşımaz. **Tahrîb-i Harâbât**'a bakarsak:

Makbûl ola mı şuûrsuz şi'r

mısrâını göreceğiz. Yazarın «şuûr»u tamâmen «akıl» karşılığı olarak kullandığı meydândadır[19]. Esâsen «edebiyâtın rûh-ı aslîsî»nin de «hikmet» olduğunu bildiriyor[20]. Kemâl Bey, klişeleşmiş, İrân'a has benzetmeler, «güzerân etmesi» mümkin olmayan hikâyeler ve mübâlağalarla dolu bir edebiyât yerine; akla uygun, milletin irfânını yükseltmeğe hizmet eden bir edebiyâtı tercîh ediyor ve ona «edebiyyât-ı sahîha» adını veriyor: «İşte nazar-ı istihfâf-ı âlilerine mazhar olacak kadar olsun nâmları söylenilen edebiyât-ı sahîha» tarafdârları lisânımıza mübâlağanın makbûl ve mâkûl olan hadlerden tecâvüz edüp de medhûl olan gulüvv mertebesine vararak, müdrikât-ı beşeriyyeyi harâb edercesine edebiyyât nâmına bir cihân-ı vehmiyyâtın vücûduna meydân verilmemesi arzû-yı hâlisânesindedir»[21].

Görülüyor ki, Nâmık Kemâl, akla dayanan «ilmî» bir edebiyâta tarafdârdır. Esâsen yazara göre, «güzel yazmak güzel düşünmekden» başka bir şey değildir. Nitekim Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in «mübâlâğa-yı şâirânelerini», «oldukça hakîkate mütekârib görünecek kadar fezâil-i ilmiye ve akliyeyi câmi» oldukları için beğenmiştir[22].

Maamafih Kemâl Bey, «acemâne» dediği hayâllerinden dolayı eski edebiyâta hücûm etmesine, halkla aydınlar arasındaki büyük

[18] **Tasvîr-i Efkâr,** 16 Rebiülâhir 1283 ve 19 Rebiülâhir 1283, Nr. 416, 417.

[19] Kemâl Bey'in İrfân Paşa'ya mektûbu, s. 17.

[20] Bu sözle Nâmık Kemâl'in rasyoneliste'liğinden bahsetmek istediğimiz zannedilmesin.

[21] **Kemâl Bey'in İrfân Paşa'ya mektûbu,** s. 15.

[22] **Tahrîb-i Harâbât.**

dil ayrılığından şikâyette bulunmasına rağmen, aşağı tabakadan halkın diline de tarafdâr değildir. **Celâl mukaddimesi**nde şöyle bir cümle ile karşılaşıyoruz:

«Bir millete edeb hâsıl etmek için anın eczâ-yı terkîbi olan ifâdâtını; en süflî bulunan efrâdının muhâverâtından intihâb etmek çocukların terbiyesini ayvazlara havâle etmek kabilinden olur»[23]. Yazar, aşağı tabakaya mensûb halkın dilindeki «mehâsin-i edebiyyeden» yânî san'attan mahrûm yönleri «kaba türkçe» sayıyor. Bu davranışı ile başka yerlerde de karşılaşmaktayız. Vefik Paşa'nın **Mikro-Mega tercemesi** için yazdığı muâheze-nâmede, mütercim «tasalanmak» kelimesini kullandı diye «bundan sonra kimin haddine mahalle karılarının cehlinden bahsetsin» diyor. Esâsen, bütün ithâmlarına rağmen yürekten bağlı bulunduğu eski edebiyâtı, sözleriyle de tamâmen inkâr etmiş değildir: «Asâr-ı atîkamızdan ne kadar müştekî olursak olalım; kütüphânelerimizi yakmayacağımız ve milletimizin bir târîh-i edebini inkâr ile yazı yazmağa bizce bu asırda hâsıl olmuş bir ma'rifet hükmünde tutmayacağımız meydândadır»[24] dedikten sonra Sinân Paşa, Fuzûlî, Veysî, Na'imâ, Âkif Paşa, Bâkî, Rûhî, Nef'î, Sabrî, Fehîm, Nâilî, Nâbî, Nedîm, Sâmî, Râgıb... gibi bir takım yazar ve şâirlerin adlarını sayarak bunların söz oyunlarından, vehimlerle örgülü hayâllerden, aklın alamayacağı mübâlağalardan uzak bir çok eserleri olduğunu, bu eserlerin «ellerde tedâvül» etmekte bulunduğunu bildiriyor. Ayrıca bahis mevzûu eserlerin «hikmeti hâvî» bir nitelik taşıdığını da ilâve ediyor. Bundan başka, Türk «üdebâ ve bülega»sını taklitçiliğiyle ithâm ettiği İrân Edebiyâtını da öğdüğü yönler vardır. Hattâ doğu edebiyâtlarının avrupalılar tarafından taklîd edildiği, bu sâyede, onları örnek sayarak yazı sâhâsında batılıların bugünkü seviyelerine yükseldiği iddiâsındadır.

Esâsen Nâmık Kemâl «âsâr-ı edebiyyenin belâgati müeddâ, fesâhati edâ ihtiyâcından vâreste» kalamayacağı kanâatindedir[25]. Bu bakımdan da arap edebiyâtını en mükemel örnek diye gösteriyor. Benzetmenin ehemmiyetini belirtirken «Edebiyât-ı İslâmiyye'de pîşvâmız olan şuarâ-yı arab dahi teşbîhe itibâr edermiş»[26] diyor. Maamafih, «tezyînât-ı bediiyye ve hayâlât-ı şâirâne» ile bir eserin

[23] **Mukaddime-i Celâl,** s. elif ya.
[24] **Bahâr-ı dâniş,** Konstantiniyye, Matbaa-i Ebüzziyâ. 1313, (temsil-i sâlis) s. 13.
[25] **Tasvîr-i efkâr,** nr. 416.
[26] **İrfân Paşa'ya mektûb,** s. 9.

«aksâm-ı edebden» sayılabilmesine «imkân yoktur»: «Hakîkat»e de uygun olması gerekir[27]. Vatan şâirine göre, arap edebiyâtı üslûbundaki mükemmellik ve muhtevâsındaki gerçekle bize örnek olacak değerdedir:

Şi'r-i arabiye lâf yokdur.

Kemâl Bey, eskiyi yıkmak için sarfettiği bütün gayretlere rağmen, arap belâgatini gerçeğin «mîzân»ı saymak sûretiyle doğulu kalmıştır.

Demek ki, Nâmık Kemâl; gâyesi «tehzîb-i ahlâk» olan, akıl ve mantıka uygun, muhtevâ kadar şekil bakımından da mükemmel bir edebiyât tarafdârıdır.

Hemen her husûsta Şinâsî ve Kemâl'i tâkîbeden Ebüzziyâ Tevfîk'in de, edebiyâta ahlâkî bir vazîfe yükleyişini göstermek için uzun araştırmalara lüzûm yoktur. Bir kaç sayfa önce iktibâs ettiğimiz Şinâsî'ye âit târif münâsebetiyle, yazdığı hâşiyede, Hacı İbrâhim Efendi için «edebin bu derecelerde efrâdını câmi sûrette bir tarifini vücûda getirmeğe muktedir midir?» der.

Süleymân Paşa ise, «edeb» denilen ilmin, söz ve yazıda görülecek eksik ve kusûrlardan sakınabilmek için gerekli yolları gösteren çeşitli bahisleri içine aldığını ifâde ediyor. Kendi cümlesiyle: «İlm-i edeb ki lafız ve kitâbet cihetiyle halel ve hatâdan tevakkî eylemekliğin minhâc ve minvâlini irâ'e ve tâyîn eden envâ-ı mebâhisi şâmildir»[28].

Mebâniü'l-inşâ'dan iki yıl sonra basılan bir hikâyeler kitâbında da, «edebiyât», ahlâk ve terbiye ile ortak bir vazifeye sâhiptir. Bu eser, «Meşâhir-i üdebâ-yı Yûnâniyye'den (Ezop) dedikleri zâtın müellefâtından ve kütüb-i sâ'irden ahlâk ve edebiyâta ve nesâyih ve letâ'ife dâ'ir bir takım hikâyât intihâb ederek hazırlanmıştır»[29].

Ahmed Midhat Efendi, **Hüseyin Fellah**'ta millî ahlâkı aksettirecek bir romana tarafdâr görünmektedir.

Nihâyet Şemseddin Sâmî Bey'de, tamâmen olmasa bile bir ko-

[27] **a.e.**, s. 4.

[28] **Mebâniü'l-İnşâ**, Mekteb-i fünûn-i Harbiye-i şâhâne Matbaası,1289, s. 2.

[29] Hâfız Refiî, **Edebiyat ve hikâyet-i garibe** (Basıldığı yer ve matbaa işâretli değil), 1291, s. 13.

luyla edebiyâtın güzel san'atlara bağlılığı teslîm edilir. Yazara göre şiir, «edebiyâta mensûb olduğu» kadar sanâyi-i nâzüke sırasında dahi zikr olunabilecek durumdadır[30]. «Edebiyât ise, bir lisânın doğru ve yanlışsız söylenmesiyle okunup yazılmasından ibârettir[31]. Bu görüş «Lisân ve edebiyâtımız» başlıklı makalede daha açık bir ifâde kazanmış bulunuyor. «Edebiyât evvelâ lisânın kavâ'idini zabt ve şîvesini, letâfet-i tabîiyyesini, fesâhatini muhâfaza ve fesâhate mugâyir elfâz ve tâbirâtın lisâna dühûlünü men'etmek ve tarîk-i fesâhetden sapmış cihetleri var ise yoluna getirüp lisânın bozulmasına meydân vermemek — sâniyen: avâmın bittabi ihtiyaç görmediği hissiyât-ı âliyye ve me'âni-i dakîka ile mevâdd-ı ilmiyye ve fenniye ve keşfiyyât-ı âliye cedîde için tâbirât ıstılâhât bulmaktadır.» Devrinin kıymetli bilgini olan bu zât, edebiyât adı altında topladığı ilimlerin öğretimini bile düşünmüştür: Bu sözün kavramı içine giren dilbilgisi kâideleriyle fesâhat usûlünün ilk mekteplerimizde ve belki hiç bir mektebimizde iyi öğretilmediğinden dert yanıyor[32].

Şu anda, kronolojik sıra, 1299'da basılan **Ta'lîm-i edebiyât**'tan bahsetmemizi gerektirir. Fakat Ekrem Bey'in düşüncelerindeki husûsiyet, onu, biraz ileride, ayrı bir başlık altında ele almamıza sebebiyet vermektedir.

Muallim Nâcî'de, Nâmık Kemâl'den beri edebiyâta verilen çeşitli mânâların hepsi ile karşılaşıyoruz. 1292'den itibâren yazdığı yazılarda ahlâka bağlı mânâsı yer almıştır: **Tercemân-ı hakikat**'ten ayrılışı münâsebetiyle kendisini yazılarıyla incitmek isteyen «üdebâ»dan bahsederken, onlara karşı «müdâfaa» da bulunmak «edeb-i hakikî erbâbına göre büyük bir tenezzül sayılır» diyor. Sonra da, Sâdi'den bir örnek getirerek «edeb»in edebsizlerden öğrenileceğini ifâde ediyor[33].

«Bend-i mahsûs» başlığını taşıyan bir yazısında, bu görüş daha bâriz bir sûrette ifâde ediliyor: «Gerçekden edîb olan bir sâhib-kalem yalnız muharrerâtında tasvîr-i fezâil etmekle iktifâ etmez...»[34]. «Edîb o adamdır ki ömrü âhir olup da idâre-i kalemden

[30] **Hafta mecmûası,** C. 1, Aded: 9, 29 Ramazân 1298, s. 26.
[31] **a.e.,** s. 18.
[32] **a.e.,** s. 19.
[33] **Mektûblarım,** Birinci cüz, Konstantiniyye, 1303, s. 49.
[34] **a.e.,** s. 218.

artık âciz kaldığını görerek o zamana kadar yazmış olduğu satırları hayâlinden geçirdiği zamân bunların içinde kalbinde bir nokta-i siyâh-ı nedâmet bırakacak hiç bir şey'e tesâdüf etmez. Müddet-i hayâtında neşrettiği efkârı nazar-ı mütâlâaya alınca ara yerde bozup mahvetmeğe müstahak hiç bir fikir göremez. Bunların cümlesini umûma nâfî bir saâdet-i beşeriyyenin ikmâline muâvin bulur»[35]. «Bir cevâb» başlıklı yazısında da, şu satırlarla karşılaşıyoruz: «Hakîkatte «edîb» gibi «muharrir dahi» câmiü'l-fezâ'il insân-ı kâmil demek olacak ise de, ... edîb yahûd muharrir denilen adamlara umûm tarafından nâşir-i fesâd-ı ahlâk nazarıyla bakılmakda olduğu iddiâ edilecek olsa aksini isbât için bu vasıfları gerçekden hâiz iki adam bulup göstermek müşkil olur zannederim.»[36].

İntikad'da aynı kanâat bir kaç defa ortaya konur. Nâcî Efendi, şu cümle ile ahlâka bağlı edebiyâtın âdetâ bir târifini vücûda getirmiş gibidir: «Hakîkatte edebiyât, edeb lafzının câmi olduğu meâni-i âliyye ve lafziyyeyi, insânın vicdânına nakşedecek derecede hâiz-i te'sîr olan belîg sözlerdir»[37]. Yazarın edibe yüklediği vazife bakımından da Kemâl Bey'e ne kadar yakınlaştığını anlamak için de başka bir cümlesine bakalım: «Bir edîb vazîfe-i esâsiyesi milletinin efkârını terbiye ve îlâ etmeğe çalışmak olduğunu bileceği cihetle hezeliyâtla iştigali nefsine zül görür»[38].

Nâcî Efendi de, Nâmık Kemâl gibi edebiyât mensûblarının «hakîkat-perverân» olmasına tarafdârdır. O da «tâbî'at ve hikmete mugayir şeyler»in edebî eserde yer alamayacağı kanâatindedir[39].

Türk ve fars edebiyâtlarını, bu niteliklerden mahrûmlukla ithâm edip arap edebiyâtını öğen bir yazara cevap verir: Kanâatince eski arap edebiyâtı da «tâbî'at ve hikmete mugayir» unsurları taşımaktadır; fakat «üdebâ-yı arabın âsâr-ı cedîde-i hakîmânesi âlem-i edebin en parlak mahsûlâtından olmak meziyetini dâimâ muhâfaza eder»[40].

Muallim Nâcî, edebî eserin hem mâna, hem şekil bakımından mükemmelliğini isterken yine Nâmık Kemâl'i hâtırlamaktadır[41].

35 **a.e.** s. 219.
36 **a.e.**, s. 224.
37 Muallim Nâci - Beşir Fuâd, **İntikad** Dersâadet, Mahmûd Bey Matbaası, 1304, s. 52.
38 **Mektûblarım,** s. 139.
39 **a.e.**, s. 140.
40 **a.e.**, s. 140.
41 **Osmânlı şâirleri,** 1307, s. 5.

Yazar, edebiyâtı terim olarak îzâh etmiştir. Bu takdîrde kelimenin iki karşılığı vardır:

a) Beliğ sözler,
b) Beliğ sözler te'lifi için tutulan usûl[42].

Daha önce bahsi geçen bir yazıda da bu sözlerin bir husûsiyeti ile karşılaşıyoruz: «Edebiyât denilen güzel sözlere rûh-ı insânî müncezib olur. Bu incizâbı hâsıl etmeyen hiç bir söz edebiyât dâiresine giremez»[43].

Muallin Nâcî'den önceki nesil içinde yetişen, devrin bir çok dil tartışmalarına adı karışan Hacı İbrâhim Efendi'nin Hicrî 1305 yılında mülkiye öğrencilerine okuttuğu derslerden meydâna gelmiş bir **Edebiyat-ı Osmâniye**'si vardır. Burada edebiyât «fenn»i ile «edeb» lafzı ayrı ayrı îzâh edilmektedir. Yazara göre; «fenn-i edebiyât» da «nasıl» çeşit çeşit üslûblar, ince ince nükteler «var ise edebiyât lafzının cüz'ü olan edeb lafzında dahi vaz'en ve örfen türlü türlü mânâlar vardır»[44].

«Bu lafz fi'l-asl zarâfet ve usluluk, ki kavlen ve fi'len nâsa hüsn-i muâmele ve lutf-ı mücâmele eylemek mânâsınadır. Bâzıları dahi lafz-ı mezkûru her nevi hatâdan mâbe'l-ihtizâr olan şeyleri bilmekten ibâretdir deyü ta'rif etmişler. Bâzı diğer dahi edeb bir kuvvet-i râsiha-yı nefsiyedir ki muttasıl olan kimseyi mûcib-i şeyn ü âr olan şeylerden hıfz eder, deyü tefsîr eylemişler. Ve evâ'il-i Devlet-i İslâmiyye'de sebeb-i te'dîb olduğu için ulûm-ı arabiye ile eş'ârı araba dahi edeb ıtlak edilmişdir»[45].

Mutlakiyet devri'nin edebiyât kitaplarında da kelime, terbiyeye müteallik mânâ ile ele alınmaktadır: Hele Diyarbekirli Saîd Paşa, «ef'âl-i edebiye» diye söze başlamak sûretiyle, terimi bile ahlâktan almış bulunmaktadır. Yazar, «edeb»le ilgili fi'illeri genel (amm) ve özel (hass) olmak üzere ikiye ayırarak bunlardan birinci kümeye girenleri iyiliğe sevgi (fezâile muhabbet), kötülüğe düşmanlık (rezâile buğz u adâvet) diye îzâh etmekte, bunun da, Allah tarafından insanlra bağış yoluyla verilen tabîî bir kaynağa, «zevkin selâmeti» ne dayandığını bildirmektedir.

42 **İstilâhat-ı edebiye,** 1307, s. 129.
43 **İntikad,** s. 94.
44 El-Hac İbrahim, **Edebiyât-ı Osmâniye,** Mahmûd Bey Matbaası 1309, s. 2.
45 **a.e.,** s. 2 - 3.

İkinci kümeye giren ve edebe bağlı bulunan fiiller ise, insânın Allâh'a, nefsine ve diğer insanlara karşı takınacağı tavırlarla ilgili «âdâb»ın topudur ki, Saîd Paşa, kaynaklarını mukaddes kitaplarla, «müellefât-ı beşeriyye»ye bağladığı bu fiiller münâsebetiyle, muâşeret âdâbı konularını bile «ef'âl-i edebiyye» arasına sokuyor. Bu yazılarda incelenecek edebiyât bilgilerine de bu küme içinde yer veriyor: Nihâyet «ulûm-i edebiyye»nin bölümleri konusunda, bilginler arasındaki görüş ayrılığından bahsettikten sonra; lûgat, sarf, iştikâk, nahiv, meânî beyân, arûz, kâfiye, inşâ, nesir, karz-ı şir, hat, târîh - tartışmalı olmakla berâber - bedîî'yi edebiyâta bağlı ilimler sırasında sayıyor; bunların îzâhına giriyor[46].

Görülüyor ki, Diyarbekirli Saîd Paşa da, edebiyâtı bir yandan ahlâka, öbür yandan dille ilgili ilimlere bağlamıştır.

Manastırlı Rifat, bundan farklı bir îzâha yönelmiş değildir. Şöyle ki, «edeb» sözünde, bütün hatâlardan sakınmak mânâsının mevcûd bulunduğunu; kendisiyle, muttasıf kimseleri, ayıp ve kötü sayılacak hâllerden koruyacağını; edebin «nefsî» ve «dersî» olmak üzere ikiye ayrıldığını; birinci türe gireninin ya «vehbî», ya «kisbî» olacağını; vehbî edebin, güzellik ve iyiliğe sevketmek üzere «fıtrat-ı asliyyede»ki ilâhî bir bağıştan meydâna geldiğini; kisbî edebin terbiye yoluyla kazanılacağını[47], dersî edebin ise, insânların güzel sözlerle düşüncelerini anlatmalarına hizmet eden ve her dilin kendi şartları içinde **tensîk ve tedvîn** edilmiş bulunan «âlet»lerden teşekkül ettiğini bildirdikten sonra, **ulûm-ı edebiyye** umûmî adı altında toplanan dille ilgili ilimleri sayıyor.

II — EDEBİYÂTI AHLÂKA BAĞLAMAYAN GÖRÜŞ

1. GEÇİŞ SAFHASI

Eski arap belâgatine bağlı olanlar kelimenin sözlük mânâsından, batıyı görmüş bulunanlar da bununla inceleme mevzûumuz

[46] **Mîzânü'l-edeb,** İstanbul, (A. Mariyan) Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1305, s. 5, 6, 7...

[47] «Edeb-i kisbî: Terbiye ve tehzîb vâsıtasiyle mehâsin-i ahvâl ve fezâil-i ef'âale nefsin sülûküdür ki, tahattur-ı übûdiyyet, hakka riâyet, fezâile mahabbet, rezâil-i ef'âle husûmet gibi levâzım-ı mutebere-i beşeriyye üzerine müesses olan «âdâb-ı dîniyye, âdâb-ı medeniyye, âdâb-ı beytiyye, âdâb-ı şahsiyye.. yânî «şerâyi ve kavânin» ve kâffe-i nevâmis-i ameliyye bundan ibâretdir.» **Mecamiü'l-ebed,** Birinci kitab, Kasbar Matbaası, 1308, s. 4.

olan disipline çizdikleri gâyelerden yürüyerek edebiyâtı, ahlâkın bir anlatma sâhası göstermek isterken öbür yandan yeni bir görüşün ilk izleri kendini göstermeğe başlamıştı.

Recâîzâde, edebiyâtın **terbiye-i efkâr... tasfiye-i vicdân... tehzîb-i ahlâk... tenvîr-i ezhâna** hizmet ettiğini inkâr etmemekle berâber **bir şâir şiirini ahlâk dersi vermek için söylemez** diyordu[48].

Üstâd Ekrem, edebiyât ve mantık konusunda da Kemâl Bey'den ayrılmıştı. Ona göre **edebiyâtda mantıkın iltizâm olunmaması** lâzımdı: **Çünkü maksad-ı edebiyât fikir ve his ve hayâlce olan mehâsin ve bedâyii zuhûra çıkarmıştı.** O da, üstâdının **hakîkat ve tabîate** uygun edebî eserler görüşünden vazgeçmiş değildi. Ancak edebî eserlerde aranacak bir niteliğin **mübâlağât ve teşbîhât gibi sanâyi-i hayâliyeye mânî'** olmadığı manâatinde idi. Mübâlağa konusunda Nâmık Kemâl'den daha açık bir dil kullanıyor: **Vâkıa mübâlağât, hakîkat ifâde etmez, fakat yolunda oldukça hakîkatden daha müfîd olur. Şâir efkâr ve infiâlâtını kendisinin hissettiği kuvvet ve şiddetiyle, sâirlerine de ilkâ edebilmek içindir ki mübâlagaya gayr-ı ihtiyârî bir sûretde mürâcaat eder. Sâik-ı mücbir yine tabîatdır**[49] diyordu.

Fakat Ekrem Bey'in asıl yeniliği **Ta'lim-i edebiyâtla** kendini göstermişti. Arap belâgatine bağlı tasnîf; bu kitapla türkçedeki vazîfesini bitirmiş oluyordu. Hicrî 1298, Rûmî 1297'de tamâmlanan kitap, edebiyâtı ilk defa psikolojik mutâ (veri) olarak ele alıyordu. Yine bu eserlerdir ki, nesrimiz münşaât kitapları dışına çıkarılmış, şiirimiz yanında yer almıştı. İşlediği konular hâriç, Tanzîmât şiiri eski estetiğe bağlı olduğu hâlde, -şiir bahsinde genişliğiyle îzâh edeceğiz- Recâîzâde, estetiği de değiştirmişti. Yeni edebiyâtın bir çeşit poetikası sayacağımız bu ders kitâbında, şâirler hakkındaki görüşlerde de bâzı yenilik izleri vardı.

Daha önce, Kemâl Bey, güzel san'atlar arasındaki yakınlığa işâret etmişti[50]. Ekrem Bey de, şiiri resimle karşılaştırıyor, resimde renkleri birbirleriyle uyuşturmak ne kadar güç, ne kadar hüner isteyen bir iş ise, «edebiyâtda sanâyi-i mâneviyeyi hüsn-i icrâ etmek de o kadar müşkil ve bâ-husûs mevzûun tabîatiyle mütenâsib düşürmek de o derece şâyân-ı dikkatdir» diyordu[51].

[48] **Takdîr-i Elhân,** Dersâadet Mahmûd Bey Matbaası, 1301, s. 18.
[49] **a.e.,** s. 15.
[50] **Cezmî,** Matbaa-i Âmire, 1335, s. 70
[51] **a.e.,** s. 17.

3. EDEBİYÂTIN AHLÂKLA İLGİSİZLİĞİNİ İLERİ SÜREREK ONU GÜZEL SAN'ATLAR İÇİNDE ELE ALAN GÖRÜŞ

Hemen Ekrem Bey'le aynı yılda, Şemseddîn Sâmî Bey, **Hafta** mecmûasında çıkan bâzı yazılariyle, güzel san'atlrdan bir ikisini ele almış, bunlar arasındaki yakınlıkları söz konusu etmişti.

Beşir Fuâd'a göre, edebiyât, hakîkatı tesbit etmelidir. Cemiyetin sakat bir yönünü ortaya koyan roman; onun tedâvî çârelerini düşünmek için de, imkân hazırlamış olur. Menemenli-zâde Tahir'le aralarında geçen münâkaşalarda, hayâllerin, teşbîhlerin mübâlağalı oluşuna karşıdır.

Edebiyât-ı cedîde kümesinin toplanışına kadar, içtimâî fayda gütmeyen, ahlâkın yükselmesini gâye edinmeyen bir haylî edebî eser kaleme alınmışsa da, ahlâkla ilgisiz (lâ-ahlâkî) edebiyâtın ısrarlı sûrette müdâfaası bu kümeye nasîbolmuştur. Hattâ **Servet-i fünûn**'un 1303 yılına âit bir sayısında, edebiyât, medenî toplulukla ilgisinden dolayı güzel san'atlardan mühim sayılıyordu[52]. Ancak Fikret ve arkadaşları bu mecmûa etrâfında toplandıktan sonradır ki, vaziyet değişti. 1312 yılında, Tevfik Fikret'in kaleminden çıkmış bir **Musâhabe-i edebiyyede** şu satırlar dikkati çekmeğe başladı:

Ben edebiyâtı bir san'at-ı nefîsedir diye bilirim de ona dâ'ir olan mütâleâtımı hep o noktadan idâre etmek îsterim.

Bir çokları derler ki edebiyât tasfiye-i ahlâka, tenvîr-i vicdâna hidmet eder. Edebiyâtın en büyük hidmeti işte budur. Acaba edebiyât o büyük, o mukaddes hidmeti nasıl îfâ ediyor? Bu suâlin cevâbı gayetle basîtdir: Edebiyât insanı okumağa, okuya okuya fikirden lezzet almağa alıştırıyor. Zihin o sâyede tatlı tatlı çalışıyor; çalıştıkça bir keyf, bir huzûr, bir teceddüd hissediyor. Gitgide fikir daha ziyâde inceliyor. Kalb daha ziyâde rikkat buluyor; nihâyet en ince mülâhazât en dakîk hissiyât kolayca kabûl ve telakki edilmeğe başlanıyor. Felsefenin, ulûm-ı içtimâiyyenin derin, haşîn bir takım ahkâm ve gavâmızı -ki tedkîk ve tefehhüme bi't-tabi herkes muktedir değildir- şiirler, hikâyeler, tiyatrolar... hâsılı âsâr-ı edebiyye ve edebiyât sâyesinde zihinlere giriyor. Bir çok fezâil-i ahlâkiyye bu sûretle intişâr ve takarrür ediyor. Bir çok beyinler yor-

[52] **Servet-i fünûn,** 14 Mayıs 1303, c. III, Aded: 63.

gunluklarını o âsârın mütâleasıyle alıyor. Bir çoğu aradığını onlarda buluyor. Böyle olduğu hâlde artık tutup da: «fesâhatle kelime, kelâm, mütekellim muttasıf olur, kelime-i fasîha...» diye boşboğazlık nasıl ederim? Bunlar mutlaka lâzımsa varsın başkaları okutsun[53]. Fikret; Ali Necdet adlı birisini konuşturarak kaleme aldığı bir yazısında, edebiyâtın ahlâkla ilgisizliğini kabûl etmiş görünmüyor. Fakat bir yandan onu güzel san'atların bir dalı, diğer yandan fesâhati asıl edebiyâtın dışında saydığını ortaya koyuyor.

Aynı mecmûanın, aşağı yukarı bir yıl sonraki sayısında **Menâfi-i edebiyye** başlıklı bir müsâhabe vardır. Burada, bâzı felsefî görüşlerin «fayda»yı güzelliğin şartları arasında saydığı, bâzılarının da aksini müdâfaa ettikleri anlatıldıktan sonra; **bir şey güzel olmak için bizâtihî menâfi-i beşeriyeye hâdim olmak şart olmayacağını dâvâ etmek âsâr-ı edebiyye fâidesiz bir kitle-i lafziyye ve fikriyyeden ibâret olmalıdır demek değildir** deniyor[54]. Bu yazının, **Sâl-i edebî**de çıkan **edebiyâtdan maksad yalnız edebiyâtdır** cümlesini açıklamak ihtiyâcından doğduğunu ilâve edelim.

Bu arada **Servet-i fünûn**'da, edebiyâtın türlü san'atlarla ilgisini ifâde eden yazılar yer alır. Fikret; daha tabîati taklitte san'atlar arasında iştirâk başladığını ifâde eder[55]. H. Nazım; bütün güzel san'atlar gibi edebiyâtın da başarısını **hüsn-i tebliğe** bağlar. Hüseyin Câhid'in **Hikmet-i bedâyi** ile ilgili dâvamlı yazıları, bu görüşün tesirlerini daha geniş bir hâle koyar. Aynı yazarın **Romanlara dâ'ir** başlıklı yazı serisinin üçüncüsü **Edebiyât ve ahlâk** küçük başlığını taşımaktadır. Bu yazının aşağıya iktibâs ettiğimiz satırları konumuz bakımından ilgi çekicidir:

Bir san'atkâr bir vâiz değildir. Bidâyet-i emirde pek sâde görünen şu mes'ele edebiyât-ı umûmiyece bir çok ihtilâflara bâdî olmuşdur. Çünkü edebiyâtdan tehzîb-i ahlâk ve tenvîr-i efkâra hidmet gibi bir maksad beklemek mine'l-kadîm zihinlerde cây-gîr olagelmişdir; hâlbuki ahlâk başka edebiyât başkadır. Hâlbuki şu fikrin sû-i tefsir edilmesinden ihtizâren şunu da ilâve edelim ki edebiyâtla ahlâk ayrı ayrı şeyler demekle edebiyât ahlâksızlık demek kasdolunmuyor[56].

[53] **a.e.,** 19 Eylül 1312, C. XII, Sene: VI, Aded: 290, s. 52 - 53.
[54] **a.e.,** 19 Hazîran 1313, Sene: VII, C. XIII, Aded: 329.
[55] **a.e., C.** XII, Sene: VII., Aded: 334, Temmuz 1313.
[56] **a.e.,** C. XIV., Sene: VII., Aded: 358, 8 Kânûn-i Sânî 1313.

Hele Mehmed Rauf; edebî faâliyeti, belki de Freud'den önce, bir nevi freudisme'le îzâh etmek sûretiyle tamâmen ahlâkın dışına çıkarmaktadır: **Bir çok muharrirler için edebiyat sahâ-i tesliyetdir; hayâtda yapamadıklarını, bütün o çılgınlıkları, güzellikleri, iyilikleri orada yaparlar, hayâtın intikamını orada alırlar...**[57].

Görülüyor ki, arap belâgatiyle ilgiyi kesmiş olan Edebiyât-ı cedîde yazarları, söz konusu disiplini, ahlâkın değil, güzel san'atların bir kolu saymaktadırlar. Tabiî bu topluluk içinde de, Fikret gibi, tamâmen belirli bir planı gerçekleştirmek için engagée (güdümlü) edebiyâta fiilen yer verenler vardır.

Edebiyât-ı cedîde'nin çeşitli edebî türler üzerindeki görüşlerini bağlı bulundukları bahislere bırakarak, şimdi de, yine **Servet-i fünûn** mecmûası etrâfında toplanan diğer bir edebî kümenin, «Fecr-i âtî encümen-i edebiyyesi»nin mevzûumuz etrâfındaki kanâatlerine temâs edelim. Maâmafih bunlar da Fikret - Hâlid Ziyâ mektebinden pek farklı bir düşünceye sâhip değildirler. Üstelik kendi aralarında dahi her bakımdan müşterek bir edebiyât anlayışı tesbît etmek mümkin değildir. Meselâ «Beyannâme»lerinde diyorlar ki: **Şimdiye kadar memleketimizde «edebiyât» kelimesinin hâ'iz olduğu ehemmiyet ve ciddiyeti anlayan ve bu ehemmiyeti halka ifhâm eden, tereddüt etmeden söyleyebiliriz ki, pek az kimse gelmişdir. Târih-i edebiyâtımızı tedkîk edersek en parlak devrelerde bile edebiyâtın bütün ihâta-i mânâsıyla anlaşılıp anlatılamadığını görürüz. Onun için bizde san'at ve edebiyât dâ'imâ boş vakitlerin bir hem-dem-i latîfi olmakdan pek fazla bir ehemmiyet alamamış ve bunların nasıl terbiye-i hissiyenin tekâmülüne hizmet etmek tarîkiyla bir milletin pîşvâ-yı terakkiyâtı olduğu takdîr edilmemişdir...**[58]. Bütün «Beyânnâme» boyunca edebiyâtın kesin bir târifine rastlamak mümkin değil. Burada da ancak zevkin incelmesi üzerindeki te'sîri belirtiliyor, milletlerin ilerleyişi bu te'sîre bağlanıyor. Edebiyâtın ehemmiyetini ifâde ederken, Nâmık Kemâl'in **edebiyâtsız millet dilsiz insan kabîlindendir** sözünden ileri bir şey söylemiyorlar. Yeri gelince tekrâr dönülecek olan çeşitli konular üzerindeki tartışmaları, türlü yazarlara dâir düşünceleri, bizzât eserleri açık olarak gösteriyor ki bu zümre, edebiyât için yine edebiyâtı gaye kabûl etmiştir.

[57] **a.e.**, C. XVIII., Sene: IX., Aded: 465, 27 Kânûn-i Sânî 1315.
[58] **a.e.**, C. 38., Sene: 19., Aded: 977, 11 Şubat 1325 ve 14 Safer 1328.

3. EDEBİYÂT ALEYHDÂRI BİR YAZAR ÜZERİNDE KISA BİR DURUŞ

Bahâ Tevfik; Ahmed Hâşim'le arasında geçen bir münâkaşadan sonra neşrettiği bir kitapta, edebî eserleri haz, elem, hayâl veyâ hayrete bağlamakda; bunlardan ilk üçünü psikolojiye dayanarak marazî saymakda, dördüncüsü hakkında ise **adem-i iktidâr-ı tefekkür** sözünü sarfetmektedir[59]. Şu hâlde, yazara göre edebiyât; sağlam bir zihnin mahsûlü değildir. İlhâm, sünûhât denilen şeyler birer **hezeyân-ı dimâğîden** ibârettir[60]. **İnkâr olunamaz ki tekmîl edebiyâtla uğraşanlar, nâzik, hassas, hayalî ve darabât-ı müdhişe-i hayâta karşı herkesten daha az mukâvemet edebilecek insanlardır**[61]. **Edebiyât umûmî ve müstevlî bir maraz-ı dimâğîyeden başka bir şey değildir**[62]. **Eğer akvâmın safâhat-ı inkırazına dikkat edilirse görülür ki edebiyâtın pek büyük te'sîri, te'sîr-i elîmi vardır**[63].

Bir bakıma, başlangıcını Beşir Fuâd'a bağlamak mümkin olan te'sîrsiz ve akissiz bu kalem tecrübesinde, hedef şiir olmak üzere, edebiyâta ahlâk bozuculuk bile yükleniyor ve **hâsılı her nerede edebiyât terakkî eylemişse, daha doğrusu şâirler çoğalmış ve heves-i şiir artmış ise mutlaka orada ahlâk da bozulmuş**... deniyordu[64].

4. EDEBİYÂTI MİLLÎ ZEVKİN TECELLİSİ SAYAN BİR GÖRÜŞ

Selânik'te toplanan Genç kalemler yazı hey'eti, edebiyâtımızı her şeyden önce **tabîata muhâlif** olmakla ithâm ediyordu. Onlara göre, eskiler İrân'a yönelmişler, **sözde türkçe olan** şiirlerine, yabancı zevkleri hâkim kıldıktan başka, farsça dîvânlar da vücûda getirmişler; yeniler Fransa'ya yönelerek **fransızca manzûmeler ve piyesler tertib** etmişlerdir. Millî edebiyâtımıza gelince, bu yokmuş... **Onlar da muhârebe ve tasavvuf te'sîrlerinden ibtidâî şarkılardan ibâretdir. Bu niçin? Neye bizim millî edebiyâtımız yok?** Bundan sonra klâsik edebiyât anlayışına geçilerek suâl cevaplandırılıyor.

[59] **Teceddüd-i ilmî ve edebî,** Nâşiri: «Dersâadet» Kitaphânesi, Sâhibi Arsen: (Basıldığı matbaa ve yıl kayıtlı değil), s. 118.
[60] **a.e.,** s. 123.
[61] **a.e.,** s. 124.
[62] **a.e.,** s. 122.
[63] **a.e.,** s. 128.
[64] **a.e.,** s. 129.

Edebiyât nedir? Eski nazariyeye göre «şiir ve hayâl san'atı» değil mi? Şiirler, hemen umûmiyetle denecek derecede «aşk ve muâşaka» hikâyeleridir. Aşk; sevişmek ise dolayısıyla bizde memnûdur. Kim sevilir?.. On beş yaşında bâliğ ve güzel bir kızcağız!.. değil mi? On beş yaşına giren bu kızı muhîtimizde babasından, amûca ve dayılarından, kardeşlerinden başka kimse göremez. (Fâidelerini, kudsiyetini; hikmetini burada tekrâr etmek bahsimizden hâriç olan) **tesettür keyfiyeti buna mânidir.** Aynı sebeble evli, dul kadınlar da görülmez. **Fakat bu muâşaka ihtimâlinin külliyen memnû ve merdûd bulunmasını edebî, ictimâî terakkîlerimize mânî addetmek -bugün için- turfanda bir ukalâlık, büyük bir hatâdır**[65].

5. YAHYÂ KEMÂL'İN GÖRÜŞÜ

Yahya Kemâl; **Sâde bir görüş**[66] başlıklı bir müsâhabe ile, edebiyât sözünün şiir ve nesir san'atını içine aldığını; bunların **yazı mârifetinden başka bir mâhiyeti** bulunduğunu; bunun da ancak mânevi hayâtla ilgili olduğunu bildiriyor ve **eski Türklerin mânevî bir hayâtı varken bir edebiyâtı vardı. Yeni Türklerin ancak mânevî bir hayâtı olursa edebiyâtı olur** diyordu. Yazar; mânevî hayât sözü ile duygu ve düşünce hayâtını kasdetmekte idi. Ona göre; **duymayanlar lisânda ne kadar üstâd olsalar** duyuramayacaklardı, **düşünmeyenler satırları ne kadar hünerle, zevkle** işleseler düşündüremeyeceklerdi.

Kalb ile dil müsâhabesi bu husûs için daha iyi ışık tutacak niteliktedir: O yazıda iddiî edildiğine göre; bizde duyanların dili yoktur, dili olanlar da duygudan mahrûmdur, bu ikisi ancak büyük bir yazı adamında birleşebilir[67].

Sâde bir görüşte şâir, küçük bir avunma kaynağı bulabilmişti; o da, edebiyâtın gerçek mânâsıyla kavranmağa başlamasıydı: **Muttasıl teceddüd denilen bir inkırâzdan sonra bir uyanıklık varsa o da yavaş yavaş edebiyâtı hakîkî mânâsıyla telâkkiye doğru hâsıl olan meyildir** diyordu.

6. İKİ YENİ MÂNÂ

Bilhassa Dârülfünûn'un Üniversite'ye çevrilmesinden sonra,

[65] **Genç Kalemler,** c. 11, nr. 1.
[66] **Dergâh,** C. 1, Sene: 1, nr. 9, Mayıs 1337.
[67] **a.e.,** nr. 3.

bir konudaki neşriyâtı ifâde etmek üzere edebiyât kelimesine başvurulduğunu, umûmî olarak bu işin de terimimize frenkçe müterâdif olan «littérature»e bırakıldığını görüyoruz. Ayrıca edebiyâtın bir de péjoratif olan kullanma sâhası vardır. Konumuzla ilgisizliği bakımından bu iki mânâ üzerinde durmayacağız.

Edebiyâtın; dilimizde sanâyi-i ulviye, sanâyi-i nefîse, sanâyi-i nâzike, fünûn-i bedî'a gibi türlü adlar değiştiren[68], bâzân da -aynı yıllarda- bu adların bir kaçı ile birlikte anılan güzel san'atlar arasındaki yeri bu bölüm içinde ayrı bir fasıl teşkîl edeceği için, şimdi buraya kadar elde ettiğimiz sonuçları bir kaç cümlede toplamakla yetineceğiz:

Edebiyât kelimesi türkçede sıra ile:

1. Ahlâkî bir mânâ,
2. Dile âit ilimler,
3. Güzel yazma san'atı ve onun öğretimi,
4. Edebî yazılar,
5. Bir mevzû ile ilgili neşriyât,
6. Lüzûmsuz yere sözü uzatmak, edâda tasannûa düşmek mânâlarını ifâde etmek üzere kullanılmıştır.

[68] **Servet-i fünûn,** C. XII., Sene: VI., 19 Eylül 1312, Aded: 290, s. 51.

BİRİNCİ KİTAP

Birinci Bölüm

BELÂGAT

Lûgatta **belega** (بلغ) kökünden, «ulaştı, nihâyete erdi, idrâk etti, kâfi geldi, idâre etti, te'kîdde son hadde vardı, aksâ-yı murâdına yetti» mânâlarını ifâde eder. Hastalık hakkında kullanıldığı zaman, «şiddetlendi, arttı», hurma ve benzeri ağaçlar hakkında kullanıldığı zamân «meyve verme zamânı geldi» demektir. Ayrıca kelimede «tamamlanma» fikri vardır.

Bâlega (بالغ) ise, «bir işin eksiksiz yapılışını» ifâde eder. Lûgat kitaplarının ortak olarak ısrâr ettikleri kavram «ulaşma»dır. **El-belîg** (البليغ), sözü ise kalbinin sırlarını ve «aksâ-yı murâdını» ifâde edebilecek güçte (fasîh)» karşılığıdır. Kur'ân **el-belâgu'l-mübîn** (البلاغ المبين)'dir.

Belâgat; terim olarak, her şeyden önce maânî (kelâmın muktezây-ı hâle uygunluğunu sağlama), beyân (en açık bir şekilde ifâde), bedi' (kelâmı süsleme) ve «tevâbi'»ini içine alan bir ilmin adıdır. Bu ilim ile söz (kelâm)ün kısımlarından sahîh olanını «ihtiyâr» edebilme melekesi kazanılır. Sözün **belîg** olabilmesi için delâletin açıklığı, söz yerinin gözetilmesi, uygun işâret şarttır. Esâsen böyle kelâm; kısa, kolay ve mânâca zengin olur.

Fahreddin Râzî'ye göre belâgat, söz sâhibinin kalbinde olan mânânın «künh»ünü (özünü), ona hâlel verici «icâz» ve usandırıcı uzatmadan sakınmak şartıyla ifâdeden ibârettir. Belâgatin Türkiye'de tekrârlanan târifi, kelâmın «fasîh» olmak şartıyla hâlin muktezâsına (durumun gereğine) uymasıdır. «Hâl»den maksat, kelâmın söylen-

mesini gerektiren husûsî sebeptir; «hâlin muktezâsı» ise, bu «mûteber» husûsiyetin îcâplarıdır. Bunlar dinleyici veya okuyucunun zihnî durumuyla yakından ilgilidir. Hâl, bâzân gerçeğin ifâdesini; bâzân «te'kîdi», bâzân müsnedünileyh veyâ müsnedden birinin hazfını (kaldırmasını) gerektirir.

İslâmî telâkkîde, kelâma âit belâgatin iki yönü vardır:

a. Yüce yön (tarf-ı 'alâ).
b. Aşağı yön (tarf-ı esfel).

Bunlardan birincisi belâgat derecelerinin sonu olan îcâz mertebesidir. Beyancılara göre, îcâz, bir kelâmın belâgatte insân gücünden dışarı çıkıp kişiyi muhâlefette veyâ örneğini meydâna getirmekte âciz kalmak mertebesine yükseltmesidir. Bu itibârla belâgat ilminin ihtivâ ettiği kâidelere tamâmen riâyet eden kimse, «velev aksar suver-i Kur'âniyye mıkdârı olsun» sözünü îcâz mertebesine ulaştıramaz. Zîrâ, belâgat ilmi, ancak muayyen bir hâlin gerektirdiği itibârı «ta'yîn ve tefhîm»i kâfildir. Ama «ahvâlin aded ve kemmiyyetine ve şiddet ü za'afda keyfiyyetine bi-hasbe'l-makāmât îtibârâta riâyet ıttıla' ve ma'rifet», belâgat ilminin dışındadır. Bu, gayıpların bilicisi, Allâh'ın ilmidir. O yüzden beşer, «tarf-ı a'lâ'da veyâ tarf-ı 'alâ yakınında» olan «ednâ bir belîg» söz söyleyemez.

Aşağı yön (tarf-ı esfel), insâna hastır: Bir söz ondan bir derece aşağı indirilirse, nahiv yönünden sahîh de olsa, belâgatçiler indinde «asıl murâd üzre» fazla olan letâfet ve hassalarına bakılmaksızın ittifâkla yer ve mahreçlerinden çıkan hayvân seslerine katılmış sayılır. Şu hâlde, İslâm belâgatçilerine göre, mutlak belâgat, ancak **Kur'ân**'a mahsûstur. Ayrıca, belâgetten mahrûm kelâm da, insânî sayılmaya lâyık değildir.

Eskilerce, fesâhat ve hâlin muktezâsına riâyet belâgatin «zât»ına âittir; bunlardan sonra gelen bedîî tezyînât, «araz»la ilgilidir. Belâgati, ilimlerin en üstünü sayanlar bulunduğu gibi yalnız içine girdiği ilimler zümresi arasında üstünlüğünü kabûl edenler de olmuştur.

Belâgat, Cahiliye devri arap edebiyâtında hayli gelişmiş durumdaydı. Fakat bunun ilimleştirilmesi İslâm'dan sonra gerçekleşti. **Kur'ân** aynı zamanda bir belâgat ölçüsü olarak da usûl, misâl ve kâideler kaynağıydı. Öte yandan **Kur'ân**'ı anlama gayretleri ve hu-

sûsiyle tefsîr ilmi çerçevesinde, belâgat çalışmalarına büyük hız verildi: Zemahşerî'nin bir tefsir kitâbı olan **Keşşâf**'ı, bu çalışmaların önde gelen mahsûlüdür. Aynı müellif, **Esâsü'l-belâga** adlı büyük lûgatiyle bu ilmin bütün kapılarını açmıştır. Bir ilim olarak belâgati işleyen ilk eserler, İbn Mâlik'in **Ravdu'l-ezhân**'ı ile **Misbah**'ıdır. Bu ilmi bütün kısımlarıyla birlikte ilk defa sistemleştiren arap dilinin değerli bilgini, büyük Türk dilcisi Sirâceddin Sekkâkî'dir. O'nun **Miftâhü'l-ulûm** adlı eserinin üçüncü kısmı belâgata ayrılmıştı.

Bu eser, Celâleddin Muhammed bin Abdurrahmânü'l-Kazvinî el-Hâtib be-câmi'-i Dımışk tarafından **Telhîsü'l-Miftâh** adıyla kısaltılmıştır. Bu eserin bir çok şerhleri vardır. Ayrıca el-Süyûtî, sözü geçen eseri nazmen de kaleme almıştır. Belâgat mevzûunda diğer mühim kitap, Mes'ûd bin Ömerü'l-Kazîü't-Teftazânî tarafından yazılan **Mutavvel** adlı şerhdir. **Telhîs** ile **Mutavvel**; ecdâdı, Ramazanoğulları'na varan «Adana hânedânından» Abdünnafî Efendi tarafından türkçe'ye çevrilmiştir; **En-nef'ül-mu'avvel fi-tercemeti't-Telhîs ve'l-Mutavvel** adını taşıyan bu eser, İstanbul'da basılmıştır. (Matbaa-i âmire, H. 1290).

Türkiye'de belâgat, uzun müddet arap diline has bir ilim sayılmış, Sultân II. Mahmûd zamânında türkçe'nin de bir belâgati olacağı düşüncesi kendini göstermeye başlamış, ancak bu fikir, tatbik imkânı için Ahmed Cevdet Paşa'nın gelmesini beklemiştir. (Bk. **Belâgat-i Osmâniye).**

Belâgat, Avrupa dillerinde temelini hitâbette bulan **rhétorique** sözüyle karşılanmıştır. İlk defa Eflâtun'da rastlanan bu kelime, sofistlerce müdâfaa edilen bir iknâ tarzına ad olmuş, zamanla mektubu da şümûlüne almış, süslü üslûp kazanmanın yollarına yönelmiş, münâkaşalara zemin hazırlanmıştır. Aristo, **Rhétorique** adını taşıyan bir eser meydâna getirdikten sonra, belâgat, skolastik ehemmiyeti artan bir disiplin hâlini almıştır. XIII. yüzyıldan itibâren Avrupa'ya yayılmaya başlamış, XIX. yüzyılda ehemmiyetini kaybetmiştir. 1836'da **Journal de l'Instuction Publique**'te çıkan bir yazıda, «Universitenin desteği olmasa, belâgatin hemen o gün öleceği bildirilmişti. Fakat «sözü geçen disiplin» bugün yeniden bir rağbet kazanmıştır. Bu itibâr iâdesinde Tzvetan Todorov, A. Khibébi Varga, Jacques Lacan, G. Genette ve bir marksist filozof olan Henri Lefébvre'e âit çalışmaların büyük te'siri vardır. 1964'te Ro-

land Barthes, dilin yapısı ile ilgili terimlerde, belâgatin yeniden düşünülebileceğini ileri sürmüş ve École Pratique des Hautes Études'de o yılki derslerini Aristo **Rhétorique**'nin tahliline tahsis etmiştir.

Doğu belâgatiyle batı **rhétorique**'i arasında konu bakımından büyük geçişler, benzeşmeler olmakla berâber, tasnîf ve ayrıntıda bâzı farklılıklar göze çarpar.

İkinci Bölüm

FESÂHAT (= Éloquence)

Yukarıda belâgetten söz ederken, kelâmın fasîh olmak şartıyla hâlin muktezâsına uyması târîfinde birleşildiğini birdirmiştik. Fasîh söz nasıl olacaktır? Böyle sözün bir takım kusûrlardan uzak bulunması gerekir: Bu kusurlar, bir yandan işitilmek ve telaffuz edilmek, diğer yandan anlaşılmakla ilgilidir. Şu hâlde fesâhat, kelâmın ses ve mânâ ârızalarından kurtarılması yollarını gösteren bir disiplindir. Bunu, frenkçe **éloquence** kelimesiyle karşılamışlardır; fakat bu kelimelerden birincisinde tazammun (= içlem), ikincisinde şümûl (= kaplam) vardır.

Bu kelimeden teşkîl edilen «fasîh» sıfatı da, edebiyât terimlerindendir: Hem şahıs, hem söz, -hattâ **sesler arasındaki imtizâc düşünülünce-** hem de kelimenin fasîhliğinden bahsetmek câ'zdir.

Şu hâlde işitilmesinde kulağın hoşlanacağı, anlaşılmasında zihnin güçlük çekmeyeceği, erkânının imtizâcı bir vahdet prensibine dayanan sözler, fasîh hâlde bulunurlar.

Birinci Altbölüm

FEṢÂHATİ BOZAN HÂLLER

Seslerin Yorucu Vasıfta Olması

Mûsikîde seslerin renginden söz edilir. Aynı renkte bulunan seslerin, âdetâ birbiri üstüne yığılırcasına bir kelimede veyâ bir terkîpte toplanması, dinleyende bezginlik uyandırır. Bu âhenk bozukluğu, frenkçe **dissonance** terimiyle ifâde edilmektedir. Eski ki-

taplarımızda **dissonant** olma keyfiyeti; harfler tenâfürüne, isim tamlamalarının zincirlenmesine, edat veyâ aynı kalıptaki sözlerin ardarda gelmesinden doğan tekrârın çokluğuna bağlanmıştır. Şimdi bunları sıra ile gözden geçirelim:

1. Harflerde Tenâfür

Aynı veyâ yakın mahreçten çıkan ssler, bir kelime veyâ bir terkîpte toplanırsa, umûmiyetle, fesâhati bozan bir savtiyat (fonétique) hâdisesi meydâna getirirler. Bu iki keyfiyet, eski kitaplarda **tenâfür-i hurûf** (caçaphonie) terimiyle karşılanmıştır. Meselâ **çürütücülerce** kelimesi veyâ **çerçi, çekirge çeşmesindeki çengele çarptı** terkîbinde tenâfür vardır.

a) Kelimelerde tenâfür:

Bâzı kelimeler vardır ki, kendilerini meydâna getiren harflerin imtizâcıyla telaffuz güçlüğü hâsıl olur, bunların dinlenmesiyle de, ses alma zevki tahrîş edilir. Böyle kelimeler, **mütenâfir**dir. Radyo, televizyon ve gazete yayınlarında, hattâ resmî ağızlardan çıkan nutuklarda bunun birçok örnekleriyle karşılaşıyoruz; bir tânesini zikredelim: **Koşullaştırılmışlık.** Şu da, eski bir örnektir: **Kırktırttırdım.**

b) Terkiplerde tenâfür:

Bâzan birkaç kelimeden meydâna gelen eksik terkîplerde, bâzan bir kaziyye teşkîl eden tüm terkîplerde tenâfür harfleri toplanır; hem telâffuzu güçleştirir, hem kulakta hoş olmayan bir intibâ uyandırır. Ankara'daki bir ticâret yerinin adı olan **İştaş Pasajı,** tenâfür harflerini taşıyan bir eksik terkîptir. Çocuklar arasındaki tekerleme olarak söylenen, **bir berbere bir berber bire berber berâber bir berber dükkânı açalım demiş** cümlesi de, bu vasıftaki terkîbin örneğidir.

Nâmık Kemâl, tenâfürden şikâyet ederken misâlini birkaç def'a **Mutavvel**'deki **ve leyse kurbe kabrin harbü kabrin** örneğiyle karşılaştırmıştır. Ayrıca **Mikro-Mega** tercemesindeki **fikr ü mekr ü zikr ü hekr** terkibini ondan da çirkin bulur.

Demek ki, bir sözün fasîh sayılması için, evvelâ tenâfür harflerini taşımaması gerekir. Bunda da, harflerin mahrecinden ziyâde **zevk** mi'yâr olacaktır.

Not. — Bir mânâya yalnız mütenâfir harflerden meydâna gelen bir kelime delâlet ederse, onu kullanmakta zarûret vardır. **Tatsız, tuzsuz** bu husûsta eski örneklerdir.

2. İsim Tamlamalarında Zincirleme

İkiden ziyâde ismin teşkîl ettiği terkîp, zincirleme isim tamlaması adını alır. Eski dilbilgisi kitaplarında bu husûs, **tetâbu'-ı izâfât** terimi ile anılmıştır. Edebî metinlerimizde, menşe' bakımından üç çeşit tetâbu'-ı izâfâtla karşılaşırız: Bunlar; türkçe, farsça, arapça kâideye göre kurulmuş olan terkiplerdir. Fesâhati bozanlar, bilhassa kâideye göre kurulmuş olan terkiplerdir.

Bunlarda zevkin reddettiği husûs, imtizâçtaki yeknesaklıktır.

a) Türkçe isim tamlamalarında:

Bu tamlamalar, ya belirtili (= izâfet-i lâmiye) ya belirtisiz (= izâfet-i beyâniye) olurlar. Belirtililerde de, muzâfünileyhler (génitif hâlindeki isimler) ya ardarda gelirler, ya aralarına başka lafızlar girer. **Ahmed'in kitâbının cildinin yaldızının maddesi** örneğinde, génitif hâlinde dört isim, birbirini ta'kîbetmiştir. **(Denizin) kulaklarda çınlayan (dalgalarının) gönlümdeki (akislerinin) şiirimde dile gelmesini istiyordum** cümlesinde ise, muzâfünileyhlerin arasına başka sözler girmiştir. Buna rağmen, her iki terkip de, gerekli olan ses tenevvüünden mahrûmdur.

Şu tamlamada da, génitif eki hiç yoktur: **Edebiyât Fakültesi dekan sekreteri odası telefonu.** Bu da, yeknesaktır.

Şu hâlde, bu kelime guruplarının üçüne de fasih denemez.

b) Farça isim tamlamalarında:

Farsça kâideye göre zincirleme isim tamlamaları, hem nazmımızda hem nesrimizde kullanılmıştır.

Birinciye örnek:

Tedbîr-i mu'zamât-ı umûr-ı cihân içün
Yakmışdı şem'-i fikreti Bercîs-i nükte-dân

Bâkî

İkinciye örnek:

ve sübût buldu ki nev'-i insânda bâr-gâh-ı ma'bûda akreb fır-

ka-i enbiyâ ve zümre-i evliyâdır. Zirâ (Şerâ'it-i ta'zîm-i âdâb-ı 'ibâdet) ve merâsim-i şerî'at ü irşâdât anlara bir emirdir.

Fuzûlî, Hadîkatü's-süedâ

Türkçe kâideye uygun iki, farsça kâideye uygun üç kelimeden meydâna gelen tamlamalar, fesâhati bozucu sayılmamıştır.

Büyük arap belâgatçisi Abdülkâhir, «tetâbu'-ı izâfâtın sıkletinde şek yoktur, lâkin bu tetâbu' istikrâhdan selîm olursa latîf ve melîh olur» demiştir.

3. Fiilimsiler, Edât Ve Bağlaçlarda Zincirlenmeler

a) Fiilimsilerde zincirlenme:

Farklı fiil kök veyâ gövdelerinden aynı kalıba göre teşkîl edilen fiilimsilerin bir ibârede birikmesi de fesâhati bozar: «Ağaca **çıkıp,** kirazları **koparıp,** sepetine **doldurup,** sepeti aşağı **sarkıtıp** başka bir kab istedi» cümlesinde toplanan rabıtlar (gerundiumlar) ifâdenin âhengine halel vermektedir.

Koşarak, vâveylâ koparark, göz yaşı **dökerek, annesinin boynuna atılarak anlatmağa başladı** cümlesinde de aynı ârıza vardır.

b) Edât ve bağlaçlarda zincirlemeler:

Bu terimlerin ikisini «edât» kelimesinde toplamak mümkindi: İki tâbir kullanmamız, öğretimle bir paralelizm sağlamak içindir. Burada belirtilecek husûs, birden ziyâde edât veyâ bağlacın ard arda kullanılmasıyla da fasâhatin bozulacağıdır.

Ammâ ki eğer göreydi insân
Birden bulamazdı onda noksân

4. Niteleyici Kümelerde Zincirleme

Âhenk yönünden fesâhatle uyuşmayan husûslardan biri de, niteleyici kümelerin tevâlîsidir. Bu tarz, bilhassa resmî kitâbette çok revâc bulmuştu. Bunu, üslûba âit bir meziyet olan sıfatların tensîkı ile karıştırmamak lâzımdır.

Örnek:

Başlangıçta Genç Türkler arasına katılmağa (heves etmiş), uzun müddet Paris sokaklarında (sürtmüş), Ermeni komitacılarıyla (düşüp kalkmış), Cenevre'yi, Kahire'yi (dolaşmış), İnkılâb'da İs-

tanbul'a (dönmüş), İttihâd ve Terakkî mensuplarından (yüz bulmamış), bir aralık Selânik'e (gitmiş), Osmanlı sosyalistleri arasında yer almağa (özenmiş), komitacıların silâhlı hizmetlerinde (bulunmuş), zamanla bütün değer ölçülerini (kaybetmiş), siyâsî cinâyetlere parmağı (bulaşmış) bir adamdı.

Yüklemlerini (müsnedlerini) parantez içine aldığımız bu yan cümlecikler zinciri, «bir adamdı» temelcümlesinin mücerred hâlde öznesi (müsnedünileyh), olan **bir adam** kelime gurubunu nitelemek için kullanılmıştır.

Başka bir örnek:

Demir kapıyı (çalan), «Ali Bey burda mı?» diye (soran), burda olmadığını öğrenince içeri (giren), uzun uzun onun aleyhine (konuşan) sonra (öfkelenip küfreden), birden (ayağa kalkan), şiddetle kapıyı çarpıp (giden) sen değil mi idin?

Burada da bir tavsîf zincirlenmesiyle karşılaşıyoruz.

5. Tekrâr Sıklığı (Kesret-i tekrâr)

Tekrâr sıklığı da, fesâhat yönünden bir kusûrdur. Bir söze, lafzî veyâ mânevî meziyet sağlamadığı hâlde, bir ifâdede aynı lafzâ iki defâdan fazla yer vermektir. Dikkat veyâ itinâ eksikliğinden doğar.

Örnek:

Demin otobüs durağında (Orhan Okay Bey)e, (Orhan Okay Bey)in Hanımı'na (Orhan Okay Bey)in büyük oğlu'na, (Orhan Okay Bey)in küçük oğluna, (Orhan Okay Bey)in dostu Bâkî Pirimoğlu Bey'e rastladım.

Yâhut:

(Rektör) Senato'ya geldi, (Rektör) oturumu açtı, (Rektör), «gündem hakkında söz isteyen var mı?» dedi. (Rektör) Tâli Ural Bey'e söz verdi.

Tekrâr sıklığını, bir edebî san'at olan **tekrîr** ile karıştırmamak gerekir.

6. Lüknet

Bir ibâreye dâhil kelimeler arasında yer alan, ancak işitme cihâzı ile farkedilebilen uyuşmazlık, **lüknet** adını alır. Reşid Bey, bu

hâli **mehâretsizlik** diye adlandırmakta; izâlesi için de, fesâhat bakımından örnek eserlerin bol bol okunmasını tavsiye etmektedir.

Lüknetin çeşitli sebebleri vardır; bunlardan üçü üzerinde duracağız:

a) Tek heceli olan veyâ te'sîr itibâriyle aynı vasfı gösteren kelimelerin sıralanması. Verilen örneklerden biri şudur:

Gözüm nem, hem - demim hem, mahremim gam, hâtırım derhem

b) Aynı fiil kipleriyle (ve ekleriyle) biten cümlelerin ardarda sıralanması.

Örnek:

Halîm artık evine avdet ediyor, içmiyor, refîkasının isyânlarını hoş görüyor, müstebîd kocalıktan isti'fâ ediyor, karısına karşı mûti', sâdık, vefâkâr bir hidmetkâr oluyor, evin işini o görüyor, şimdi karısı ondan su istiyor, Zâhire'nin elbiselerini sandıktan o çıkarıyor kendisini giydiriyor, sabahleyin giderken mendil almağı unutursa artık karısına darılmıyor, her akşam refîkasının hâtırını istifsâr ederken:

— Sen otur Zâhire, kendini gözet sen üşüme, râhatsız olma, ben senin hıdmetkârın, ben senin kölenim!.. diyor.

Müftioğlu Ahmet Hikmet,
(Ninni), Hâristan ve Gülistan

c) Uzun ibâreler arasına kısa, kısa ibâreler arasına uzun cümleler getirilmesi.

Örnek:

Zîrâ hâl ü tavrı muhtelif iki 'ilm-i ba'idü'l-menâlin ihâtasına kuvvet-i 'akl vâfî değildir. Lâbüd bir ilimde saltanatı kavî diğerinde za'îf olup el-hükmülî'l-gayb kaziyyesi tahakkuk eder. Meselâ hisâb hendese nücûm ve diğer hıref ve sınâ'atde mahâret-i tâmme ile râsih olanlar ahvâl-i kalb ve âfât-ı â'mâl ve ilm-i bi'llâh ve sıfât-ı ef'âl-i Hudâ'dan bahis olan 'ulûm-ı uhreviyede bî-behre vü nasîb ve kezalik 'ulûm-ı uhreviyede mütemekkin olanlar 'ulûm-ı dünyeviyede ecnebî ve garîbdir. Fakat 'ukûl-i selîme eshâbı her ne kadar 'ulûm-ı dünyevîyede müstağrak bulunsa hâsiyet-i insâniyet lâzimesince lâcerem esrâr-ı tabî'at ıstıtlâ'ına ve eserden müessir istidlâline intikâl eder. Ve âsâr-ı kudret-i Ahadiyeti mütâlaaya himmet edüp istibsâr-ı hakâyık-ı âfâk ile berâber istikşâf-ı dekâyık-ı ahvâl-i nefse mürâca'at eyler.

Sâmî Paşa, Rümûzü'l-hikem

7. Garâbet

Garâbet bir ibârede alışılmamış sözlerin kullanılmasından doğan fesâhat ârızasıdır. Böyle lafızlar, **garîb** diye vasıflandırılır; me'nûs olmamaları, sırf mânâlarına nüfûzu güçleştirmekle kalmaz, dinleme zevkini de bozar. Bu cins kelimeler hakkında eski kitâblarda **vahşî** tâbiri de kullanılmıştır. Bu ikinci tavsîf, kendilerine tahsîs olunan mânâ ile ünsiyet eksikliğinden doğuyor. Garîb kelimelere âit mânâlar, belki lûgat kitaplarında bulunabilir. Bu yüzden vahşîdirler. Vahşîlik münâsebetiyle, **Telhis ve Mutavvel tercemesi**nde şöyle bir cümle ile karşılaşmaktayız:

«Ta'rif-i garâbetde olan gayr-ı zâhretü'l-ma'nâ ve gayr-ı me'nûsetü'l-isti'mâl kaydi vahşiyeti tefsîrdir.»

Bir lafzın mahdût bâzı kimseler tarafından anlaşılması, hattâ telâffuzunun kulağa hoş gelmesi, o lafzın garîb sayılmasını önlemez.

Garâbeti doğuran sebepler:

Bir ifâdede değişik sebeplerle garîb kelimeler kullanılmış olabilir. Bunları iki nokta etrafında toplayacağız:

a) Garâbetin iltizâmı: Bu, bir dereceye kadar, konuşan veyâ yazan herkesin kolay kolay mânâsına nüfûz edemediği kelimeleri bildiğini göstermek arzûsundan doğar.

b) Taklit: Konuşmada veyâ yazıda, garâbeti iltizâm eden hatîp veyâ münşîlere benzemek arzûsundan ileri gelir.

Garâbetin tezahûrü:

Garâbet çeşitli sûretlerle tezahür eder.

a) Vaktiyle kullanıldığı hâlde, zamânla terkedilmiş olan türkçe, araça, farsça lafızlara ifâdede yer verilmesi sûretiyle ki, böyle sözler eski terimlerle «mehcûr» diye adlandırılırdı. **Kimsene, kaçan, kangı, ayıtmış, kamu, heme, gelüpdür, geliser, kendözi, kanı, tek** (gibi mânâsında), **bencileyin, rolunmak, eyü-durur, gözgü, sındı.**

Not: — Bu çeşit arkaizmi, ileride bir üslûb meziyeti olarak zikredeceğimiz **tervîc** ile karıştırmamak lâzımdır.

b) Bâzı mânâlarıyla hâlâ yaşamakta olan bir lafzı, terkedilmiş mânâsıyla kullanmak sûretiyle. Bugünkü «ateş» kelimesinin aslı farsçadır; türkçe karşılığı «od» idi. **Nargileme od koy yâhûd odunuzu verir misin? Sigaramı yakayım** desem, muhâtabım bişey anlamaz. «Od» kelimesi Cevdet Paşa'nın da yazdığı gibi mehcûrdur, bu mânâsıyla, **kömür odu, cehennem odu, mangala od koy, halıya od düşürmüş** terkibleri hep böyledir.

Fakat **odu ocağı batası, yüreğime od düştü** sözlerinde fasîhtir.

Bu hâl müşterek lafızlarda ziyâdesiyle göze çarar: «Tek» lafzı, aşağıdaki kullanılışlarının ilki ile mehcûrdur:

Dostum Orhan (tek) müselmândır bu zât

Lâkin şu örnekler de fasîhtir:

— **(Tek) dersine çalış da, canımı iste.**
— **Bu hesâbın sonunda (tek) sayı bulacaksın.**
— **Bu çocuk, hiç (tek) durmuyor.**

c) Birkaç edîb veyâ münşîden başka kimsenin rağbet etmediği kelimeleri kullanmak sûretiyle. Meselâ Recâî-zâde Mahmûd Ekrem'in «üç aylık çocuk» yerine **kûteh-i se'mâhe,** «vücûdumu yatağıma attım» yerine **ten-dâde-i câme-hâb oldum,** «akrabâ, âile yerine **hiyşân,** «mâsûmâne» yerine **kûdekâne** sözlerini kullanması gibi.

ç) İlim terimlerine fazla yer verilmesi sûretiyle. Örnek: «Bu adam, oturuşuyla bir (dik-kenârlı üçgen)i andırıyordu. Duvara dayanan sırtı (dik kenâr)lardan birini, yerden ayaklarının ucuna kadar olan kısım diğerini, başıyla ayakları arasındaki hayâli çizgi (kâim veter)i teşkil etmekde idi. Başının duvara temâs yerinde bir (dar açı), ayak parmaklarının ucu ile hayâlî çizginin içinde kalan kısımda başka bir dar açı vardı. Oturduğu yerdeki köşe ile (180°) tamamlanmış olacaktı.»

d) Alışılmamış vechi şebeh ve müşebbehünbihlere yer verilmesiyle.

Örnekler:

Manzûm:

Eşk-i çeşmim durmayup çağlar iki (maslak) gibi
Recâî-zâde Mahmûd Ekrem

Mensûr:

Âgûş-ı benânı henûz mu'âneka-i fincân-ı kahve etmiş idi.
Nergisî

e) Müterâdif (= eşanlamlı) kelimelerden yerine uygun olmayanı kullanmak sûretiyle. Türkçede **baş** ve **kafa** müterâdif iki kelimedir; umûmiyetle birincisi medih, ikincisi zemm için uygun sayılmıştır: «Başım üstüne» yerine **kafam üstüne**, «başın sağ olsun» yerine **kafan sağ olsun**, «ne anlamaz kafalı imişsin» yerine **ne anlamsız başlı imişsin** demekte garâbet vardır.

f) Bâzı mürekkep sözleri türkçe'den arapça veyâ farsça'ya yâhut onlardan türkçe'ye terceme ederek kullanmak sûretiyle. Bu husûs için **Ta'lîm-i edebiyât**'ta aşağıdaki örnekler yer almaktadır: «yüzbaşı» yerine **ser-i sâd**, «balyemez» yerine **asel ne-mî-hored**, «Zeytinburnu» yerine **enfü'z-zeytûn**, «şibh-i cezîre» yerine **ada benzerî**, «resm-i geçit» (galat-ı meşhûr) yerine **resm-i mürûr** gibi.

g) Benimsenmeyen néologisme'e yer verilmesi sûretiyle. «Tedbîr» yerine önlem, «ferd» yerine birey... lafızlarının kullanılması gibi.

ğ) Teknik ıstılâhlar dışında yabancı kelime ve terkîblere yer verilmesi sûretiyle. **Mon cher, comme il faut, éxprès, opération, brifing, d'accord**,... gibi.

Garâbetin sınıflandırılması:

Eskiler, garâbeti **garîb-i hüsn** ve **garîb-i kubh** diye ikiye ayırmışlardır. **Garîb-i hüsn**, söylenildikleri zaman fasîh sayıldıkları hâlde, bugün terkedilmiş olan lafızların vasfıdır. Nitekim «gibi» mânâsına gelen **tek** kelimesi Fuzûlî'nin şiirinde fasîhtir; hâlbuki bugünün şâiri tarafından kullanılırsa, **garîb** olur.

Garîb-i kubh hâli ise, hiçbir devrin benimsemediği lafza âit vasıftır.

Ayrıca garâbet, **muvâfık** ve **muhâlif** olmak üzre de sınıflandırılmıştır: Bir zarûret karşısında kullanılan «garib kelimeler» muvâfık, zarûret olmaksızın kullanılanları da muhâlif sayılmıştır.

Not. — Bâzân da bir lafzın, ifâdedeki tertip bozukluğundan dolayı garâbet arzettiğini ifâde edelim. Aynı söz. münâsip yerde kullanılmak sûretiyle bu ârızadan kurtarılmış sayılır.

Ayrıca Abdurrahman Süreyyâ'nın **Sefîne-i belâgat** adlı kitâbın-

da da şöyle bir sı. ıflandırma var: Zâtî garâbet, ârızî garâbet, mehcûra âit garâbet, menfur garâbet.

Zâtî garâbet:

Hem kulağa yabancı gelen, hem de mânâsı açık olmayan kelime; bu hâl ile arızalı sayılıyor. Sözü geçen kitapta bu husûs için -ikisi Nef'î'den, ikisi Nedîm'den- dört örnek verilmiştir. Bunlardan birini almakla yetinelim:

İrân zemîne tuhfemiz olsun bu nev gazel
(İrgürsün) İsfahân'a Stanbul dîyârını

Nedîm

Ârızî garâbet:

Alışılmış kelimenin yersiz kullanılmasından doğan fesâhat bozukluğu da, **ârızî garâbet** sayılıyor. Bu sûretle söz, anlaşılma imkânını kaybetmektedir. Eskilerce böyle ifâdelere **ta'attur ve mu'âzala** adı veriliyordu. «(Mu'âzala) kelimeler biribirlerine çatışup çengellenerek kelâmın mebâdî ve mekati'i güç bulunabilmekten, (ta'attur) dahî birtakım nâ-hâyîde ta'bîratla sözün içine dalarak içinden güç çıkabilmekten ibârettir». Abdurrahman Süreyyâ bunları îzâh ederken **Hamse-i Nergîsî**'den, **İksîr-i sa'âdet**'den, **Zeyl-i Nâbi**'den örnekler almıştır.

İhtişâm ifâde eden kelimelerin mübtezel mânâlarda kullanılması da, ârızî garâbet dâ'iresine giriyor.

Mehcûra âit garâbet:

Terkedilmiş sözlerin kullanılmasından doğan ârıza, **garâbet-i mehcûre** adıyla anılmıştır.

Örnek:

Erzurûm'u (nice) feth etdi ise devlet ile
Eyleye memleket-i Rûm'a Horâsân'ı da zam

Nef'î

Bu beyitteki «nice» kelimesi, istiğrâb ifâde ediyor. Zamanımızda aynı maksatla «nasıl» kelimesi kullanılmaktadır. Şimdi bir kalem sâhibi, bu mânâya delâlet etmek üzere «nice» kelimesini kullanırsa, bu bir garâbet olur.

Menfûr garâbet:

Nefret doğuran galîz kelimelerle istikrâhı gerektiren müstehcen lafızların kullanılmasından doğan ârıza ise, menfûr garâbet sayılmıştır. Bu yüzden iğrenç şeyleri ifâde etmek için her milletin örfünde fusûsî mecazlar, kinâyeli söz klişeleri teşekkül etmiştir. Meselâ türkçe'deki «kusmak», «kusuntu» kelimelerinin bir yazıda yer alması menfûr garâbet örneği sayılır.

Bu çeşit garâbet için **Sihâm-ı kazâ**'da pek çok örnek vardır.

8. Kıyâsa Muhâlefet

Kelimenin dil kâidelerine ve kalem sâhiplerinin kullanış tarzına aykırılığından doğan fesâhat hatâsına **kıyâsa muhâlefet** denir. Ancak bu aykırılık tasrifte (= çekimde) görülür; terkîbe intikâl edince **za'f-ı te'lif** adını alır.

Kıyâsa muhâlefet, çeşitli sebeplerden doğar.

a) **Harf yumuşamasına riâyet etmemek.**

Türkçede sert konsonantı bir vokal tâkîbedince, bu konsonantın yumuşaması kâidedir. «Çakmağı ver» yerine **çakmakı ver,** «Murâd'ı gördüm» yerine **Murat'ı gördüm,** «Mehmed'e sorunuz» yerine **Mehmet'e sorunuz,** «Ahmed'e suâl açtım» yerine **Ahmet'e suâl açtım** örneklerinde görüldüğü gibi. Aynı şekilde, «Hurşid'e re'y verdi» yerine **Hurşit'e oy verdi,** «eriği yedi» yerine **eriki yedi demek** de hatâlı olur.

b) **Bir kelime bünyesindeki sert konsonantları yumuşak, yumuşak konsonantları sert telaffuz etmek veyâ yazmak.**

«Hac yolunda» yerine **Haç yolunda,** cam yerine **çam,** «çam» yerine **cam** kelimelerini kullanmak kabîlinden.

c) **İnce sadâlı vokal yerine kalın sadâlı, kalın sadâlı vokal yerine ince sadâlı vokal kullanmak: Ustalik, insanlik, gelmak, kalmek, açdi** gibi.

ç) **Düz vokal yerine yuvarlak, yuvarlak vokal yerine düz vokal kullanmak: Aldu, oturdi, uyudi, dinledu** gibi.

d) Esâsen cemi (= çoğul) olan kelimeleri, yeniden cemilemek. «Marûzât» cemi bir kelime olduğu hâlde **mârûzatlar,** «efkâr» cemi olduğu hâlde **efkârlar,** «evrâk» cemi olduğu hâlde **evraklar** demek kabîlinden.

Not. — Türkçe «bizler», arapça «efâhim» gibi cem'ül-cemi olan kelimeler, fesâhati bozucu sayılmaz.

e) **Fiil veyâ fiilimsilerin binâlarına** (= çatılarına) **veyâ bunlara bağlı ve isim gruplarının insirâfına** (= déclinaision = **çekim**) **âit hatâlar.** «Evi gördü» yerine **evi baktı,** «çarşıdan geldi» yerine **çarşıda geldi,** «odaya girdi» yerine **odayı girdi** denilmesi kabilinden. **Belâgat-i Osmâniye'de ahâli-i sâkine** terkîbi yerine **ahâl-i meskûne** terkîbinin kullanılması da hatâlı bulunuyor.

f) **Yardımcı fiilleri veyâ onlar vâsıtasıyla fiil hâline getirilen kelimeleri yanlış kullanmak.** Bu husûsla ilgili olarak eski kitaplarda çeşitli örnekler yer almıştır. «Nazîre söylemek» yerine **nazîre etmek,** «vusûl bulmak» yerine **vusûl etmek,** «hülûl etmek yerine **hülûl bulmak,** «davânın isbât edilmesi» yerine **dâvânın sâbit** yâhut **müsbet kılınması,** hakkın «izhâr olunması» yerine **hakkın zâhir** veyâ **mazhar olunması,** «hakârete uğramak» yerine **mahkûriyete uğramak,** «şek yoktur» yerine **meşkûkiyet yoktur**... denilmesi gibi.

g) **Türkçe kelimelerle yabancı selîkalara uygun birleşik kelimeler teşkîl etmek, «Çay içmek» yerine **çay almak,** «hatâ etmek» yerine **hatâ yapmak,** «yıkanmak» yerine **banyo almak,** «arabaya binmek» yerine **araba almak,** «tarîf etmek» yerine **tanım** veyâ **tarîf yapmak,** «dersini vermek» yerine **dersini yapmak,** «kurulu toplamak» yerine **kurul yapmak,** «müzâkere etmek» **yerine müzâkere yapmak,** «duâ etmek» **yerine duâ yapmak,** «muhâkeme etmek» yerine **muhâkeme yapmak,** «sâati ayâr etmek» yerine **sâati ayar yap**mak, gezintiye çıkmak» yerine gezinti yapmak kabîlinden.

ğ) **Arapça kelimelerin dışında kalan isim ve sıfatlara masdariyet «t» si ilâve etmek.** «Kulluk» yerine **bendegiyet,** «kırallık» yerine **kırâliyet,** «perîşanlık» yerine **perîşâniyet,** «serbestlik» yerine **serbestiyet,** «talihsizlik» yerine **bedbahtiyet,** «pişmânlık» yerine **peşîmâniyet,** «nâşâdlık» yerine **nâ-şâdiyet,** «berbâdlık» yerine **berbâdiyet** denilmesi gibi.

Not: — **Germiyet** ve **vâriyet** gibi kelimeler müstesnâ sayılmıştır.

h) **Esâsen masdar olan bir kelimeye bir masdâriyet «t» si ilâ ve etmek.** Hacı İbrâhim Efendi, Abdülhak Hâmid'in şu beytindeki **şebâbet** kelimesini bu hatâ için örnek verir:

Hem-dem-i sebâvet, yâr-ı şebâbet
İllet-i idrâk-i sebeb mahabbet

şebâb «gençlik» mânâsına geldiği için, sonuna «et» ilâve etmek yersizdir.

ı) **Lafzın mânâya uygun düşmemesi.** Bu husûsu îzah için Hacı İbrâhim Efendi'nin şu cümlelerini nakledelim: **«Ta'lim-i edebiyyât**'da misâl olarak îrâd olunan müntehâb kelâmların birinde **hâtıra gelmez nice mesâlih-i bâtıla** terkîbindeki **mesâlih-i bâtıla** dahî galata mahmûldür. Zîrâ mesâlih, maslahatın cem'i olup maslahat dahî bir emrin hayr ü selâhına bâ'is olan şey demekdir. Bâtıl ise hakkın zıddıdır. Hakkın zıddı olan şeyde hayr ü salâh olur mu ki mesâlih lafzının anınla tavsîfi münâsib olsun?»

Şerh-i Belâgat müellifinin, bu mevzûda bir misâli daha var: O da, **hârika-i edeb** terkîbi. «Geçende birisi de Şinâsî Efendi'yi medh etmek sadedinde Şinâsî «hârika-i edebdir» demiş idi. Bu ta'bir galatât sırasında tadâda şâyân olan şeylerdendir. Çünki hârika hârikın mü'ennesi olup hârik dahi **hark**'dan ism-i fâ'ildir. Onun mânâsı dahî yırtmak ve delmekdir. Bu hâle göre «hârika-i edeb» demek edebi yırtıcı bir karı demek olur.»

i) **Yer ifâde eden kelime ve terkîplere aynı mânâya delâlet eden ek ilâve etmek. Melâz-gâh, rezm-gâh, mültecâ-gâh** gibi.

j) **Bir sıfat fiil** (= participe) yerine **münâsib olmayan bir kelime ikâme etmek.** Hacı İbrâhim Efendi'nin şu i'tirâzını nakledelim: «**Evrâk-ı Perîşân'da** «şu gördüğümüz **mebnâ-yı azîm-i saltanat** ki altıyüz seneden beri inkılâbât-ı âlemin en büyük sadmelerine uğramış iken hâlâ makāmında kā'imdir» kelâmındaki «mebnâ» mebnî makāmında kullanılmış olduğundan bu dahî galata mahmûl olur. Çünki nûnun kesriyle mebnî ism-i mef'ul olup mebnâ ism-i mekândır. İsm-i mekân ise ism-i mef'ul makāmında müstamel olmaz ve eğer kendi manâsı murâd olacak olsa makama elvermez. Bu makamda evlâ olan binâ-yı azîm-i saltanat demek idi. Zîrâ o halde binâ hem mebnînin yerini tutar ve hem de mebnâdaki selâset-i lafziye binâda dahi bulunur idi.»

Eski kitaplarda tekrârlanan «tahrîrât-i vâride» yerine **tahrîrât-ı mevrûde**, «matbû'at-ı mevkûte» yerine **matbû'ât-ı muvakkate** terkiplerinin kullanılması da buraya girecek misâllerdendir.

k) **Farsça emr-i hâzırları türkçe kelimeler sonuna getirerek**

vasf-ı terkîbiler teşkîl etmek. «Bayrakdâr, evnişîn, işgüzâr, ekmekhâr» kelimeleri müstesnâdır.

1) **Şart sîgası** (= kipi) yerine **cevâb-ı talebî sîgası** (= iltizâmî sîga) kullanmak. «Görsem» yerine **görem,** «alsam» yerine **alam,** «içsem» yerine **içem** demek gibi.

9. Za'f-ı te'lîf

Za'f-ı te'lîf, kelâm veyâ onu meydâna getiren terkiplerin müşevveşlik hâlidir. **Umûmiyetle bir nükteye bağlı olmaksızın takdim-te'hirden, daralma ve pekiştirmeden -tek sözle- nahiv (= syntaxe) kâidesine riâyetsizlikten doğar.** Eğer bu yüzden mânâya nüfuz güçleşirse, terkipte **lafzî ta'kîd** var demektir.

a) **Rastlamıştım ona bir yağmurlu akşamda. -Bilirdim Başbakan'a bağlılığını.- Geleydi Ahmed, ona verecektim bu kitâbı. -Anlar yalnız Ekrem Bey, Osmanlı mîmârîsinden.- Gitmiyorum Emirgân'a yıllardır.**

Yukarıdaki cümlelerde fiillerle müteallîklerinin yerleri değiştirilmiştir fakat bu bir nükteden ileri gelmiyor. Binâenaleyh za'f-ı te'lîfe düşülmüştür.

Vezin veyâ kafiye yüzünden bu çeşit takdîm-tehîrlerin nazımda yer alması, fesâhat ârızası sayılmaz:

(İltifât et) sühen erbâbına kim (anlardır)
Medh-i şâhân-i cihân-bâna (veren) ünvânı
Nef'î

Bu beyitte yüklemler, yerlerinde kullanılmamıştır fakat za'f-ı te'lîf doğurmuyorlar.

b) **Za'f-ı te'lîfin diğer bir sebebi de cümledeki kelime veyâ edat eksikliği yâhut bunların usûlüne uygun kullanılmamasıdır.**

Eksikliğe örnek:

İçeriden bir ses geldi; sandım sen şarkı söylüyorsun (doğrusu «İçeriden bir ses geldi; sandım ki, sen şarkı söylüyorsun»)

Yersiz kullanışa örnek:

Bi'l-iktizâ ederse de ebnâ-yı dehrden
Râgıb ümîd-i himmet (eğer) himmet istemez

c) **Çokluk bildiren sayı sıfatlarından sonra belirtileni cemi'**lemek de, bir za'f-ı te'lifdir.

Örnek:

Üç çocuklar gördüm (Doğrusu, «üç çocuk gördüm».)
Üç ahbap çovuşlar, kırk haramîler, Beşevler gibi ma'ârife halleri müstesnâdır.

ç) **«Her» müphem (= belgisiz) sıfatından sonra cemi' (= çoğul) isimler kullanmak.**

Örnekler:

Her ebruvan, her şuâra, her mektûbât, her hasretliler gibi.

d) **Müzekker** (= masculin) **isimleri, müennes** (= féminin) **sıfatla vasıflandırmak da fesâhate aykırıdır.** «Âmire, seniyye, behiyye» sıfatları bu husus için istisnâ teşkil ederler: **Matba'a-i âmire, huzûr-ı seniyye, taraf-ı aliyye, cânib-i seniyye** terkiplerinde görüldüğü gibi.

e) **Sıfatla mevsûf arasında cinsiyet bakımından mutâbakat sağlanmaması da za'f-ı te'lîftir.** Bu husûs için, Nef'î'nin:

Revnak-ı silsile-i Osmânî

mısrâı örnek olarak gösterilir. Maamâfih, bu hususta da bâzı müstesnâlar vardır.

f) **Türkçe kelimelerle farsça kâideye göre terkipler teşkîl etmek,** aynı mâhiyette bir dil hâdisesidir. **Reşid Paşa lâyihası**'nda göze çarpan **uğur-ı Devlet-i Aliyye,** Âsım Efendi'den alınan **sanâdîd-i ocak** terkipleri gibi.

Bu husûsta **kapudân-ı deryâ, otağ-ı hümâyûn, âlâ-yı vâlâ, ağa-yı merkum**... gibi müstesnâlar vardır.

g) **İki türkçe kelime arasında mevsûl «v»si kullanmak.**

Örnek:

Olduk o zamân (el ü ayak)dan.

ğ) **Farsça kelimelerin evveline araça (elif lâm) getirerek terkîp kurmak.**

Örnekler:

Matbû'ü'l-endam, li-ecli'l-fürûht, bi'l-girift, mütenâsibü'l-endâm... gibi.

h) **Bir ifâdenin fıkraları arasında irtibât bulunmaması.**

Bunlar dışında za'f-ı te'lîfin daha çeşitli âmilleri vardır. Umûmiyetle, fesâhati öğretenlerin dahi zaman zaman bu hatâya düşmekten kendilerini kurtaramadıkları görülür. Recâî-zâde Ekrem Bey'den bir iki örnek vererek bahsi kapalım. **Tâ'lîm-i edebiyât**'da şöyle bir târifle karşılaşıyoruz: **Tevârüd diye ıstılâh-ı şi'rde iki veyâ daha ziyâde zevâtın, yekdîğerlerinden haberi olmaksızın söyledikleri sözler birbirinin aynı zuhûr etmeğe denir ki bu da târîhi mutazammın olarak söylenilen bir mısra'a veyâ en çok bir beyte munhasır gibidir.** Bugünki selîkaya göre «iki veyâ daha ziyâde zevâtın» terkîbi hatâlıdır; kemmiyet ifâde eden lafızlardan sonra **zât** demek gerekir. «Yekdîğerlerinden haberi olmaksızın» zarf gurubunun daha fasîhi, **yekdîğerlerinden habersiz olarak** terkîbidir. «Birbirlerinin aynı zuhûr etmeğe» terkîbi de yanlıştır. Ancak söz, **birbirlerinin aynı zuhûr etmesine** şeklini alırsa fasîh olur.

Üstad Ekrem şu cümlede de muzâfa iyelik zamîri ilâve etmemiştir: (Evvelâ) kelâmının terkibi muhtel ve müşevveş olmaktan ileri gelir. Zîrâ, **kelâmın** sözü muzâfünileyhtir; bu, **olması** muzâfını ister.

Bu nev'i kusurlar, bâzân dikkatsizlik, bâzân de selâsete gösterilen fazla îtinâdan doğar.

10. Ta'kîd

İfâdenin, kasdolunan mânâya nüfûz edebilme imkânından uzak olmasına **ta'kîd** denir. Bu da iki kısımdır: Lafzî ta'kîd, Ma'nevî ta'kîd.

Lafzî ta'kîd:

Terkiplerdeki hatâdan doğan ta'kîd, bu çerçeveye girer. Lafzi ta'kîd ile za'f-ı te'lîf arasında husûs-umûm münâsebeti vardır.

a) **Lafızların, yerlerinde kullanılmamasından doğar:**

«(Pek fazla) bu kitabı okudukça hoşlanıyorum» cümlesinde bu hâl vardır. **Pek fazla**'nın hoşlanıyorum'dan önceki ilk kelime grupu olması gerekirdi.

b) **Mu'tarize cümlesi ve fi'il tenâzu'undan doğar:**

Bu husûsta **Belâgat-i Osmâniye**'de şöyle bir örnekle karşılaşıyoruz:

Telh eder âdemin elbette mezâk-ı 'ayşın
Bâde nûş eyle bugün eyleme fikr-i ferdâ

Buradaki ta'kîd, «telh eder» fiili ile onun fâili (= öznesi) olan «fikr-i ferdâ arasına **bâde nûş eyle** cümlesinin getirilmesi ve fiil tenâzu'undan doğmuştur. Bu keyfiyeti Hacı İbrâhim Efendi şöyle târif ediyor: «Tenâzu'-ı fiil iki fiil bir isme teveccüh edüp ol isim fiilin birine fâil ve diğerine mef'ûl vâki' olmasından ibâretdir». Burada **fikr-i ferdâ,** «telh eder» fiilinin fâili, hadd-i zâtında kendisine bağlı olan «eyleme» yardımcı fiilinin mef'ûlüdür.

c) **Bâzan da birden ziyâde sebepten doğar:**

Aşağıdaki beyitte bu hâl göze çarpıyor:

Güneş levhi değil gökde şu'â üstünde zerrîn-hat
Felek almış eline bir varak hüsnün kitâbından

Bu bahiste Hacı İbrâhim Efendi'yi tâkîb edelim: «Bu beytin ma'nâsı, levh-i şems gök yüzünde şu'â değildir. Belki felek eline senin hüsnünün kitâbından üzeri zerrîn-hat bir varak almıştır demek olup halbuki beyt-i mezkûrdan bu mânâyı istihrâc etmek içün zihin hayli yorgunluk çeker. Bu yorgunluğa sebeb esbâb-ı ta'kîdin birkaç mahalde bulunmasıdır. Birisi kelime-i nefy olan değil lafzının menfî olan şu'â' lafzı üzerine tekaddüm etmesi ve birisi kelime-i nefy ile menfî beynini gökde lafzının fasl etmesi ve birisi zerrîn hat cümlesi bir varak lafzının sıfatı iken felek almış eline cümlesi bunların arasına girmesidir.»

ç) **Kelime ve ta'bîrleri geleneğe aykırı kullanmakdan doğar:**

Râgıp Paşa'nın aşağıdaki beytinde bu hâl vardır:

Ben fakîri etme terk memnûn-ı ebnâ-yı zamân
Hâsıl etmezsen değil gam matlabım yâ Rab bana

Ta'kîde sebep, ilk mısra'daki **memnûn** kelimesinin «minnetdâr» yerine kullanılmasıdır. Aynı örneğe **Ta'lîm-i edebiyât**'da da rastlıyoruz.

Garâbetle, za'f-ı te'lîfle karışık ta'kîdler de az değildir.

Ma'nevî ta'kîd:

Ta'kîdin bu çeşidi, lafızların lûgat mânâsından söz sâhibince kasdedilen mecâzî veyâ kinâyî mânâya intikâldeki güçlüktür. Bu, delâlete âit bir gizliliktir, muhtelif yollarla kendini gösterir. Birkaçına göz atalım:

a) **Kelimelerin zâhiri mânâsından vazgeçmek sûretiyle:**

Aşağıdaki mısrâ'da esîr kelimesi «mağlûb» mânâsında kullanılmıştır:

Oldu âlem şâd senden ben esîr-i gam henûz

b) **Mevhum veyâ herkesçe bilinmeyen bir hâlden söz etmek sûretiyle:**

Fehîm'in şu beytinde «keten»in «ay»dan müteessir olunmasına telmîh vardır; fakat bu hâdise mevhumdur:

Fehîm pîrehenün itdi vakf-ı şu'le-i dağ
Hudâ bizim dahi mehtâba vir ketânımızı

Merhum hocamız Ali Nihad Tarlan aşağıdaki mısra'da Nişâbur zelzelesine telmih olduğunu söylerdi; bu, herkes tarafından bilinmemektedir:

Rahne-i seng-i siyah penbe-i mînâdandır

c) **Mecazla kinâyeyi aynı ifâdede birleştirmek sûretiyle:**

Aşağıdaki beyitde bu hâli görüyoruz:

Sabâha kalma şem'iz Yûsuf-âsâ olma dâmen-keş
Bizim engüştümüzden destimiz ey mâh kûtehdir

Şâir burada biz âciziz, bizden el etek çekme demek istiyor. Zîrâ sabâh mumun üstü erimiş, dibi kısalmış halde bulunur. Beyitte mumun bu hâli «el»e, fitili de «parmak»a benzetilmiştir. Elin kısalığı ise, kinâye yoluyla «acz»e delâlet eder.

ç) **Bâzân da ta'kîd, bir ifâdeyi mânâ çıkarılamaz hâle getirir:**

Nef'î'nin şu mısrâ'ı, dikkati çekecek bir örnektir:

Âlemin cânı değilsin cân-ı âlemsin sen

Bu mısrâ, Edebiyât-ı cedîde-den sonra söylenmiş olsaydı, **cân-ı**

âlem'e «kâinatın rûhu» mânâsını vermek, «âlemin cânı» terkîbini de kıskançlığa bağlamak sûretiyle îzâh ederdik.

11. İmlâsızlık

Eskiler, fesâhat hatâları arasında imlâsızlığa da yer verirlerdi. Bugün Türkiye'de imlâ istikrârı bulunmadığı için o bahse girmiyoruz.

Klâsik kitaplarda fesâhat; kelime, kelâm ve mütekellime göre sınıflandırıldı. Biz, mevzûu, ses ve mânâ mihverleri etrâfında topladık. İfâdenin ses bakımından fasîh oluşu **selâseti,** mânâ bakımından fasîh oluşu da **vuzûhu** doğurur ki, bunları daha sonra **Uslûbun meziyetleri** bahsinde ele alacağız

Üçüncü Bölüm

MEÂNÎ

Belâgatin mühim dallarından biri meânidir. Sözün yerinde kullanılması ve hâlin gereğine göre uğrayacağı değişiklikler, bu ilme konu olmuştur. Burada «söz»le karşılamak istediğimiz kavram; eski kitaplarda «kelâm» terimiyle ifâde edilirdi. Kelâm tam bir nisbete delâlet eden kelimeler kümesinin adıdır. Eksiksiz bir terkîb olması da, tam bir nisbete delâletini sağlar. Böyle bir lafız takımı, bitirildiği zaman, dinleyici veyâ okuyucunun zihninde suâle yer bırakmayacak mânâ bütünlüğü taşır. Kelâmla cümle arasında çok büyük bir yakınlık vardır; bu yakınlık; umûm ve mutlak husûs olarak karşımıza çıkar. O hâlde, kelâm, tâm nisbete delâlet eden cümle için husûsî bir ad oluyor. Böylece, kelâmın olumlu yâhût olumsuz karşılığı bulunsun, kelimeler vazifelerine uygun yer ve zamanlarda kullanılacak veyâ kaldırılacaktır. Demek oluyor ki, meânî, mânânın görevi karşısında ifâdenin şekillendirilmesidir.

Birinci Altbölüm

Yükleme (= İsnâd)

Tâm nisbet, ya olumlu (= îcâbî) ya da olumsuz (= selbî) hâlde bulunur. Fakat muhakkak sûrette iki tarafı arasında dinleyiciye sözün gerisini bekletmeyecek sûrette bağ kurulmasını sağlar. Bu bağ, bir kavram yüküdür, onu taşıyan unsura yüklem (= müsned), yüklemle arasında nisbet kurularak yeni vaziyet, mânâsına aktarılan unsura özne (= müsnedünileyh,) bu ilgi kurma işine de yükleme (isnâd) adı verilir.

Ahmed, okudu. — Ali, yazdı. — Kâğıt, beyâzdır. — Bu su, soğuktur. — cümlelerinin her biri, tâm bir nisbete karşılık oluyor; bu yüzden ayrı ayrı kelâm meymâna getirmektedirler. Nisbet kavra-

mını taşıyan **okudu, yazdı, beyâzdır, soğuktur** kelimelerinden her biri «yüklem»dir; bunlardan kendilerine ilgi çeken **Ahmed, Ali, kâğıt, bu su** lafızları, özne (= müsnedünileyh), her grup arasındaki ilgi ise yükleme (= isnât)tır.

Yüklemenin çeşitleri:

Yükleme; a) kendi mâhiyetine, b) söz sâhibinin zihin hâline göre sınıflandırılır.

Yükleme, kendi mâhiyetine göre iki çeşittir:

Bu tâm nisbet gerçek veyâ yalan olabileceği muhtemel bir bağla dışarıya yönelikse, bildirme isnâdı (haber isnâdı); değilse, dilek isnâdı (inşâ isnâdı) adını alır. **Ahmed Acar, dün İstanbul'a gitti. — Kemâl Yavuz çok dikkatli bir gençtir. — Edebiyâtı, Nermîn Hanım bilir. — Zehrâ, usludur** cümlelerindeki nisbetlerin dışarıya yönelik olduklarını görüyoruz; işte bunlar, bildirme isnâdıdır. **Çocuğu, üzme. — Allah vere de, Lutfi Bey çabuk gele. — Abdullah kahvaltı etsin. — Ali sınıfını geçse idi. — Bu kız, hasta olmayaydı bâri. — Keşke erken gelseydiniz**... nisbetlerinin dışarı ile ilgisi yoktur. Bu yüklemler, dilek bildiriyorlar.

Not. — Eski nahiv (syntaxe) kitaplarında ilk gruba girenler, «cümle-i haberiyye»; ikinci gruba girenler «cümle-i inşâiyye» diye adlandırılırdı.

İkinci takımda ise, aklî gerçek (hakîkat-i akliyye), mecaz gerçeği (hakîkat-i mecâziyye) sûretlerinde karşımıza çıkar.

Bu **kitâbı ben yazdım** cümlesindeki yükleme aklî gerçek üzerine kurulmuştur. **Sirkeci'deki sebil, Beşinci Sultân Murâd'ın yapısıdır** cümlesinde ise mecâz gerçeği vardır: Pâdişah o eseri, mîmâra yaptırmıştır. Bu tarz yükleme, türlü nüktelerle olur.

Kelâmın Ögeleri (Rükünleri):

Kelâmın ögeleri (rükünleri) ikiye ayrılır:

a) Doğrudan doğruya cümleyi meydâna getirenler: Bunlar asıl ögelerdir; vaktıyla «umde» diye adlandırılırlardı: Yüklem ve özne, buraya girer.

b) Yardımcı ögeler: Bunlar, yüklem ve özne etrâfındaki kayıtlarla cümle tamamlayıcılarından (hâl, zarf, temyîz gibi) meydâna gelir. Eski kitaplarda «fazla» diye adlandırılırlardı.

İkinci Altbölüm

(Haber (Bildirme) İsnâdı (Yüklemesi)

Bildirme isnâdı, bir kelime veyâ kelime kümesini, başka bir kelime veyâ kelime kümesine, kavramı, bu ikincisinde sâbit olacak ya da olmayacak tarzda bağlamak sûretiyle kurulur.

Böyle bir hüküm dinleyicinin, bildirme karşısında alacağı zihnî tavırla kendi mâhiyetine dikkati sâyesinde hâlin gereğine uygun düşürülebilir.

Dikkat edilecek husûslardan ilki; bîldirme isnâdının sınıflandırılmasında da hareket noktası sayılmıştır; böylece ilkel (?) (ibtidâî) haber, isteme (talebi), inkâr; ısrâr haberlerinden söz edilmektedir.

a) **İbtidâî Bildirme (İbtidâî haber) :**

Dinleyici tarafından şüpheye düşülmeksizin kabûl edilen haberdir: **Mehmed Çavuşoğlu Eski Türk Edebiyâtıyla uğraşıyor** kelâmı dinleyici tarafından itirâzla karşılanmazsa veyâ söz sâhibi, öyle bir zanna düşüp karşısındakini iknâ çârelerine baş vurmazsa, ilkel (ibtidâî) bir haber vücûda gelmiş olur.

b) **İstemeli Bildirme (Talebî haber) :**

Dinleyici, bildirilenin doğruluğuna inanmazsa, veyâ tereddüdle karşılarsa istemeli bildirme (talebî haber meydâna gelmiş olur. Bu takdîrde hâlin gereği, sözü pekiştirmektir (te'kîd). Bâzân söz sâhibi de ifâdesinin dinleyici tarafından şüphe ile karşılandığını düşünebilir. Bu durumda tutulacak yol, yine pekiştirmedir.

Dinleyicide sözün doğruluğuna kanâat gelmesi için, **gerçekten Mehmed Çavuşoğlu Eski Türk Edebiyâtı ile uğraşıyor** denir. Bildiren, sözünün doğruluğu husûsunda dinleyicide şübhe bulunduğunu düşünse dahi, maksadını böyle ifâde edecektir. Örnek: **Hakîkaten Behcet Mâhir, Erzurum'un tek hikâyecisidir.**

Maamafih, bu gibi hallerde pekiştirme, tercîh edilecek bir yoldur; buna baş vurulmasa da, söz hâlin gereğine aykırı düşmez.

c) **İnkâr Bildirmesi:**

Sözün anlamı (delâlet ettiği kavram) dinleyici tarafından aslâ kabûl edilmediği zamân **inkâr bildirmesi** meydâna gelir. Şiir söylerken de, bu kavramın aynı tarzda reddi, hayâl yoluyla kabûl olu-

nabilir. Her iki durumda da, hâlin gereği ifâdeyi pekiştirmektir; bu zarûrîdir. **O adam, (mutlaka) yarın gelir.** Yâhûd:

Aldanma ki şâir sözü (elbette) yalandır

denir.

ç) **Isrâr Bildirmesi:**

Pekiştirmeye rağmen dinleyici, sözün doğruluğunu, inkârdan vazgeçmediği halde isrâr bildirmesi meydâna gelir. Bâzân da, söz sâhibi, isrârı hayâlen kabûl eder, o hâl şiirde yer alır. İsrâr bildirmesinde söz, ancak yeminle hâlin gereğine uygun düşecektir:

Birinciye örnek:

Orhan Okay'ın Elazığ'a gidişi, (vallâhi) hizmet içindir.

İkinciye örnek:

Güzeller mihribân olmaz dimek yanlışdur ey Bâkî
Olur (vallâhi billâhi) hemen yalvarı görsünler

Eğer inkâr veyâ isrâr apaçık (bedihî) hükümler üzerinde olursa, pekiştirme veyâ yemin gerekmez: **Beş, onun yarısıdır. — Sekiz, çift sayıdır. — Bir doğru parçasının dışında bulunan bir noktadan bu doğru parçasına bir dik indirilebilir, birden ziyâde indirilemez. — Baştan karşı (re'sen mukâbil) açılar (zâviyeler) birbirine eşittir (müsâvîdir)** sözleri gibi. Bunlardan mütecârife olanları, geometride de isbâta lüzum yoktur. Gerekiyorsa, teoremlerde karşıdakini iknâ için isbât yoluna baş vurulur.

Maksada göre bildirme isnâtları:

Bildirme iki maksadla olur:

a) Dinleyicinin bilmediği bir husûsu ona öğretmek için. Buna **bildirme faydası** (fâ'ide-i haber) denir: **Birol Emil Bey, Elazığ'a giderse, Mehmed Kaplan Bey kırılacaktır** cümlesi gibi.

b) Söz söyleyenin, dinleyen tarafından bilinen bir husûsu, kendisinin de bildiğini ortaya koyması maksadıyla. Buna da **bildirme faydası lâzımı** (lâzım-ı fâ'ide-yi haber) adı verilir. **O vazoyu sen kırdın** cümlesi gibi.

Her hükümde «bildirme faydası» vardır; fakat bâzılarında «lâzım» ile birlikte bulunur.

Sorusuz (su'âlsiz) karşılıklar (cevaplar):

Bâzân içinde bulunulan durum, sorusuz cevâbı gerektirir. Fazla çay içen bir kimseye, o, te'sîrini sormadan, **ama zararlı oluyor** denir. **Fâiz harâmdır** denilmesi de, bu türden bir haberdir. Bir öğrenci grupunun diğer bir grupa sataşma hazırlığında bulunduğunu gören bir kimsenin, **polisler şurada** sözü de, aynı çeşitten bir haberdir; tehdîd için kullanılmıştır: Bunların hepsi, hâlin gereğine uygun düşer.

Mecâzlı ifâdelerde yükleme; lafızların, konuları olan kavramlar dışında kullanılmasıyla sağlanır.

Üçüncü Altbölüm

Dilek İsnâdı (= İnşâ İsnâdı)

Kavramı hakkında doğru veyâ yanlış diye hüküm verilmesi mümkin olmayan kelâm, dilek isnâdı (= inşâ isnâdı) hâlinde bulunur; bu yüzden de, o çeşit kelime kümesinin dışa hiçbir nisbeti yoktur.

Kalemi getir. — İnâyet buyurun. — Hasan'ı arasınlar. — Hüseyin Ayan nerede? — Bârî, ağlamasa! — Kaplan Bey'i dinlemediniz mi? cümleleri birer dilek (= inşâ) isnâdı taşıyorlar.

Aşağıdaki mısrâ da aynı hâldedir:

Nesin sen, doğru söyle, cân mısın, cânân mısın kâfir?

Dilek isnâdı; ya bir isteğe delâlet eder, ya da etmez. Buna göre de, sınıflandırılır.

I. İstek Bildirenler

Bunlar, eski kitaplarda **talebî inşâ** diye adlandırılmışlardır. Beş ayrı çeşidi vardır. Başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz.

1. **Soru (istifhâm):** Dilek isnâdı, bir şeyi istemek mânâsını taşıyıp da maksadın zihinde hâsıl olması arzûsuna delâlet ederse, soru (= istifhâm) adını alır. Bu tarz ifâde tasdîkî veyâ tasavvurî olur. Birincisine tasdîk sorusu, ikincisine tasavvur sorusu diyeceğiz.

Tasdîk sorusu:

Özneye veyâ sözde özneye (= nâib-i fâile) isnâd edilecek hâlin

sâbit olup olmadığını öğrenmek maksadıyla serdolunan sorular bu çeşittendir. **Ahmed yazdı mı?** sorusu, yazma işinin «Ahmed»de sâbit oluşunu, **çiçek açılmadı mı?** sorusu «açılma» işinin çiçekte sâbit olmayışını öğrenmek maksadıyla yöneltilmiştir. Esâsen bu soruların olumluluk (= îcâb veyâ olumsuzluk (= selb)la ilgili bulunması, sûrî mantıktaki **tasdîkat** bahsi ile bağlarını ortaya koyar.

Tasavvur sorusu:

Soruluş sebebi özne veyâ sözde öznede bir şeyin sâbit oluş veyâ olmayışı dışında kalan sorular, bu çevreye girer. **Kimi gördünüz? - Ne söylüyorsun? Kaç metre kumaş? Nasıl koku?** gibi. Bu adlandırışın da, mantıktaki **tasavvurât** bahsi ile bir ilgisi vardır.

Soru bildiren lafızlar:

Türkçe'de **ne, kim, nasıl, hani, kanı, kaçan, hangi, kaç, kangı, mi, kanda, nice, kancaru**... gibi lafızlar soru bildirirler. Bunların bir kısmı dilimizde hâlâ yaşamaktadır; bir kısmı da terkolunmuştur.

Kullanılış yer ve tarzları hakkında bilgi vermeği lüzûmsuz sayıyoruz.

2. Temennî (= Dilek)

Temennî, bir şeyin hâsıl olması için duyulan hasreti ifâde eder. Husûlü kesin olmayan hâl üzerindeki arzû, umma (terecci) adını alır ki, istekle ilgili olmayan (fayr-ı talebî) inşâ cümlesindendir.

Bir söze temennî mânâsı katmak için belirli fiil zamanlarından önce bâzı edatlar getirmek lâzımdır. Bu zamânlar, iltizâmînin hikâye ve rivâyeti ile şartın hikâyesinden ibârettir. Maksadın husûlünü sağlayan edatlar da, **kâşki** (keşke), **n'olaydı, bârî, tek** lafızlarıdır. Maamafih sözü geçen fiil sîgalarını bu edatlardan sıyrılmış olarak kullanmak da aynı netîceyi sağlar. Hattâ iltizâmî fiillerin rivâyetini, yalnız kullanmak gerektir. **Ahmed'i bir def'a göreydim. — Kâşki Ahmedi göreydim. — Keşke Şerif burada olsaydı. — Tek Şerîf parasız kalmasaydı. — N'olaydı, bunu söylemeyeydim. — Bu kitaptan İnci ve Zeynep Hanımlar'a da göndermeli imiş.** (Bu son örnekte **keşke** veyâ **kâşki** kullanılmaz).

Bir de manzûm örnek verelim:

Min cân olaydı kâş men-i dil-şikestem
Tâ herbiriyle bir kez olaydım fidâ sana

Bâzân soru da temennî yerinde kullanılabilir:

Meni cândan usandırdı cefâdan yâr (usanmaz mı)

3. Emir

Bir işin vukûunu istemek emirdir; ya muhâtaba, ya huzûrda bulunmayana yönelir: İlkine emr-i hâzır, ikincisine emr-i gâib denirdi. **İlâcı getir. — Sekreter yazsın!** gibi.

Bir işin olmasını ya büyük küçükten ister, ya küçük büyükten ister, ya da bu istek, ictimâî seviyeleri aynı kimselerin birinden diğerine yönelir. Asıl emir bunlardan ilkidir.

Emirlerin kullanıldıkları yer ve zamana göre çeşitli mânâları vardır. Bunlardan birkaçına göz atalım.

a) **Duâ ve tazarrû:**

Bir işin olmasını Allah'tan istemektir:

Yâ Rab hemîşe lutfunu it reh-nümâ bana
Gösterme ol tarîkı ki yetmez sana bana

b) **Recâ:**

Küçükten büyüğe yöneltilen istektir: **Yüksek teveccühlerinizi lutfen esirgemeyiniz.**

c) **İstimâs:**

Aynı seviyedeki insânlardan birinin diğerinden bir işi istemesidir: **Yarın akşam Hemşin Pastahânesi'ne gel!**

ç) **Teşvîk:**

Bir işin yerine getirilmesi için arzûyu artırmaktır: **Aman, bu konseri kaçırma!**

d) **İnkıyâd:**

Rızâ ve itâate delâlet eden emirdir:

Dile öldür dilersen ko hükm hükmün re'y re'yindir

e) **İbâhe:**

Mübahlığa delâlet eden emirdir. Eski kitâplarda Sünbül-zâde Vehbî'nin şu mısrâı örnek olarak gösterilir:

Aç Besmeleyle iç suyu Hân Ahmed'e eyle du'â

f) **Tenbîh:**

Öğüt mâhiyetindeki emirdir: **Derslerine çalış! — Sır sakla! — Duâ et! — Babanı dinle!** örneklerinde görüldüğü gibi.

h) **Tehdîd:**

Bir işin vukûunda, fâilinin zarar göreceğini ifâde eden emirdir: **Hele vazoyu, kır, o zamân gününü görürsün.**

ı) **Tahyîr:**

Yerine getirilecek işin seçilmesinde serbestliği ifâde eden emirdir: **İster döğ, ister koğ; o adam, buradan gitmez!**

i) **Sakındırma (tahzîr):**

Bir işin vukûundan sakınmayı ifâde eden emirdir: **Aman, pencereyi kapat! Çocuk hasta olacak!**

j) **Yer târifi:**

Aranılan bir yere varmak için tâkîbedilecek yolu bildiren emirdir: **Edebiyât Fakültesi'nden çık, sağa dön, iki yüz metre yürü, işte orada İşletme Fakültesi'ni bulursun.**

k) **İmtinân:**

Başa kakmaya delâlet eden emirdir: **Soframdaki lezîz yemekleri ye, üstelik diş kirâsını da al, sonra da bana saygısızlık göster! Bu Allah'dan revâ mı?**

l) **Ye's:**

Bir ümidsizlik sonunda verilen emirdir:

Şimden gerü sana bir sözüm yokdur
Başın pınar ayakların göl olsun

m) **Tesviye:**

Birbirine zıt hallerin, söz söyleyence eşitliğini ifâde eden emirdir: **İster çalış, ister çalışma! Sevinecek de sensin, ağlayacak da.**

n) **Kınama (levm):**

Memnûniyetsizliğe yol açan bir işin vukûu ile ilgili emirdir: **Rakîbin öldü; sen artık gül, sevin!**

o) **Temenni:**

Arzûya delâlet eden emirdir.

Turnam, kalk havalan Tortum suyundan

ö) **İstiğnâ:**

Arzûsuzluğu veyâ nâzı ifâde eden emirdir. Bâzı kitâblarda şu örnekle karşılaşıyoruz:

Âkıbet her neş'esinden bir humâr eyler zuhûr
Söyleyin sâkîye çalsun başına peymâneyi

p) **Kin bildirme:**

Bir kısım emirler, bu mânâda da kullanılır:

İntikāmımı almazsam, bana yazıklar olsun!

4. Nehiy (= Yasaklama)

Bir işin olmamasını istemeğe **nehiy** derler. **Yasaklama,** bu kitapla ileri sürülen bir terim teklifi oluyor. **Gelme, oturma, ağlamasın...** sözleri bu türlü istek için birer örnektir.

Nehiy de, yer ve zamanına göre, çeşitli mânâlarda kullanılır. Bâzılarına göz atalım:

a) Duâ makâmında:
O günleri Allah göstermesin!
b) Bedduâ olarak:
Murâdına ermesin!
c) Niyâz:
Lutfunuzu esirgemeyiniz!
ç) Üzüntü:

Zâlim, beni söyletme derûnumda neler var

d) Sakındırma :
Orta yerden gitme, araba çarpar!
e) Tehdîd:
Ağzını kapatmasın, sonra görür âkıbetini.
f) Tahmîn:
Şu gelen Nâcî olmasın?
g) Teşci:
Münâfıkların sözüne aldırma.
ğ) İtirâzlı niyâz:

Ayağın sakınarak basma aman sultânım
Dökülen mey kırılan şişe-i rindân olsun

5. Nidâ (Ünlem)

Nidâ, lûgatta çağırma mânâsına gelir. Terimde, hitâbedilenin yüz döndürmesini istemek maksadıyla ona yöneltilen sestir. Bu ses, gramer kategorisinde edat cinsine girer ve **nidâ harfi** adını alır. Dilimizde türkçe, arapça, farsça asıllı nidâ harfleri kullanılmıştır. **A, ey, yâ, â** bu cins harfler için örnektir.

Bunlar umûmiyetle özel isimlerden (has isimlerden) önce kullanılmazlar. Nitekim, **Ey Doktor Tâli Ural Bey! demeyiz;** ancak son heceyi vurgulu telaffuz etmek ve uzatmak sûretiyle bu maksadı hâsıl edebiliriz; böylece de «ey»in kullanılmasına lüzum kalmamış olur.

Nidâ harfleri, çok zamân sıfatların, onlarla kurulan tamlamaların, yâhût cins isimlerinin başlarında yer alır:

Ey kimsesiz âvâre çocuklar! Hele sizler... Hele sizler...

Aşağıdaki örnekte de, bir mânâ isminin, başında görüyoruz:

Ey debdebeler, tantanalar, şanlar, alaylar

Umûmiyetle kalabalıklara hitâbederken bu nidâya baş vurulur: **Ey Türk Milleti!** Nidâların, kendilerine hitâbedilemeyecek varlıklara yönceltilmesine sık sık rastlanır; o zamân o varlıklarda şahsiyet itibâr olunur:

Yok, bulandırmasın alûde-i zulmet bu nazar
Rûh-ı ma'sûmunu (ey mâî deniz!)

Şâyet şahıs isimlerinden önce bir nidâ harfi gelirse, umûmîyetle o isme küçültücü bir mânâ katar: **Ey Ali! Sen ne zaman uslanacaksın?**

Yüceliklerivle temâyüz eden varlıklar hakkında kullanırken ihtirâm ifâde eder:

Ey, yaradılmışların sultânı sen!

Hey lafzı, bâzân kınama ve hakaret, bâzân yardım isteme mânâsında kullanılır: **Hey dîvâne, o adama inanıyor musun?** cümlesi birinci, **hey, can kurtaran yok mu?** cümlesi ikinci mânâ için örnek teşkîl ediyor.

Behey, a lafızlarında da umûmiyetle küçümseme mânâsı vardır: **Behey câhil, A sersem!** gibi. Maâmâfih ikincisiyle şefkat de ifâde edilir: **Uyu, a yavrum!**

Farsça'dan türkçeye giren **â,** kelimelerin sonuna getirilir ve uzun telaffuz edilir:

Sâkıyâ meclise gel, cismine gelsün cânım!

Şâirler, umûmiyetle makta beyitlerinde mahlaslarına bu harfi ilâveyi âdet edinmişlerdir:

Bize arz-ı cemâl etmez mi Belkîs-i emel âhir
(Fehîmâ) hâtem-i dağ-ı mahabbetle Süleymânuz

Arapçadan türkçeye **yâ** nidâ harfi girmiştir. Tâzîmi gerektiren arapça isimlerin evvelinde kullanılır: **Yâ Rabbe'l-âlemin!**

Burada zamân zamân arapça, farsça kelime ve terkîblerin başına gelen **eyâ** lafzını da hatırlatmak lâzımdır. En ziyâde farsça terkîblerin evvelinde göze çarpar:

Eyâ ehâli-i fazlın re'îs-i cumhûru

Maamâfih, hiçbir nidâ harfi kullanılmadığı hâlde, bir lafzın nidâ mânâsı taşıdığı da vâkîdir; ancak bu husûs, ses üzerindeki vurgu ile belirtilir. **Yavrum!, cânım!, bîçare!, kız!**

Not. — Bir zamanlar «ey» nidâ harfinin tekrârı gerektiği zaman, onun yerine **vey** kullanılmıştı.

Nidânın teessürî hallerle ilgisi, ayrıca edebî san'atlar arasında izâh edilecektir.

II — İstek Bildirmeyenler

Eski kitaplarda inşânın bu çeşidî **inşâ-yı gayr-ı talebi veyâ inşâ-yı ikâî** diye adlandırılmıştı. Hakîkatte de, bir kısım lafızların nefsinde mevcûd olmayan mânâ kullanılış yer ve zamanlarıyla vücûd bulur; ikinci tarzda adlandırılmaları bu yüzdendir. İstek bildirmeyen inşâ; ummak, şaşmak ve kendi görevleri dışında kullanılan haberlerden meydâna gelir.

1. Ummak (= Terecci) :

Vukûu kesin olmayan memnûn edici bir işin olmasını beklemek, bu çeşit inşâdandır. Böyle cümlelerde **umulur ki, umarım ki, ola ki, me'mûl ki, ihtimâl ki, belki, şâyet ki, inşâallah, Allah Kerim** lafızlarından birine rastlanır. Haddi zâtında **umarım, umulur** sözleri haberdir, fakat bu göreve getirildikleri zaman, inşâya aktarılmış olur. «Allah isterse» karşılığı olan **inşâ** Allah'ta da böyle bir mânâ nakli vardır.

Halbuki **belki, şâyet ki, ihtimâl ki, muhtemel ki** lafızları, doğrudan doğruya inşâ çerçevesindedirler.

Ummak (= terecci), umûmiyetle gelecek zamânla ilgilidir; bâzan da, kesinliğinden şüphe edilen geçmiş hakkında kullanılır: **Umarım ki, yarın havâ güneşli olur. — Belki bu mektûbu Hasan Bey yazmıştır.**

Ummak (= terecci), korkulacak bir şey hakkında kullanılırsa, **işfak** adını alır: **Trafik ışığına bak, belki araba çarpar.**

2. Şaşmak (= Taaccüb) :

Garîb bir şey karşısında insânda hâsıl olan hâl, şaşmak (taaccüb) adını alır. Türkçe'de bu husûs, aslında soru edâtı olan **ne** ile ifâde edilir. Bu edât, şaşılan şey veyâ şaşılacak hâle âit sözlerin evvelinc getirilir. **Ne güzel çiçek! — Ne mavî semâ! — Ne çirkin kız! Ne bezgin adam! — Ne güzel konuşuyor** gibi.

Yine soru edâtı olan **nice** lafzı da, bu vazifede kullanılmıştır.

Arapça asıllı olan acâip sözünde de bu mânâ vardır: Acâip zekâ! — Acâip hikâye! — Acâip memleket!

Farsça «ne güzel» mânâsına gelen **zehî!** kelimesi de, **öğülecek** haller için bu vazîfede kullanılmıştır. **Zehî gayret! — Zehî tasavvur-ı bâtıl, zehî hayal-i muhâl!**

Buraya -eskimiş olan- **habbezâ** ile **subhân Allah! — Maşa'Allah** lafızlarını da ilâve edelim.

3. **Haberin dilek yerinde kullanılması:**

Bâzı lafızlar, haber şeklinde oldukları hâlde, dilek yerinde kullanılırdı. Bunlar da eski kitâplarda **inşâ-yı ikâiden** sayılmışlardır. Dilek görevli haberleri, dört kategoriye ayırmak âdettir; şöylece sıralanırlar:

a) **Sözleşme kipi (akd sîgası) :**

Bir işin yerine getirilmesinde iki tarafın rızâsını ifâde eder; henüz o iş yerine getirilmeden söylenir. Meselâ İstanbul'la Adana arasında geçen bir telefon konuşmasında, taraflardan ilki:

— **Bütün pamuklarınızı dört milyon liraya aldım der.** İkincisi de:

— **Verdim** diye karşılıkta bulunur. Henüz ne İstanbul'daki şahıs dört milyon lirayı ödemiş, ne de Adana'daki adam pamukları teslîm etmiştir.

Bu husûsu, pazarlıklarda daha iyi müşâhade edebiliriz:

— **Bu tarlayı kırk bin liraya aldım.**

— **Ben de, sattım** denilir. Alma-satma için paranın ödenmesi veyâ senedin teslîmi, tapu muâmelesinin tekemmülü lâzımdır. İki tarafın sözleri, anlaşmayı ifâde eder. Böylece haber, dilek yerinde kullanılmış olur.

Eski nikâhlarda bizzât gelin ve dâmât akit merâsiminde bulunmazlardı; onlar yerine vekilleri, imam huzûrunda «aldım», «verdim» derlerdi. Burada da haber kipi, dilek kipi yerine geçerdi.

b) **Saygıyı gerektiren yerlerde:**

Saygıyı gerektiren yerlerde de, bâzân dilek kipi yerine haber kipi kullanılır. «Şu bahçeye bakın!» diyecek yerde «şu bahçe daha muntazamdır» denir ve hitâbedilenin oraya bakması istenir.

c) **Din dugusunu taşıyan bâzı lafızlarda:**

Yeminler, şehâdet, «Allah'a sığınırım» kabîlinden lafızlarda da haber kibi, dilek mânâsı ifâde eder.

(Allâh'a sığındım) Nâcî'nin vesvesesinden.

ç) **Karîne yoluyla bâzı hâl delâletlerinde:**

Bir şeyin olamayacağını ifâde maksadıyla: «Herşey oldu bitti de, küçük bey tahsîlini bitirdi, ilim neşrine başladı, öyle mi?» deriz. Bu cümlede gelecek zaman mânâsında geçmiş zaman kullanılmıştır. Ayrıca haber kipinde de, işitilen söz karşısında hayret mânâsı vardır. Tamâmen bir «ikāî inşâ» karşısındayız.

Dördüncü Altbölüm

Yüklem (Müsned)

Bu ve daha sonra gelecek iki bahis bir yandan söz dizimini, diğer yandan da meâniyi ilgilendirmektedir.

1 — Hatırlatıcı Bilgiler

Yüklem, kelâmın tasavvur veyâ tasdîke delâlet eden unsurudur. Filvâki müfredin mânâsı da tasavvur kaplamına girer; fakat burada «tasavvur» terimini münhasıran «inşâ» karşılığında kullanıyoruz. **Ahmed gelmeli idi, kitâbı oku, ilâcı içtin mi** cümlelerinde «gelmeli idi, oku, içtin mi?» sözleri, bir eylemin vukûu için zihinde hâsıl olan tasavvurlara delâlet eder. **Ahmed çalışkandır, Ali gelmedi** cümlelerinde ise «çalışkandır, gelmedi» sözleri, bir hâl veyâ eylem hakkında doğru veyâ yalan hükme delâlet ediyor; bunlar tasdîk unsurlarıdır.

Yüklemi, tasdîke giren kelâmın bir adı kaziyyedir. Buna göre yüklemenin unsuruna râbıta da denir. Yukarıdaki **Ahmed çalışkandır cümlesi,** aynı zamanda kaziyyedir. Bu kaziyyenin ilk ögesi (= rüknü) **Ahmed** mahkûm-ı aleyh, ikinci ögesi **çalışkan** mahkûm-ı bih, son ögesi olan **dır** ise râbıtadır. Bu terimin yalnız «tasdîkat» ifâde eden yüklemlere mahsûs olduğunu tasrîh edelim.

Gramer unsuru olarak yüklem ya çekimli bir fiil, ya fiilimsi, ya da ek fiille biten bir kelime yâhut kelime öbeğidir.

II — Yüklemin Alacağı ve Bulunacağı Hâller

Yüklem, aşağıdaki hâllerden birine girebilir:

1) Kaldırılır,
2) Zikrolunur,

3) Belirtili hâle konur.
4) Belirtisiz hâle konur,
5) Fiil veyâ ek fiile bağlı isim soyundan bir kelime yâhut kelime grubu olur,
6) Yeri değiştirilir.

1. Yüklemin Kaldırılması (Hazfı)

Yüklem bâzı hallerde zikredilmez. Buna yüklemin kaldırılması (hazfı) denir. O zaman kaldırılan şey, yüklemin yalnız lafzıdır; mânâsı, kelâmda mevcuddur.

a) Soruda (= sualde) mevcût yüklem, cevapta tekrâr edilmez:

— **Çalıkuşu'nu kim yazdı?** sorusuna:

— **Reşât Nuri Güntekin** diye karşılık veririz; **yazdı** kelimesini ikinci def'a kullanmayız.

b) Aynı yüklemle biten sıralı cümlelerin sonuncusunda yüklem zikr olunur; diğerlerinden kaldırılır: **Fenn-i edeb, bir ma'rifetdir ki insâna haslet-âmûz-ı edeb olduğu için edeb ve ehli edîb tesmiye kılınmıştır** cümlesinin yüklemi, «tesmiye kılınmıştır» fiilidir; bu, «için» ile «ve» arasındaki «edeb»den sonra kaldırılmıştır.

c) Aynı çeşit çekim (= insirâf = déclinaison) eki alan ayrı ayrı isimler veyâ isim soyundan kelime yâhut kelime grupları ile mücerret (nominatif) lafızlar, tek bir eylemle ilgili bulundukları taktirde yüklem yalnız cümlenin sonunda muhâfaza edilir; arada tekrarlanmaz: **Şîr-hârlar beşiğini, çocuklar eğlendiği yeri, gençler maişet-gâhını, ihtiyarlar gûşe-i ferâgını, evlâd vâlidesini, peder âilesini ne dürlü hissiyât ile severse** cümlesinin şart unsuru olan «severse» yüklemi, hem de kendisine bağlı zarf tümleciyle birlikte, sonuncusu hâriç, bütün belirtili nesnelerden (= mefûl-i bih = accusatif) sonra kaldırılmıştır.

ç) Kelâmda anlaşılma unsuru bulunduğu takdîrde de yüklem kaldırılır:

— **Baş ağrısı nasıl geçer?**

— **Aspirinle.**

Burada **aspirinle** kelimesinden sonra yüklem zikredilmemiştir.

d) Tahmîn veyâ keşif hâllerinde de yüklemin kaldırılması vâkidir: Dışarıda gürültü işitip de «kavga var» yerine **kavga!..** demeniz gibi.

2. Yüklemin Zikri

Yüklem, kaldırmayı gerektirecek bir karîne bulmadıkça dâimâ zikredilir. Bâzı nükteler, bu zikri zarûrî kılar. O yerler:

1°) Teberrük,
2°) Saygı (tâzîm),
3°) Öğünme (temeddüh),
4°) Tehdîd,
5°) Tezyîf,
6°) Takdîr,
7°) İhtiyattır.

Şimdi her birine kısaca göz atalım:

1°) **Teberrük:** Allah'ın mübârek sayılan bir işinden söz edilirken yüklem zikrolunur:

— **Bu âlemi kim yarattı?** sorusuna:

— **Bu âlemi Allâh yarattı** karşılığının verilmesi gibi.

2°) **Saygı** (= ta'zîm): Saygı makamında da yüklemi zikretmek âdettir. Şöyle ki, işi ehemmiyetli bulan kimse:

— **Bu mühim hastahâneyi kim yaptırdı?** sorusuna:

— **Bu mühim hastahâneyi Yûsuf Kâmil Paşa ile Zeynep Kâmil Hanım yaptırdı** karşılığını verir. Yâhut:

— **Fuzûlî Dîvânı'nı en iyi şekilde kim şerhederdi?** sorusuna:

— **Fuzûlî Divânî'nı en iyi şekilde merhûm Ali Nihâd Tarlan Bey şerhederdi** karşılığında bulunuruz.

3°) **Öğünme (= temeddüh):** Öğünme maksadıyla da yüklem zikredilir: Bir adamın:

— **Fırtınalı, karanlık bir gecede Kopdağı'ndan yalnız başına kim geçebilir?** sorusuna:

— **Ben geçebilirim** karşılığında bulunması gibi.

4°) **Tehdît:** Meydân okuma maksadıyla bâzân tehdîdi ifâde eden yerlerde de yüklem zikrolunur:

— **Öğrenciyi kim ayaklandırdı?** sorusuna, içlerinden birinin «ne yapacaksan, yap bakalım!» makâmında:

— **Ben ayaklandırdım** diye karşılık vermesi gibi.

5° **Tezyîf (= küçümseme):** Çok büyük bir kusûr, çok fâhiş bir hatâdan bahsederken bu yola baş vurulur:

— **İki kerre ikinin dört ettiğini kim bilmez?**

— **Bizim dikkatsiz Ahmed bilmez** örneğinde olduğu gibi.

6°) **Takdîr:** Bir meziyetin takdîrinde de yüklem zikredilir.

— **İçlerinde kim sözünün eri çıktı** sorusunun,

— **Hüseyin Ayan, sözünün eri çıktı** sûretiyle karşılanması gibi.

7°) **İhtiyât için:** Soruşturmalarda te'vîle yer bırakmamak için yüklemin zikrine itinâ edilir.

— **Ali'yi kim döğdü?** sorusunun,

— **Hasan diye** karşılanması kâfi görülmez; şâhidin:

— **Ali'yi Hasan döğdü** demesi istenir.

Not. — Nükte icâbı, yüklemin zikri gereken bu yerler, şîve icâbı, kaldırılması gereken yerlerdir.

3. Yüklemin Belirtili (Ma'rife) Olması

Kelimeler ve kelime grupları ya belirtili (ma'rife) ya da belirtisiz (nekre) olurlar. Has isimler, şahıs zamîrleri, işâret zamîrleri, işâret sıfatlarıyla kurulan tamlamalar, kendilerine nidâ yöneltilenler, arapça târif harfli kelimeler belirtili (ma'rife) sayılırlar. Bunların dışında kalan sözler ise belirtisiz (nekre)dir.

Yüklemlere ârız olan hallerden biri ise, onların belirtili hâle konmasıdır. Buna «müsnedin ta'rifi» denilmiştir.

Belirtili yüklemlerde münhasırlık mânâsı vardır. Şu yollarla yapılır:

1°) Has isim veyâ ünvân grubu olarak,
2°) Tamlama yoluyla,
3°) Belirtme grubu yoluyla,
4°) Sıla yoluyla,
5°) İşâret zamîri olarak,
6°) Şahıs zamîri olarak,

Bu hallerin hepsinde de yüklem, dinleyence bilinen bir husûs üzerine kurulmuştur.

1°) Yüklemin has isim veyâ ünvân grubu olması:

Birinciye örnek: **Kapıyı açan (Zehrâ idi).**
İkinciye örnek: **Zafernâme'nin müellifi, (Ziyâ Paşadır).**

2°) Yüklemin tamlama olması:

Örnekler: **Dr. Re'fet Yınanç, (Mükrimin Halil Bey'in yeğenidir). Bu genç, (Fâruk Memik Bey'in asistanıdır).**

3°) Yüklemin belirtme grubu olması:

Örnekler: **Bu kitâbı yazan (şu adamdır). — O kitâbın satıldığı yer, (bu dükkândır).**

4°) Yüklemin sıla kipinden bir kelime veyâ kelime grubu olması:

Örnekler: **Ahmed, (gördüğündür). — Bu, (aradığın kitaptır).**

5°) Yüklemin işâret zamîri olması:

Örnekler: **Söylediğim kalem, (şudur). — Rauf, (budur).**

6°) Yüklemin şahıs zamîri olması:

Örnekler: **O kitâbı yazan, (benim). — Aynayı kıran, (sensin).**

Bütün bu örneklerde yüklem, belirtili hâldedir, eski terimiyle ma'rifedir.

4. Yüklemin Belirtisiz (Nekre) Olması

Kelâmda hasr mânâsı yoksa, yüklem belirtisiz hâlde bulunur. **Nazîf (dindârdır). — Hasan (saygılıdır). — Kitap (faydalıdır). — Tütün (zararlıdır)** cümlelerine âit yüklemler gibi.

Bunlar, bâzân yüceltme (tefhîm), bâzân küçültme (tasgîr), bâzân da başka mânâ ifâde ederler.

Yüceltmeye (tefhîme) örnek: **Hasan, (bir san'atkârdır)** deriz; bundan murâdımız, Hasan'ın büyük bir san'atkâr olduğunu bildirmektir.

Küçültmeye (tasgîre) örnek: **Bu çocuğa iş sağlayacak, (bir sözünüzdür)** deriz; bu, «küçük bir sözünüz» mânâsında kullanılmış olur.

5. Yüklemin isim, Fiil ve Fiilimsi Olması

Yüklem; isim, fiil veyâ fiilimsi olur. (İsim sözüyle, isim soyundan bütün kelimeleri kasdettiğimiz hâtırdan çıkarılmamalıdır)

Yüklem isim olduğu takdîrde devâm ve sübûta, fiil olduğu takdîrde yenileşmeye delâlet eder fiilimsiler de, diğer bir yüklem için kayıt olurlar.

1° Yüklemin isim olması

Yüklem isim soyundan gelen bütün kelimelerle, bunların vücûda getirdikleri gruplara ek fiil geniş zamânının (haber edâtının) ilâvesinden hâsıl olursa, isim sayılır. Böyle yüklemi hâvî cümleler de, isim cümlesi adını alır.

Bu kitâbın sâhibi (Ahmed'dir). — Ali, (nâziktir). — Vazîfeniz (çalışmaktır). — Temiz tutulan yer, (mektebin kapısıdır) cümlelerinin yüklemleri parantez içinde gösterilmiştir: Bunlar, ya isim

soyundan bir kelime, ya da öyle kelimenin meydâna getirdiği terkiplerdir.

İsim cümlelerinin yüklemlerine **haber** denir. Haber, isnâda delâlet eden bir lafzı ihtivâ eder; bunun adı, **haber edâtı** veyâ **râbıta**dır.

Haberin kendine isnâd olunduğu kelime veyâ kelime grubu ise, **mübtedâ** adını alır. Şu hâlde, bir isim cümlesi, mübtedâ ve haberden meydâna gelmektedir: **Zeyneb, Abdülhak Hâmid'in bir eseridir** cümlesinde «Zeyneb», mübtedâyı, geri kalan kısım da, haberi teşkîl etmektedir.

Bu bilgiyi verdikten sonra, isim soyundan kelimelere göre başlıca değişikliklere göz atalım:

a) Yüklem doğrudan doğruya isim ve râbıtadan meydâna gelir: **Karşıdaki şehir (Erzurum'dur).** Burada **Erzurum** isim, **-dur** râbıtadır.

b) Yüklem, ünvân grubu ve râbıtadan meydâna gelir: **Bu eserin bestekârı, Rauf Yektâ Bey'dir.** Burada **Rauf Yektâ Bey** ünvan grubu, **-dir** râbıtadır.

c) Yüklem, isim tamlaması ve râbıtadan meydâna gelir: **Fuad diye çağırdığım, Orhan Bey'in oğlu idi.** Burada **Orhan Bey'in oğlu** isim tamlaması, **idi** râbıta oluyor.

ç) Yüklem, niteleme sıfatı ve râbıtadan meydâna gelir: **Bu ilâç, acıdır.** Burada **acı** niteleme sıfatı, **-dır** râbıtadır.

d) Yüklem, belirtme sıfatı ve râbıtadan meydâna gelir: **Hisseniz, (üçte birdir).** Burada **üçte bir** belirtme sıfatı, **-dir** râbıtadır.

e) Yüklem, bir sıfat fiil (participe) ve râbıtadan meydâna gelir: **Milliyetçi öğrenci, vazîfesini yapandır.** Burada **yapan** sıfat-fiil, **-dır** râbıtadır.

f) Yüklem, bir masdar ve râbıtadan meydâna gelir: **Ali'nin işi uyumak imiş.** Burada **uyumak** masdar, **imiş** râbıtadır.

g) Yüklem bir bağlaç grubu ve râbıtadan meydâna gelir: **Dolaştığı yerler, sinema ile tiyatro imiş.** Burada **sinema ile tiyatro** bağlaç grubu, **imiş** râbıtadır. Diğer bir örnek: **Receb'in kazanmak istediği şeyler, şöhret ve para idi.** Burada **şöhret ve para** bağlaç grubu, **idi** râbıtadır.

Bu cins yüklemlerin çeşidini artırmak mümkindir. İsim soyundan bir kelime veyâ böyle kelimelerin teşkîl ettiği gruplarla râbıtalardan meydâna gelen yüklemler; râbıtadan önce **değil** kelimesi getirilmek sûretiyle olumsuz (menfi = selbî) hâle konur. Eski man-

tık kitâblarında böyle kaziyyeler, **kaziyye-i sâlibe** diye adlandırılırdı.

2° Yüklemin fiil olması

Fiil olan yüklemlerde yenileşme ve kayıtlanma mânâsı bulunduğunu önce bildirmiştik. Yüklemi fiil olan cümlelere fiil cümlesi adı verilir. **Ahmed geliyor. — Ali, yazacak. — Hüseyin, dinlemedi. — Ateş yakar** cümlelerinde yüklem olan, «geliyor, yazacak, dinlemedi, yakar» kelimeleri birer fiildir.

Not. — Fiil cümlelerinin temel unsurları; özne (fâil) ile etken (malûm), sözde özne (nâib-i fâil) ile edilgen (mechûl) fiil olarak sıralanır. **Hasan geldi** birinciye, **pencere açıldı** ikinciye örnektir.

Fiil, zamanla kayıtlanacağı, zaman da yenileşmeyi gerektireceği için, bu çeşit yüklemlerin **tecdîd** ve **takyîd** mânâları taşıdığından söz edilmiştir. Ayrıca şart da, böyle yüklemler için bir kayıttır.

Yüklem, fiil olduğu takdirde aşağıdaki kip ve zamânlardan biriyle karşımıza çıkar:

a) Görülen geçmiş (şuhûdî mâzî = -di'li geçmiş) zaman hâlinde:

Örnek:

(Çekildik) izzet ü ikbâl ile bâb-ı Hükûmet'den
Nâmık Kemâl

b) Anlatılan geçmiş (= naklî mâzî = -miş'li geçmiş) zaman hâlinde:

Örnek:

Fransa Cumhurbaşkanı, İngiltere Kraliçesi'ne bir tebrîk mesajı (yollamış).

c) Şimdiki zamân olarak:

Örnek:

Onu kim dest-i râşe-dâriyle
(Çalıyor), perde perde (inletiyor?)
Onu kim böyle gamla (söyletiyor?)
Cenâb Şahâbeddin

d) Geniş zaman (muzârî) olarak:

Örnek:

Gâh onun irtiâş-ı mestiyle
(Dolaşır) kâinât-ı nâimeyi
Bir umûmî şehîk-i tenhâî...

Cenâb Şahâbeddin

e) Gelecek zaman (istikbâl) hâlinde:

Örnek:

Deniliyor ki: fakat lûgat-i arabiyeyi ve fârisiyeyi atalım. Meselâ gök varken semâ niçin kalsın? Semâyı kaldırıyoruz: Semâvât, sümüv, semâvî bittabî berâber (gidecek;) biraz münakkaş biraz müzeyyen bir cümle arasında sahari-i semâvât, sümüvv-i cenâb, nazar-ı semâvî (deyemeyeceğiz); göklerin kırları, öz ululuğu, gök bakışlı deyeceğiz). Nâhoş! fakat zararı yok mâdemki semâyı ortadan kaldırdılar, yerine bir gök dikdiler, bu büyük bir (muvaffakiyyet sayılacak), sonra havâ, rüzgâr, fezâ, esîr, nesîm; cev; felek için birer türkçe mukabil (bulunacak), bunları hep (öğreneceğiz).

Hâlid Ziyâ Uşaklıgil

f) Görülen geçmişin hikâyesi hâlinde:

Örnek:

Bir anda hâtırıma yalnız, lafızlar, evet yalnız lafızlar için yaşadığım günler (geldi idi). Sonra Nihad Yalnız'la Rızâ Toz'a serzenişte bulundum: .....

g) Anlatılan geçmişin hikâyesi hâlinde:

Örnek:

Hattâ üçüncü gün mahalle mektebinin hocalığını ifâ eden İmâm Efendi bile dükkânın önünden geçerken başını kapıdan uzatıp: «Âferin Sâlim Hoca! yavaş yavaş attarlık mektep hocalığına dönecek gâlibâ? Lâkin hocalıkda doğru basmalı» (demişdi).

Hâlid Ziyâ Uşaklıgil

ğ) Şimdiki zamânın hikâyesi hâlinde:

Örnek:

— Bugün açız yine evlâdlarım (diyordu) peder,

Tevfik Fikret

h) Anlatılan geçmiş zamânın rivâyeti:

Örnek:

Bu nutku, Bülent Ecevit (söylemiş imiş).

ı) Şimdiki zamânın rivâyeti hâlinde:

Örnek:

Behçet Efendi, Tebriz-kapısı'ndaki kahvede her akşam (hikâye söylüyor imiş).

i) Geniş zamânın hikâyesi hâlinde:

Vaktıyla büyük bir devenin bir başı (varmış).
Başsız deve olmaz ya, masal, neyse bütün gün
Yaz kış, bu beyinsiz, bu çürük baş
Çöl, kır, tepe, dağ, taş
Biçâreyi beyhûde (sürükler) ve (yorarmış)

Tevfik Fikret

Buradaki «sürükler», **sürüklermiş** hükmündedir.

j) Yeterlik fiili (iktidârî fiil) hâlinde: Bu fiilin her iki tarz geçmişi, geniş zamânı, hikâyesi, şimdiki zamânı, şartı, rivayeti yüklem olur.

Örnekler: **Böyle bir vefâkârlık, ancak Hüseyin Ayan'dan (sâdır olabilir). — İnsan, böyle bir suâle cevâb ararken, Yahyâ Kemâl'i düşünebilirdi. — Burnum kanamasa imiş, bir nüzûl tehlikesi (baş gösterebilecekmiş). — Napolyon da desteklese, Kafkaslar, (feth edilebilecekmiş). — O günlerde vefâkâr olarak yalnız Sâim Oruçoğlu parmakla (gösterilebiliyordu). — Bu hasta, şimdilik yalnız tuzsuz sebze (yiyebiliyor)**...

k) İvedilik fiili (tâcilî fiil) hâlinde: (Bu fiilin bütün zaman ve kipleriyle). Örnekler: **Geliverdi, gelivermiş, geliverir, geliveriyor, geliverir, geliverebilir, gelivermeli.**

l) İltizâmî fiil hâlini alır: (Çeşitli bileşik kipleri ile).

Örnek:

İnsân odur ki, âyine-veş kalbi (sâf ola!)

Bâkî

m) Vücûbî fiil hâlini alır: (Çeşitli bileşik kipleri ile).

Örnek:

İnsan, bu mevsimde İstanbul'da (bulunmalı imiş.)

n) Şart hâlinde:

Şartın, fiil içinde yer alan unsuru, âhenge göre **ise** veyâ **se** dir. İstek kipinde bu lafızlar, fiil kök veyâ gövdesini tâkîbeder. Hikâyesinde **-idiyse, -idi** ise, rivâyetinde **-imiş ise, -imişse,** şimdiki zamanda **-yorsa, -yor ise,** gelecek zamânda **-ecekse, -ecek ise,** geniş zamanında, **-r(ır,-ir,-ur,-ür) + ise** fiil kök veyâ gövdesine katılır. Buradan anlaşılacaktır ki, önce zamanlar teşkîl olunması sonra şart ekinin

getirilmesi gerekiyor. Zaman ve şart ekleri bünyesindeki vokaller, âhenk kanûnuna göre değişiklik gösterir.

Şartın unsurları, sırf fiil bünyesine katılan bu eklerden ibâret değildir. Bunlar dışında şarta delâlet eden ve ifâdenin evvelinde yer alan **eğer, vakta ki, ne zaman** gibi lafızlar da vardır. Şart kavramı, ekler fiile katılıp edatlar da cümlede kullanıldığı zaman tamâmlanır. Bâzı hâllerde «eğer»in lafzen kaldırılması câizdir. **Eğer bu akşam bizim eve şeref verirseniz, o çaydan içersiniz** diyebiliriz.

Yukarıdaki örnekte de, şart, «o çaydan içersiniz» cümlesinin kaydıdır. Bu takdîrde şart, bir birleşik cümle içinde yer almaktadır: Böyle cümlelerin ilk kısmına **şart,** ikinci kısmına **cezâ** denir: Nitekim **Ahmed çalışırsa, muvaffak** olacaktır cümlesinin **Ahmed çalışırsa** kısmı şart, **muvaffak olacaktır** kısmı cezâdır. Hikâye ve rivâyeti hâric, şart, umûmiyetle geleceğe âit bir mânâ taşıyan cezâ ile biter.

Vaktâ ki lafzı, cezâya kesin bir niyet mânâsı katar: **Vakta ki, Rektör Bey Ankara'dan dönerse, bu iş de hallolunur.**

Eski kitâblarda **eğer** lafzının, bâzân tecâhül yoluyla şartın vukûunu, niyet yerinde kullanmaktan da söz edilir: Babasının evde olduğunu bilen bir çocuğun, telefonda babasıyla konuşmak isteyen bir kimseye, **eğer evde ise çağırayım** demesi, bu kabîldendir.

Bâzân şart, bir cezânın kaydı olarak kullanılmaktadır: Bu hâlde, bir duyguya karşılık olur: **Babam gurbetten dönse...**

Şartlı bir kelâm; hem haberî hem inşâî olabilir: Bu husûs, cezânın bildirme (haber veyâ) dilek (inşâ) cümlesi olmasıyla taayyün eder.

Şart olan yüklem; bâzan inanmamak, imkânsızlık ifâde eden bir yerde kullanılır: **Eğer Hitler dirilirse, faşizm de dünyâda görülebilir.**

Bâzan şart, bir cezânın kaydı olarak kullanılmaktadır: Bu hâlde, bir duyguya karşılık olur: **Babam gurbetten dönse...**

Bir kişiye yaptığı işin, sıfatına yakışmayacağı ifâde edilirken de şart kullanılır: **Eğer müslümansan, hiyleli yola baş vurma!.**

Vukûu beklenmeyen hâllerden söz edilirken de, şart kipi kullanılır: **Seçim günü gelsin: Eğer Ali Kara o zâta re'y verirse sana istediğini alırım.**

Teşvîk için kullanılır: **Bu imtihanda pek iyi alırsan, sana nâdîde bir Fuzûlî Dîvânı hediye edeceğim.**

Yan cümleciği, haber kipindeki fiillerden birinin şartıyla biten

ifâdelerde cezâ geniş zamanla biterse, temel cümleye âit yüklem, aynı zamanda bir kesinlik veyâ dilek mânâsı kazanmış olur: **Bu yılı da aranızda geçirirsem, artık emekli olurum.**

Yan cümleciği şartın hikâyesiyle biten cümlelerde cezâ, mâzeret mânâsı taşır: **Hasta olmasaydım, elbet seni de ziyâret ederdim.**

Cezâsı kaldırılmış şart cümleleri, ya dilek ya korku ifâde eder: **Bizim çocuk, kazâsız belâsız eve dönse,..** cümlesinde dilek, **ya karşınıza bir anarşist çıkarsa...** cümlesinde korku mânâsı vardır. Bâzan bir eksiklikten dolayı üzüntü de bu yolla ifâde edilir: **Keşke** bunları Ali Nihâd Bey'den okusaydınız...

Şart eki olan **-se** yi de bağlacı tâkîbederse, ifâdeye «rağmen» mânâsı katar: **Ahmed Hâşim'in Ovid tercemesini buldumsa da, neşretmedim.** Bu istidrâk mânâsını başka bir örnekle gösterelim: **Kemâl Yavuz, orada ne kadar hayırlı hizmetlerde bulunduysa da kıymeti bilinemedi.**

Ardarda gelen ve biri olumlu, diğeri olumsuz hâlde bulunan iki şartlı yüklemden her birini **de** (âhenge göre **da**) bağlacı tâkîbederse; cezâda şartlarla râbıtasızlık mânâsı hâsıl olur: **Şoför gelse de, gelmese de saatinde Fakülte'ye gideceğim.**

Şart bildiren yüklem **de** (âhenge göre **da**) yâhut dahî tâkîbeder, cezâdan önce de **yine** getirilse, şartın delâlet ettiği iş yerini bulmasa bile, cezâda ifâde edilen işin yerine getirileceği anlatılmış olur: **Ahmed, yoksulluk çekse de, yine tahsîline devâm edecektir.**

3°) Yüklemin fiilimsi olması

Başka bir kitâbımızda cümle çeşitleri hakkında gerekli bilgi verildiği için, burada aynı bahse dönülmeyecektir. Fiilimsiler, her çeşit bileşik cümlelerde yan cümleciğe yüklem olurlar; temel cümleye göre de başka görevleri bulunur. **Bu kitâbı (okumak) vazîfenizdir. — (Düşünen) öğrenci sevilir. — (Akacak) kan, damarda durmaz. (Tanıdık) kimseye rastladım. — (Eskimiş) elbiseler de yeni idi. — (Akar) su, kir tutmaz. — Hoca'yı (görünce) ayağa kalktılar. — Ali, (koşarak) yanıma geldi. — Bu güzel çayı (içip) gideceğim. — Ercümend Bey'i (gördükçe) Râgıb Hulûsî Bey'i hâtırlarım. — Yanınıza (gelmekle) hatâ etmiş...**

Yukarıdaki örneklerde, parantez içine alınan yüklemlerin her biri, birer fiilimsidir. Yan cümleciklerin temel cümleye çizdiği ka-

yıt, onlarla tamâmlanır. Bu vazîfeleri, ileride aynı vazîfede bulunan diğer sözlerle birlikte ayrı başlıklar altında anlatılacaktır.

6. Yüklemin yer değiştirmesi

Türkçe'de yüklemin yeri cümleciğin veyâ kelâmın sonudur. Söz veyâ yazıda bâzan bu yerin değiştirildiği de görülür. Bu, bilgisizlik yâhut dikkatsizlik eseri ise, o takdîrde ifâdede **za'f-ı te'lîf** denilen bir fesâhat hatâsı var demektir. Bâzân da kasden değiştirilir. Böyle bir hâdise, şu üç âmilden biri yüzünden kendini gösterir.

1°) Mânâ yüzünden:

Söz söyleyen, dinleyenin dikkatini her şeyden önce yüklem üzerine çekmek ister diğer kelâm unsurlarını, onun etrâfında ehemmiyetsiz, gerekirse fedâ edilebilecek lafız sayar. Bu hâl, bilhassa heyecâna bağlı ifâdelerde göze çarpar. Bâzan zamânın ifâdeye yetersiz sayılması da buna yol açar.

— **Kaç! Düşman geliyor** örneğinde görüldüğü gibi.

Bâzan da, bütün cümle bir tek yüklemden ibâret olabilir; bunu mutlaka heyecâna bağlamak da gerekmez: Annenin çocuğuna **uyu** demesi gibi.

Maamâfih yükleme ehemmiyet verişin en iyi örneğini Hâlid Ziyâ Uşaklıgil'in **Sadâ-yı İncil** adlı yazısında yer alan **Mukaddes Kitâba** âit şu satırlarda görüyoruz:

«Azîz ve mes'ûddur), onlar ki şefîk ve rahîmdirler, çünki dünyâya onlar sâhib olacaklardır. (Azîz ve mes'ûddur) onlar ki ağlar, çünkü tesliyet bulacaklardır. (Azîz ve mes'ûddur) onlar ki hakkânivete atş ü cû taşırlar, çünki tatmîn edileceklerdir. (Azîz ve mes'ûddur) onlar ki re'fetle muttasıfdırlar, çünki onlar vâsıl-ı rahmet olacaklardır. (Azîz ve mes'ûddur) onlar ki sulh ü seleme sâlikdir, çünki onlar Allah'a kavuşacaklardır.

2°) Nazım tekniği yüzünden:

Manzûmelerde vezin veyâ kafiye zarûreti,çok zaman yüklemin yer değiştirmesine yol açmıştır. Bu, tabîî sayılır. Herhangi bir manzûmede, söz dizimi kâidelerine aykırı olarak yer almış yüklemleri parantez içinde gösterelim:

Bâd-ı nâlân-ı hazân giryeli ıslıklarla
(Ötüyor) çırpınarak camlara hırçın hırçın;
O tekâzâ-yı hurûşanla, o çığlıklarla
Dalgalar bir canavar sanki kudurmuş, çılgın...

Başka ses yok, bütün eb'ad-ı sükûn-perver-i leyl
Hep onun aks-i hurûşiyle garîk-ı vâveyl;
Hep karanlık... Bu telâtum-geh-i bârân ü zalâm
(Ediyor) kalbe karanlık, acı şeyler ilhâm:

Sanki dünyâ batacak, sanki kıyâmet... Heyhât,
Böyle hep korkulu rü'yâ (doludur) hâb-ı hayât

Sonra, bir mevc-i tebessüm ufacık bir leme'ân
(Etdirir) leyle-i rûhumda seherler galeyân...

(Çarpın), ey bâd-ı hazan camlara hırçın hırçın,
Bir hakâretli sükût işte hep ıslıklarına;

(Kudur), ey lücce-i zulmet mütehevvir, çılgın,
(Gülerim) kahkaha-i ye's ile çığlıklarına!

Tevfik Fikret

3°) **Üslûp yüzünden:**

Bilhassa **Edebiyât-ı cedîde**'den sonra, birbirini tâkîbeden cümlelerde yeknesaklığı önlemek için, baş vurulan çeşitli yollar arasında cümle erkânının, bu arada yüklemin yerini değiştirmek de denenmiştir.

Hüseyin Câhid Yalçın'ın **Hayât-ı hakikîye sahneleri** adlı eserinde yer alan **Küçük kız** yazısının sonuna doğru şu satırlarla karşılaşıyoruz:

Bu bîçâre çocuğa acıdığımı duyan refîkım:

— Yâ biz, dedi, bize kim acısın? Bizimle bu zavallı çocuk arasında ne fark görüyorsun.

Pek doğru. Acıyabilmek için acınmağa muhtâç olmak iktizâ eder.

Burada **dedi** yükleminin söz dizimi kâidesine uygun yeri, cümlenin sonu idi; hâlbuki bu kelime cümlenin başında yer almıştır.

İkinci Cihan Savaşı'ndan sonra, edebiyâtta da çeşitli kayıtların dışına çıkmak isteyen bir nesil peydâ olmuş, cümle ögeleri ara-

sındaki yer değiştirmelerle göze çarpmak istemişlerdir. Hattâ bu ögelerin yerine göre kurallı cümle, devrik cümle diye bir cümle sınıflandırılması meydâna gelmiştir. Bu işi, günümüzde sohbet çerçevesine girecek yazılarıyla ölçülü olarak yürüten bâzı kalem sâhipleri vardır; kısa bir örnek verdikten sonra îzâhımıza devâm edelim; Melih Cevdet Anday'ın **Aşmak** adlı yazısında şu satırlarla karşılaşıyoruz:

... **Hiç unutmam, yazar (küçümsediydi) o gün Tonguç'u, «çünkü» (dedivdi) «Tonguç, yeni bir eğitim yöntemi bulmuş değil, olsa olsa, batıdaki büyük eğitimcilerin bulduğu yöntemleri buraya getirmiş, ben böylesine büyük adam diyemem».** Türkçe söz diziminin tabiî yürüyüşü, **küçümsediydi** yüklemini, **Tonguç**'u nesnesinden, **dediydi** yüklemini de cümlenin geri kalan kısmından sonra getirmeyi gerektirir yazar bu yeri değiştirmiştir. Burada yabancı, husûsiyle fransız sèntaksından gelen bir yön vardır, oncak bu, okuyucuyu fazla yadırgatmadan, türkçe konuşma dili ihmâlkârlığı havâsına büründürülmüştür.

Fakat ilim yazılarının bu çeşit ihmâlkârlığa aslâ tahammülü yoktur. Radyo sohbetlerinde bâzan devrim cümlelerin ardarda sıralandığını görüyoruz; zaman zaman da, geleneğe en çok bağlı olduğu sanılan gazetelerde bu çeşit yazılara rastlıyoruz: Bu da üslûp için kâidesizlikte bir yeknesaklıktır. Yukarıda îzâh ettik, **garâbet** kelimeye âit bir fesâhat kusurudur; eskiler bir nükteye bağlı olmayan devrik cümle ile karşılaşsa idiler bir de kelâmda **garâbet**'ten söz ederler, örnekleri arasında bu cümle türünü gösterirlerdi.

Ancak şu noktayı kat'î olarak belirtelim ki, meânî ilmi, nazım zarûretleri dışında yüklemin yer değiştirmesini tecvîz etmez.

7. Yüklemin pekiştirilmesi, nitelenmesi

Yüklem, aşağıdaki yollardan biriyle pekiştirilir:

a) Kendisinden sonra öze dönüşlü zamîr getirilmek sûretiyle: **Karârnâmeyi imzalayan Rektördür** cümlesinde yüklem, **Rektör'ün kendisidir** şekline sokularak pekiştirilir.

b) **Ayn-ı** kelimesine muzaf kılınmak sûretiyle: Bu takdîrde, **Beyânınız hakîkattir** cümlesindeki yüklem **ayn-ı hakîkattir** hâlini alır.

c) «Yânî» bağlacını kullanıp tefsîr yoluna baş vurmak sûre-

tiyle: **Bunu böyle şerheden hocamızdır yânî Ali Nihâd Bey'dir** örneğinde görüldüğü gibi.

ç) Yanında bedelini zikretmek sûretiyle:

Bu elbiseyi beğenen, kızımdır yerine **kızım Bânû Çiçek'tir** dememiz kabîlinden.

d) Yüklem, basit veyâ bileşik sıfatlarla nitelenir:

Fakrımla ben de (zâ'ir-i zî-ibtisâr idim)
Recâî-zâde Ekrem

Gerek pekiştirilmiş, gerekse nitelenmiş hâlde bulunsun, birden ziyâde kelimeden teşekkül eden yüklemler, yüklem grubu adını alır.

Beşinci Altbölüm

I — ÖZNE VE SÖZDE ÖZNE (=MÜSNEDÜNİLEYH=FÂİL VE NÂİB-İ FÂİL)

Müsnedünileyh, hem özne hem de sözde özneyi içine alan bir tâbirdir. Kitâbımızın bu kısmı meânî adını taşıdığına göre, izâhâtımızda bu ilmin terimlerini hareket noktası saymamız gerekirdi: Buna rağmen özne ve sözde özneyi başa aldıktan sonra, asıl terimi parantez içinde gösterir. Eski terimde şümûl (kaplam), yenilerinde tazammun (içlem) vardır.

Bunlardan özne, etken (mâlûm) fiilin isnâd olunduğu bir varlığa delâlet eden isim veyâ isim hükmündeki kelime veyâ kelime grubudur. İsim, zamîr, mastar, mevsûfu kaldırılmış sıfat olacağı gibi onların, nitelenmiş yâhut belirtilmiş kümelerinden de teşekkül edebilir. Sözde özne, edilgen (mechûl) fiilin kendisine isnâd edildiği nominatif hâlde bulunan isim veyâ isim hükmündeki kelime veyâ kelimeler kümesidir. Söz sâhibi, kendisinden bir eylem veyâ hâl sâdır olan varlığa ehemmiyet verirse özneyi (fâili); doğrudan doğruya bu hâl veyâ eyleme ehemmiyet verirse sözde özneyi (nâib-i fâili) dar ölçülü adıyla cümlesine, geniş ölçülü adıyla kelâmına hareket noktası sayar. **Hasta, limonatasını içti** cümlesinde içene, **limonata** içildi cümlesinde içilen maddeye ehemmiyet verilmiştir: İlk cümledeki **hasta,** özne (fâil); ikinci cümledeki **limonata** sözde özne (nâib-i fâil)dir.

Bu ayırma, söz dizimi için gerekli sayılmıştır. Meânî ve hattâ mantık için haml ve isnâd, bunların zihinde tam bir istifâde sağlamasıdır: Haml ve isnâd, bahse giren varlıklar arasındaki iştirâk, tam istifâde de kavram aykırılığından doğar: O yüzdendir ki meânî, bunları müsnedünileyh ve müsned; mantık **mevzû** ve **mahmûl** terimleriyle anmakla yetinmiştir.

Not. — Bir kelâmdan râbıta çıkarıldığı takdirde taraflar müfret kalırsa bunlardan ilkine mevzû, ikincisine mahmûl denir. Böyle kaziyyeler de, hamlî kaziyyelerdir ki, şart kaziyyelerinin zıddı olarak kullanılırdı.

Buraya özneyi ayrı, sözde özneyi ayrı anlatmamak için, her ikisini içine almak üzere, müsnedünileyh terimini kullanacağız.

II — MÜSNEDÜNİLEYHİN GÖSTERDİĞİ HALLER

Müsnedünleyh aşağıdaki hâllerden biriyle karşımıza çıkar:

1) Kelâmın başında zikrolunur.
2) Yeri değiştirilir.
3) Kaldırılır.
4) Belirtili veyâ belirtisiz hâle konur.
5) Nitelenir.
6) Çeşitli yollarla te'kîdedilir.
7) Görünüşteki yerine aykırı olarak zikredilir.

1. Kelâmın Başında Zikr Olunması

İster isim cümlelerinde, ister fiil cümlelerinde olsun, müsnedünileyhin türkçe'deki yeri, kelâmın başıdır. Bu yer, ancak husûsî bir maksatla değiştirilebilir.

Başta zikri, şu sebeplerden ileri gelir:

a) Söz dizimine göre, yerinin ehemmiyetinden:

Bu hâl şîve gereğidir: Çünki müsnedünileyh, hüküm yeridir. Örnek:

(Her devlet) kendi usûl-i mevzûasına mugâyir her türlü kütüb vesâ'ir matbû'âtın mülkünde tedâvülünü men eder.

Şinâsî

b) Haberin dinleyici zihnine yerleşmesi için:

Örnek: **(Sühen-şinâsân-ı Ocak), mu'tâd üzre du'â-yı bekā-yı Devlet'i feth-i zebâ-ı mifâh idüp emr ü fermânları üzre cümlemiz gideriz uğur-ı Hümûyûnda bezl-i nakdîne-i cân ederiz diyerek...**

Âsım

c) Çabuk sevinç verme maksadıyla:

Uğurlu sayılacak bir hâl veyâ hâdiseyi bildirirken müsnedünileyh başa getirilir. Örnek:

(Ferdâ)senin, senin bu teceddüd, bu inkılâb...

Tevfîk Fikret

ç) Bunun aksi de vâkidir:

Örnek:

(Nâ mübârek kademi) Nîl ü Fırât'ı kurıdur.

d) Taaccüb kasdıyla:

Örnek:

(Selimoğlu) tiyatroya mı gitmiş? O, cennetten başka bir yere gitmez!..

e) Dinleyenin anlayışsızlığı hâlinde:

Âmirinin dâireye dönmesini bekleyen bir adama, **geldi** demek kâfî iken, **(Müdîr Bey), geldi** denmesi gibi.

f) Yüceltme kaydıyla:

Örnek: **Tayy-ı mekân sırrına eren, Hacı Bayrâm-ı Velîdir** denilecek yerde **(Hacı Bayrâm-ı Velî) tayy-ı mekân sırrına ermiştir** denilmesi gibi.

g) Kötüleme kasdıyla:

Örnek: **(Ali), yalan söylüyor.**

h) Haz duyma yüzünden:

Örnek: **(Sevdiğim eseriniz), masanın üzerinde duruyor.**

ı) Haberin fiile tahsîsi hâlinde: (Bu hâl, işe başkasının da katıldığını söyleyenlere karşı baş vurulacak bir red yoludur.)

Örnek: **Benim kendisine re'y vereceğim zât, Osman Bey değil-**

di, Murat Bey'di yerine, **(Ben), Osman Bey'e değil Murat Bey'e re'y verdim** denilmesi gibi.

i) Teberrük kasdıyla:

Örnek:

(Hak Te'âlâ) azamet âleminin pâdişehi

j) Sözü uzatmak için:

Bilhassa meddahlar hikâye söylerken bu yolu tercîh ederler. Söz gelimi, dinleyicinin özneye intikāli için bir karîne varken, **(Kiziroğlu Hasan Bey), kıratına atladı** denilmesi gibi.

k) **Her** ve **nice bir** çeşidinden eskilerin «edât-ı suver» dedikleri lafızları tâkîbettiği takdîrde:

Her ferd cihanda birdir ammâ

2. Müsnedünileyhin Yer Değiştirmesi

Bâzı nüktelerden dolayı müsnedünileyh yer değiştirir Bunlardan bir kaçına göz atalım:

a) Kısaltma (kasır) maksadıyla:

Bizde Alain'i yalnız Mehmet Kaplan okumuştur cümlesi yerine, **Mehmet Kaplan'dır Alain'i okuyan** demeniz gibi.

b) İsnâdın imkân veyâ imkânsızlığı hakkındaki lafız medlûlünü şiddetlendirmek maksadıyla:

Örnek:

Olamaz peymâne-i Cem bir taraf mey bir taraf
Ziyâ Paşa

c) İsbat maksadıyla:

Örnek:

Âsaf'ın mikdârını bilmez Süleymân olmayan
Bilmez insan kadrini âlemde insân olmayan
Ziyâ Paşa

ç) Şaşkınlık ve tereddüdü ifâde maksadıyla:

Örnek:

Ne ta'lîdir bu ey (mihr-i sabâhat)

Ziyâ Paşa

d) Teessür fazlalığından:

Örnek:

Ey akl büyükdür (ıstırâbın)
Ey rûh, sahîhdir (cevâbın).

Abdülhak Hâmid

e) Bir maddeyi îzah maksadıyla:

Örnek:

Hem kadeh hem bâde hem bir şûh sâkîdir gönül

f) İsnâda âit hükmü te'mîn için:

Örnek:

Revâk-ı arşa çıkar halka halka şu'le-i dil

Ziyâ Paşa

g) İsnâddan sonra durumu açıklamak maksadıyla:

Örnek:

Rızk-ı maksûme kanâ'atdir (me'âli hikmetin)
Gâh hırs-ı nev-şikâr ile şikâr elden gider

Ziyâ Paşa

h) Vasfı takviye maksadıyla:

Örnek:

Sığsın mı hayâle (bu hakîkat)?

Abdülhak Hâmid

ı) Netîceyi sebebe yakınlaştırmak maksadıyla:

Örnek:

Ey tıfl-ı ferîh korkarım (ben).
Hüsnün uçacak diye elimden.

Abdülhak Hâmid

3) Müsnedünileyhin Kaldırılması

Bâzı hâllerde özne veyâ sözde öznenin zikrine lüzûm kalmadan

cümle kurulur. Bu, fesâhat kitalarında **müsnedünileyhin hazfı** diye bir bahsin yer almasına yol açmıştır.

Aşağıdaki hâllerde özne veyâ sözde özne ifâdeden çıkartılır:

1° Söylenmese bile, zihnin kolaylıkla intikal edebileceği müsnedünileyhler (özneler ve sözde özneler) zikredilmez.

— **Baban evde mi?** suâlini

— **Evde** kelimesiyle karşılamak gibi. Zîrâ cevaptaki özne, suâlin içinde mevcuttur.

2° İntikal karînesi apaçık olan müsnedünileyhlerin zikrine lüzûm yoktur, esâsen icâz bunu gerektirir. **Haydi vakit, yemek vaktidir.** diyecek yerde, **Haydi yemek vaktidir** cümlesiyle yetiniriz.

3° Ta'zim (yüceltme) de, bu hazf (kaldırma) için bir sebeptir: **Yeri, göğü yarattı, bize türlü nimetler ihsân etti** cümlesinin müsnedünileyhi de bu maksatla hazf edilmiştir; zikredilmeyen lafız **Allah**'tır.

4° Zikri nefret, dehşet uyandıracak, müsnedünileyhler hazf olunabilir. Meselâ aşağıdaki mısrâda ifâde dışında bırakılan müsnedünileyh, **Timur**'dur:

Kellelerden tepeler kurdu Sivas şehrinde

5° Müsnede âit kavramın müsnedünileyhe tahsîsi hâlinde de, son öğe (rükn) ifâdeden çıkartılır. Burada iki hâl göze çarpar:

a) Tahsîsin hakîkî olması: **Gaffârü'z-zünûb, settârü'l-uyûb** ancak Allâh'a mahsus hâldir: bu itibarla ifâdede **Allâh** lafzının hazfı câizdir.

b) Tahsîsin itibârî olması: Bu, söz sâhibinin iddiasından doğar. **Güzel telaffuz türklere has bir meziyyettir,** cümlesi karşısında **hayır, İstanbullulara has bir meziyyettir.** İddiâsında bulunmak gibi. Burada, müsnedünileyh olan **güzel** telaffuz söylenmemiştir.

6° Dinleyeni üzeceği düşünüldüğü takdirde müsnedünileyh kaldırılır Çocuğu ölmüş bir kadının yanında, müteveffânın adını anmaksızın ona âit bir işten söz etmek gibi.

7° İnkâr imkânını kaybetmemek için de hazf yoluna baş vurulur Bir adamdan -ismini zikretmeksizin- **yalancıdır** diye söz etmek gibi.

8° Merhamet, öğme, yerme, bu hazfın muhtelif sebeplerindendir: **Çok zavallı kimsedir, ne iyi çocuktur, ne fenâ kadındır.**

9° Zamanı kaybetmemek ihtiyâtı da, müsnedünileyhin terkine yol açar: **Şu gelen teröristtir kaç!** yerine, maksadı hemen ifâde etmek için **teröristtir, kaç!** denilmesi gibi.

10° Müsnedünileyhin adını, dinleyenlerden gizlemek için de bu yola baş vurulur: Bir toplulukta, içeri giren uşağın ev sâhibine, bilinmeyen bir şahıstan **ağladı** diye söz etmesi kabilinden.

4. Müsnedünileyhin Belirtili (= Ma'rife) Olması

Müsnedünileyhin belirtili olması, kendisine tahsîs edilen lafız veyâ lafızların, aynı nev'e giren varlık veyâ keyfiyetlerden yalnız birine delâlet etmesidir Bu, altı yolla olur:

1° Has isim, lakap veyâ künye, yahût ünvân grubunun,
2° Şahıs zamirlerinin,
3° İşâret sıfatı ile teşkîl olunan terkîblerle işâret zamirlerinin,
4° Sıla kipindeki lafızlarla teşkîl olunan grupların,
5° Mahdûdluk ifâde eden lafızların,
6° İsim tamlamalarının müsnedünileyh görevinde bulunmasıyla.

1° Has isim, lakap, künye veyâ ünvân grubunun müsnedünileyh (özne) görevinde bulunması:

Bunu, **alemiyet umûmî** adı altında toplayanlar vardır. Müsnedünileyh için alemiyeti gerektiren yerler, şöyle sıralanabilir:

a) Müsnedünileyh bütün zâtî husûsiyetleriyle dinleyenin zihninde belirli hâle konmak istendiği takdirde:

Örnek: **(Doğrubasmaz Sâlim Hoca'nın kızı Şerîfe'yi) bütün mahallede aramayan) yoktur.**

b) Has isim veyâ lakaplarla müsnedünileyh yüceltilmek istendiği takdirde:

Örnek: **(Hekimbaşı-zâde Hayrullah Efendi) hakîkaten hayırhâh bir zât idi. Yâhût: Rıfkı Melûl Bey, rıfk ile melâli nefsinde toplamıştı.**

c) Has isim veyâ lakaplarla müsnedünileyh (özne) anlatılmak istendiği takdirde:

Örnek: **Kara Halîl'in hiçbir hâdiseden yüzü ak çıkmadı.**

ç) Kinâye maksadıyla. Örnek: **Matbahta (Elieğri Zeynep) varmış.**

2° **Şahıs zamirlerinin özne görevinde bulunması**

a) Söyleme (= tekellüm) yerinde:

Örnek: **(Ben), bu kitâbı kendim okuyayım diye yazdım.**
Abdülhak Hâmid

Diğer örnek:

Nâmık gibi sad pâre dil-i kesret-i aşkız
Her zerremizi vahdete mir'ât ederiz (biz)
Nâmık Kemâl

b) Hitâp yerinde:

Örnek (teklik için):

(Sen) cism idin fenâ-yâb, ol rûh-ı câvidânî,
Düşdün yine (sen) ammâ, bâkîdir iştihârın,
Abdülhak Hâmid

Diğer örnek (çokluk için) :

-Şâir- diyorsunuz bana (siz), pek garîbdir,
Yandıkça ben içimdeki sûz ü güdâzdan
Abdülhak Hâmid

c) Gaybet yerinde:

Örnek (teklik için) :

(O,) kendi kendine görmez, fakat işâret eder,
(O,) kendi kendine gelmez velîk kudretden.
Abdülhak Hâmid

Not. — («ol» şekli arkaiktir.)

Diğer örnek (çokluk için) :

(Onlar) niçin semâda, niçin ben çukurdayım?
Tevfik Fikret

3° **İşâret sıfatlarıyla kurulan terkipler ve işâret zamirlerinin müsnedünileyh (özne) görevinde bulunması**

— Yakın kasdolunurken:

Teklik için **bu**, çokluk için **bunlar** sözü kullanılır. İlki, hem sıfat hem zamir; ikincisi, mutlak sûrette zamîr olur.

— Orta mesâfe kasdolunurken:
Teklik için **şu**, çokluk için **şunlar** sözü kullanılır. Birincisi, hem sıfat hem zamîr; ikincisi, mutlak sûrette zamîr olur.

— Uzak kasdolunurken:
Teklik için **o**, çokluk için **onlar** sözü kullanılır. İlki, hem sıfat hem zamîr; ikincisi mutlak sûrette zamîr olur.

İşâretin kullanıldığı yerler:

a) Ayırtıcı vasıfların ehemmiyetini belirtmek için;

Bu yerde mu'tekif olmuş (o çehre-i haşmet),
Bu yerde muğterib olmuş (o neyyir-i şevket)
Abdülhak Hâmid

b) Tâzîm ve kendisine hitâbedileni îkāz için:

Sakın terk-i edebden kûy-ı mahbûb-ı hudâdır (bu)
Nazar-gâh-ı ilâhidir makām-ı Mustafâ'dır (bu)

Habîb-i Kibriyâ'nın hâb-gâhıdır fazîletde
Tefevvuk-kerde-i arş-ı cenâb-ı Kibriyâ'dır (bu)

Bu hâkin pertevinden oldu deycûr-ı adem zâ'il
Amâdan açdı mevcudat çeşmin tûtiyâdır (bu)

Felekde mâh-ı nev Bâbü's-selâm'ın sîne-çâkîdir
Bunun kandîlidir hûr matla'-ı nûr-ı ziyâdır (bu)

Mürâ'ât-ı edeb şartıyla bir Nâbî (bu dergâh)a
Mütâf-ı kudsiyândır bûse-gâh-ı enbiyâdır (bu)
Nâbî

c) Mubâlağa için:

Bir sadme-i inkılâbdır (bu)
Abdülhak Hâmid

ç) Öznenin ehemmiyetini belirtmek için:

(Bu taş) cebînime benzer ki aynı makberdir;
Dışı sükût ile zâhir, derûnu mahşerdir
Abdülhak Hâmid

d) Küçümseme hâlinde:

Örnek: **(Şu adam) da çok konuşuyor.**

e) Yüceltme hâlinde:
Örnek: **O, Türkiye'yi kurtaran kahramandır.**

f) Tahsîs için:
Örnek: **(O), benimdir, (o) benim milletimdir ancak!**

4) Sıla ile belirtili hâle konmuş sözlerin müsnedünileyh görevinde bulunması

Sıla sıgası (kip), fransızcadaki «pronom relatif» ile ondan önce gelen kelimeye âit ortak mânâyı taşır. Vaktıyla farsçadan alınan **ki** bağlacını kullanmak sûretiyle teşkîl edilmiştir: Bu bağlaçtan evvel başka bir kelime bulunacağı tabiîdir: **Ol ki, ol şey ki, şol bir şey ki, öyle bir kimse ki, şol bir kimse ki, ol bir kimse ki, o zât ki, insân ki, ol kim, onlar ki**... hep eski tarza göre sıla sigasına uyan kelime gruplarıdır.

Türk selîkasına göre sıla sigası, fiil gök veyâ gövdelerine -dik (âhenge göre vokalin inceliği-kalınlığı, düzlüğü yuvarlaklığı değişir) eki ve gerektiği takdîrde buna da iyelik (= mülkiyet = possessif) zamîri eki ilâvesiyle teşkîl olunur: **Tanıdık, tanıdığımız, sevdiğimiz, bildikleri gibi.** Görülüyor ki, bunlar günümüzde sıfat-fiil (= participe) diye adlandırılan kelime kategorisine girmektedir.

Müsnedünileyhin, sıla ile belirtili (= ma'rife) hâle getirilmesi şu hâllerde kendini gösterir:

a) Müsnedünileyh diğer husûsiyetleri bilinmediği takdîrde,
b) Açık söylemenin, zerâfetle bağdaşmadığı hâllerde,
c) Nitelemeye kuvvet verilmek istendiği zaman,
d) Haberin dayandığı esâs, îmâ yoluyla anlatılmak istendiği takdîrde,
e) Müsnedünileyhin şânı yüceltilecek yerlerde,
f) Bir kusûrundan veyâ dikkat eksikliğinden dolayı muhâtabı uyaracak yerlerde.

Şimdi bunları ayrı ayrı gözden geçirelim:

a) Müsnedünileyhin diğer husûsiyetleri bilinmediği takdîrde:

Örnek: **Atatürk Üniversitesi'nde (imtihan verenler), Bakanlık tarafından takdir görüyormuş.**

b) Açık söylenmesi, zerâfetle bağdaşmadığı takdîrde:

Örnek: **Pantalonunu (kokutan şey), hekim tarafından laboratuvara gönderilmiş.**

c) Nitelemeye kuvvet verilmek istendiği takdîrde:

Örnek:

Cihanda kendini her ferdden alçak görür (ol kim)
Utanmaz kendi nefsinden de âr eyler melâmetden
Nâmık Kemal

d) Haberin dayandığı esâs îmâ yoluyla anlatılmak istendiği zamân:

Örnek: **Ağlamayan çocuğa süt verilmez.**

e) Müsnedünileyhin şânını yüceltmek maksadıyla:

Örnek:

Kâmildir (o insân ki) yaşar hâtıralarla
Yahyâ Kemâl Beyatlı

f) Bir kusûrundan veyâ dikkat eksikliğinden dolayı muhâtabı uyaracak yerlerde:

Örnek:

Ben (anladığım çerh) ise bu çerh-i çep-endâz
Yahşî görünür sûreti ammâ ki yamandır
Ziyâ Paşa

5. Mâhutlukla belirtili hâle konmuş sözlerin müsnedünileyh görevinde bulunması

Mâhutluk, ya dinleyenin zihninde yer alır, ya dış âlemde göze çarpar. Arapça'da ilki için zihnî, ikincisi için hâricî ahit lâmı kullanılır. Türkçe, bu vazîfeyi, **mâhut** kelimesi veyâ öze dönüşlü şahıs zamîrleri ya da ilgi zamîrlerinden biri ile karşılar: **Kendi, kendileri, kendisi, sizinki, benimki** gibi.

Ayrıca kelime kategorisi içinde belirtisiz olan bir takım sözler, bâzı husûsiyetleri yüzünden konuşanlar arasında mârûf sayılırlar. Bunlar müsnedünileyh oldukları takdîrde belirtilidirler. Nitekim **hoca** kelimesi, bir cins ismidir; binâenaleyh belirtisiz (nekre)dir. İki asistandan biri, kendi aralarında mârûf olan şahsı kasdederek **Hoca, kitâbını bitirmiş** derse, burada özne belirtili olur. **Fakülte** kelimesi de böyledir: **Fakülte tâtil edildi** cümlesinde, söz söyleyenle hitâbedilen arasında mârûf bir ilim müessesesi kasdedilmiştir; burada da, sözde özne belirtilir.

Müsnedünileyhin mâhûtlukla belirtili hâle konması, aşağıdaki yerlerde kendini gösterir:

a) Dış âlemde mâhût bir şeye işâret edileceği zaman:

Örnek: **Seninki, onunkinden güzel olmuş.**

b) Hakîkatin kendisine işâret olunacağı zaman:

Örnek: **Ekmek, çaydan faydalıdır.**

c) İtiğrâkın anlatılacağı zaman:

İstiğrâk, gerçek ve örfî olmak üzere iki kısımdır. İlki, kelimenin lugat mânâsı bakımından içine giren bütün fertlere, ikincisi şümullü bir lafızla beyân edilip de ancak, örf sebebiyle bilinen fertlere delâlet eder.

Gerçek istiğrâka örnek: **Güzel, çirkin (her şey) Allah tarafından yaratılmıştır.** Yâhut, **(Herkes) kendi kısmeti kadar yer.**

Örfî istigrâka örnek: **(Bütün talebeler), Nihâd Çetin Bey'i öğüyor.** Burada dünyâda ne kadar talebe varsa hepsi değil, ancak Nihâd Çetin Bey'den ders okuyanlar, şümûl sâhâsını genişletirsek, onu tanıyanlar kasdolunmuştur.

6° İzâfet yoluyla belirtili hâle konmuş sözlerin müsnedünileyh vazîfesinde bulunması:

Müsnedünileyhin belirtili hâle konması için en kestirme yol, izâfettir; izâfetin bu vazîfeyle kullanılacağı yerler, teşhis, tahsis, mânâyı tamâmlama, öğme, yerme, saygıdır.

a) Teşhise örnek: **Ali Bey'in kızı yazmış.**

b) Tahsise örnek: **Birinin kâtibi satın almış.**

c) Mânâyı tamâmlamağa örnek: **Beyânının büyüsü, sihr-i helâldir.**

d) Öğmeye örnek: **Gürün'ün elması, çok lezzetlidir.**
e) Yermeye örnek: **Bu şehrin havâsı çok bozuktur.**
f) Saygıya örnek: **Ordunun haşmeti, düşmanları titretiyor.**

5. Müsnedünileyhin belirtisiz (= nekre) oluşu

Müsnedünileyhin, belirtisiz kelimelerden meydâna geldiği de görülür. Bu hâldeki müsnedünileyh, şu yerlerden birinde kullanılır: Yüceltme, öğünme, fehmettirme, azaltmayı ifâde etme, çoğaltmayı ifâde etme, yerme. Ancak bütün bunların anlaşılması, ifâdede hususî bir karînenin mevcûdiyetine bağlıdır.

1° Yüceltme için kullanmaya örnek:

Bir şûlesi var ki şem'-i cânın
Fânûsuna sığmaz âsmânın
Şeyh Gâlib

2° Tefhîm yerinde kullanmaya örnek:

Bir şi'r mestedince şarâb-ı ezel gibi,
Her mısrâ'ıyla vehm olunur en güzel gibi

3° Öğünme yerinde kullanılışına örnek: **Bir bahçem var ki,** İrem-bağı yanında sıfır kalır.

4° Azaltma yerinde kullanılışına örnek:

Bir söz bu tamâm kılmağa ta'rîf bu hâli
Tekrâr ederim söylediğim sözleri nâçâr
Abdülhak Hâmid

5° Çoğaltmayı ifâdede kullanılmasına örnek: **Behçet Efendi, hikâye bilir** (Burada hikâye, «çok hikâye» yerindedir.)

6° Yerme maksadıyla kullanılışına örnek: **Onlarda bir yüz var ki, bu kadar kötü sözden sonra dastluk edebiliyorlar.**

6. Müsnedünileyhin nitelenmesi (= tavsîfi)

Müsnedünileyh, aşağıda belirtilen sebeplerden biriyle nitelenir:

1° İhtimâli kaldırmak için:

Örnekler: **Ham meyve, yeşil çay, kara kız, öksüz çocuk, bulanık su, penbe konak.**

2° Öğme maksadıyla:

Örnekler: **Yiğit adam, güzel çocuk, sâdık dost, büyük kişi, zarîf kadın.**

3° Yerme maksadıyla:

Örnekler: **Hırsız kedi, kerîh ses, hilekâr adam, uyuz köpek, yalancı kasap, kötü kâtip.**

4° Acıma ifâdesinde:

Örnekler: **Zavallı kız, bîçâre kadın, mâsûm genç, bedbaht ana, garip kişi, yetim yavru, onmadık çocuk.**

5° Nitelenenin mânâsındaki vasfı pekiştirmek:

Örnekler: **Ötücü kuş, dondurucu kış, doyurucu yemek, ısıtıcı çorba, ağartıcı sabun, dünki gün.**

Not. — Müsnedünileyhi niteleme maksadıyla teşkîl olunan kelime gruplarını, farsçaya uyarak **ki** bağlacından sonra getirmek mümkindir.

Örnek: **Mümeyyiz ki bir hâkimdir; müddeî sıfatında görünür ise garaz-ı hâlisden veyâ temyîz-i nâkısdan ârî değildir.**

Şinâsî

7. Müsnedünileyhin pekiştirilmesi (= te'kîdi)

Bâzan söz, müsnedünileyhin pekiştirilmesini (= te'kidini) gerektirir. Bu işin sebebi, dinleyicinin yanlış anlaması ihtimâlini önlemektir; böylece de mânâ kuvvetlendirilmiş olur. Çeşitli sûretleri aşağıda anlatılmıştır:

1° Müsnedünileyhin delâlet ettiği mânâ üzerinde dinleyicinin veyâ okuyucunun dikkatini toplama maksadıyla o mânâya âit lafzı tekrâr sûretiyle. Örnekler **Çocuk ağlıyor, çocuk! — Soğuk su akıyor, soğuk su. — Güller açılmış, güller! — Sekreter yazmış, sekreter! — Müdir suçludur, Müdir! — Tansiyonum yükseldi, tansiyonum! — Elektrik kesildi, elektrik! — Nâzik Elif Hanım gelmiş, Nâzik Elif Hanım!**

2° Yanlış anlaşılmayı önleyebilmek için, müsnedünileyden sonra, yalnız onu düşündürecek başka bir lafız kullanmak sûretiyle. Bunu şöyle îzâh edelim: **Erzurum Emniyet Müdîri anarşistleri yakaladı** desek, bu işi polisler mârifetiyle de yaptırdığı hâtıra gelebilir :Dinleyicinin zihninden bu ihtimâli kaldırmak için söz, **biz-**

zât lafzıyla pekiştirilir: **Anarşistleri bizzat Erzurum Emniyet Müdîri yakaladı** deriz. Diğer örnekler: **Bunu, bizzat Hayâlî Ali anlatmıştı.— Soruşturmayı bizzat Dekan Bey üzerine almış. — Mâliye Bakanı'nı istikbâle bizzat Rektör Bey gitmiş. — Sizi Ömer Okumuş aradı; Hasan Okumuş değil — Aferini Kâzım Dağlı hakketti; Hüseyin Dere değil — Sabah namazını — karda olsun, kışta olsun — Süleyman Bey câmide kılarmış, Mehmed Bey değil.**

Bu işte **kendi** özdönüşlü zamîri ile onun iyelik eki almış şekillerinden de faydalanmak mümkindir: **Ali Altan, rektör adayı olmak için ismini kendi yazdırmış.** Bu sûretle mecâzî mânâ ile anlaşılmak ihtimâli kalkmış olur.

3° Müsnedünileyh, îzâh yoluyla da pekiştirilir: Bu, kendisine âit bir lafız yanında medlûlünün bir husûsiyetini bildirmek sûretiyle olur. O sâyede lafzın mânâ şümûlü de daraltılır. Örnekler: **Hâşim Ağa'nın oğlu koşuyordu** cümlesi, **hangi oğlu?** sorusuna yol açacağı için **Hâşim Ağa'nın oğlu Mustafa koşuyordu** deriz. — Kezâ **Meltem gelmiş** cümlesi, **hangi Meltem,** sorusuna yol açabileceği için **Şaban Bey'in kızı Meltem gelmiş** deriz. **Kemâl Yavuz'un kardeşi Orhan, Yahyâ Kemâl'in kardeşi Reşâd Bey, komşumuz Hatîce Hanım...** hep bu kabildendir.

4° Müsnedünileyh, tefsir yoluyla da pekiştirilir: Bu, müsnedünileyhle onun îzâhını sağlayacak lafız veyâ lafızlar arasına **yânî** kelimesini getirmek sûretiyle olur. Örnekler **Yeni doçent adayımız yânî İbrâhim Düzen okumuş. — Bana bunu bir gramer âlimi yânî Tahsîn Banguoğlu söyledi. — Mâhir Canova yânî Türkiye'nin büyük aktörü oynamış.**

8. Müsnedünileyhin bağlı hâl alması (=atfı)

Mânânın tafsîli sırasında sözün kısaltılması ve bir düzen altına sokulması maksadıyla müsnedünileyhlerin bağlı hâle getirilmesine baş vurulur. Bu, ya bağlaçlarla (= atıf harfleri) ya da bağlaçsız yapılır. Yerleri şöyledir:

1° Yalnız sözün kısaltılıp ifâdenin düzene sokulacağı takdirde:

a) Bağlaçlılara örnekler: «Ahmed geldi ve Mehmed geldi ve Ali geldi ve Hasan geldi» denilecek yerde, ifâde **Ahmed, Mehmed, Ali** ve **Hasan geldi** şekline sokulur. Yahut **hem Hasan, hem Ali geldi. — Hüseyin de, Kemâl de bilmiyor. — Hem Kâmil hem Câhid beni görmeli. — Ne Receb ne Ali bilir denir.**
görmeli. — Ne Receb ne Ali bilir denir.

b) Bağlaçsızlara örnek: **Fikret, Hâlid, Kadir, Zekeriya, Muhsin, Kemâl, Cüneyd, Fuâd bu kitâbı okusunlar**

2° Dinleyenin yanılması önlenmek istendiği takdîrde:

Örnek: **Sizi arayan Firdevs Hanımdır, Behice Hanım** değil.

3° Müsnedünileyh medlûlünün hüviyeti hakkında tereddüde düşüldüğü takdîrde Örnekler: **Bunu Sâim Sakaoğlu veyâ Muhan Bali söyledi. — Genel sekreter yâhut Fakülte sekreteri yazmış. — Ali Râsih Efendi va da Osmân Hazmi Efendi okutmuş**

4° Hüküm, diğer tarafa yöneltilmek istendiği takdîrde:

Örnekler: **Abdülhak Hâmid yazmadı belki Ekrem Bey yazdı — Güzin Hanım söylemedi, belki Zeyneb Hanım söyledi — Bıyıkoğlu vermedi belki Ertuğrul verdi**

9 Müsnedünileyhin görünüş gereğince aykırı kullanılması

Müsnedünileyh bâzan görünüş gereğince aykırı olarak kullanılır. Bu, aşağıdaki yerlerde göze çarpar:

Birincisi: Açık söylenecek yerde gizlenmesi. O da müsnedünileyhe âit mânâyı karşılayacak lafız veyâ lafızlar kümesi yerine, zamîr kullanmak sûretiyle olur. Bu işte, dinleyicinin merâkını artırarak onda -sözün gerisi için- bekleme şevki uyandırmak esastır. Böylece söz, dinleyicinin zihninde daha fazla yer eder

Söz gelimi, **İran Şâhı, Afganistân'ı sevmezdi, fakat O'nun tâcını tahtını bırakıp memleketinden uzaklaşması, Afganistân için de iyi olmadı** diyecek yerde; **O, Afganistân'ı sevmezdi, fakat onun tâcını tahtını bırakıp memleketinden uzaklaşması, Afganistân için de iyi olmadı** dememiz gibi.

İkincisi: Zamîr hâlinde söylenecek yerde açık söylenmesi. Bu kullanılış tarzı, müsnedünileyhi ayırt edilebilmesindeki mükemmeliyet ve bedîî değeriyle ilgilidir.

Örnek:

Sarmış yine afâkını bir dûd-ı mu'annid
Bir zulmet-i beyzâ ki pey-â-pey mütezâid.
Tevfik Fikret

Tabiî bir ibârede, ikinci mısradaki **zulmet-i beyzâ'nın** yerini zamîre bırakması gerekirdi: Fakat şâir bir yandan onun medlûlüne fazla temyîz edilebilme imkânı kazandırmak, diğer yandan vezin ve âhenk yoluyla onu husûsî telkin gücüne kavuşturmak, fazla olarak ve bilhassa sıla kipindeki (= sigasındaki) bir tavsîf grubuna âit mânâ san'atı imkânlarıyla ifâdeyi zenginleştirmek için bu yolu seçmiştir..

Üçüncüsü: Alay maksadıyla da hâlin gerektirmediği yerde kullanılması. Sağır bir adama **şimdi dinleyeceğin eser, Tambûrî Cemil Bey'in saz semâîsidir** yâhut topal bir kimseye, **bu yarışı ancak sen kazanırdın** demek gibi.

Dördüncüsü: Zeki olmayanlar tarafından yanlış anlaşılmağı önlemek maksadıyla: **Bu şişedeki su, Sarıkamış ormanlarından getirilmiştir; her hastaya şifâ verir** cümlesi, merâmı ifâde etmeye yeter iken, zekâsına güvenilemeyen şahıs karşısında, **bu şişedeki su, Sarıkamış ormanlarından getirilmiştir ki, o su, her hastaya şifâ verir** denmesi kabîlinden.

Beşincisi: İltifat yerinde. İltifat, konuşmada muhâtabın değiştirilmesi veyâ bir şey anlatılırken hitâba sâlih olmayanlara hitâbedilmesidir. İleride bir edebî san'at olarak da sözü edilecektir. Yukarıya iki mısrâını aldığımız **Sis** manzûmesinde şâir, İstanbul'un sis içindeki panaromasını çizerken, birden bire şehre hitâba başlar.

Altıncı: Dinleyenin içine korku düşürmek istendiği zaman. Timürleng, Hülâgû veya Neron nev'inden bir adam, emrinin mutlaka yerine getirilmesini istediği takdîrde, **bunun böyle olmasını ben istiyorum** diyecek yerde, **bunun böyle olmasını** (Timürleng veyâ Hülâgû veyâ Neron gibi birisi) **istiyor** derse.

Yedinci: Bencillikten sakınıp kendini üçüncü şahıs yerine koyma hâlinde.

Nedîmâ bendeniz var bir dahî sultânımız vardır
Nedîm

Sekizincisi: Saygı gereği, ikinci şahıs yerine üçüncü şahsı kullanmak sûretiyle. **Buyurduğunuz** gibi denilecek yerde **zât-ı âlîleri tarafından buyurulduğu yâhut zât-ı devletleri tarafından, fermân olunduğu, ya da zât-ı sâmîleri tarafından emredildiği vech ile** denilmesi gibi.

Dokuzuncusu: Müsnedünileyh ikinci veyâ üçüncü tekil şahıs olduğu hâlde, nezâket veya saygı gereği bunlara âit çoğul şahsın kullanılması. **Sen yazdın yerine siz yazdınız; Vâlî Nâmık Paşa bu yurdu** yerine, **Vâlî Nâmık Paşa buyurdular** denilmesi gibi.

Onuncusu: Zuhûlen taklîbde. **Suyu bardağa koy** yerine **bardağı suya koy** denilmesi gibi.

On birincisi: Suâle istenilenin dışında cevâp verilmesi hâlinde. Bir adam, diğer bir şahsa âit kitapların mânevî değeri hakkında hayrete düşerek, **bu kitaplar, bu kitaplar nedir?** dese, muhâtabının **bu kitaplar, kâğıttır** şeklinde cevap vermesi sûretiyle.

III. MÜSNED (YÜKLEM), MÜSNEDÜNLEYH (ÖZNE VE SÖZDE ÖZNE) ÜZERİNDE TAMAMLAYICI BİLGİLER

1 — Mutâbakat (Uyuşma) (?)

Yüklem ile özne veyâ sözde özne arasındaki mutâbakat ya sayı (= kemmiyet) ya cinsiyet bakımından kendisini gösterir.

a) Sayı (= kemmiyet) bakımından uyuşma (= mutâbakat):

Bu, özne veyâ sözde öznenin, insan yâhut ondan başka varlık oluşuna göre değişir.

Bu, özne veyâ sözde öznenin, insan yâhut ondan başka varlık oluşuna göre değişir.

Eğer özne, insansa; yüklem sayı bakımından ona uyar: **Çocuk ağlar. — Kadınlar, çok konuşurlar. — İhtiyarlar, geçmişi anarlar** cümlelerinde olduğu gibi.

Eğer özne, insandan başka bir varlık yahût bir keyfiyetse, her zaman böyle bir uyuşma olmaz: **Kuş uçar. — Kuşlar uçar** örneklerinde görüldüğü gibi. Şu mısrâ, Tevfik Fikret'in **Şermîn** adlı kitâbında yer almıştır:

Kuşlar uçar, ben koşarım

b) Cinsiyet bakımından uyuşma (= mutâbakat):

Bunun sebebi dilimize girmiş arapça kelimelerdir.

Her dilde doğrudan doğruya erkek veyâ dişi varlığa ad olan kelimeler vardır. Bâzı dillerde, kelimeler, itibârî olarak cinsiyet kavramını taşırlar. Türkçe'de **ana-baba, kız-oğul, teyze-dayı, hada-amca, koyun-koç, keçi-teke, tavuk-horoz, kısrak-aygır, inek-boğa,** ... aynı neviden varlıklara delâlet etmekle berâber, hakîkî bir cinsiyet

karşılaşmasını da ifâde eder. Ayrıca bu maksatla, bâzı hayvan isimlerinin başına **erkek** veyâ **dişi** kelimeleri getirilir: **Erkek güvercin-dişi güvercin, erkek arslan-dişi arslan gibi. Deve** ve **eşeklerin** dişilerinden söz edilirken bu kelimelerden önce **maya** lafzının da kullanıldığı vâkidir.

Fakat arapçada cinsiyeti olmayan varlıklara âit isimlere de erkeklik veyâ dişilik izâfe edilmiştir. Bunlar sıfat-mevsûf uyuşmasında anlatılacaktır. Ancak eski metinlerde -müsnedünileyh şahsa delâlet ettiği takdirde bu kelime veyâ kelime grubu ile müsned (yüklem) arasında da cinsiyet uyuşmasına riâyet edildiği görülür. **Hüseyin Hanım, âkiledir. — Zeyneb Hâtun, sâlihadır. — Enîse, câhiledir. — Mûnise, fâzıladır. — Bu kadın, zâlimedir** örneklerinde olduğu gibi.

Not. — Edebiyât-ı cedîde ve onu takîbeden devrelere âit metinlerde bu kâideye riâyetsizliği hatâ saymamak gerekir.

2. Üstün tutulma (?) (= Taglîb)

Ön bilgiler:

Bâzan birbiriyle ilgili kelimelerden biri diğerinden üstün sayılır; üstün sayılan kelimede yapılacak gramer değişikliği, diğerini de şümûlüne alır. Bu hâl, her şeyden önce bir kısım tesniyelerde göze çarpar: Meselâ **Haseneyn** kelimesi **Hasan ve Hüseyn'i, ebeveyn kelimesi ana** ve **babayı, Irakeyn** kelimesi **Arap ve Acem Irakları'nı, maşrıkeyn** kelimesi **doğu ve batıyı, Basratân** kelimesi **Basra** ve **Kûfe'yi, Frateyn** kelimesi **Fırat** ve **Dicle**'yi kamereyn kelimesi Ay ve **Güneş**'i bu yolla ifâde etmektedir.

Cinsiyet mutâbakatında da, müennes kelimeler, müzekkere tâbi olur.

Bunlar hep arapçadan dilimize girmiş kelimeler üzerinde tatbîk edilmiştir.

Müsnedünileyhlerde üstün tutulma (?) (= Taglîb) :

Bir yüklemin birden ziyâde özne veyâ sözde öznesi bulunur, bunlar da mütekellim, muhâtap, gâip, gibi üç ayrı şahıstan meydâna gelir, aralarında da fâsıla bulunursa; zikri en sonda geçen özne veyâ sözde özne üstün sayılır; yüklemi teşkîl eden fiilin şahsı, ona göre ayarlanır. **Dün sizi Ahmed, Ali, Hasan, Nûrî ve ben ziyâret etmek istedik** denir. Yâhut başka sıralanışa göre cümle; **Haydar, Ni-**

hâd, sen, Hasan'a haber yollamışsınız şeklini alır. Ya da, **biz size, siz bize yolladınız** diye düzenlenir.

Mütekellim, muhâtap ve gâipten teşekkül eden özneler arasında fâsıla yoksa; bunlardan mütekellim, muhâtaba; muhâtap gâibe karşı üstün kabûl edilir; yüklemin şahsı, ona göre olur. **Sen, Hasan, Hilmi, Kemal seylan çayı içmişsiniz** örneğinde görüldüğü gibi.

İki özne veyâ sözde özne arasında tâbîlik-metbûluk bağı varsa; yüklem, tâbie uyar: **Ayşe Hanım, Zekî Bey'le çalıştı. — Ben, Kemâl ile gittim. — O, sizinle sözleşmiş** örneklerinde görüldüğü gibi.

Her ikisi de **ya** bağlacından sonra gelen, iki özneden, hangisi yükleme yakınsa, fiil, onun gerektirdiği hâli alır: **Ya Âmil ya Kemal yazdı. — Ya siz ya biz yazdık. — Ya Ayşe ya siz yazdınız.**

Maamâfih ilkinin yüklemini yanında söyleyip diğerini kaldırmak, şîveye daha uygun düşer: **Ya Nazîf söyleyin ya Nâfiz. — Ya Ali okusun ya Hasan** gibi.

Her özne veyâ sözde özneden sonra kendi yüklemini söylemek sûretiyle de tereddüdün pekiştirilmesi sağlanır: **Ya Şükrü yazdı, ya Fikri yazdı** gibi.

IV. CÜMLENİN TAMAMLAYICI RÜKÜNLERİ (ÖGELERİ)

Cümlenin tamamlayıcı rükünleri (ögeleri), dilbilgisi ile ilgili kitâbımızda, «tümleçler» umûmî adı altında anlatılmıştı. Burada onlar, biraz husûsî olan terimlerle hatırlatılacaktır.

Tümleçler, mef'ûllerle onun dışında kalan ögelerden meydâna gelmektedir.

I. Mef'ûller

Mef'uller, doğrudan doğruya fiille ilgili kelime veyâ kelime gruplarıdır. Bu yüzden eski kitaplarda «müte'allikāt-ı fiil» başlığı altında toplanmaktadır. Fiile âit mânâ nasıl müsnedünileyhlerle gerçekleşirse, mef'ullerle de tamamlanır.

Mef'ullerin Sınıflandırılmasr:

Mef'uller; sarih ve sarih olmayanlar (= gayr-ı sarih) diye ikiye ayrılır.

Sarih Mef'uller:

Sarih mef'uller, belirtili hâlde fiile bağlı bulunan kelime veyâ kelime gruplarıdır. Eğer bir fiilden önce şahıslar için **kimi** yâhut

kimleri, şahıs dışında kalan varlıklarla keyfiyetler için **neyi** yâhut **nelcri** sorularına karşılık olabilecek kelime veyâ kelime grupları varsa, bunlar sarih mef'ûlleri teşkîl eder. Görülüyor ki bunlar fiilin ism-i mef'ûlü (= participe'i) ile getirilecek sorulardır.

Örnekler:

Hasan, Tahsîn Bey'i arıyordu cümlesinde **aranan kim?** sorusuna karşılık olacak **Tahsin Bey,** sarîh mef'uldür. **Dün, Alî'ye mektup yazdım** cümlesinde **yazılan ne?** sorusuna da **mektup** karşılık oluyor. Şu hâlde **mektup** da, sarih mef'ul mevki'indedir. **Sıkı Yönetim, Ahmed'le Hasan'ı gözaltına alınış** cümlesinde **göz altına alınanlar kim? ler?** sorusuna **Ahmet'le Hasan** bağlaç grubu karşılık olacak: Bu grup, sarih mef'uldür. **Kâğıtla kalemi getir** cümlesinde ise, bu görev **kâğıtla kalem** bağlaç grupundadır.

Şu hâlde sarih mef'uller, dilbilgisi kitâbında **nesne** diye tanıttığımız öğelerdir. Nesnelerin **geçişli** (= müteaddî = actif) **fiillerden** önce geleceğini hâtırlatalım.

Görülüyor ki, bunlar ya yalın hâlde (= mücerred = nominatif) ya da -i hâlinde (= accusatif = mef'ûl-i bih) bulunmaktadır: Birinci hâle göre belirtisiz, ikinci hâle göre belirtili nesnelerdir.

Sarih olmayan mef'ûller:

Sarih olmayan mef'ullerin çoğu, dilbilgisi kitâbımızda **dolaylı tümleçler** umûmî adı altında ele alınmıştır. Başlıcaları şunlardır:

a) **Mef'ûl-i fih:**

Locatif = (bulunma = -de) hâliyle fiilin mânâsını tamâmlayan kelime veyâ kelime grupları, bu çerçeveye girer. Tâyin yolu, mef'ul şahıssa, fiilden önce **kimde** veyâ **kimlerde,** değilse **nede, nelerde, nerede, nerelerde** sorularından birini getirmektir. O soruların karşılığı, mef'ûl-i fih olur. **O kitap, benim kütüphânemde var** cümlesinin **benim kütüphânemde** kısmı, mef'ûl-i fihtir.

b) **Mef'ûl-i ileyh:**

Datif (= yönelme = -e) hâliyle fiilin mânâsını tamamlayan kelime veyâ kelime grupları da, bu çerçeveye girer. Tâyin yolu; şahıssa, fiilden önce **kime, kimlere;** değilse **neye, nelere, nereye, nerelere** sorularından uygun olanını getirmektir: Karşılık, mef'ûl-i ileyh olacaktır.

c) **Mef'ûl-i anh veyâ mef'ûl-i minh:**

Ablatif (= ayrılma = -den) hâliyle fiilin mânâsını tamamlayan kelime veyâ kelime grupları ise, bu çerçeveye girer. Mef'ûl, şahsa delâlet ediyorsa fiilden önce, yerine göre **kimden, kimlerden,** etmiyorsa **neden, nelerden, nereden, nerelerden** suâllerinden birini getirmek sûretiyle bulunur. **Lâle soğanlarını Mısırçarşısı'ndan aldım** cümlesinde **Mısırçarşısı**'ndan kısmı, bu çeşit mef'ûldür.

ç) **Mef'ûl-i ileyh:**

Sebep (= causalité) ifâde ederek fiilin mânâsını tamamlayan mef'ûller, bu çerçeveye girer. Mef'ûl-i ileyhler, **ne için, niçin** sorusuna karşılık olan cümle öğeleridir. **Sizi görmek için geldim** cümlesinde **görmek için** mef'ûl-i ileyhtir.

Not. — Bâzan mef'ûl-i aleyh ve mef'ûl-i minh de bu mânâda kullanılır.

d) **Mef'ûl-i aleyh:**

Mef'ûl-i aleyh, şart, yakınlaşma, isti'lâ, kast, sebep gibi çeşitli mânâlarda kullanılır; **üzre** edâtıyla fiil yanında yer alır. **Bu kitâbı iâde etmek üzre size vermiştim** cümlesinde **iâde etmek üzre** kısmı mef'ûl-i aleyhtir.

Bunlar, dilbilgisi kitâbımızda zarf tümleci olarak ele alınmıştır.

II. Mef'uller dışında kalan tamamlayıcı erkân (ögeler)

Burada üç çeşit ögeden söz edeceğiz ki, bunlar hâl, zarf ve temyizdir: Tamâmını daha önceki kitâbımızda **zarf tümleçleri** umûmî başlığı altında îzâh etmiştik.

Eski kitâplar, mef'ûlleri müteallikāt-ı fiil; hâl, zarf ve temyîzi de, mütemmimât-ı cümel diye ele almışlardır.

1. Hâl

Öznenin veyâ onunla ilgili lafızların yâhût mef'ûl-i bihin tamâmlayıcısı, hâl adını alır. Hâl alan lafızlara da **zî'l-hâl** adı verilir.

Çeşitli gramer kategorisine giren sözler, bu vazîfede bulunabilir:

a) Sıfat olabilir: **Ahmet evinden aç çıktı** cümlesinde «aç»; **bu çocuk zekî görünüyor** cümlesinde «zekî»; **Hüsniye, süslü giyinmiş** cümlesinde «süslü»; **Hasan, iyi anlar** cümlesinde «iyi»; **Nâcî, yorgun döndü** cümlesinde «yorgun» lafızları, birer hâldir.

b) Tekrarlanan sıfatlar da, bu vazîfede bulunabilir: **Elif, nazlı nazlı, yürüyor** cümlesinde «nazlı nazlı»; **seher yeli, ılgıt ılgıt eser** cümlesinde «ılgıt ılgıt»; **gece menekşesi burcu burcu kokar** cümlesinde «burcu burcu»; **Ali, yorgun yorgun çarşıya gitti** cümlesinde «yorgun yorgun»; **size hasta hasta söz anlatmağa çalıştım** cümlesinde «hasta hasta»; **insan, merâmını nâzik nâzik bildirmeli** cümlesinde de «nâzik nâzik» sözleri birer hâldir.

c) Bir sıfatla onun müterâdifinden veyâ mühmelâtından meydâna gelebilir: **Ali yorgun argın eve döndü** cümlesinde «yorgun argın; **Hüseyin, yaralı bereli şehire gitti** cümlesinde «**yaralı bereli; Onu; üzülmüş kırılmış bir vaziyette gördüm** cümlesinde «üzülmüş kırılmış» sözleri birer hâldir.

ç) Tekrarlanan bir topluluk ismi olur: **Elmalar, yığın yığın sıralandı cümlesinde** «yığın yığın»; **develer, katar katar ilerliyor** cümlesinde «katar katar»; **sürü sürü koyunlar geldi** cümlesinde «sürü sürü»; **bölük bölük ihtiyatlar gidecek** cümlesinde «bölük bölük»; **Yüzbaşı bölüğünü manga manga ayırdı** cümlesinde «manga manga» birer hâldir.

d) Arapça fethalı isim ve sıfatlarla bâzı tenvinli kelimeler de hâl olur: **Sâlimen Ankara'ya vâsıl oldum** cümlesinde «sâlimen», **Ali tahrîren cevâp verecektir** cümlesinde «tahrîren»; **Sâim, mahfiyyen ifâde etti** cümlesinde «mahfiyyen» kelimeleri birer hâldir.

e) İltizâmî fiilin üçüncü teklik şahsına **-rak** veyâ **-rek** ilâve etmek sûretiyle teşkîl olunan lafızlar, bu vazîfede bulunurlar: **Ali, gülerek geldi** cümlesinde «gülerek»; **çocuk koşarak gitti** cümlesinde «koşarak»; **ihtiyar kadın söylenerek bulaşık yıkıyor** cümlesinde «söylenerek» kelimeleri, hâldir.

f) İltizâmî fiilin üçüncü teklik şahsını tekrâr sûretiyle teşkîl olunur: **Kemâl, (okuya okuya) âlim oldu. — İstanbul'a (güle güle) git. — İhtiyar kadın (inleye inleye) ayağa kalktı. — Seni (bekleye bekleye) cânım çıktı** cümlelerinde parantez içine alınan kısımlar birer hâldir.

g) Bu fiiller, zıt mânâlı olabilir: **Bunu, (yaza boza) öğreneceksin. — Çoban, (düşe kalka) bir değirmene vardı. — Ayşe, (güle ağ-**

laya) nihâyet ev sâhibi oldu cümlelerinde parantez içine alınan kısımlar gibi.

h) Bâzan, değişik mânâlı iltizâmî fiillerin tekrârı da kâfi gelir: **Zümrüd-i ankā, (susaya acıka) yer yüzüne çıktı** cümlesindeki «susaya acıka» lafızları gibi.

ı) Üleştirme (= tevziî) sayı sıfatlarının tekrârı sûretiyle: **Öğrenciler (ikişer ikişer) sınıfa girecekler** cümlesindeki «ikişer ikişer» lafızları gibi.

i) Görülen geçmiş zamandan (= şuhûdî mâzîden) teşkil olunan sıla sigasından sonra «hâlde» veyâ «takdirde» lafzını getirmek sûretiyle: **Vazîfeni (yapmadığın hâlde) karşıma çıkıyorsun** cümlesinde parantez içine alınan kısım gibi. **(Doğru söylemediğin takdirde) dayak yiyeceksin** cümlesinde parantez içinde gösterilen diğer bir örnek karşımıza çıkmaktadır.

j) Asıl masdarlara **-sizin** veya **-sızın** lâhikalarından birini ilâve etmek sûretiyle: **Sâim, mes'eleyi (anlamaksızın) ortaya çıktı. — İhsan, netîceyi (düşünmeksizin) söz söyler. — (Namaz kılmaksızın) din işlerine karışıyor. — Doktor ameliyâta (lüzûm görmeksizin) tedâvî etti** cümlelerinde parantez içine alınan kısımlar gibi.

k) -p ile biten gerundiumlarda: **Ali, (koşup) seni yakaladı. — Hasta gözünü (yumup) son nefesini verdi — Kâğıdı (alıp) söyleyeceklerimi yaz!** örneklerinde parantez içine alınan kısımlar gibi.

l) Bir kelimeden sonra, **iken, -ken** getirmek sûretiyle. **Hasan (gelir iken), Hüseyin trene binip bir hayli yol almış olacak. — Ben, bu dersleri (anlatırken), siz sınıfta yoktunuz. — Şehre (giderken) şu telgrafı da çekiniz. — Bahçeden (geçerken), izinsiz bir iki çiçeğinizi de kopardım** cümlelerinde parantez içine alınan kısımlar gibi.

2. Zarf

Fiilin, sıfatın veyâ kendi nev'inden bir kelime yâhût kelime grubunun mânâsını tamâmlayan ya da sınırlandıran kelime yâhût kelime gruplarına zarf denildiğini; bunların cümle içinde zarf tümleci vazîfesinde bulunduğunu dilbilgisi kitâbımızda çeşitli örnekleriyle îzâh etmiştik.

Hâlin özne (müsnedünileyh) veyâ onunla ilgili bir lafız üzerindeki vazîfesi, zarfta tamâmen fiile intikāl eder.

Zarfların basit ve bileşik olmak üzere ikiye ayrıldığı; zamâna, yere, hâle, mikdâra, tasdîk, inkâr veyâ şüpheye, olumluluk, olumsuzluk ve soruya delâlet eden kelime yâhût kelime gruplarından meydâna geldiği, meftûh okunan arapça tenvinli kelimelerin de fiille ilgili olmak üzre bu vazîfede bulunduğu sözü geçen kitâpta mufassal bir sûrette îzâh edilmişti: Bu yüzden aynı bahislerin tekrârı cihetine gidilmeyecektir. Aşağıdaki örneklerde parantez içine alınmış sözler birer zarftır: Söz dizimi bakımından da — yukarıda bildirildiği gibi — aynı adı taşıyan tümleç vazîfesinde bulunurlar:

Hasankalesi yolu, (uzak) görünüyor. — Ali, İstanbul'dan (dün) geldi. — Hasan, (fazla) konuşuyor. — Müdir Bey, (muhakkak) gelir. — İlâcı (nasıl) kullanacağım? — Ahmed, (böyle) söylüyor. — Tiyatroya (yarın akşam) gideceğim. — Hoca, vâzıhan anlattı. Şâkir, (oburca) kebap yiyor. — Bu zât, (mevlevîler gibi) dönüyor.

3. Temyîz

Temyîz; varlığa veyâ nisbete âit mânâdaki müphemliği, tefsîr yoluyla kaldıran bir tamamlayıcıdır Temyîzin bulunmadığı yerde, mânâ, mutlak bir mâhiyet taşır.

Dilimizde hem türkçe hem arapça kâideye göre temyîz teşkîl olunmuştur. İkinci yol bugün bırakılmak üzredir.

a) **Türkçe kâideye göre:**

Dört şekilde teşkîl olunur:

Birincisi. — İsimlerden ve isim hükmündeki sözlerden sonra -ce eki getirilmek sûrtiyle: **Ahmed, Mehmed'den (bilgice) üstündür. — Kardeşim, benden (yaşca) büyüktür. — Kumru Hanım, Sâkine Hanım'dan (boyca) büyüktür. — Nezîhe, (terbiyece) sınıfın en beğenilen talebisidir. — Bu söz, (mânâca) müphemdir** örneklerinde görüldüğü gibi.

İkincisi. — İsimlerden veyâ isim hükmündeki kelimelerden sonra «cihetiyle» lafzını getirmek sûretiyle. **Kemâl, (bilgi cihetiyle) Orhan'a fâiktir. — Tâlî, (hekimlik cihetiyle) Ferdâ'nın dûnundadır. — Penisilin (te'sir cihetiyle) baktirimden üstündür** örneklerinde görüldüğü gibi.

Üçüncüsü. — İsimlerden veyâ isim hükmündeki kelimelerden sonra -daha yeni olan- «bakımından» lafzını getirmek sûretiyle. **Bu**

çay, (râyiha bakımından) dünkinden üstündür. — Paşapınarı, (mesâfe bakımından) Cennetçeşmesi'nden uzaktır. — Hereke, halısı, (nakış bakımından) dünyâda ün salmıştır. — Muhâcirîn, (Hazret-i Peygamber'e nisbet bakımından, (ki Resûl-i ekrem de onlardandır) ensârdan efdâldir. — Yüksek Muallim Mektebi, (kuruluş bakımından) eskidir örneklerinde görüldüğü gibi

Dördüncüsü. — İsimlerden veyâ isim hükmündeki kelimelerden sonra «nokta-i nazarından» terkîbini getirmek sûretiyle. — **Bu gül, koku (nokta-i nazarından) diğerlerinden üstündür. — O kitâbı, üslûp (nokta-i nazarından) beğenmiştim** örneklerinde görüldüğü gibi.

Tenbîh. — «ce» eki, kaldırıldığı zamân, yerine «cihetiyle» veyâ «bakımından» kelimelerinden biri getirilebilirse, ek, temyiz unsuru olabilir aksi hâlde nisbet ekidir.

b) **Arapça kâideye göre:**

Arapça kelimelerden temyiz teşkîlinde tutulacak yol, onları meftûh ses veren tenvinli lafız hâline sokmaktır. Bu birkaç yolla olur.

Birincisi. — İsim veyâ masdarların sonuna, iki üstünlü bir elif ilâve etmek sûretiyle: **Ali, kardeşinden (ahlâken) üstündür. — Bu mes'ele, (aklen) doğrudur. — Hasan, Murâda (ilmen) fâiktir** örneklerinde görüldüğü gibi.

İkincisi. — Kısa elifle (elif-i maksûre ile) bağlı te (= tâ-yı merbûta) ile biten kelimeleri iki üstünle okumak sûretiyle: **Bu ifâde, diğerlerinden (mânen) te'sîrlidir. — Bu cümle (kâideten) yanlıştır** örneklerinde olduğu gibi.

Üçüncüsü. — Uzun elifle (= elif-i memdûde) ile biten kelimelerde, bu elifden sonra kaldırılmış olan hemzeyi yeniden koymak ve üzerine iki üstün getirmek sûretiyle: **Bu ilâca, (istişfâen) diğerinden çok rağbet var** örneğinde görüldüğü gibi.

4. Diğer bir tamamlayıcı

Kelâmın diğer bir tamamlayıcısı da sıfattır. Bu, kayıt vazifesinden uzaktır: Mânânın nitelenende (= mevsûfta) varlığına delâlet eder **Sâde kahve, beyâz güvercin, küçük yuva, hasta ciğerler, yırtık kitap, ulu ağaç** örneklerinde böyledir.

Sıfat, nitelenenle (= mevsûfla) ilgisinin doğrudan doğruya veyâ dolaylı oluşuna göre ikiye ayrılır. Birinci kısma girenlerin mâ-

nâsı, doğrudan doğruya nitelenende gerçekleşir: **İçli, şâir, zarîf hanım, yeşil bahçe, topal bekçi** örneklerinde olduğu gibi.

İkinci kısma girenler, nitelenenle (= mevsûfla) ilgili bir şeye âit bulunurlar: **Ucu açık bir kalem, gözü sürmeli bir gelin, lezzeti buruk çay, pabuçları delik bir çocuk, suyu tuzlu bir çeşme** örneklerinde görüldüğü gibi. Zîrâ «açık, sürmeli, buruk, delik, tuzlu» sıfatları doğrudan doğruya «kalem, gelin, çay, çocuk, çeşme» kelimelerine değil, onlarla ilgili bir unsura tahsîs edilmiştir.

Birinci kısma girenler gerçek sıfatları, ikinci kısma girenler mecâzî sıfatları teşkîl eder. Çünki sonuncular **aklî mecâz** çerçevesindedirler.

III. Mef'ûller Üzerinde Belâgat Bakımından Bâzı Dikkatlar

Müsnet ve müsnedünileyh için nasıl zikr edilip edilmeme, önc getirilip sona alınma bahis mevzûu ise mef'ûller için de aynı hâller bahis mevzûudur.

Sarih mef'ûlde:

Sarih mef'ûl, kaldırılmasını gerektirecek bir hâl bulunmadığı takdîrde zikr olunur Ancak husûsî bir nükte, bu mef'ûlün kaldırılmasını gerektirir. Türk selîkasında, bu, aşağıdaki şartlar altında vuku bulur:

a) Anlaşılmasında açık karîne bulunduğu takdîrde, sarih mef'ûlün hazfı gerekir: Nitekim, **mektûbu okudun mu?** sorusuna, mef'ûl-i bihi tekrâra lüzûm görmeden **okudum** diye karşılık veririz. Aynı hâl, **Ali'yi gördün mü?** sorusunda **gördüm** veyâ **görmedim; dersi anlıyor musun?** sorusunda **anlamıyorum; Adana'yı özlüyor musun?** sorusunda özlemiyorum cevaplarıyla karşımıza çıkar. Bu tasarruf, tekrardan doğacak abese düşmemek içindir.

b) Eski kitaplara göre, sarih mef'ûlün terki sebeplerinden biri de, «ibhâmdan sonra beyân»dır. **Siz, istediniz; Sekreter getirdi** cümlesinde istenen şey **getirmesini** dir; ifâdede kaldırılmış bulunuyor. **Siz arzûettiniz, o ütüledi** örneğinde hazfolunan lafız **ütülemesinidir. O buyurdu, uşağı yaptı** cümlesinde ise, yapmağı mef'ûlü zikredilmemiştir. **Dilesem, giderim** cümlesinde ilk fiilin başında yer alacak olan **gitmeği** kelimesinin kaldırılması da aynı sebeptendir.

İstemek, murâd etmek, aramak kabîlinden fiillerin sarih mef'ûlü ibhâmdan sonra beyân için kaldırılır.

c) İnkâr edebilme imkânının muhâfazası maksadıyla da, sarih mef'ûl hazfolunur. **O, istemez,** cümlesinde, müsnedünileyhle müsnet arasında yer alması gereken sarih mef'ûl söylenmemiştir; meselâ **falanın ilerlemesini** olabilirdi. **Avrupadan parasız çevirdiler** cümlesinin sarih mef'ûlü **falanı** inkâra mecâl bırakmak maksadıyla hazfedilmiştir. **Mevlâm, yerin dibine geçirsin;** bedduâsı için de, **falanı** sarih mef'ûlü hazfedilmiştir.

ç) Müstehcen bir söz sûretiyle kelâmda yer alacak olan sarih mef'ûlün kaldırılması da edeb îcâbıdır.

Bundan sonra, sarih mef'ûllerin yer değiştirmesi bahsine geçebiliriz: Türkçe sözdiziminde sarih mef'ûl, sarih olmayanlara, onlar özneye (= fâile), o da fiile tekaddüm eder. Bu yerler arasında bâzı nükteler sebebiyle değişiklik yapmak mümkündür. Şöyle ki:

a) Özne, husûsî bir ehemmiyeti hâiz bir varlığa delâlet ederse başa alınır: **Sayın Cumhur Başkanı, Başbakan'ı kabul buyurdular** örneğinde görüldüğü gibi.

b) Ehemmiyet fiilde olduğu takdirde, mef'ûlden önce zikrolunur: **Gönderdim istediğin parayı,** yâhût **ben size göndermedim onu** örneklerinde olduğu gibi.

c) Sarih mef'ûl, nazım tekniği zarûretiyle yer değiştirir:

Her gören ayb etdi âb-ı dîde-i giryânımı
Eyledim tahkîk görmüş kimse yok cânânımı
Fuzûlî

ç) Kasır maksadıyla mef'ûller yer değiştirir: **Bunu siz söylediniz** yerine **siz bunu söylediniz** denilmesi gibi.

d) Sarih mef'ûlün, sarih olmayana has nisbeti taşıması da, takdim-te'hir sebebidir: **Şerif'e yazısının beğenildiğini yazınız** örneğinde, sarih olmayan mef'ûl, sarih olanından önce gelmiştir.

Sarih olmayan mef'ûllerde:

Husûsî hâller dışında sarih olmayan mef'ûllerin zikri, cümlenin tabiî seyrindendir. Ancak aşağıda bildirilen hâllerde bunların da hazfına gidilir:

a) Anlaşılmaları için açık karîne bulunan gayr-ı sarih mef'ûller, hazfolunurlar. **Evde ne yedin?** sorusuna, **pilav** diye karşılık verilmesi bu kabildendir. İfâdede yalnız **evde** mef'ûlü değil, **yedim** fiili de kaldırılmıştır.

b) İnkâra mecâl bulabilmek için: **Suçlu, saklanıyormuş** cümlesinde sarih olmayan bir mef'ûlle ortaya konacak olan saklanma yeri kaldırılmıştır: Meselâ **Ahmed'in evinde** denebilirdi.

c) Müstehcen sayılacak bir lafızla cümleye girmesi mümkin olan gayr-ı sarih mef'ûllerin çıkarılması da, edep îcâbıdır.

Aşağıda belirtilen şartlar altında bu çeşit mef'ûller, yer değiştirir:

a) Söz söyleyen, dikkati sarih mef'ûl üzerine çekmek istediği takdîrde sarih olmayanı başa getirir: **Ankara'da, dedi-kodu var.** Bu, «yalnız ve ancak dedikodu» demektir: Dizilişle kasır mânâsı hâsıl olmuştur.

b) Takdîm-te'hîre, vezin ve kafiye zarûretleri de âmil olur:

Bir yirde sâbit it kadem-i i'tibârumı
Kim rehber-i şerî'at ola muktedâ mana
Fuzûlî

Altıncı Altbölüm

DARALTMA (= KASR = RESTRICTION

I — Giriş, Târif

Daraltma, elbette «kasr»ın lugat mânâsını tamâmen karşılayabilecek mâhiyette değildir. «Kasr», **kısaltma, kasma** hattâ **hapsetme** mânâlarına gelir. Onun yerine «daraltma» kelimesini kullanmamız; -müşâmaha payı açık- bir terim teklîfidir. Bu terimin mutlak türkçesini bulma yoluna gitseydik, göçmüş bir kökten «özgeleştirme» sözünü kullanmamız gerekirdi ki, o da, kendisini meydâna getiren seslerle kulağı tırmalayıcı vasıf taşır. Sınıflandırmalarda yeni terimler aramağa da cesâret edemiyoruz; ancak imkân düştükçe terkipleri türk sözdizimi (= nahvi) bünyesine uydurmakla yetinmekteyiz.

Târîf. — Bir üslup terimi olarak daraltma bir lafız veyâ lafızlar kümesi kavramını, diğer bir lafız veyâ lafızlar kümesine tahsîs etmek, inhisâr ettirmek demektir. Bu tahsîs ya cümle öğelerine âit yerler üzerinde vukū bulacak değişiklikle ya da vaktıyla «kasır edâtı» denilen bağlaçlarla sağlanır.

Daraltmanın ögeleri (= kasrın erkânı). — Belâgatle ilgili kitaplar, daraltmanın iki ögesinden söz etmişlerdir. Târifte sözü edilen ve aralarında tahsîs muâmelesi görülen kavramlardan ilki «maksûr», ikincisi «maksûr-ı aleyh» adını alırdı. Ayrıca îzâhı aşağıda görülecek olan vaz'î kasırlarda bir «kasır edâtı» bulunurdu.

Kasır edâtı adı alan bağlaçlar şunlardır. **Ancak, yalnız, meğer, hele, özge, sâde, hemen, başka, mâ'adâ, gayri, illâ, belki**...

Şimdi bütün bunlara birer örnek verelim: **Bu imtihanda ancak Ali, muvaffak olmuştur (başkası değil.) — Doktor, yalnız süt içmemi tenbih etti (başka şeyi değil?) — Senden özge dostum yokmuş** (eskimiştir). — **Ahmed'den mâ'adâ kimse gelmesin (başka).** — Bu **hastalıkta canım bir şey istemiyordu illâ Taşdelen suyu. — Ben, kim geldi sanıyordum, meğer Mustafa'ymış. — Oğlumun ingilizceden başka sevdiği ders yoktu. — Bütün gün birşey yemedi, belki biraz hoşaf içer. — İçinizde bu kitabı okuyan hemen Tevfik'tir** (Burada «hemen» kelimesinin mânâsı mukārenet dışındadır).

Şu beyitte iki tahsîs birden yer almıştır:

Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge
Ne açar kimse kapım bâd-ı sabâdan gayri
Fuzûlî

«Hele» için de bir manzûm örnek verelim:

Ey kimsesiz âvâre çocuklar... Hele sizler, hele sizler...
Tevfik Fikret

Olumsuz olumlu sıralanmasıyla daraltma için bir örnek: Onun **hanımım piyano çalmaz, çene çalar.**

II — Daraltmanın Yolları

Daraltmanın çeşitli yolları vardır. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

1. Müsnedünileyhin sıfat, müsnedin (yüklemin) isim olması. Buradaki «sıfat» kelimesinin nahve âit mânâsı dışında kullanıldığı **Tercemeti't-telhîs ve'l-mutavvel**'den itibâren mevzû ile ilgili türkçe kitapların bâzılarında tasrîh edilmiştir.

Örnek: **Yazdığım, dilekçedir. — Câhil, Hüsnü'dür. — Şâir, Câhid'dir. — Zâlim, İsmâil'dir. — Kibirli, Ken'andır. — Müşfik, Ali'**dir.

2. Müsnedin (= yüklemin) işâret zamîri olması. (Bu takdîrde müsnedünileyhin mânâsı, müsnede münhasır kalır.)

Örnekler: **Çay, budur. — Lutfi, şudur. — Zâlim, odur**...

3. Mef'ûlün müsnedünileyhten önce getirilmesi. (Bu takdîrde müsnedünileyhin mânâsı, müsnede münhasır kalır.)

Örnekler: **İmtihânı, Hilmi kazandı. — Şerbeti, Abdullah içti. — Bayburt'a Asrî ile ben gittim. — Enîse'yi Rauf, görmüş. — Pilavı Belkıs pişirmiş.**

4. Mef'ûllerin yer değiştirmesi. (Bu takdîrde daraltma, en sonda yer alan mef'ûle yönelir).

Örnekler: **Bugün Aşkale'ye gitim** (başka yere değil). — **Tortum'a bugün gittim** (başka gün değil). — **İlâcı bana verdiler** (başkasına değil). — **Bana ilâcı verdiler (başka şeyi değil). — Bu kitâbı size veriyorum** (başkasına değil). — **Size bu kitâbı veriyorum** (başka şeyi değil).

5. Kasr edâtı denilen bağlaçlardan biriyle, ki târif vesîlesiyle îzâh edildi.

Örnekler: **Söyleyen yalnız Ahmed Bey'dir** (başkası değil). — **Dost ancak sen yetersen gam değül düşmen bana** (Fuzûlî) — **Âlî Bey'den mâ'adâ kimseye nişan verilmedi.**

III — Daraltmanın Sınıflandırılması

Daraltmayı iki esâsa göre sınıflandıracağız:

1) Kuruluş bakımından.
2) Mânâ bakımından.

1 — Kuruluş Bakımından Sınıflandırılma

Eski kitaplar, daraltmayı kuruluş bakımından zevkî ve vaz'î olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Bu eskimiş terimler yerine, yenilerini aramaya zaman sarfetmeyeceğiz: Zevkle ilgili daraltma, durumla ilgili daraltma diye bunların lafzî karşılıklarını kullanmakla yetineceğiz.

1° Zevkle ilgili daraltma:

Cümle erkânı (ögeleri) arasında yer değiştirmek sûretiyle sağlanan daraltma, zevkle ilgili sayılmıştır: Başta bulunması gereken bir unsuru, daha sonra söylemek sûretiyle sağlanır. Bu husûsta daha önceleri gerekli bilgiler verildiği için, burada aynı bahislere dönülmeyecektir.

2° Durumla ilgili daraltma:

Bâzı bağlaç veyâ edatlarla olumluluk veyâ olumsuzluk mânâsı kazanan ifâdelerdeki daraltmalar, kasr-ı vaz'î adını almıştır ki, bu küçük başlıkla onları kasdediyoruz.

Aşağıdaki kıt'ada olumsuz ifâdeden sonra «başka» edâtı kullanılmıştır:

Ne çocuk çığlığı duydum, ne kadın hıçkırığı;
Erganun dinlemedim, martı sesinden başka.
Aldılar, bende ne his varsa, güzel, doğru, iyi
Bir şeyim kalmadı, verdikleri kinden başka

Fâruk Nâfiz Çamlıbel

Şu kıt'ada ise olumlu bir ifâdeden sonra «yalnız» edâtıyla karşılaşıyoruz:

Gün doğar, sohbetimiz yalnız ölümdür arada
Gün batar, uykuda rü'yâmız ölümdür (yalnız)...
Dersiniz böyle cehennem mi olur dünyâda?
Çok değil, bir gecelik bizde misâfir kalınız.

Fâruk Nâfiz Çamlıbel

2 — Mânâ Bakımından Sınıflandırma

Yukarıdaki izâhattan anlaşılmıştır ki, daraltma; ya mevsûfu (= niteliyeni) sıfata, ya sıfatı mevsûfa tahsis sûretiyle olur. **Kemâl ancak şâirdir-Şâir ancak Kemâl'dir** örneklerinde görüldüğü gibi. Mânâ bakımından sınıflandırmada da, bu husûsu göz önünde bulundurmak lâzımdır.

Daraltma; hakikî ve izâfî olmak üzere ikiye ayrılır.

1° Hakîkî daraltma:

Hakîkî daraltma; maksûru, maksûr-ı aleyh dışına taşmamak üzre, bir kavramın diğer kavrama tahsîsidir.

Bu da ikiye ayrılır:

a) **İmkânsız (= muhâl) sonuçlu daraltma:**

Bu hâl, mevsûfun sıfat üzerine tahsîsinde görülür: Böyle bir daraltma ile bir varlık üzerinden ifâdede yer alan sıfattan başka vasıflar kaldırılmış olur; o da, imkânsızdır. Bu yüzden o türlü daraltmalar, muhâl sayılmıştır.

Nitekim, **Rızâ ancak âlimdir** desek, bu şahsın «âlimlik»ten başka vasıflarını inkâr etmiş oluruz bu reddin içine vücûdunun şekli, hareketi, yüzünün, gözlerinin rengi, saçlarının görünüşü de girer. Bir varlığın tek vasf taşıması da imkânsızdır.

b) **Gerçekliği mümkin sonuçlu daraltma:**

Bu tarz daraltmanın, öncekinden farkı tamâmen mânâdadır; yoksa bunda da mevsûf, sıfata tahsîs edilir. Böyle daraltma iki şekilde olabilir; buna göre de, daraltma «hakîkî-i tahkîkî», «hakîkî-i iddi'âi» olmak üzre sınıflandırılır. Biz, bu terkîpleri türk sözdizimine göre ifâde edeceğiz.

— Tahkîkî gerçek daraltma:

Bu çeşit daraltmalarda ifâdenin hakîkate uyması mümkindir: **Masada yalnız Kamûs-ı Türkî var** dersem; sözü edilen yerde **Kamûs-ı Türkî'den** başka bir şey bulunmamış olabilir. **Bu suâle ancak karşılık verebildi** cümlesi de, hakîkate uygun düşebilir. **Hasta, bugün yalnız süt içti. — Yanıma yalnız Doktor Tâlî Ural uğradı** cümleleri de böyledir.

— İddiâ daraltması:

İddiâ daraltması, söz söyleyenin tercîhinden doğar. Aynı vasfı taşıyan muhtelif varlıklardan, bu vasıf, söz söyleyenin kanâatine göre en üstün olanına inhisâr ettirilir; diğerleri bu vasıftan mah-

rûm menziline düşürülür **Bu şehirde ancak Câhid Ateşli şâirdi yâhût Türkiye'de yalnız Eşref Üren ressamdır** deriz. Halbuki sözü geçen şehirde Cahid Ateşli'den başka şâirler, Türkiye'de Eşref Üren'den başka ressamlar vardır. Böyle bir ifâde, söz söyleyenin kanâatine göre«şâirlik» yâhut «ressamlık» sıfatlarını en ziyâde o iki kimsenin taşımasndan doğmuştur. Daraltma, taşıdığı bu mânâ inceliğinden dolayı, iddiâya bağlı ad almıştır.

2° İzâfî veyâ nisbî daraltma:

Bir kısım daraltmalar da vardır ki, başka bir şeye izâfetle vuku bulur. Bunlar «izâfî» veyâ «nisbî daraltma» diye adlandırılır. Böyle ifâdelerde izâfet kendisine hitâbedilenin inanışına bağlıdır; fakat söz söyleyenden doğar. Mevzû ile ilgili kitaplar, izâfî daraltmayı kasr-ı efrad, kasr-ı kalb, kasr-ı ta'yîn olmak üzre ayırmışlardır. Kitâbımızda bu terimleri -sonuncusu hâriç- türkçe sözdizimine göre sıralamakla yetineceğiz.

a) **Efrad daraltması:**

Muhâtap, bir varlıkta ayrı sıfatların toplandığı inanışında bulunursa, mütekellim o varlığın bu sıfatlardan birine inhisâr ettiğini bildirmek istediği takdîrde bu tarz daraltmaya baş vurulur. Meselâ kendisine hitâbettiğim şahıs, «Câhid Ârif hem dil bilginidir hem şâirdir» itikâdını taşıdığı takdîrde, **Câhid Ârif, yalnız şâirdir** dersem, bu çeşit daraltmaya baş vurmuş olurum. Efrâd daraltması, ancak birbiriyle ilgili sıfatların aynı varlıkta ortaklığı üzerine kurulabilir: Meselâ **Midhat Kara, hem sağırdır, hem âlimdir** cümlesi üzerinde böyle bir daraltmaya gitmek, imkânsızdır.

b) **Kalb daraltması:**

Kalb daraltması, -kalb yoluyla daraltma-, muhâtabın inanışıyla ilgili hükmün gerçek olmadığı iddiâsı üzerine kurulur. Burada tahsîs, kendisine hitâbedilendeki zehâbı, mutlak sûrette cerh edici mâhiyettedir. Elindeki kürkün, gerçek vizon olduğu itikâdını taşıyan bir kimseye; **bu, vizon taklîdidir** dememiz gibi.

c) **Belirtmeli daraltma (= ta'yîn daraltması):**

Muhâtabın bir kanâata varmakta kararsızlığı hâlinde, bu türlü daraltmaya baş vurulur: Böyle daraltmadan maksat, kendisine hitâbedilendeki tereddüde son vermektir. «Bu, rize çayı mıdır, seylân çayı mıdır?» diye tereddüt gösteren kimseye, **bu, rize çayı değil, seylân çayıdır** diye kesin cevap vermemiz gibi.

Yedinci Altbölüm

BAĞLAMA VE DAĞITMA

(= VASIL VE FASIL)

Kelimeler ve cümleler iki sûretle bir araya getirilir: Ya bağlanarak ya bağlanmayarak. Meânî kitaplarında birincisine «vasıl», ikincisine «fasıl» adı verilmiştir. Burada onlar yerine başlıktaki terimler kullanılacaktır.

I — Bağlama (= Vasıl)

Bağlama, kelime ve cümleleri bir bağlaç (= atıf harfi) veyâ bağ-fiil (= rabıt) yardımıyla bir araya getirmektir: Bu kelime ve cümlelerden ilkine «mâtûf-ı aleyh», ikincisine «mâtuf» denirdi: Sözü geçen terimleri -belki- **ulanan, ulanılan** lafızlarıyle karşılayabiliriz. **Ahmed ve Mehmed geldi** cümlesinde bir bağlama vardır,

1. Bağlaçlar:

Meânî ile ilgili eski kitaplarda bağlaçları teker teker îzâh etmek âdet olmuştur. Biz, bu işi dilbilgisi kitaplarına bırakıyoruz. Hatırlatma kabîlinden başlıcalarını saymakla yetineceğiz: **Ve, de, dahî, hem, belki, hattâ, yoksa, ya, yâhut, veyâ, sonra, sümme, ba'de, lâkin, fakat, ama, ile, ki, tâ ki, diye, imdi, bâri**...

2. Bağ fiiller (= rabıtlar = gerondiyumlar):

Bu hususta da geniş bilgi alınması için dilbilgisi kitaplarına bakılmasını tavsiye ederiz. Burada bir iki örnekle bahsi hatırlatmak istiyoruz: **Gelip, duyarak, işitince, estikçe vs**...

II — Bağlamanın Şartları

İster bağlama ister ayırma sûretiyle olsun, kelimeleri veyâ cümleleri bir araya getirebilmek için aralarında birleştirici bir yön bulunması şarttır. **Receb ve Tayyar okudular** cümlesinde bir bağlama ile karşılaşıyoruz: Burada **Receb, Tayyar** isimleri **okudular** hükmünde birleştirilmiştir.

Aşağıdaki iki cümle arasında bir ilgi bulunmadığı için, onları ayırma yoluyla bir araya getirmeğe imkân yoktur:

Saatimi demin kurdum.
Yârim elma yanaklıdır

Hâlbuki, **Çınaraltı'nda Yahyâ Kemâl ve Nihâd Sâmî çay içiyorlardı. — Lutfî Bey de Nevzad Bey de kâtiptir. — Hem Şâdiye hem Behîce zarifmiş. — Süleymân Nâzîf, hem şâir hem nâsirdi** cümlelerinde sıra ile «çay içmek», «kâtiplik», «zarîf olmak», «şâirlikle nâsirliğin aynı şahısta toplanması» gibi ortak yönler; mâtuf-ı aleyhle mâtufu birleştirmektedir.

Diğer yandan cümleleri, bir araya getirme şartlarına göz atalım: **Hasan zayıf ve Hüseyin kuvvetlidir yâhut Haydar âlim ve Nûrî câhildir — Târık geldi ve Ali gitti — Hüseyin okuyacak ve Kâzım yazacak diyebiliriz;** çünki «kuvvetli-zayıf», «âlim-câhil», «geldi-gitti», «yazacak-okuyacak» kelimeleri arasında bir münâsebet vardır. Fakat **Mehmed gitti ve Mustafa güzeldir** diyemeyiz; «gitti» ve «güzeldir» arasında hiçbir râbıta yoktur.

Şu hâlde ibâre, münâsebetli lafızları bir araya getirmekle kurulabilir. Bu münâsebet ya hükümde ortaklık ya da birleştirme yönü (= cihet-i câmi'a) üzerine kurulur.

1. Hükümde ortaklık:

Hükümde ortaklık; aşağıdaki şartlarla sağlanır:

a) Bir fiilin birden çok fâile,
b) Bir sıfatın birden çok mevsûfa,
c) İki fiilin bir fâile,
ç) İki sıfatın bir mevsûfa âit olması sûretiyle.

Şimdi sıra ile herbiri için birer örnek verelim:

Fahrî ve Nâcî Bayburt'a gitti. — Aşkale ve Bayburt soğuktur. — Fahrî yemek yedi ve çay içti. — Ali, zekî ve gayretlidir.

Cümleler, haber veyâ inşâ mânâsı taşımakta birleştikleri takdirde yanyan getirilirler. **Hasan geldi ve Ali çay içsin** diyemeyiz. Aynı şekilde **Adnan ağlasın ve baksın ve Bâkî şiir okuyacak** demek de mümkin değildir.

2. Birleştirme yönü (= cihet-i câmi'a):

Bağlamaya tâbi, iki tarafı birleştirecek ilgi veyâ yakınlığa **birleştirme yönü** adını vereceğiz ki, bu ilgi veyâ yakınlık, eski kitaplarda «cihet-i câmi'a» terimi ile ifâde edilirdi. Birleştirme yönü; bu ilginin zihinde göstereceği husûsiyete göre ya akla, ya vehme ya da hayâle bağlı olur böylece de üçe ayrılır:

a) **Akla bağlı birleştirme yönü:**

Aklın, düşünce merkezinde, birleştireceği eşyâ arasındaki gerçek ilgiyi, bu sözlerle ifâde etmek istiyoruz; sözü geçen ilgi eski terimlerle «cihet-i câmî'a-yı akliyye» diye ifâde edilirdi. Sınıflandırmada bu temâsil, tezat ve tezâyif diye adlara ayrılmıştır.

— Temâsil (= analogie):

Temâsil, aynı türden (= neviden) olan iki şeyi zihinde birleştirmektir. Bu iki şekilde olur:

— Mânâ ilgisiyle:

Aralarında çizgi bulunan şu lafızlar böyledir: **Sâf-berrak, dertgam, ilim-irfan, zülf-kâkül, ziyâ-nûr, aşk-mahabbet, murâd-emel, kabâhat-kusur, cürüm-cünhâ, meks-ârâm, ırmak-çay, atf-rabt.**

— Fertlerine âit dış vasıflar, zihinde silindikten sonra iki şey bir kavramda birleştiği takdîrde:

Mantıkta târif edilen tür (= nev'î) de budur: **Ali-Hasan** böyledir: Bunların boylarına, vücût yapılarına, yüzlerinin, gözlerinin, saçlarının renklerine âit dış vasıflar zihinden silindikten sonra da, bunlar bir kavramda birleşir: O da **insandır.** İşte bu «insan» tasavvurunu, «Ali» ile «Hasan»ı ortak olarak içine alan türdür.

Aynı şekilde, **gül-lâle** örneğini de gösterebiliriz: Bunların dâhil olduğu tür ise, çiçektir.

— Tezat:

Aralarında zıtlık bulunan iki şeyi zihinde birleştirmektir: **So-**

ğuk-sıcak, güzel-çirkin, neş'e-elem, acı-tatlı, gece-gündüz, küçük-büyük ölü-diri, aydınlık-karanlık gibi.

– **Tezâyif:**

Birbirine nisbet olunmak sûretiyle varlıkları kabûl edilebilen iki şey arasındaki ilgi de, tezâyif adını alır; bu şeylerden birine bağlı bulunan bir husûs, diğerine bağlı bulunan husûsu da akla getirir; kısacası, biri düşünülünce ardından öbürü de düşünülür: **Koca** ile **karı, baba ile oğul, tavuk ile yumurta, hâkim ile mahkeme,**... gibi.

b) **Vehme bağlı birleştirme yönü:**

Burada da, eşyânın vehim yoluyla düşünce merkezinde birleştirilmesi bahis mevzûudur; eski kitaplarda «cihet-i câmi'a-yı vehimiyye» diye adlandırılan bu ilgi şibh-i temâsil, şibh-i tezat, şibh-i tezâyif diye üçe ayrılmıştır. Sözü edilen terimleri biraz değiştireceğiz:

— **Temâsil vehmi (şibh-i temâsil):**

Aralarında hakîkatte tezat bulunan iki şeyi, vehmin temâsil ilgisiyle zihinde birleştirmesidir. Mecazların kuruluşunda zanna dayanan bu yoldan çok istifâde edilir. **Beyâz** ve **açık sarı** arasındaki berâberlik vehmi, eski kitaplarda bu husûs için verilen ortak örnektir **Ali'yi iki şey dondurmuştu: Bedenini o yerdeki havanın soğukluğu, rûhunu uğradığı muâmelenin soğukluğu** cümlesinde vehme dayanan ilgiden dolayı; kötü muâmele, analogie yoluyla havânın soğukluğuna bağlanmıştır. **Ağladıkça gözleri inci ile cevher saçardı** cümlesindeki **inci** ile **cevher** arasında da vehimden doğan bir temâsil ilgisi vardır.

— **Tezâd vehmi (şibh-i tezâd):**

Aralarında temâsil bulunan iki şey'i, vehmin tezat ilgisiyle zihinde bağlaması da, bu çeşit birleştirme yönünü teşkîl eder. **Yer** ile **gök, birinci** ile **ikinci, kitap** ile **defter**... gibi.

— **Tezâyif vehmi (Şibh-i tezâd):**

Hakîkatte aralarında tezat bulunan iki şeyi vehmin tezâyif ilgisiyle zihinde birleştirmesi de, bu çeşit toplama yönünü teşkîl ediyor. **Güzel** ile **çirkin** arasındaki münâsebetin, -çağrışım (= tedâî) göz önüne alınarak- tezâyife indirilmesi gibi. Hâlbuki bu çağrışım, tezat üzerine kurulmaktadır.

c. **Hayâle bağlı birleştirme yönü (= Cihet-i câmi'a-i hayâliyye) :**

Bir şey, insanların çevrelerine, yetiştikleri zamâna, örf ve âdetlerine, mesleklerine ... göre farklı şeyleri hâtırlarına getirir: «Otomobil» şoföre, benzini, motörü, yedek malzemeyi, çalışma sâatlerini, kazanç mikdarını düşündürdüğü hâlde; zevk-perest kimseye tenezzüh yerlerini, araba safâlarını ve bunlara bağlı yaşama tezâhürlerini hâtırlatır. «Keser», marangoza tahtayı, çiviyi, kerpeteni, bıçkıyı, çekici, burguyu düşündürdüğü hâlde; büro âmirine bunları düşündürmez. «Çay», rizeli bir zirâatçi için tarlanın, nebâtın yaprağının, kurutulmasının, fırınının, makinasının, satılışının hatırlanmasına vesîle olur. İyi bir tiryâki, rengini, kokusunu, lezzetini, içilme yer ve saatlerini, korlu tunç semâveri, porselen demliği, billur bardağı, ince desenli gümüş tepsiyi, belki İkinci Cihan Harbinden önceki nefis çayları düşünür. «Pirinc»in bir çinli zihninde uyandırdığı şeylerle bir İngilizin zihninde uyandırdığı şeyler farklıdır. Eşyânın her insânın zihninde zamâna, yere, örfe, mesleğe bağlı olarak ayrı ayrı şeyler uyandırmasından doğan birleştirme yönü de, bu râbıtanın hayâle bağlı olan çeşidini teşkîl eder.

Kelime ve cümlelerin yukarıda belirtilen usullere göre bağlanabilmeleri için, aralarında bu birleştirme yönlerinden birinin bulunması şarttır.

III — Ayırma

Kelime ve cümlelerin arada bağlaç veyâ bağ fiil bulunmaksızın bir araya getirilmeleri, ayırma adını alır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, ayırmada da, birbiriyle ilgili unsurların bir araya getirilmesi şarttır; aksi hâlde sözler tutarsız olur. Nitekim bir türküden alınan aşağıdaki iki mısrâ böyledir:

Ay doğar sini sîni
Ben sevdim birisini

Fâruk Nâfiz Çamlıbel'in **Han duvarları**'ndan alınan şu kıt'ada sözler ayırma yoluyla bir araya getirilmiştir; fakat aralarında münâsebet vardır:

On yıl var ayrıyım Kına Dağı'ndan,
Baba ocağından, yar kucağından,
Bir çiçek dermeden sevgi bağından,
Hudutdan hudûda atılmışım ben.

Bir yazıda veyâ sözlü ifadede, hem bağlama hem de ayırma yer alabilir. Aşağıdaki mensûr örnekte ikisini de görüyoruz:

Korkunç bir yanık yüzünü harâbetmiş, bu âfetten sâdece gözleriyle alnı kurtulabilmişti. Tâze bir yaraya benzeyen bu yanığın bir kazâ eseri olduğu belliydi. Nârin ve biçimli bir vücûdu, güzel, sarı saçları vardı. Her gördüğüm yerde, aynı korkaklıkla etrafındakilerden kaçıyor, yüzünü büyük bir ayıp gibi atkısıyla saklıyordu... Hakkı yok muydu? Kim bilir ne hesapsız gözlerin korkulu bir merak ve nefretle yüzünde gezdiğini, bu kapanmayan yaraya kaç ahmağın güldüğünü görmüştü.

Reşat Nuri Güntekin

Şu manzum örnekte de hem bağlama, hem ayırma vardır:

Dolu rüzgârla çıkıp ufka giden yelkenli!
Gidişin seçtiğin akşam saatinden belli.
Ömrünün geçtiği sâhilden uzaklaştıkça
Ve hayâlinde doğan âleme yaklaştıkça
Dalga kıvrımları hâlinde büyür tenhâlık,
Başka bir çerçevedir gitgide dünyâ artık.

Yahyâ Kemâl Beyatlı

Sekizinci Altbölüm

KELÂMIN BİRLEŞTİRİLME VE BAĞLANMA TARZLARI

Zihinde yer alan tasavvurlar ya sözle ya da yazı ile ifâde olunur. Bunlardan ilki **hitâbet,** ikincisi de **kitâbet** adını alır. Bu iki anlatma yolu; bir takım cümle ve tamamlayıcılarının sıralanmasından meydâna gelir; ancak bu sıralanışta bir düzene riâyet edilmiş olunması şarttır. İşte bu düzen, kelâmın birleştirilme ve bağlanmasıyla ilgilidir; hâlin ve yerin gereğine göre bu düzenleme ve sıralamaya **sebk usûlü** adı verilmiştir. Sebk, kendisine ayrılan bahiste anlatıldığı gibi, **üslûb** karşılığıdır.

I — Sebk usûlü

Sözün ihtivâ ettiği cümlelerle tamâmlayıcısını hâl ve yere uygun olarak birleştirme, **sebk ü inşâ** diye adlandırılmıştır. Üç çeşit sebk vardır: Mevsûl sebk (bağlanmışlara âit sebk), mefsûl sebk (ayırtılmışlara âit sebk), mürekkeb sebk (birleşik sebk).

1. Mevsûl sebk (bağlanmışlar sebki) :

Bu, cümleleri bir bağlaçla birbirine bağlama sûretiyle olur. Ancak böyle bir bağlamanın yapılabilmesi için bâzı şartlar gerekir: Her şeyden önce, bağlanacak cümleler arasında özne berâberliği bulunmalıdır. İkincisi, cümlelerin ilki haber cümlesi ise diğerleri de haber, ilki inşâ cümlesiyse diğerleri de inşâ cümlesi olmalıdır. Fazla olarak bunlar arasındaki aklî, hayâlî, hissî veyâ vehmî bir birleştirme yönü bulunmalıdır.

Örnek:

Ahmed Hamdi, şâirimizin (tıknefesliği) hakkında Fâzıl Ahmed'in ileri sürdüğü tıbbî olmaktan ziyâde edebî teşhîse itirâz ediyor (ve) şöyle diyor:

Hasan Âli Yücel

Bu üslûbla söylenen veyâ yazılan ibârelerde bağlaç yerine bağ fiil (gerundium) da kullanılabilir:

Hüsniye Hanım, televizyonu (açıp) dîvâna uzandı.

Bu maksadı sıralı cümlelerle sağlamak, söze tam bir istiklâl kazandırır:

Örnek:

Ali Bey, kapıdan içeri girdi, masalara göz gezdirdi, geri döndü.

2. — Mefsûl sebk (ayırtılmışlar sebki):

Bu tarz ifâdelerde, cümlelerin bir araya getirilmesi için, aralarında haber veyâ inşâ birliği bulunması, birleştirme yönü olması aranmaz.

Örnek:

Dışarıda şiddetli bir rüzgâr var. Hava kapalı. Sık sık şimşek çakıyor. Ali, atına binip köye gitmişti; bâri yolda yağmurdan ıslanmasa...

3. — Mürekkeb sebk (birleştirilmişler sebki) :

Uzunca ibârelerde bağlanmış cümlelerle ayırtılmış cümleler bir araya gelir. Meânî ile ilgili kitaplarda böyle ifâde usûlü sebk-i mürekkeb diye adlandırılmıştır. Nutuklarda, ilmî eserlerde, gazete yazılarında umûmiyetle bu yola başvurulur.

Örnek:

Bir mühendisi, bir şâiri, bir doktoru, -hattâ ismini ömrünüzde işitmediğiniz herhangi bir mesleğe mensûb birini- hiç anlamadığınız bir işten dolayı beğenir gibi olursunuz, derhal bütün faziletler, sizindir. Hayırhahsınız, zekisiniz, sevimlisiniz; terbiyelisiniz; ilminize irfânınıza hiç diyecek yok! Ağzınızdan düşürüverdiğiniz küçük ve mürâî bir medhe mukâbil sırtınıza geçirilen mutantan altın hil'ati bir ân içinde kaybetmemek ve yağmur altında bir çıplak gülünçlüğüne düşmemek isterseniz sakın sözünüze en ufak bir kayd-ı ihtiyâtînin gölgesini düşürmeyiniz.

Ahmed Hâşim

II. Nisbî Umûr

— Eşitlik (= Müsâvât), Sözü kısaltma (= îcâz), Söz katma (= itnâb)

Merâm, karşılığı olan kelimelerin azlığı-çokluğu bakımından üç şekilde ifâde olunur:

1) Kelimeler, ya umûm halkın günlük hayatta kullandıkları ölçüde, 2) ya ondan az, 3) ya da çok olur. Birinci hâle eşitlik (= müsâvât), ikinci hâle sözü kısaltma (= îcâz), üçüncüsüne de uzatma (= itnâb) denir.

1 — Eşitlik (= Müsâvât)

Eşitlik (= müsâvât), bir ibârede kullanılan kelime ve kelime gruplarının maksadı ifâdeye yetecek ölçüde bulunmasıdır. Eskiler, bu hâlin, sözün örfe uygun düşmesiyle sağlanacağı kanâatinde idiler. Maamâfih halk, konuşurken sözün, hâlin gereğine uygun düşüp düşmediğine dikkât etmez; bu yüzden öyle sözleri belîg saymak imkânsızdır fakat kelimelerin tabîî yürüyüşü içinde mânâ ortaya döküldüğü için;, bu anlatma tarzını kusurlu saymak da yersizdir.

Bu yola sözlü ifâdelerde, ilim îzâhlarında, bir hâlin naklinde baş vurulur. Eşitliğin (= müsâvâtın) en belirli vasfı sâdeliğidir.

Konuşmaya örnek:

Zihnimden babamın, ninemin mahabbetini çıkardın; kardeşimin mezârı gönlümde idi, onu da unutturdun. Şimdi hayâli de ken-

di gibi kara topraklarda yatıyor. Mezârını görmeden hâtırıma gelmiyor...

Nâmık Kemâl, Vatan-yâhût-Silistre

İlim îzâhına örnek:

Ta'rîf bir şey'i zihinde tasvîrden ibâret olmakla ana men' ve mu'âraza ta'alluk etmez. **Fakat şartlarını müstecmi' değildir yâhud fesâdı müstelzimdir deyü nakz olunabilir.**

Bu cihetle ta'rîfe i'tirâz eden müstedil ve ana cevâb veren mâni' olur. Nitekim bu ta'rîf efrâdını câmi' ve ağyârını mâni' değildir yâhûd devri yâ teselsülü müstelzimdir deyu nakz olunur. Sâhib-i ta'rîf tarafından dahî men' ile mukābele idilür.

Şöyle ki (bu ta'rîf sahîh değildir zira efrâdını câmi' değildir ve her ta'rif ki efrâdını câmi' olmaya) sahih değildir.

Ahmed Cevdet Paşa, Âdâb-ı Sedâd

Yukarıdaki örnekte bâzı kelimelerde fazlalık vardır; bu, anlatmaya açıklık kazandırmak için yapılmıştır.

Bir hâlin nakline örnek:

On beş, on altı yaşlarında idim. Babam bir şey almak için beni eve gönderdi. Öğle üstü idi. Yukarıya çıktım. Odada annemi ağlar buldum. Gözleri kızarmış, şakaklarına limonla kahve bağlamış, son derece kederli duruyordu. Teyzem de yanında oturmuş, bileklerini oğuyordu...

Ahmed Râsim, **Fuhş-ı atîk**

Belâgatle ilgili kitâplar; eşitliği, umûmiyetle ne kusur, ne de meziyet saymışlardır. Esâsen ona edebî bir değer vermemişlerdir. Hâlbuki, böyle ifâdeler, Avrupa'ya has edebiyât kitâplarında üslûba âit bir meziyet sayılır. Münakkâh cümle (= phrase détersive), üslûbda açıklığın (= vuzûhün = clarté) ilk yoludur. (Bakınız: Üslûbun Meziyetleri: Münakkahiyet).

2 — Sözü Kısaltma (= İcâz)

Yere düşmekle cevher sâkıt olmaz kadr ü kıymetden

sözlerindeki maksadı anlatmak için sahîfelerce yazı yazmak mümkin iken, şâir bu husûstaki fikirlerini bir mısrâa sığdırmak sûretiyle sözü kısaltmıştır. Fakat bu iş, her zaman -eksiksiz, fazlasız- merâmın ifâdesine yetecek lafız kullanılması sûretinde olmaz; bâzan da lafızların duygu, düşünce veyâ hayâli ifâdeye yetmeyecek öl-

çüde azaltıldığı görülür. Buna göre sözü kısaltmanın (= îcâz)ın hem meziyet hem kusûr olan çeşitleri vardır.

a. — **Meziyet sayılan kısaltma:**

Lafzı az, mânâsı çok olacak sûrette merâmı ifâde etmek, üslûba âit bir meziyettir. Belâgat kitaplarında, bu hâl «makbûl îcâz» terimiyle adlandırılmıştır. Aynı husûs için, «güzel îcâz» kavramını karşılamak üzere «îcâz-ı hüsn» terkîbini kullananlar da vardır.

Makbûl îcâz; giderme (= hazf) yoluyla îcâz, kaplam (= tazammun) yoluyla îcâz olmak üzere ikiye ayrılır.

1° Giderme (= hazf) yoluyla kısaltması (= îcâz):

Bir ibâredeki kelimelerin bir yâhut birkaçını, ya da ihtivâ ettiği bâzı cümleleri kaldırmak sûretiyle yapılan söz kısaltması, bu çerçeveye girer. İlkine «kelime çıkartılmasıyla kısaltma», ikincisine «cümle çıkartılmasıyla kısaltma» adını vereceğiz.

Giderme yoluyla îcâzın yapılabilmesi için, kelâmdaki kavramda çıkartılan unsûra delâlet edecek bir yön bulunması şarttır.

— Kelime çıkartılmasıyla sözü kısaltma:

Bu, eski kitâplarda «îcâz bi'l-hazf» diye adlandırılmıştır. Beş yolu vardır:

— Fiilin kaldırılması için:

Bu hâl, tümleçler (= mef'ûller) yardımıyla sağlanır: **Aç dışarı, çıplak içeri.** Bu atalar sözünde «içeri»den sonraki «kaçar» kelimesi söylenmemiştir. **Kar izi, tuz gözü** deyiminde (= tâbirinde) ise «izi» ve «gözü» kelimelerinden sonra söylenmesi gereken «örter» fiili kaldırılmıştır. **İp Allah sivri külâh — Aba vakti yaba, yaba vakti aba — İki dirhem bir çekirdek — İki molla bir kişi, bir molla hâtun kişi** deyim ve ata sözlerinde de hâl aynıdır.

— Tümlecin (=)mef'ûlün) kaldırılması:

Fiilden tümlecin (= mef'ûlün) mânâsını çıkartmak mümkin olduğu takdirde, tümleç (mef'ûl) sözün dışında bırakılır. **Ali; pişirir, tabağına kor ve yer** cümlesinin belirtili nesnesi (= sarîh mef'ûlün bihi) olan **yemeğini** sözü kaldırılmıştır.

— Belirtenin (= muzâfınileyhin) kaldırılması:

Bir isim tamlamasında ikinci terimden birinci terimin mânâsına intikal mümkin olduğu takdirde bu yola baş vurulur: **Ahâlî**

hep hastalandı cümlesinde, «şehrin ahâlisi» terkibi, bu yolla kısaltılmıştır.

— Belirtilenin (= muzâfın) kaldırılması:

Birinci terimde ikincisini anlamak için karîne bulunduğu takdirde bu yola baş vurulur: **Şişeyi tamâmen yere dökmüş** cümlesinde **şişenin kolonyasını** yerine **«şişeyi»** kelimesi kullanılmıştır.

— Nitelenen veyâ belirtilenin (= mevsûfun) kaldırılması:

Bir kahvede bulunan çeşitli müşterilere satmak için bir tepsi kahve getiren çırağa; **sâdeyi bana ver** diyen bir kimse, ilk kelime ile »sâde kahveyi» kasdettiği hâlde **kahve** kelimesini kaldırmış olur. Bu ifâde, nitelenin kaldırılması için bir örnektir.

Eski kitâplarda özne (= fâil) ve sıfatın kaldırılmasından da söz edilmiştir ki, bu husûsta gösterilen örnekler türkçe'ye uygun düşmediği için, o bahse temâs etmiyoruz.

— Cümle ve cümleye âit unsûrların çıkartılmasıyla sözün kısaltılması:

Belâgatle ilgili kitaplarda bu bahis, «îcâz bi'l-cümel» diye anlatılmıştır. Bir ibâreden cümle altı yolla çıkartılabilir:

a) **Şart cümlesinin kaldırılması yoluyla:**

Şartlı cümlelerin ilk kısmı çıkartılmakla berâber fikrin kalan kelimelerde muhâfazası sûretiyle: **Gözüme görünmedi, yoksa başına kazâlar gelirdi** cümlesinde, «yoksa»dan önce, şartı ifâde etmesi gereken **görünseydi** kelimesi çıkartılmıştır.

b) **Cezâ cümlesinin çıkartılması yoluyla:**

Şartlı cümlelerde şart kipindeki fiilden sonra gelen cümleciğe cezâ cümlesi denir. Sağlık durumunun bozulması dolayısıyla, bir maksada erebilmek için mühim bir fırsatı kaçırmış kimse, **keşke o gün hasta olmasaydım** der; böylece bu cümleciği tâkip edecek olan **o işte muvaffak olurdum** lafızlarını ifâdeden çıkartmış olur. **Ettiklerini bir de baban duysaydı...** kelimelerinden sonra gelecek olan, **vaziyetin fenâ olurdu** kısmı çıkartılmıştır.

c) **Sebebin çıkartılması yoluyla:**

Yemek pişiren ateş bulundurur cümlesinde «pişirmek isteyen», yerini **pişirene** bırakmıştır. Aynı şekilde **su içen matra taşır** cümlesinde de **içen** kelimesi, **«içmek** isteyen» yerindedir.

ç) **Müsebbibin çıkartılması yoluyla:**

Bu husûs için, çeşitli kitaplarda tekrarlanan bir örnek vardır; biz de onu verelim: «Bir hâkim bir mahkûma sen buna iki lira vereceksin dese, o mahkûm da müddeinin hâkime bir münâsebet ve karâbeti olduğunu bilse de cevâben, akrabânızdan olduğundan mı dese akrabâlık hükme sebeb olarak müsebbibin mahzûf olmasına bâdî olduğu gibi.»

d) **Mukadder suâlin çıkartılması yoluyla:**

Buna «beyânî istînaf» denirdi. İsmin, sıfatın iâde edilmesi ve edilmemesi yollarıyla olur:

İsmin iâdesiyle: **Ali Bey, büyük elçi olmuş; doğrusu Ali Bey'e lâyıktır.**

Sıfatın iâdesiyle: **Hüseyin Bey, senatör olacakmış; hani senin eski dostun Hüseyin Bey.**

İâde edilmemesi: **Böyle aç yatmak uygun düşer miydi?** sözüne **iştihâsı olsaydı** tarzında karşılık vermek gibi.

e) **Yer ve karîne gereği çıkartılmalar:**

2° Kaplam (= tazammun) yoluyla sözü kısaltma (= îcâz)

İfâdeden kelime veyâ cümleye âit bir kısım çıkartılmaksızın da, söz kısaltılabilir. Bu, eski kitaplarımızda «îcâz bi't-tazammun» diye adlandırılırdı. Kaplam yoluyla söz kısaltmada iki hâl göze çarpar: Ya lafız, mânâya yetecek sayıda olur ve sözden ihâtalı mânâlar çıkar ya da mânâ lafızdan çok ziyâde hâlde bulunur. Birincisine «îcâz bi't-takdîr», ikincisine «îcâz bi'l-kasr» denirdi. **Ateş olmayan yerden duman çıkmaz. — Ateş, düştüğü yeri yakar.— İstemeyene verilmez. — Elçiye zevâl yoktur. — Çiğnemeyince yutulmaz. — At ayağı, çevik olur. — Derdini söylemeyen dermân bulmaz. — Koyma su ile değirmen dönmez** sözleri, birinciye örnektir.

Asıl müessir olanı ikincisidir. Az lafızla çok mânâ ifâde etmek sûretiyle sözün belâgati yükseltilir. Umûmiyetle ata sözleri, mensûr-manzûm hikemî ifâdeler, hattâ kanun maddeleri bu vasfı taşır.

Ata sözlerinden örnekler: **Ağaç köküne muhtâc. — Meyvesi çok ağacın başı yerdedir. — Akacak kan, damarda durmaz. — Dolu küpün sesi çıkmaz. — Bekâra karı boşamak, kolaydır. — Boş başağın başı dik olur. — Mezâr taşı ile öğünülmez. — İşten artmaz, dişten artar. — Az söyleyen anılır, çok söyleyen yanılır. — Serçeden korkan darı ekmez. — Komşu boncuğunu çalan gece takınır. — Ev**

alma, komşu al! — **Ahmak misâfir ev sâhibini ağırlar.** — **Aç tavuk, düşünde darı görür.** — **Sütten ağzı yanan, yoğurdu üfleyerek yer.** — **Yalancının mumu, yatsıya kadar yanar.**

Mensûr hikemî ifâdelere örnekler:

Bârika-i hakîkat, müsâdeme-i efkârdan doğar (Nâmık Kemâl). — **Beni korkutan öldükten sonra cehenneme gitmek değil, hiçbir yere gitmemektir.** (Cenâb Şehâbeddin). — **Yaşlandıkça güzelleşmek çınar ağacına mahsûsdur: Sakalını süsleyenlere bayılırım.** (CenâbŞehâbeddin). — **Aç gözlüyü minnetdâr edemezsin: Doymaz ki...** (Cenâb Şehâbeddin). — **Su dökmc tehlikesi alelekser bardağı fazla doldurmak arzûsundan ileri gelir.** (Cenâb Cehâbeddin). — **Avâm, koyun rûhu ile kaplan huyundan mürekkebdir** (Cenâb Şehâbeddin). — **Kadı müşteri olunca tabîdir ki adâlet mezâda çıkar** (Cenâb Şehâbeddin). — **Âşık sevdiğine bakar, fakat görmez — Herkese hak veren haksız çıkmaz.** (Cenâb Şehâbeddin). — **Zerâfet zekânın dellâlıdır.** (Cenâb Şehâbeddin). — **Sofînin riyâsı dindârı kandırır, dinsizi değil** (Cenâb Şehâbeddin). — **Avâm yukarı bakamaz, başı döner: Ona hoş görünmek isteyenlerin kâmeti vasatın dûnunda olmalı** (Cenâb Şehâbeddin). — **Uzun söz, uzun ökçe gibi kadınlara yakışır** (Cenâb Şehâbeddin). — **Avâm iyi anladığına değil iyi işittiğine inanır: Ona bağırmalı!** (Cenâb Şehâbeddin). — **Tebdîl-i hissiyât ne kadar kolaysa, tebdîl-i efkâr o kadar zordur** (Cenâb Şehâbeddin. — **Kendine gülen adamın handesi dâimâ zekîdir** (Cenâb Şehâbeddin). — **Hasûda gördüğün güzel rü'yâdan bile bahsetme: Kıskanır** (Cenâb Şehâbeddin). — **Edebiyâtda az liyâkat adem-i liyâkatden daha büyük bedbahtlıktır** (Cenâb Şehâbeddin).

Bu örneklerde görüldüğü gibi, hikemî muhtevâyı taşıyan cümlelere vecîze (maxime) denir. Şimdi onun yerine «özdeyiş» terimi vaz olunmuştur.

Manzûm örnekler:

Mâderin seyr eyleyüp al duhterin
Hıfzî

Beyâz akçe siyâh eyyâm içündür
Hıfzî

Cümlenin maksûdu bir ammâ rivâyet muhtelif
Muhibbî

Âdet budur en sonra gelir bezme ekâbir
Nevî

Bir binâ tâ ki harâb olmaya ma'mur olmaz
Fehîm-i Kadîm

Âdeme cübbe vü destâr kerâmet mi verir
Şeyhülislâm Yahyâ

Bakdın sana zamâne uymadı sen uy zamâneye
Kânî

İnsân odur ki, âyine-veş kalbi sâf ola
Bâkî

Bin ma'rifet zamânede bir âferînedir
Nâbî

Tabîbin olsa da kizbi marîzin sıhhatın söyler
Râgıb Paşa

Mürüvvetmend olan nâ-kâmi-i düşmenle kâm almaz
Râgıb Paşa

Hüner oldur sana zehr olana sen tiryâk ol
Sâbit

Düşmen-i nefs ile sulh etme sakın
İzzet Molla

Âkil düşer mi düşdüğü zindâna bir daha
Ârif Hikmet

Uyduran masrafın îrâdına çekmez zahmet
İzzet Molla

Kādî ola da'vâcı ve muhzîr ola şâhid
Ol mahkemenin hükmüne derler mi adâlet
Ziyâ Paşa

Yere düşmekle cevher sâkıt olmaz kadr ü kıymetden
Nâmık Kemâl

Âdem ol isterse hasm olsun bütün âlem sana
Muallim Nâcî

Fart-ı hiddet cinnetin bir nev'idir
İsmâil Sefâ

Doymaz beşer dedikleri kuş i'tilâlara
Tevfik Fikret

Şübhe bir nûra doğru koşmakdır!
Tevfik Fikret
Kâmildir o insân ki yaşar hâtıralarda
Yahyâ Kemâl

Hukuk metinlerinden örnekler:

Aşağıdaki parçalar, **Mecelle-i ahkâm-ı adliyye'nin** «Kavâ'id-i külliyye» kısmından alınmıştır:

1. **Şekk ile yakîn zâ'il olmaz.** (Madde, 4)
2. **Berâat-i zimmet asıldır.** (Madde, 8)
3. **İctihâd ile ictihâd nakz olunmaz.** (Madde, 16)
4. **Zarûretler memnû' olan şeyleri mubâh kılar.** (Madde, 21)
5. **Mani' zâil oldukda memnû' avdet eder.** (Madde, 24)
6. **Zarâr-ı âmmı def' için zarâr-ı hâs ihtiyar olunur.** (Madde, 26)
7. **Def'-i mefâsid selb-i menafî'den evlâdır,** (Madde, 30)
8. **Iztırâr gayrın hakkını ibtâl etmez.** (Madde, 33)
9. **İşlenmesi memnû' olan şey'in istenmesi de memnû' olur,** (Madde, 35)
10. **Örf ile ta'yîn nass ile ta'yîn gibidir,** (Madde, 45)
11. **Bir şey bâtıl oldukda onun zımnındaki şey dahî bâtıl olur,** (Madde, 52)
12. **Kelâmın i'mâli ihmâlinden evlâdır,** (Madde, 60)
13. **Beyyine müdde'î için yemîn münkir üzerinedir,** (Madde, 76)
14. **Külfet ni'mete ve ni'met külfete göredir,** (Madde, 88)
15. **Nâsın isti'mâli bir hüccetdir ki, anınla amel vâcib olur,** (Madde, 37)

3. Söz Katma (= İtnâb)

Maksadı, alışılmış olan ibâreden fazla sözle ifâde etmeğe «itnâb» denildiğini bildirmiştik. Bu terimi, «söz katma» kelimeleriyle karşılamağa çalışacağız.

Söz katma, ya makbul sayılır ya da sayılmaz. Birincisi eski kitaplarımızda **itnâb-ı makbûl,** ikincisi de **itnâb-ı mümel** terimleriyle ifâde edilirdi.

I — MAKBÛL SAYILAN SÖZ KATMA

Makbûl sayılan söz katma; ya bir unsur ile olur, ya da birden çok unsur ile.

1. Bir Unsur İle

Söz katmanın bu çeşidi ile, şu üç hâlden biri yâhût hepsi sağlanır:

1°. Mânânın pekiştirilmesi (= te'kîdi).
2°. Anlatılacak şeyin mübâlağalandırılması.
3°. Kasdedilen husûsun fazla tasvîri.

Bu haberi, kulağımla işittim. — O hâdiseyi, gözümle gördüm. — Bunu elimle yakaladım cümlelerinde, **işittim, gördüm, yakaladım** kelimeleri maksadın ifâdesine yeterken, **kulağımla, gözümle, elimle** kelimeleri mânânın pekiştirilmesi, vak'anın i'zâmı, tasvîr gücünün arttırılması maksadlarıyla ifâdeye ilâve edilmiştir.

Bir de, şu örneğe bakalım:

Hakîm — Ne söylersin?
Kıtmîr — Sen ne eylersin?
Hakîm — (Ben) senin sûret-i ibtilâ ve ıztırâbına ağlarım!
Kıtmîr — (Ben de) senin netîce-i efkârına gülerim; ammâ yazık ki za'af ve inkisârın mâni oluyor.
Hakîm — Sebeb?
Kıtmîr — Sebeb şudur ki, âsâr-ı su'-i sani'alarını gâh hilkate ve gâh tabî'ate isnâd ile kendülerini pâke çıkarmak ebnâ-yı cinsinize tabî'at-i sâniye olmuş, sen de vazîfe-i insâniyeti inkâr-ı Hâlik'-le çürütmek istersin. (Bak) (ben) itlik 'âleminden memnûnum; hattâ tüyüme hatâ gelse feryâd eyleyişim o 'âleme mahabbet ve vikâyesine mecbûriyetimi isbât eder. Cemi-i mahlûkât, mâ-fevkından mahcûb bulunduklarından, insan gibi, rütbe kavgaları yokdur, iştikâmız merâtib-i hilkatden değildir; ancak sûretde tekrîm-i hilkatle mümtâz ve siyretde cehl ü gafletle idrâki bizden az olan adam kıyâfetli cânûverlerin dest-i ta'diyetlerindendir.

Edhem Pertev Paşa, **Av'ava-nâme**

Bir başka örnek:

(Ben) o perîşânlığa tahammül edemem. — (Ben) bu kitâbı kendim okuyayım diye yazdım. — (Benim) kederim bu ekdârdandır. — (Biz) onu nasıl tasvîr ve tecsîm edebiliriz?... — (Benim), eğer varsa, mehâsinim dağların, bayırların, güzel yüzlerin, çiçeklerindir.

Abdülhak Hâmid, **Mahber mukaddimesi**

Burada parantez içine alınan kelimeler, ya mânâyı pekiştirmekte ya da duyguları mübâlağalı bir dille ortaya koymaktadır.

2. Birden çok unsur ile

Bunun çeşitli yolları vardır:

1°. Özü söyledikten sonra açıklama yoluyla:

Bu tarz ifâdede, umûmiyetle, dinleyici veyâ okuyucunun zihnini, maksadı araştırmaya yöneltmek gâyesi gözetilir. Kitaplarda gördüğümüz bahis başlarıyla onu tâkibeden îzâhlar böyledir. Buna vaktiyle **tafsîl ba'de'l-icmâl yâhût îzâh ba'de'l-ibhâm adı verilirdi.**

Örnek:

... **Şiir? Lâkin azîzim, bu senin dediğin şey on beş yaşında pek iyidir. (O zaman ağaçların arasından parça parça güneşler akan sık ormanlarda seyranlar düşünülür, mehtâb gecelerinde sandalın kürekleri bırakılarak denizin zemzemeleriyle semânın çiçekleri arasında ebediyet kadar imtidâd edecek istiğrâklar hulyâ olunur; daha, bilir miyim? Ben o devri öyle acele ederek geçdim ki tamâmen tahattur edemiyorum.)**

Hâlid Ziyâ Uşaklıgil, **Aşk-ı memnû**

Yukarıda parantez içine alınan cümlecikler, daha önceki cümlenin tafsîli mâhiyetindedir.

Bir de manzum örnek verelim:

Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz
(Baş üzre yerin var)
Gül goncesisin gûşe-i destâr senindir

Nedîm

2°. Olumludan sonra olumsuzu, olumsuzdan sonra olumluyu söyleme yoluyla:

Bu yola; pekiştirme (= te'kîd), te'essüf, tevbîh gibi nükteleri ifâde maksadıyla baş vurulur:

Örnek:

Hüseyin, bu arabanın insanı Aşkale'ye kadar olsun götüremeyeceğini bilmiyor muydu? Biliyordu, biliyordu ama, maksadı, çocuklara eziyet vermekti.

3°. Umûma delâlet eden lafızdan sonra, husûsa âit lafızı söylemek yoluyla:

Bu sûretle husûsun üstün yönü daha iyi belirtilmiş olur.

Örnek:

Bir nîm-neş'e say bu cihânın bahârını
Bir sâgar-ı keşîdeye tut (lâle-zârını)

Nedîm

Birinci mısrâda umûm olan «bahâr», ikinci mısrâda husûs olan «Lâle-zâr» söylenmiştir.

4°. Tekrîr yoluyla:

a) Tekrîr, bir duyguyu, bir düşünceyi dinleyicinin veyâ okuyucunun zihnine iyice yerleştirmek maksadından doğar:

Müşfik evlâdın bulur koynunda (her) gün, (her) zaman
(Başka) şefkat, (başka) kuvvet, (başka) ni'met, (başka) can

Tevfik Fikret

b) Şiddetli bir arzûyu ifâde eder:

Ey hak, yaşa! Ey sevgili millet, yaşa... var ol!

Tevfik Fikret

c) Dikkati tek unsur üzerinde toplamak maksadından doğar:

Bu yağmur, bu yağmur, bu kıldan ince,
Nefesden yumuşak yağan bu yağmur

Necip Fâzıl Kısakürek

ç) Tekdir maksadından doğar:

Ah sersem, ah sersem! O kitâbı sattın mı?

d) Sakındırma gâyesine bağlı olur:

Sakın sakın, düşeceksin: Önün büyük uçurum...

e) Teessüre veyâ heyecâna bağlı olur:

Açıl ey çâlı-ı belâ vü nikbet!
Açıl ey esfel-i fakr ü zillet!
Açıl ey câriha-i sehm ü sitem!
Açıl ey külbe-i ye's ü mâtem!

Abdülhak Hâmid, **Bir Sefîlenin Hasbihâli**

f) Bir iş veyâ hâlin ihtimâl dışında olduğunu anlatma maksadına bağlı olur:

Şöyle bir konuşmaya örnek verelim:

— Ayşe, çok güzeldir.
— Güzellik nerede? Ayşe nerede?

Not. — Tekrîri, lafzî-mânevî, faydalı-faydasız olmak üzre sınıflandırırlardı. Yukarıdaki örneklerde lafzî tekrirler yer almıştır. Bir ibârede mânânın tekrarlanması da «mânevî tekrîr»i meydâna getirir. Lüzumsuz tekrirler faydasız (= gayr-ı müfîd), onların dışında kalanlar da faydalı (= müfîd) sayılırdı.

5° Ara söz (= i'tirâz) veyâ ara cümle (= cümle-i mu'teriza) katma yoluyla:

Çıkarıldığı zaman, cümlenin mânâsı bozulmamak üzre bir cümlenin içine kelime veyâ kelime grubu ya da cümle katılabilir; ilâve edilen unsur, kelime yâhut kelime grubu ise ara söz (i'tirâz), cümle ise, ara cümlesi (cümle-i mu'teriza) adını alır. Bu sâyede kelâm; tenbih, ihtimâm, duâ, beğenme, garâbet, şiddet, uygunluk, tenzîh... nev'inden yeni bir nükte kazanmış olur.

a) Şartlı cümlelerde, şart ile cezâ arasına girer:

Yarın yağmur yağmazsa -inşallah yağmaz-, Hasankalesi'ne giderim.

b) Haber cümlelerinde mübtedâ ile haber arasında yer alır:

Ali de, -ki hekim çocuğudur- bu hastalıktan kurtulamamış.

c) Dilek (= inşâ) cümlelerinde özne (= müsnedünileyh) ile yüklem (= müsned) arasına girer.

Nihal -ki, zaif bünyeli bir çocuktur- bu ince elbise ile dışarıya çıkmasın!

ç) Sebeple müsebbip arasına girer:

Bu çiçek, -sizin bahçenizde de olmasını isterdim- ciğerlerimizi en nefis kokularla temizler.

d) Yüklem (= müsned) ile tümleç (mef'ûllerden biri) arasına girer:

Şu çayı, -bak, kutusunda «tomurcuk» yazılı- mutlaka dene!

Not. — Eskiler, ara sözü (=)i'tirâzı) da faydalı, faydasız olmak üzre sınıflandırmışlardır. Yukarıdaki örnekler, birinci kategoriye girenlerdir.

Faydasızlar da ikiye ayrılır:

a) Kelâma katılmalarıyla kelâmdan çıkarılmaları arasında fark görülmeyenler.

b) Kelâma katılmalarıyla mânâyı bozanlar.

6°. Mânevî itnâb:

Bir ifâdede farklı lafızlarla mânânın tekrârıdır:

(İtâ'at kıl) sözüme (olma 'âsî)

mısrâında görüldüğü gibi.

II — MAKUL SAYILMAYAN SÖZ KATMA

Söze, lüzumsuz kelime veyâ cümle katmak, makbul sayılmayan bir anlatma tarzıdır. Yukarıda da bildirildiği gibi, buna eskiler «itnâb-ı mümel» adını vermişlerdir. Bâzı kitaplarda, aynı maksatla «itnâb-ı muhîl» teriminin de kullanıldığı görülüyor.

Bu, haşiv yoluyla meydâna gelen tatvîl veyâ iksâr denilen bir üslûb zaâfıdır.

Tatvîl. «Tatvîl» kelimesinin lugat mânâsı, «uzatmak»tır. Edebiyatta hiçbir faydası olmaksızın, maksadın dışında söz söylemek yâhut söylenilen sözün maksada aykırı bulunması tatvil sayılır. Bu, hazfı mümkin hattâ gerekli olan sözleri kullanmak sûretiyle kendisini gösterir. **Ahmed geldi mi?** sorusuna, **geldi, gelmedi, evet, hayır** kelimelerinden biriyle cevap vermek mümkin iken, cümleye **Ahmed** kelimesini katmak, tatvîl olur. «Tatvîl» yerine iksâr kelimesi de kullanılmıştır. Meşrûtiyetin ikinci def'a ilânından sonra, bilhassa bu ikinci terim rağbet görür. Böyle konuşan veyâ yazanlara «müksir» denilmiştir.

Diğer İki İlim

Belâgati meydâna getiren ilimler arasında beyân ve bedi'den de söz etmek lâzımdır. Bunları iki ayrı kitapta inceleyeceğimiz için, burada hazırlayıcı bilgi vermeği dahi, ileride tekrâra yol açacak sayıyor, bahisleri ilgili kısımlara bırakıyoruz.

İKİNCİ KİTAP

Birinci Bölüm

BEYÂN

Umûmî Bilgiler

Beyân, lugatte «kendisiyle delâletin tam olduğu şey» demektir.[1] «Açık oldu» mânasını ifade eden **bâne** sözünden gelmektedir.[2] Aynı köke bağlı **istaban** kelimesi ise, «bilmek» mânâsını taşır. **Tebyîn**, hem «izâh» hem «vuzuh» karşılığıdır. **Tebeyyene** sözünde de «açık ve zâhir olma» mânâları mevcuttur.

Şu hâlde beyân, açık ve zâhir olmayı veyâ bu hâle konulmayı ifâde eden bir kelimedir.

Istılahta, **belâgati** meydâna getiren âlet ilimlerinden birine delâlet eder. Kendisinden **ilm-i beyân, fenn-i beyân**, sâdece **beyân** tâbirlerinden biriyle yahut bunlardan ilk ikisinin arapça karşılıklarıyla söz edilmiştir. Belâgat içindeki yeri, **me'ânîden** sonra, **bedî'**den öncedir.

Beyân, lafzın mânâya delâletinde vuzuha kavuşabilmek için gereken melekeyi kazandıran ve bununla ilgili kâidelerin bütününü içine alan bir ilimdir. «Lafız»ların çeşitli mânâları vardır: Meânî gereği hâlin muktezâsı, bunlardan yalnız biri üzerindedir. «Mütekellim»in maksat ve niyyeti içinde bulunan «tek mânâ»ya delâlet etmek üzere, birbirinden vuzuh dereceleri farklı «lafızlar» mevcuttur. Beyân ilmi, delâletteki bu vuzuh dereceleri içinde her biriyle ifâde edebilme melekesini kazandırır[3].

[1] El-Cevherî, **Sihâh,** Mısır, tenkitli baskı, c. V, s. 2028.

[2] a.y., Firuzâbâdî, **Kamusü'l-muhît,** Mustafa el-Babî el-Halebî mat. cüz' IV, s. 206 - Muhammed Murtezâ - ez-Zebidî, **Tâcü'l-arûs,** c. IX, Beyrût, 1386-1966, s. 148.

[3] **En-nef'ü'l mu'avvel fî tercemeti't-Telhîs ve'l-Mutavvel,** Matba'a-i Âmire, 1289, s. 2-3.

Birinci Altbölüm

LAFZIN MÂNÂYA DELÂLETİ

Yukarıdaki ifâdeden de anlaşılacağı üzere lafızla mânâ arasındaki münâsebetlerin vuzûh derecesi, beyânın mevzûunu teşkil eder. Lafız ile mânâ arasındaki münasebet ise, «delâlet» adını alır.

Delâlet. — Delâlet, bir şeyin zihinde hâsıl ettiği sûrettir; çeşitli yolları vardır. Bunları iki başlık altında toplayacağız:

1. Lafızla alâkalı olmayan delâlet:

Buna gayr-ı lafzî delâlet denir iki sûretle kendini gösterir:

a) Vaz'î,
b) Aklî.

Birincisi:

Eşyânın, icât gâyesine delâleti, bu çerçeveye girer. **Paratoner**in «yıldırım»dan, **şemsiye**'nin «yağmur, kar veyâ güneş»ten korunmağa delâleti gibi.

İkincisi:

Bu hususta da eserin müessire delâletinden söz edilebilir: **Kâinat'ın**, onun yaratıcısına delâleti gibi.

2. Lafza âit delâlet:

Buna lafzî delâlet denir. Üç sûretle olur:

a) Lafzın vaz'î delâleti (Mutâbakat = uygunluk),
b) Tazmîni delâleti,
c) İltizâmî delâleti.

Birincisi:

Lafzın, kendi mevzûu olan mânânın tamâmına delâletidir. **Masa, insan, kalem, ev, çiçek, ağaç** lfızlarıyla medlûlleri arasındaki mutâbakat gibi.

İkincisi:

Lafzın, kendine mevzû olan mânânın cüz'üne delâleti de buraya girer: **Ev** kelimesinin «çatı», **çeşme** kelimesinin «musluk», **Kur'ân** kelimesinin «âyet», **ağız** kelimesinin «diş» mânâsında kullanılması gibi.

Üçüncüsü :

Lafzın, kendi mânâsı için lâzım gelecek diğer bir mânâda kullanılmasıdır. **Gözü açık, eli açık, kolu uzun, eli uzun** terkipleri bu husûs için örnek teşkil ederler.

Not. — Lafzî delâlet çeşitleri arasında bir de **tab'î** olanları vardır: **Aksırık, hıçkırık** gibi hâllerin delâleti buraya sokulur. Bahsimizi aydınlatacak bir yanı olmadığı için, üzerinde durmuyoruz.

Lafzî delâletlerden **mutâbakat** «hakîkat», **tazmîn** «mecaz», **iltizam** da, «kinâye» denilen ifâde tarzlarına yol açar.

İnsan duygu ve düşünceleri ölçüye gelmeyecek kadar; çeşitlilik, zenginlik arzetmektedir. Buna karşılık hangi dilde olursa olsun, kelimeler, sayıca sınırlıdır. Bu yüzden bir sözü, kendi mevzûu dışında kullanma zarûreti doğmuştur. Ancak tazmînî ve iltizâmî delâletlerde vuzûh derecesi farklılık gösterir ki, bunlar da ,beyân sâhasına girer.

İkinci Altbölüm

HAKİKÂT

Bir lafzın, tahsîs edildiği mevzûa delâletidir. Söz söyleyenin **kalem** kelimesi ile «yazı» yazmağa mahsus âlet»i, **çiçek** kelimesi ile «nebâtın renkli, kokulu, süslü olan mârûf kısmı»nı, **elbise** kelimesi ile «pamuklu, yünlü, ipekli kumaşlardan yapılan giyinmeğe mahsûs eşyâ»yı, **kar** kelimesi ile «kış mevsiminde gökten yağan beyaz madde»yi, **servi kelimesi ile** «mâlûm ağacı», **ay** kelimesi ile «dünyânın peyki olan yıldız»ı kasdetmesi, delâlet bakımından hakîkattir. Zirâ lafızla mânâ arasında bu yönden mutâbakat vardır.

Eğer **çiçek** zarîf bir kızı, **kar** bir çarşafın beyâzlığını, **serv** uzun bir boyu; **arslan** şecî bir adamı, **ay** güzel bir yüzü anlatmak için kullanılsaydı; lafız, tahsîs olunduğu mânâ dışındaki bir sâhaya kayacak; delâlet de bu sûretde meydâna gelecekti.

Bu hâli, yalnız kelimelerde değil, terkiplerde de görmek mümkindir: **Kapısı açık** tâbirinin «misafir perverliğe», **eli açık** tabirinin cömertlik»e, **alnı ak** tabirinin «haysiyetli oluş»a delâleti böylcdir.

Demek ki, ikinci ve üçüncü paragraflarda yer alan örnekler, delâlet bakımından «hakikat»ın dışında kalıyorlar. Çünkü lafızlar, kendilerine tahsîs olunan mânânın dışında kullanılmışlardır.

Hakikatin delâlet bakımından sınıflandırılması:

Hakikat, iki esâsa göre sınıflandırılır:

1. Lafzı kullananların merâmına göre;
2. Mânânın azlık çokluğuna göre.

Birinci esâsa girenler:

Burada dört çeşit hakikatten söz edilir:

a) Lugavî hakikat:

Lafzın, kendisine mahsus mânâya delâletidir. Eskiden bu hâl, mavaz'ı lehinde kullanılması, diye ifade edilirdi. **Çiçek. ev, yol. hali, el** lafızlarının kendilerine tahsîs edilmiş manalara delâleti gibi.

Yeni şartlar bâzı lafızlara yeni mânâlar kazandırmıştır. Bu hâl sonunda ya eski mânâ büsbütün unutulmuş, ya iki mânâ birlikte yaşamıştır. Yeni mânâ ya bütün kavmin müşterek dehâsının mahsûlü olur ya da belirli zümrelere âit bulunur.

b) **Örfî hakikat (örfi-i âm) :**

Lugavî hakikatın, bütün bir kavim içinde kazandığı yeni mânâ örfî hakikat adını alır. Buna eski kitaplarda **örfi-i âm** denirdi. Bu terkîbi, topluma has örfî hakikat kelimeleriyle karşılamak, bir dereceye kadar kolaylık sağlar. **Rüzgâr** kelimesinin «dalgalanmış hava»ya, **misafir** kelimesinin **«mihman»**a, **merkeb** kelimesinin dört ayaklı bilinen hayvana delâleti böyledir.

c) **Has örfî hakîkat:**

Örf, lafızlara bir kısım zümreler arasında bilinen yeni mânâlar da kazandırmıştır; bu mânâlar daha geniş sâhalarda yaygın olan eski mânâlarla birlikte yaşar. Bunlar da hakikattir ancak **örfi-i has** diye adlandırılırlardı. **Kadim,** lugavî hakikatte «eski»nin karşılığıdır. Fakat felsefe ona vücuduna başlangıç olmayan mânâsını kazandırmıştır. **Fiil,** iş demektir, gramerler eylem ve zamana delâlet eden kelime mânâsını kazandırmıştır. **Hâdis,** lugavî hakikat olarak «yeni» mânâsına gelir; selfesefe bu lafzı «yokluk ile mesbuk olan»a tahsis etmiştir. Ayrıca **temenni** dilek demek olduğu hâlde gramerde bir siganın (= kipin) adıdır. Bu kelimelere âit ikinci mânâların hepsi «örfi-i hâs» olan hakikat'e örnektir.

c) **Şer'î hakîkat:**

Bir lafzın şerîatte kazandığı mânâya delâleti **şer'î** hakikattır.

Meselâ **salât** kelimesi «du'â» mânâsına geldiği hâlde; şerîat ehli bu mânâ yerine «namaz» mânâsını getirmişlerdir.

İkinci esâsa girenler:

Lafız ya yalnız bir mânâya ya da birden ziyade mânâya delâlet eder. Bu da hakikatın bir başka yönden sınıflandırılmasına yol açmıştır. Burada dört çeşit hakikatten sözetmek mümkindir.

a) **Müfred delâlet:**

Bir lafzın yalnız kendisine mevzû olan mânâya delâletidir. **Gömlek, ayna, ot, su, saç, masa, akıl** kelimelerinin delâletleri gibi.

b) **Müşterek lafız:**

Bir lafzın -hakikat olmak üzere- birden ziyâde mânâya delâletinde iki sûret göze çarpar ya bu delâlette müsâvilik (= eşitlik) olur ya da olmaz. Delâleti müsâvilik üzere bulunan kelimeye **müşterek lafız** denir. Meselâ arapça **ayn** kelimesi «göz»e, «pınar»a ve «altın»a müsâvi sûrette delâlet etmektedir. Binaenaleyh bu kelime bir müşterek lafızdır.

c) **Menkul:**

Birden ziyâde mânâsı bulunan bir kelime önce bu mânâlardan birine delâlet ederken sonra bir ihtiyaç yüzünden başka bir mânâya nakledilir. Bu yüzden ilk mânâ ya büsbütün ortadan kalkar ya da kalkmaz. Bunlardan önceki mânâları terkedilenlere **menkul** adı verilir. Nâkili muayyen olmayan menkuller **örfî menkul** diye adlandırılır ki, yukarıda örfî hakikat bahsinde anlatıldı. Nâkili belirli bir meslek zümresi olan menkullere de **ıstılâhî menkul** adı verilir. Hâs örfî hakikat bahsi de bu husûsla alâkalıdır.

ç) **Mürtecel:**

Bir münâsebete dayanmaksızın mânâ değişmelerine uğrayan lafızlar **mürtecel** adını alırlar. Bu husus için çocuklara verilen adlar örnek sayılmıştır.

Üçüncü Altbölüm

MECÂZ (=TROPE)

I — Tanıtılması

Lafzın mânâya delâlet yollarından ikincisi mecâzdır. Kelime arapça (yeri tecâvüz) mânâsına gelen «câz» fiilinden türetilmiş me-

kân ismidir. Bir söze âit aslî mânâda kendini gösteren tecâvüz bu kelimenin terim olarak kullanılmasına yol açmıştır.

Lafzın kendisine tahsîs olunan mânâ dışındaki bir tasavvura delâleti iki sûretle vukû' bulur. Ya arada gerçek mânâsında kabûlüne engel bir unsur yer alır ya da buna rastlanmaz. **Hüseyin'in otomobili uçuyor** cümlesinde **otomobili** kelimesi «uçuyor» sözünün **Hatice annesinin yüzüne pençe attı cümlesinde Hatice** kelimesi «pençe attı» lafızlarının gerçek mânâda alınmasına engeldir. İşte lafzın gerçek mânâya delâletine engel olan bu unsur, **karîne-i mâni'a** adını alır.

«Eli uzun» sözünün «hırsız», «kulağı delik» sözünün «bütün haberleri işitir», **alnı açık** sözünün «utanç verici hâllerden uzak» mânâlarına gelmesi, gerçek mânânın düşünülmesine bir engel olmaksızın vukû bulmuştur.

Arada bir karîne-i mâni'a bulunmak şartı ile, bir sözün, gerçek mânâsı dışında kalan bir mânâya delâletine «mecâz» adı verilir.

Nasıl meâniyi iyi bilmek, lafzî tâ'kide düşmeyi önlerse, mecâzları iyi bilmek de, manevî tâkide düşmeyi önler.

II — Bölünmesi

Nasıl hakîkat; lugavî, örfî-i âm, örfî-i hâs, şer'î olmak üzere bir takım çeşitlere ayrılmışsa, aynı bölünmeye mecâz da tâbi tutulmuştur. Bunların birbiriyle münâsebeti tekâbül sûretiyle kendini gösterir. Şöyle ki:

1. Lugavî mecâz:

Lugavî mecâz, lugavî hakîkatin mukābilidir. Kelimenin, kendisine mevzû olan mânâda kullanılması nasıl lafzî hakîkatse; engel bir karîneden dolayı bu mânânın dışına çıkması da, lugavî mecâzdır. **Toprak** kelimesinin kendisine mahsus olan mânâya delâleti, lugavî hakîkat, «mezâr» mânâsında kullanılması lugavî mecâzdır. Kezâ **gül** lafzı, «mârûf çiçeğe» delâlet ederse lugavî hakîkat; «yanağa» delâlet ederse, lugavî mecâz olur. Bu hâli, çeşitli lafızlara teşmil mümkindir.

2. Örfî mecâz:

a) Örfî-i âm olan mecâz:

Tütün lafzı, lugatte yanan bir şeyden çıkan «duman» mânâsına gelirken, bilâhare insanlar tarafından sigara yapılmak, lüleye veya pipoya doldurulmak sûretiyle içilen, nikotinli nebat yaprağına ad olmuştur. Bu mânâda örfî-i âm olan bir hakîkat vardır. Fakat «derin bir hasret» ifâde etmek üzere, birşeyden **gözümde tütüyor** diye söz edersek, örfî-i âm olan bir mecaz yapmış oluruz.

b) Örfî-i hâs olan mecâz:

Hesap, ölçü ile alâkalı bir mânâ ismidir. Sonra, onu muayyen bir zümreye mensup insanlar bir ilme tahsîs etmişlerdir; lafzın bu mânâsı, örfî-i has olan bir hakîkattır. Lafzı ilk mânâsıyla alıp ondan **muhâsebe, muhâsebât** gibi mânâlar kasdedersek örfi'i hâs olan mecaz yapmış oluruz.

3. Şer'î mecâz:

Salat kelimesi, -yukarıda da söylenildiği gibi- şer'î hakîkat olarak «namaz»a delâlet etmektedir. Şerî'at mensuplarının aynı lafzı «du'â» mânâsında kullanması, şer'î mecâz olur.

4. Aklî mecâz:

Mecâz sözü ile umûmiyetle lugavî mecaz kasdolunur. Bu itibarla aklî mecâz, onun tam mukabilidir. Bahis, fiile isnâd olunacak mülâbisle alâkalıdır.

Aklî mecâzın çeşitli tarifleri yapılmıştır; bunlar arasında en yaygın olanı şöyledir: Mânî karîneyi taşıyan bir ifâdede, bir fiili, söz söyleyene göre, hakkı olan mülâbisinden başka bir mülâbise isnâd etmektir. Aklî mecâzı meydâna getiren alâka, zaman mekân ve sebebin fiile mülâsebette fâille iştirakleridir. İsnat; haber veyâ ikā yoluyla olur.

Örnekleri bunlar etrafında sıralayalım.

a) **Zamâna isnat:**

Ağustos, buğdayı sararttı cümlesinde aklî mecaz vardır; mü'mine göre hakîkatte buğdayı sarartan Allah'tır. Fakat mülabeset Ağustos'a isnâd ediliyor.

Yâhut:

İlkbahârın inbâtı beni hayrete düşürdü[1] = اعجبنى انبات الربيع

İfâde bu hâliyle yine bir aklî mecâz taşıyor. Hakîkatte bu sözden maksat, **ilkbaharda vukû bulan inbât, beni hayrete düşürdü** (= اعجبنى انبات فى الربيع) demektir.

Onun gündüzleri, oruçludur. Oruçlu olan, zaman değil, doğrudan doğruya şahsın kendisidir.

Dördüncü örnek:

Ramazan, beni bayılttı. Burada da «bayıltma» zamâna isnâd ediliyor. Hakikatte bayıltan, ramazanda duyulan açlık ve susuzluktur. Mü'min kimseye göre de Allah'tır. Binâenaleyh yine bir aklî mecâz karşısındayız.

b) **Mekâna isnat:**

Nehirler aktı, -Tarla biçildi, -Mangal yandı cümlelerinde aklî mecâz vardır. Bunları sıra ile ele alırsak; akanın nehirler değil içlerindeki **su;** biçilenin tarla değil içindeki **ot;** yananın mangal değil, ihtivâ ettiği **odun** veyâ **kömür** olduğu anlaşılır.

c) **Sebebe isnât:**

Bu çeşmeyi Sultan Ahmed yaptı cümlesi ise, karşımıza başka bir aklî mecaz çıkarıyor: Çeşmeyi yapan Sultan Ahmed değildir; o, yapılmasına sebep olmuştur.

Diğer bir örnek:

O gün hesab ayağa kalkacak (= يوم يقوم الحساب). Burada da başka bir sebep örneği karşısındayız: Maksat, insanların hesâb için ayağa kalkacaklarını ifâde etmektir.

Üçüncü örnek:

Vaktâ ki Arz ağırlıklarını fırlatır (= و أخرجت الارض أثقالها). (Zilzal sûresi, âyet: 2) Burada Arzın, defînelerini, hazînelerini ihrâc

[1] Bugünün türk okuyucularını Taftazanî'nin örnekleriyle de karşılaştırmak için, tercemesi Dr. Abdülkuddûs Bingöl tarafından yapılan birkaç arapça ibâreyi bu sâhîfeye aldık.

edeceği ifâde olunuyor. Hâlbuki bunu yapacak olan Allah'tır. Binâenaleyh, lafz-ı celîlde aklî mecâz vardır.

Bunların dışında başka yollarla kurulan aklî mecâzlar da dikkati çeker. Bir ikisine göz atalım:

Fâil veyâ mef'ûlünbih, masdarla tavsîf edilir: (رجل عدل) (= adalet adam). Bu terkip, âdil adam karşılığındadır; **bu adam, adâletin kendisidir** yerinde kullanılmıştır.

Bir şeyi mucit, muhdis veyâ sâhibinin vasfıyla tavsîf etmek de buraya girer: الكتاب الحكيم (= hakîm kitap), الاسلوب الحكيم (= hakîm üslup) gibi.

Aklî mecaz taraflarına göre, dörde ayrılır:

1) Hem müsnet hem müsnedünileyh hakîkat olur;
2) Hem müsnet hem müsnedünileyh mecâz olur;
3) Müsnet hakîkat, müsnedünileyh mecâz olur
4) Müsnet mecâz müsnedünileyh mecâz olur.

Kur'ân-ı Kerîm'de aklî mecâza örnek olacak pek çok âyet vardır. Bunlardan birkaçına göz atalım: و اذا تليت عليهم آياته زاد تهم ايماناً

(Enfâl sûresi, Âyet: 2). Bu lafz-ı celîlin meâli şöyledir: **Mü'minler onlardır ki, Allâh'ın âyetleri okunduğu zaman imanları kat kat artar.** Buradaki aklî mecâz izâh edilirken **El-Mu'avvel fî tercemeti't-Telhîs ve'l-Mutavvel**'de (زاد تهم)'deki (هم) zamîrinin آياته ya râcî olduğu bildiriliyor bu da imânın artmasına zâhiri sebeptir. Sözü geçen kitaptaki tâbiri ile, **zamîrin âyâta isnâdı mecâz olduğunu beyândır. Zirâ ziyâde-i imân fi'l-i ilâhî olup ayât-ı ziyâdeye sebebdir.** يوما يجعل الولدان شيبا **(Müzemmil sûresi,** Âyet: 17). Bu lafz-ı celîlin meâli şöyledir: ...**Çocukları saçları ağarmış ihtiyarlara çevirecek günden kendinizi nasıl koruyabilirsiniz?** Çocukların saçlarını ağartmak (ولدان شيب) ilâhî bir fiil olduğu hâlde, bunun zamâna isnâdı sûretiyle aklî mecaz yapılmıştır. فلا يخرجنكما من الجنة فتشقى (**Tâhâ** Sûresi, Âyet: 117), Bu âyet-i kerîmenin meâli şöyledir: **(Biz de dedik ki, Ey Âdem!) Bu, sana ve zevcene düşmandır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın ki, bedbaht olursun.**

Cennetten çıkarma Allâh'a mahsus bir fiil olduğu hâlde, sebebe yânî İblîs'e isnâd edilmek sûretiyle yine aklî mecâz yapılmıştır.

Buraya kadar süren îzâhâtın aklî mecâz hakkında bir fikir vermiş olacağı zannındayız.

Dördüncü Altbölüm

KİNÂYE

Lafzın mânâya delâlet yollarından biri de kinâyedir. Gerçek mânâsının anlaşılmasına engel bir karîne bulunmadığı hâlde; bir lafızla, o mânânın levâzımından birini kasdetmek kinâye adını alır. Bu sûretle gerçek mânâyı anlayabilme imkânları büsbütün yok olmamak şartı ile, lafız o mânânın dışında, kullanılmış olur. **Ahmed Efendi'nin alnı açıktır** cümlesiyle, o şahsa âit alnın bir görünüşünü ifâdeye bir mâni yoktur; fakat örf, tâbire husûsî bir mânâ vermiştir. O da, Ahmed Efendi'nin utanılacak hiçbir hâli olmamasıdır. Bir zenciden söz ederken, **bir işten yüzü kara çıktı** diyebiliriz «kara» olmak, onun cildine âit bir vasıftır; fakat bu sözle «utanılacak bir hâl»i kasdetmemizde kinâye vardır. Kinâyede kasd olunan mânâ, mânî değil fakat muayyen bir karîne ile hâsıl olur.

Küçük bir dikkat

Galat

Galat; arada, mecâz ve kinâye gibi bir ilgi bulunmaksızın, bir lafzın kendine mevzû olan mânâ dışında kullanılmasıdır. Bu, fesâhat hatâlarındandır.

İkinci Bölüm

ANALOJİ (TEMÂSİL) İLGİSİYLE KURULAN MECAZLAR

Birinci Altbölüm

TEŞBİH (=BENZETME, COMPARAİSON)

I — Mevzûa Giriş

1 — Târif:

Lafızların, bir şeyin üst dereceyi bulan bir vasıfta diğer bir şeyle ortaklığına delâlet etmesi «teşbîh» adını alır.

Ahmed, arslan gibi kuvvetlidir cümlesi, Ahmed'in kuvvette arslanla iştirâkini ifâde ediyor. Demek ki, burada bir teşbih vardır.

2 — Teşbîhin erkânı (= ögeleri)

Teşbîhi meydâna getiren unsurlara teşbîhin erkânı denir. Bunlar dörttür:

a) Müşebbeh,
b) Müşebbehünbih,
c) Vech-i şebeh veyâ vech-i teşbîh (benzetme yönü).
d) Teşbîh edâtı.

Bunlardan ilk ikisi, teşbîhin taraflarını (tarafeyn) teşkil eder. Taraflar; birbiriyle mukayese edilen varlıklar, hey'etler, kavramlardır. Müşterek vasfı zayıf sûrette taşıyan unsur, **müşebbeh,** kuvvetli sûrette taşıyan unsur da **müşebbehünbih** adını alır. Yukarıdaki örnekte «Ahmed» müşebbeh, «arslan» da müşebbehünbihtir.

Karşılaştırma vesîlesi olan müşterek vasfa da, «vech-i şebeh» denir. Aynı örnekte «kuvvetli» kelimesi vech-i şebeh olarak karşımıza çıkıyor.

Benzerlik, teşbîh edâtıyla ifâdesini bulur. Edebiyâtımızda «gibi, âsâ, veş, vech, vâr, sanki, gûyâ, kadar, misâl...» gibi birçok teşbih edatları kullanılmıştır.

A — Müşebbeh ve Müşebbehünbih

Görünüşleri:

Bunlar şu hallerden biriyle karşımıza çıkar:

1 — İkisi de hasselerle ilgili bulunur:

a) Görme hassesine bağlı olanlar:

Gündüzleri fıskıyelerinden feverân eden sular, nûrdan yapılmış birer minâre şeklini bağlar. Geceleri gazlara, mehtâblara mustağrak olan sütûnları amûd-ı subhu andırır.

Nâmık Kemâl

b) İşitme hassesine bağlı olanlar:

Bir kuytu manastırda duâlar gibi gamlı
Yüzlerce ağızdan koro hâlinde devâmlı
Bir erganun âhengi yayılmakta derinden

Duydumsa da zevk almadım İslâv kederinden
Yahyâ Kemâl Beyatlı

c) Dokunma hassesine bağlı olanlar:

Yeridir sîne-i sûzanıma külhan diseler
Anca kim yandı ohun sîne-i sûzanında

ç) Tadalma hassesine bağlı olnlar:

Ne berg-i güldür o leb çiğnesen şeker sanırım
Nedîm

d) Koklama hassesine bağlı olanlar:

Sabâ ki dest ura ol zülfe müşk-i nâb kokar
Açarsa ukde-i pîrâhenin gül-âb kokar
Nedîm

2 — İkisi de, aklî olur:

Mu'îni zâlimin dünyâda erbâb-ı denâ'etdir.
Köpekdir zevk alan sayyâd-ı bî-insâfa hizmetden.
Nâmık Kemâl

3 — Biri akıl, diğeri hasse ile ilgili bulunur:

a) Müşebbehin akıl, müşebbehünbîhin hasse ile ilgili bulunuşuna örnek:

Edemez kesb-i safâ âyine-i endâm-veş
Ol ki bir kez yârı ser-tâ-pâ der-âgûş etmeyen
Nedîm

b) Müşebbehin hasse ile müşebbehünbîhin akılla ilgili bulunuşuna örnek:

Gölün uzaklarında titreyen dallarıyla herbir ağaç, sıtma nöbeti geçiren köylüleri hâtırlatıyordu.

4 — Bir yanı ihsâsa, diğer yanı hayâle bağlı olur:

Merdivenlerden aşağı, bir alev çağlayanı gibi kırmızı bir halı akıyordu.

5 — Hayâlî olanlar:

Bunlar; aklen gerçekleştirilmesi mümkin, âdeten mümkin olmayan tasavvurlar üzerine kurulur.

Duvarları altından, pencereleri gümüşten, çatısı zümrütten, zemini yakuttan, kapıları elmastan bir ev tasavvuru gibi.

6 — Bir tarafı vehmî olanlar:

Vehmî müşebbeh veyâ müşebbehünbihler ya mitolojiden veyâ bâtıl inanışlardan gelir; ya da yazı veyâ söz sâhibine âit hayâl mahsûlleri olur. **Ankā, hümâ, Kaf dağı, gulyabânî, dev vb**...

Sevâd-ı lâmekân iclâl-i Kāf-ı uzletim şimdi
Bulur sâyemde cây-i ilticâ ankā-yı istiğnâ

Müşebbeh ve müşebbehünbihin benzetme yönünden fonksiyonları:

1 — Sûretin sûrete benzemesini sağlarlar:

Örnek: **Bu habeşî kadının çehresi, düşürdüğü fincandan yerlere saçılan kahve ile aynı renkte idi.**

2 — Mânânın mânâya benzemesini sağlarlar:

Örnek: **Hasan, arslan gibidir** cümlesinde, **Hasan'la arslan** arasındaki ortak yön, sûretleri değil, her ikisinin de hâiz olduğu **şecâattir.**

3 — Sûretin mânâya benzetilmesini sağlarlar:

Örnek: **Bu adamın çehresi, kalbi gibi kara idi** cümlesinde, **çehre** maddî siyahlığı ile, **kalb** kötü duygularıyla anılmıştır.

4 — Mânânın sûrete benzetilmesini sağlarlar:

Yukarıdaki cümlede tarafların yerini değiştirmek sûretiyle bu husûsa örnek verebiliriz: **Bu adamın kalbi, yüzü gibi kara idi.**

Bunlar, yapıları bakımından dört ayrı görünüşle karşımıza çıkar:

1 — İki taraf da, müfret olur:

Örnek: **Su gibi çocuk.**

2 — İki taraf da, mürekkep olur:

Gören saçın arasından yüzün parıltısını
Sanır ki kāre bulutun içinde gün doğmuş

Şinâsî

3 — Taraflardan biri müfret diğeri mürekkep olur:

Örnek: **Nûr topu gibi çocuk.**

4 — Taraflardan biri veyâ ikisi birlikte müteaddid olur:

Bu vaziyet, üç çeşit teşbih ile karşılaşmamıza yol açar:

a) Müşebbeh müteaddit olduğu takdirde, ifâde «teşbîh-i tesviye» adını alır. Nitekim aşağıdaki beyitte **âteş** müşebbehünbihi etrâfında çeşitli müşebbehlerin toplandığını görüyoruz:

Gül âteş gülbün âteş gülşen âteş cûy-bâr âteş
Semender tıynetân-ı aşka besdir lâle-zâr âteş
Şeyh Gâlib

Taraflardan ikisi de müteaddit olduğu takdirde, bunların sıralanması, kurulan teşbihin çeşidinde değişikliğe yol açar.

b) Şâyet, müşebbehler söylendikten sonra müşebbehünbihler sıralanırsa, «melfûf teşbîh» meydâna gelir.

c) Buna mukabil, müşebbehlerin yanında müşebbehinbihleri yer alırsa, bu taktirde de, meydâna gelen teşbîhlere «mefrûk teşbih» adı verilir. Bahsin bu yönü, teşbihin sınıflandırılmasında tekrâr ele alınacaktır.

B — Teşbîh Edatları

Taraflar arasındaki benzerliği ifâde eden lafız, teşbih edâtıdır. Türk edebiyâtında edatlar dışında başka gramer kategorisine giren kelimeler de bu vazîfede kullanılmıştır.

Doğrudan doğruya teşbîh edâtı olan lafızlar:

Bunları, türkçe asıllı, yabancı asıllı olmak üzere iki grupta toplayabiliriz:

a) **Türkçe asıllı olanlar:**

1. Gibi:

Dilimizde en çok rağbet gören teşbih edâtı budur. Örnek:

Akşam, yol gibi gezer;
Sükûn, su gibi dolar
Sabri Esat Siyâvuşgil

2. Tek:

Bu teşbih edâtı, az çok farklı fonetik yapı ile **Orhun kitâbele-**

ri'nden beri mesâfe, muâdilik, muvâzene ifâde etmek üzere kullanılmıştır. Teşbih edâtı olarak **Fuzûlî Divânı'nda** sık sık karşımıza çıkar. Bir örnek verelim:

Mû tek inceldi tenüm nâzük nihâlünden cüdâ
Oldu sahrâ menzilüm vahşî gazâlinden cüdâ
Fuzûlî

3. Nitekim:

Bu edât **niteki** şeklinde de kullanılır:

Önce birinci şekle örnek verelim:

Rûzgârın şiddetinden gülşen-i bahtı masûn
Nitekim bâd-ı hazândan sahn-ı gülzâr-ı cihân
Bâkî

İkinci şekil için de örnek verelim:

Bâlâ-yı çerh-i heftüme Keyvân-ı köhne-sâl
Oturmuş idi niteki Hindû-yı pîl-bân
Bâkî

4. Sanki:

Umûmiyetle söz söyleyence de pek inanılmamış bir benzerliği ortaya kor. Mezc yoluyla meydâna gelmiş bu edât için de bir örnek verelim :

Sanki kandır şakağından akıyor.
Ahmed Hâşim

b) Yabancı asıllı olanlar :

Bunların çoğu farsçadır. Bâzıları bir vas-fı terkîbi bünyesinde yer alır.

Bunları da birer örnekle sıralayalım :

1. -veş :

Zülf-i nizâre şâne-veş olursa dest-reş
Mikraz gibi rişte-i pey-vend-i ömrü kes
Bâkî

2. -âsâ :

Umûmiyetle vasf-ı terkîbiler bünyesine girerek kullanılırlar :

Şehin-şâh-ı hümâyûn-pâye Sultan Ahmed Gâzi
Ki şâmildir cihâna re'feti ebr-i bahar-âsâ
Nedîm

Diğer bir örnek :

Horoz-âsâ başında şerha şerha eylesün tâcın
Buyur şemşîrine ol hıdmeti kim bende-fermâdır

Riyâzî

3. Çün :

Ta'lîl, zaman edâtı olarak kullanılan bu lafız, yerine göre benzerlik de ifâde eder. Çü hâlini aldığı da vâkidir. Hem-çü şekli, tahsisen teşbîhlerde yer almışdır. Bir örnek :

Çün tıfl-ı şerer o dil-figârı
Beslerdi ki yâka her diyârı

Şeyh Gâlib

4. -var :

Dilimizde vârî şekli dahi kullanılmıştır. Her iki şekli için birer örnek verelim :

Birinci şekli için :

Kaldırılmadı sımâtın o gün aftâb-ı çerh
Ahşam olunca câmını döndürdü lale-vâr

Nev'î

İkinci şekli için :

Terk-i tecrîd olalım yürü kalender-vârî
Pâk-rü pâk-nazar aşık-ı dîdâr olalım

Rahmî

5. Mânend :

Buna da bir örnek verelim :

Mânend-î Bîlâl-î sâhib-irfân
Nûrî siyeh içre nûr-î îmân

Şeyh Gâlib

6. Gûyâ :

Türkçedeki sanki lafzının karşılığıdır :

Gûyâ tutulup zebân-ı şûle
Lerzîde idi fegan-ı şûle

Şeyh Gâlib

Bu edat, her zaman benzerliğin ifâdesinde kullanılmaz. Bâzan da benzerliğe îhâm sağlar. Ayrıca hakîkate selbî bir mânâ kazan-

dırır. Mânâyı te'kîd için başka bir teşhib edâtıyla aynı yerde bulunduğu da vâkidir.

Örnek: **Hiylekâr adam, gûyâ seni seviyormuş gibi davranıyor.**

7. Gûne veyâ günâ :

Örnek :

La'lin sebîh-i gonce diyenler açıldılar
Sığmaz benim bu gûne büyük söz dehânıma

Dilimizde arapça asıllı teşbih adâtları da kullanılmıştır :

8. Sıfat :

Bu kelime, bilhassa vasf-ı terkîbîler bünyesinde benzerlik ifâde eder :

Rûh-bahş oldu Mesîhâ-sıfat enfâs-ı bahâr
Açdılar dîdelerin hâb-ı ademden ezhâr

Bâkî

9. Misâl :

Bâzân bir vasf-ı terkîbi içine giderek, bâzan da mücerret olarak kullanılır :

Birinci hâl için örnek :

Sû-yı kâğıthâne'de Mecnûn-misal
Bekledim yârî efendim bî-mecâl

İkinci hâl için örnek:

İhâta etdi ten-i zerdimi şirişk-i keder
Miyân-ı cûyda kaldım misâl-i nîlûfer

10. Misl:

Bu husûs için de örneği Mevlid'den alalım:

Bir kez Allah dîse aşk île lisân
Dökülür cümle güneh misl-i hazân

Süleyman Çelebi

Benzerlik ifâde eden başka çeşit lâfızlar :

Bu başlık altında bâzı fiillerle, bunlardan türetilmiş fiilimsileri ve bir kısım ekleri sıralamak istiyoruz.

Fiillerin, masdarlarını vereceğiz; bunlar, farklı çatılarla benzerlik ifâde ederler :

1. **Dönmek :**

Rişte-i bârâtı gümüş tel sîm-keş ebr-i kesîf
İki çerha döndüler gûyâ zemîn ü âsmân

Bâkî

2. **Benzemek :**

Esdikce bâdı subh perîşânsın ey gönül
Benzer esîr-i turra-i cânânsın ey gönül

Nedîm

3. **Sanmak :**

Cânâ görünse tarf-ı izârın nikâbdan
Halkâftâb doğdu sanırlar sehâbdan

Bâkî

4. **Demek :**

Her kûşesinde dehrin nâm-ı bekâ-nisârın
Şâyestedir denilse âlem senin mezârın

Abdülhak Hâmid

5. **Andırmak :**

Hemân alkış sadâsın andırırmış çağlayan sular
Ederlerm iş du'âsın Pâdişâh-ı ma'deler-kârın

Nedîm

Dilimizde bâzı ekler de, sonuna geldikleri kelimeleri müşebbehünbih hâline sokarak teşbîh edâtı vazîfesi görürler. Bunlardan birkaçını sayalım :

6. **-cesine, -casına:**

Örnek : **Kocaman kız, çocukcasına oyuncaklarla meşgul oluyor.**

7. **-cileyin, -cılayın :**

Örnek :

Bir garib öldü diyeler
Üç günden sonra duyalar
Soğuk su ile yuyalar
Şöyle garip bencileyin

Yunus Emre

8. -leyin, -layın :

Örnek : **Pervâneleyin, yusuflayın.**

Türk dili ve edebiyatının kullandığı teşhib edatları, benzerliği ifâde eder fiil ve ekler bunlardan ibaret değildir. Halk arasında geçen konuşmalar, eski ve yeni metinler, daha çeşitlilerini karşımıza çıkarabilir.

C — Vech-i Şebeh

Müşebbehle müşebbehünbihin birleştikleri vasfa «vech-i şebeh» denir.

Bu, câmi, cihet-i teşbîh, vech-i teşbih adlarıyla da anılmıştır. Fakat dilimizde edebiyat terimi olarak yerleşeni, vech-i şebeh'tir. Sözü edilen unsur; söz söyleyen veyâ yazı yazan tarafından kasdedilen bir mânâdır; zirâ müşebbehle müşebbehünbih arasında çeşitli yönlerden iştirâk bulunabilir yâhut tasavvur olunabilir; o yüzden de, ifade sâhibinin merâmı olan mânâ, aradaki berâberliği sağlar. Bu mânânın varlığı şüphesiz müşebbeh ve müşebbehünbihin zikriyle kâimdir.

Vech-i şebeh, üç esâsa göre sınıflandırılır: keyfiyet (= qualité), kemmiyet (= quantité), tasavvur (= conception).

1. Keyfiyet bakımından vech-i şebeh çeşitleri:

Burada hareket noktası, vech-i şebehin, tarafların hakîkatleri içinde bulunup bulunmayışıdır. Buna göre iki çeşit vech-i şebehten söz edilebilir.

a) **Tarafların hakîkatinde bulunan vech-i şebehler:**

Bu çeşit vech-i şebehler, müşebbeh ile müşebbehünbih arasındaki cins berâberliğine delâlet ve onların mâhiyetini teşkil ederler. Ceviz ağacından yapılmış iki masanın, gürün şalından dikilmiş iki yeleğin aralarındaki iştirak yönü gibi.

b) **Tarafların hakîkatinde bulunmayan vech-i şebehler:**

Bunları da ikiye ayırmak mümkindir: Hakîkî vech-i şebehler, hakîkî olmayan vech-i şebehler.

Hakîkî vech-i şebehler:

Bu çeşit vech-i şebehler, müşebbeh ve müşebbehünbihin mâhiyeti dışında kalan hakîkî sıfatlardır; varlıkları da, taraflardan her birinin vücûduyla kâimdir.

Bunlar, ya hasselere veyâ akla bağlı sıfatlardan meydâna gelir.

— Hasselere bağlı sıfatlar:

Renk, koku, dokunma, lezzet, işitme hasselerine âit ihbârlarla tanınan vech-i şebehlerdir.

— Akla bağlı sıfatlar:

Bunlar, devâmlı veyâ geçici enfüsî (= şubjektif) keyfiyetlerdir. Akıl yoluyla idrâk edilirler.

— Devâmlı olanlar:

Mevsûftan (= nitelenenden) ayrılmayan sıfatlar ki, umûmiyetle melekeyi teşkîl ederler: Hattâtlık, şâirlik, hayât, ilim, bilgisizlik yiğitlik, korkaklık, cömertlik, cimrilik... gibi.

—- Devamlı olmayanlar:

Bunlar, zaman zaman kendini gösteren hâllerdir: Öfke, sevinç, utanç, arzû, üzüntü, şevk, gurûr... gibi.

Hakîkî olmayan vech-i şebehler:

Müşebbeh ve müşebbehünbîhin hakîkati dışında kalan vech-i şebehler, bu çerçeveye girer. Bunlar ya izâfî ya da vehmî olurlar.

İzâfî olanına örnek: **Bu iddiânın delîli, güneş gibidir.**

Vehmî olanına örnek: **Bir bölük ankâlarız Kâf-ı kanâat bekleriz.**

2. Kemmiyet bakımından vech-i şebeh çeşitleri:

Kemmiyet bakımından üç çeşit vech-i şebehle karşılaşırız.

a) **Tek yönlü olanlar:**

Şâyet, müşebbehle müşebbehünbih bir tek vasıfta birleşirse; o vasıf, sözü edilen vech-i şebehi meydâna getirir. **Pamuk gibi yumuşak el, gül gibi kırmızı yanak, servi gibi uzun boy** benzetmelerindeki **yumuşaklık, kırmızılık, uzunluk keyfiyetleri;** taraflar arasında ortak olan tek vasıftır. Bu yüzden de sözü edilen vech-i şebeh için örnek teşkil etmektedirler.

b) **Birleşik olanlar:**

Bu çeşit vech-i şebehler, çok unsurdan meydâna gelen birer bütündür. Yânî terkîbi meydâna getiren unsurların çoğunluğuna rağmen, tek yönlü hükmünü taşırlar. İfâdeye dâhil lafızlardan birinin kaldırılması; mânâyı da, teşbîhi de bozar. Bir örnek verelim:

Erbâb-ı kemâli çekemez nâkıs olanlar
Rencîde olur dîde-i huffâş ziyâdan

Ziyâ Paşa

c) **Çok yönlü olanlar:**

Çok yönlü vech-i şebehlerde de unsurlar ziyâdedir. Fakat bunlar bir bütün teşkîl edecek şekilde birleşmemiştir. Bu yüzden unsurlardan bir veyâ bir kaçının kaldırılmasıyla mânâ bozulmaz. İki elma arasındaki kırmızılık, koku, lezzet, cesâmet bakımından benzerlik gibi...

Vech-i şebehlerin kemmiyet bakımından gösterdiği değişiklikler; keyfiyetleri münâsebetiyle verilen bilgilerdeki husûsiyetleri taşımalarına engel değildir.

3. Teşbîh çeşitleri:

Teşbîh, çeşitli esâslara göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaların hepsine erkân hareket noktası olur.

A — Anılan Rükünlerin Sayısına Göre Teşbîh Çeşitleri

Teşbîhi taşıyan bir ifâdede ya bütün unsurlar, ya da bunlardan en az ikisi zikredilir. Buna göre de, dört çeşit teşbîh meydâna gelir. Bu teşbîhlerde belâgat dereceleri birbirinden farklıdır.

1.° İfâdede dört unsuru yer alan teşbîhler:

Müşebbeh, müşebbehünbih, vech-i şebeh ve benzetme edâtının dördü birlikte zikredilen teşbîhlere «mufassal teşbîh» denir. «Hasan, yiğitlikte arslan gibidir» cümlesi, böyle bir teşbîh için örnek teşkîl eder. Bu çeşit teşbihler belâgat yönünden üstün sayılamaz.

2.° Vech-i şebehi kaldırılmış teşbîhler:

Vech-i şebeh dışında diğer erkânı zikredilen teşbîhler, «mücmel teşbîh» adını alır. Bunlar, mufassal teşbîhlere nisbetle belâgat yönünden daha makbul sayılır. «Ahmed, arslan gibidir» cümlesi de, bu çeşit teşbîh için örnek teşkîl eder.

3.° Benzetme edâtı zikredilen teşbihler:

Benzetme edâtı zikredilirken teşbîhlere «mürsel teşbîh» adı verilir ki, yukarıda örnekleri görülmüştür.

4.° Vech-i şebeh ile benzetme edâtı kaldırılmış teşbîhler:

Bunlar, yalnız müşebbeh ve müşebbehünbihten meydâna gelirler, «mü'ekked» veyâ «belîğ teşbîh» adını alırlar. Bu sınıflandır-

maya giren teşbîh çeşitlerinin en makbûlü bu sonuncusudur. Zirâ mânâ, en kuvvetli hâlini bu sûretle kazanır. «Hasan arslandır» örneğinde olduğu gibi.

B — Müşebbeh ve Müşebbehünbihlerin Birden Ziyâde Oluşuna Göre Teşbîh Çeşitleri

Taraflar, birden ziyâde olduğu takdîrde, bunların alacağı yerler; ayrı bir sınıflandırmaya yol açar. Buna göre dört çeşit teşbîh meydâna gelebilir:

1.° Müşebbehlerin kendi müşebbehünbihleriyle bir arada bulunduğu teşbîhler:

Bir teşbîhte taraflar birden ziyâde olduğu takdîrde, her müşebbeh, kendi müşebbehünbihi yanında yer alırsa, böyle teşbîhlere «mefrûk teşbîh» denir.

Saçı sümbül, lebi mül, kameti ar'ar dilber dersek; «saç leb, kamet» müşebbehlerinden her birinin yanında kendi müşebbehünbihlerini söylemiş oluruz; bu sıralayış, sözü edilen teşbîh çeşidi için bir örnek meydâna getirir.

2.° Önce müşebbehlerin, sonra müşebbehünbihlerin sıralandığı teşbîhler:

Tarafları birden fazla olan teşbîhlerde önce müşebbehler, sonra müşebbehünbihler birbirini tâkibederse, «melfûl teşbîh» meydâna gelmiş olur.

Sahbâ-yı lebin çeşm-i füsûn-kâra mı mahsûs
Feyz-i dem-i Îsâ iki bîmâra mı mahsûs

Şeyh Gâlib

Yukarıdaki örnekte «sahbâ-yı leb», «feyz-i dem-i İsâ»ya; «çeşm-i füsûn-kâr», «iki bîmâr»a benzetilmiştir.

3.° Müşebbehleri çok, müşebbehünbihleri tek olan teşbîhler:

Tek bir müşebbeh için bir çok müşebbehünbihlerin söylendiği teşbîhlere «tesviye» denir. Bir örnek verelim:

Gül âteş gülbün âteş gülşen âteş cûybâr âteş

Şeyh Gâlib

4.° Müşebbehünbihleri çok, müşebbehleri tek olan teşbîhler.

Tek bir müşebbehünbih için birden ziyâde müşebbehin zikredildiği teşbîhler, «teşbîh-i cem» adını alırlar. Bunun için de bir örnek bulalım: **Yâ Rabbim, günâhım; denizler gibi uçsuz bucaksız, gökler gibi derin, karanlıklar gibi ölçülemez. Belki senin sınırsız mağfiretinin pek azını diğer mahlûkuna bırakacak ölçüde. Allahım, kara yüzümü vere koydum; Resûlün hürmetine, kıyâmette onun karşısında hacîl olmaktan beni koru. Sen, ayıpların örtücüsüsün.** Burada «günâh» müşebbehi için «denizler, gökler, karanlıklar» gibi sayısı birden ziyâde müşebbehünbihler söylenmek sûretiyle «teşbih-i cem» san'atı meydâna getirilmiştir.

C — Tarafların Ortak Vasıftaki Üstünlük Derecesine Göre Teşbîh Çeşitleri

Gerçek müşebbehünbih, ortak vasıf itibâriyle müşebbehten üstündür. Ancak zaman zaman mubâlağa maksadıyla ifâdede müşebbehin de üstün kılındığı görülür. Buna göre, iki çeşit teşbîhten söz etmek gerekir.

1.° Ortak vasıf itibâriyle müşebbehünbihin müşebbehten üstün olduğunu ifâde eden teşbîhler:

Bu çeşit teşbîhler için eski kitaplarca verilmiş bir ad olduğunu hâtırlamıyoruz. Bunlara «düzenli teşbih» diyeceğiz. **Bu çarşaf, çiçek gibidir.** Örneğinde görüldüğü üzre.

2.°Ortak vasıf itibâriyle müşebbehin müşebbehünbihten üstün olduğunu ifâde eden teşbîhler:

Bir nükteyi ortaya koymak maksadıyla yapılan bu çeşit teşbîhlere pek az rastlanır. Bunlar, eski kitaplarda «maklûb teşbîh» diye adlandırılmıştır. «Şecâatte, ancak arslan bizim Ahmed'e benzeyebilirdi» cümlesinde görüldüğü gibi.

Ç — Vech-i Şebehin Husûsiyetlerine Göre Teşbîh Çeşitleri

Vech-i şebehin arzettiği husûsiyetlere göre teşbîh; tahkîkî, tahayyülî, tehekkümî, temsilî, sâde, garip, müptezel olmak üzere yediye ayrılır.

1.° Tahkîkî teşbîhler:

Vech-i şebeh; hem müşebbeh hem müşebbehünbihin nefsinde

gerçekten mevcûtsa, böyle teşbîhlere «taḥkîkî teşbîh» denir. **Elleriniz pamuk gibi yumuşaktır** veya **başaklar, altın gibi sarıdır** yâhut **bu su buz gibi soğuktur** cümleleri birer tahkîkî teşbîh örneğidir. Zîrâ «yumuşaklık», hem «el»in hem «pamuğ»un; «sarılık», hem «altın»ın hem »başak»ın; «soğukluk», hem «su»yun hem «buz»un nefsinde mevcuttur.

2.° Tahayyülî teşbîhler:

Vech-i şebeh; tarafların nefsinde bulunmayıp da, muhayyilenin imâli olursa, böyle teşbîhlere «tahayyülî teşbîh» denir. **O köylü kızının duyguları, Çobançeşmesi suyu kadar berraktı** cümlesinde bu çeşit teşbihe örnek buluruz.

3.° Tehekkümî teşbîhler:

Zıt ve mütenâkız unsurların karşılaştırılması yoluyla kurulan teşbîhler; bu çerçeveye girer. Bunlara «telmîhî teşbîh» dahi denir. **Hizmetçi kızın elleri kömür gibi ak. -Bu ilaç biber gibi tatlı.** -(Soğuk olan Fakültemizden bahsederken) **Bizim Fakülte, cehennem gibi sıcak.** -(Bir cimriden bahsederken) **Bu adam, Hâtem gibi cömert.** -(Nâmık Kemâl'in **İntibah** romanında çirkin bir tip olan Abdullâh Efendi'den bahsederken) **Abdullah Efendi, Yûsuf gibi güzelmiş** cümleleri, bu çeşit teşbihler için örnek teşkîl eder.

4.° Temsîlî teşbîhler:

Temsîlî teşbîhler; unsurları arasındaki karşılık, ilk bakışta göze çarpmayacak olan iki tasavvur hey'etinden kurulur. Teşbîhin taraflarını teşkil eden bu hey'etlerden biri diğerini te'yîd etmek üzere karşımıza çıkar.

İki çeşit temsîlî teşbîh vardır: Teksîfî olanlar, tafsîlî olanlar.

a) **Teksîfî olanlar:**

Bedi' ile ilgili risâlelerde «irsâl-i mesel» veyâ «isnâd-ı mesel» diye adlandırılan ifâdeler, kuruluş itibâriyle birer birleşik teşbîh vaziyetindedirler. Bunlarda yan yana gelen taraflardan biri, diğerini temsîl yoluyla te'yîd eder mâhiyettedir. Muhtevâları da, teksîfîdir. Onları, bu çeşit teşbîhler arasına sokacağız. Örnek:

Mu'îni zâlimin dünyâda erbâb-ı denâ'ettir
Köpekdir zevk alan sayyâd-ı bî-insâfa hizmetden
Nâmık Kemâl

Bu san'at, dinleyici yâhut okuyucuyu iknâ etme gâyesinden doğar. Örnek:

Erbâb-ı kemâli çekemez nâkıs olanlar
Rencîde olur dîde-i huffâş ziyâdan

b) **Tafsîlî olanlar:**

Bir şeye âit çeşitli vasıfları, diğer şeye âit vasıflarda silsile hâlinde karşılaştırmak sûretiyle yapılır. Tevfik Fikret, **Gayyâ-yı vücûd** adlı manzûmesinin ilk dört kıt'asında **solucanlarla, sülüklerle, yılanlarla dolu** bir kuyuyu tasvir ettikten sonra:

İşte gayyâ-yı vücûd, işte o zulmet, o batak,
Beşerin işte pür ümmîd ü heves, müstağrak,
Ka'r-ı târında şinâh etdiği girdâb-ı ufûl
Rûh-ı sâf-ı şeb-i a'mâkına etdikçe nüzûl
Çırpınır gayz ü teneffürle, fakat bî-ârâm
Edecekdir bu nüzûlünde ebedlerle devâm

demek sûretiyle, insan hayâtını böyle kirli bir batağa müstağrak çırpınışlara benzetmiştir. Bu manzûme, sözü edilen teşbîh çeşidi için bir örnek.

5.° Sâde teşbîhler:

Vech-i şebehi tek yönlü olan teşbîhler, bu çerçeveye girer. Bâzı eski kitaplarda bunlar «teşbîh-i sâde» diye adlandırılmıştır. Uzunluğundan dolayı, «boy»un «serv»e; kavisli oluşundan dolayı, «kaş»ın «hilâl»e; büklümünden dolayı «saç»ın «sünbül»e benzetilmesi, böyle teşbihlere örnek teşkîl eder.

6.° Âmiyâne teşbîhler:

Muhtelif kimseler tarafından çok kullanılmış olmaları yüzünden dinleyici veyâ okuyucu üzerinde hoş bir te'sîr bırakabilme imkânını kaybetmiş olan teşbîhler, «âmiyâne teşbîh» sayılır. Eski kitaplar, bunları «mübtezel teşbîh» «karîb-i mübtezel» diye de adlandırmıştır. «Kaş»ın «hilâle, kemâna...», «diş»in «inciye, sedefe», «dudağ»ın «mercâna, şarâba, goncaya...» «yanağ»ın «güle...», «saç»ın «sünbüle, reyhâna...», «boy»un «serve ar'ara, şimşâda...» benzetilmesi bu kabîldendir.

Ancak bu teşbîhler, yeni tasarruflarla âmiyâne vasıftan kurtarılabilirler. Nedîm'in:

Ol perçemin nazîrini hâtırda mı gönül
Görmüş idik geçen sene sünbül zamânları

beyti, bu husûs için bir örnek teşkil eder.

7.° Edîbâne teşbîhler:

Dinleyici veyâ okuyucunun vech-i şebehi kavrayabilmesi, bu-sûsî bir dikkati gerektiren teşbîhler bu çerçeveye girer. Böyle teşbîhlerde vech-i şebeh, umûmiyetle hayâlî veyâ vehmîdir. Eski kitaplar bunları «garîb» yâhût «garîb-i ba'îd» teşbîhler diye adlandırmıştır. Bu çeşit teşbîhlerin esâs vasıfları, mümtâziyetleri (= orijinalité)'dir.

Bir örnek verelim:

Sisler üstünde âftâb-ı hazîn
Bir büyük dâne, dürre-i hûnîn
Cenâp Şehâbeddîn

4 — Teşbîhte Tarafları Birbirine Bağlama Yolları

Teşbîhte, taraflar arasındaki ilgi, şu dört yoldan biri ile kurulur:

1.° Müşebbeh de, müşebbehünbih de maddî olur:

Gül yanaklar üstüne yaşmak tutunmuş nûrdan
mısrâında, Yahyâ Kemâl Beyatlı, yanağı güle benzetmek sûretiyle bunu yapmıştır.

2.° Müşebbeh maddî, ve müşebbehünbih mânevi olur:

Gökden yuvarlanan düşüncelerdir
Taşlarda çığlıklar koparan yağmur!

mısralarında, yağmur düşüncelere benzetilmiştir.

3.° Müşebbeh de, müşebbehünbih de mânevî olur:

Süleymân Nafiz'e atfedilen, kînim, dînimdir cümlesi, bu çeşit ilgi için bir örnek teşkîl eder.

4.° Müşebbeh mânevî, müşebbehünbih maddî olur:
Âşiyân-ı mürg-ı dil-zülf-i perîşânındadır

mısrâında, Fuzûlî «gönül»le «kuş» arasında böyle bir ilgi sağlamıştır.

Bâzı eski kitaplar, bu bahse «i'tilâf-ı tarafeyn» başlığı altında temâs etmişler; «maddî» yerine de «sûret» terimini kullanmışlardır.

5 — Teşbîhten Maksat:

Teşbîhten maksat; çok zaman müşebbehin, bâzân da müşebbehünbihin bir veyâ birkaç yönünü ortaya koymaktadır.

A — Müşebbehle İlgi Yönünden

Teşbîh; müşebbehin aşağıda anlatılan husûsiyetlerinden birini belirtmek maksadıyla yapılır:

1.° Hâlini ortaya koyar:

Müşebbehin hâlini ortaya koyan teşbîhler üç çeşittir:

a) **Tarafları arasında nevi, cins ve fasıl bakımından ortaklık bulunanlar:**

Ceviz ağacından yapılmış, buutleri, nakışları, renkleri, şekilleri aynı olan iki masanın birbirine benzetilmesi gibi. Bu çeşit teşbîhlerde mübâlağa kastedilemez.

b) **Tarafları arasında yalnız cins bakımından ortaklık bulunanlar:**

Ortaklığı yalnız cevizden yapılmış olmalarına inhisâr eden iki masanın birbirine benzetilmesi gibi.

c) **Tarafları arasında fasıllar bakımından ortaklık bulunanlar:**

Ceviz ve gürgenden yapılmış iki masanın renk, şekil, nakış yönlerinden birbirine benzetilmesi gibi.

2.° Mikdârını ortaya koyar:

Böyle teşbîhlerde müşebbeh; büyüklük-küçüklük veyâ ağırlık-hafîflik, genişlik, darlık yönünden başka bir şeyle kıyâs olunur. Bu kuruluşlarda, teşbîh edâtı olarak «gibi», yerini «kadar»a bırakır. **Bu odanın genişliği, şununki kadardır** örneğinde görüldüğü üzre.

3.° İmkânını ortaya koyar:

Müşebbehe isnâd olunan hâlin, onda bulunması imkân dışında görüldüğü zaman, bu imkânsızlık fikrini zihinden çıkarmak maksadıyla yapılan teşbîhler, bu çerçeveye girer.

Bâzı eski kitaplarda örnek olarak Mütenebbî'nin şu me'âldeki bir beytine yer verilmiştir. **Eğer sen, bütün insanların cinsinden olmakla berâber, onların hepsinden üstün olursan uzak değildir; zirâ misk, âhûsunun kanından vücûd bulmuş nefîs bir şeydir.**

Fuzûlî'ye âit şu beyt de, bu husûs için güzel bir örnektir:

Hayâl-i 'ârızın cevlân ider bu çeşm-i pür nemde
Nitekim mevcelenmiş suda aks-i aftâb oynar

Bu çeşit teşbîhlerde pek açıklık olmaz; o yüzden de bunlar «zımnî teşbîh» sayılırlar. Maâmih, bu maksat dışında kurulan bâzı teşbîhlerde de zımnîlik hâline rastlanır.

4.° Zihne iyice yerleştirir:

Müşebbehin bir hâlini dinleyicinin zihnine iyice yerleştirme maksadıyla kurulan teşbîhler, bu çerçeveye girer. **Ali'nin sözünde durması, buz üzerine çizilen bir nakışın durması gibidir** cümlesini örnek olarak verelim.

5.° Müşebbehi süsler:

Süsleme gâyesiyle yapılan benzetmelerde, müşebbeh; güzel, kıymetli, yüce bir vasıfta tahayyül ettirilir. Örneği Nedîm Dîvânı'ndan alalım:

Seni meğer ki gül-efsûn-ı nâz terletmiş
Ki siyb-i gabgabın ey gonce-leb gülâb kokar

6.° Müşebbehi yerer:

Yerme gâyesiyle yapılan teşbihlerde, müşebbeh; çirkin, kötü, zararlı, sevimsiz bir vasıfta tahayyül ettirilir. Örnek:

Gördüm rakîb oturmuş gül yüzlü yâre karşu
Berde'l-acûza benzer evvel-bahâra karşu

7.° İşitilmedik yeni bir benzetme vücûda getirir:

Müşebbehin, işitilmedik yeni bir teşbîh vücûda getirmesi, eski kitaplarda «istitrâf» terimiyle karşılanmıştır.

İstitraf gâyesiyle yapılacak benzetmeler iki çeşittir:

a) Müşebbehi, imkânı olmayan bir hâl içinde ortaya koyan teşbîhler.

Örnek:

Yine her lâle bir şem'-i mu'anber yakdı dûdından
Sehâb-ı anber-efşân oldu peydâ bûstân üzre

b) Müşebbehle birlikte bulunmasına rağmen, müşebbehünbihin pek az hâtıra gelebildiği teşbihler. Örnek:

Göricek sîn-i miske benzetdim
Şâne-i zülf-i anber-efşânın

Müşebbehin hâlini bildiren teşbîhlerin ilk çeşidi dışında kalan diğer bütün teşbîhler, mübâlağa için kullanılabilir.

B — Müşebbehünbihle İlgi Yönünden

Yukarıda sıralanan maksatlar için nâdiren müşebbehünbih ile ilgili olarak da teşbih yapılır. Bu, iki tarzda kendini gösterir:

1. Ortak vasıfta, müşebbehünbih yerine müşebbehin üstün ve ya meşhur gösterilmesi sûretiyle. Bu takdirde müşebbeh etrâfındaki mübâlağa artırılmış olacaktır. Böyle teşbihlere, «maklûb teşbih» denildiğini daha önce gördük.

2. İkinci tarz, isteğin açığa vurulmasıdır: Eski kitaplarda bu yol, «izhâr-ı matlûb» diye adlandırılırdı. İstek açığa vurulurken eksik bir şeye tam bir şey gerçekten veyâ âdet îcâbı katılır. Bundan bahseden kitaplar, aç bir kimsenin «bedir gibi parlak» bir yüzü, değirmi, beyâz bir çöreğe benzetmesini örnek olarak gösterirler.

6. Teşâbüh

Bir teşbihte ortak vasıfta, taraflardan biri, diğerinden üstünlük taşımıyorsa; o teşbih, «teşâbüh» adını alır. Bunun, üç yolu vardır:

Birincisi:

Taraflar arasında aynîlik bulunduğunu ileri sürmektir.

Bu kalem, sendekinin aynıdır. -Ahmed'in arabası, Selâhaddininki gibidir örneklerinde görüldüğü üzre.

İkincisi:

Taraflar arasında eşitlik bulunduğunu ileri sürmek veyâ mübâyinliği nefyetmektir. **Benim için Hüseyin Ayan'la Hârûn Tolasa**

arasında kıl kadar fark yoktur; ikisi de, sâhalarının ehli, çalışkan, vatanperver arkadaşlarımızdır cümlesinde görüldüğü gibi.

Üçüncüsü:

Tarafları birbirine yâhut başkasına benzetmektir: **Fuâd'la Cüneyd birbirine benziyor** örneğinde görüldüğü gibi.

İkinci Altbölüm

İSTİÂRE (MÉTAPHORE)

1. Tarif

İstiâre bir şeyin ödünç verilmesini veyâ ödünç alınmış bir şeyin iâdesini istemektir. Edebiyatta, taraflarından biri kaldırılmış beliğ teşbîhe bu ad verilmektedir. Ayrıca fransızca yazılmış bâzı edebiyat kitapları, bizim beliğ teşbih sayacağımız sözleri de istiâre örneği gösteriyorlar. İstiâre yapılırken bir lafız mânâsını idâre yoluyla başka bir lafza bırakır; bir engel karine de, gerçek mânânın düşünülmesini önler. Böyle bir mânâ ödünç verilişini sağlayan ilgi ise benzerliktir.

Buna göre, bir edebiyat san'atı olan istiâreyi şöyle târif edebiliriz:

Arada bir engel karîne (karîne-i mâni'a) bulunmak şartıyla, bir sözü, benzerlik ilgisiyle kendi mânâsı dışında kullanmak, istiâre adını alır. **Üçüncü bölüğün başında bir arslan, bayrağı tutmuş ilerliyordu** cümlesinde, «arslan» kelimesi, istiâre yoluyla kullanılmıştır. «Bayrak tutma», «üçüncü bölüğün başında bulunma» arslan sözünün gerçek mânâsını düşünmemize engeldir. Şu hâlde kelime, âid olduğu hayvan hakkında kullanılmamıştır. «Arslan»ın en mühim vasfı şecâatidir. Buna göre, «arslan» lâfzının mânâsı, şecî bir adama iâre edilmiştir. Burada fransızların «implicité (zımnî) dedikleri bir teşbih vardır. Açarsak, cümle şu şekli alır: «Üçüncü Bölüğün başında arslan gibi şecî bir adam bayrağı tutmuş ilerliyordu.» Bu da comparaison explicité (tavzîhî teşbih) olur. İşte «arslan» sözünün mâruf hayvan yerine, «şecî bir asker»e delâlet etmesi, istiâredir.

İstiâre, açık ifâdeden daha ziyâde te'sîr gücüne sâhiptir. Bu yüzden de okuyucunun veyâ dinleyicinin tasavvur ve tahayyül im-

kanılarını zenginleştirir. Âdî ifâdedeki mânâya husûsî bir parlaklık katar. Mânâya âit bu zihnî hareket; hedef, şaşırtıcı yollardan vardığı ölçüde okuyucuyu te'sirine alır.

İstiâre, mâhiyeti itibâriyle bir istibdâl (analogie dérobée, transformation)'dir. Bu vasfıyla da **allégorie ve symbole**'le ortak bir noktada birleşir.

Küçük ve itibârî (relative) bir benzerlikten dolayı, bir şeyi, zihinde başka bir şey yerine ikâme etmektir. Bir tahtada budak yerlerinde beliren şekillerin insana, diğer canlılardan birine, sevilen, nefret edilen eşyaya benzetilmesi; kahve fincanlarındaki telvelerin fala bakanlarca balık, ağaç, yol... şekillerinde görülmesi, halı nakışlarının gerçek varlıklardan çıkarılan kısaltılmış sûretler olarak îzâh edilmesi, eski levhalarda görülen istif edilmiş vav harflerinin kayık manzarası arzetmesi, bir lâle şekli içinde meydâna gelen «besmele» yazısı, rüyâlarda görülen yılanın düşman, denizin ferahlık, balığın servet... olarak yorumlanması hep istibdâldir. İstibdâldeki bir tasavvuru diğer tasavvurla değiştirmeyi hep ferdî tahassüs veyâ teessür sağlar. Bu yüzden de, istibdâlde bir indîlik vasfı vardır. Demek oluyor ki, istibdâl cüz'e ve ferde göre değişebilen bir benzerlik ilgisiyle zihinde bir tasavvur yerine diğerini koymaktır.

Şu hâlde istiâre indî tahassüs ve teessüre bağlı cüz'î bir benzerlikten dolayı zihnin, bir tasavvur veyâ varlık yerine diğerini koyması sûretiyle yapılan lafzın medlûl değiştirmesidir.

Ehemmiyetini, adı konulamamış rûh hallerine, ödünç de olsa, dış âlemden benzerlik ilgisiyle bir ad verilebilmesi imkânını sağlamaktan alır. Zirâ hasselerimizin tanıttığı âlemle iç dünyâmız arasındaki geçiş; dilini ancak istiârede bulur.

Istiâre, ifâdeye âit bir süs olmaktan önce, dilin tabiî bir mahsûlüdür.

2 — Kaynakları

İstiâreler, kaynak bakımından, şu iki görünüşten biriyle karşımıza çıkar: Dilin tabiî bünyesine bağlı istiâreler, ibdâ damgası taşıyan istiâreler. Birinci kümeye girenler, topluluğun günlük konuşmasında yer alan ifâde unsurlarıdır: «Tilki» sözünün «kurnaz» yerinde kullanılması gibi.

İbdâ mahsûlü olanlar, büyük sanatkârların buluşlarıdır.

Nitekim,

Bu hıyâbân-ı târ ü nâ'imde
Camlar üstünde resm eder ancak
Dest-i şeb şu'leden birer zambak

mısrâ'larına bakılınca «hıyâbân-ı nâ'im», «dest-i şeb» tamamlamalarının birer kapalı istiâre taşıdığı görülür. İleride teşhîs örneği olarak zikredilmesi de muhtemel bulunan bu tamlamalar: ibdâ mahsûlü olan birer istiâredir.

Günlük konuşmada kullanılan istiâreler:

Her dilde hayvan, nebat, vücut âzâsı, eşyâ adları ile bunların parçalarını, görünüşlerini bunlarla ilgili hâdiseleri ifâde eden bir çok istiâre vardır. Bunlar, hayât hâdiseleri içinde gelişme, zenginleşme, değişikliğe uğrama, bulundukları hâli yeni şartlar içinde de muhâfaza edebilme gibi bir canlılık gösterir. «Arslan» şeciyi, «kaz» sersemi, «tilki» kurnazı, «angut» ahmağı, «çakal» dalavereciyi, «Nemrut» kötüyü inatçıyı, «Hâtem» cömerdi bu yolla ifâde eder.

Türkçede istiâre hâlindeki deyimlerden (ta'bir) şöyle bir küçük liste meydâna getirebiliriz:

Acı söz, ağır başlı, ağır canlı, ağır gelmek (söz veyâ muâmele bakkında) ağır söz, ağza kilid vurmak, ağzı gevşek, ağzını toplamak, akıntıya kürek çekmek, aklı kesmek, aklını bozmak, alttan almak, altına yapışsa toprak olmak, arka çıkmak, arslan payı, ateşle oynamak, ateş püskürtmek, avucunun içine almak, ayağına bağ olmak, ayağını kaydırmak, ayağını kesmek (bir yerden), ayak bağı, bağrını delmek, baltayı taşa vurmak, başa çıkarmak, baş edebilmek, baş göz etmek, başına çorap örmek, başından atmak, başının etini yemek, baştan çıkmak, belini doğrultmak, beyni sulanmak, bin taraktа bezi bulunmak, bir dalda durmamak, burnunda tütmek, can atmak, can çekiştirmek, canına değmek, canını dişine takmak, can yakmak, ciğer pârem, ciğerimin köşesi, çalım satmak, çehre züğürdü, çığır açmak, çivi kesmek (soğuktan), daldan dala konmak, dallanıp budaklanmak, dara düşmek, dayak yemek, deliğe tıkmak, deliksiz uyku, derdini deşmek, dikiş tutturamamak, dile dolamak, dili açılmak, dili varmamak, diş bilemek, dizlerinin bağı çözülmek, dolap çevirmek, dökülüp saçılmak, dünyâ evine girmek, eğri basmak, ekşi yüz, elden ayaktan düşmek, ele almak, elden gitmek,

eli darda olmak, elinden gelmek, elinden gitmek, el koymak, eli yatmak, el vurmamak, ev yıkmak, fesat kaynatmak, gam yememek, gelip çatmak, geniş mezhepli, gölgede bırakmak, gönlü kalmak, gönlü tok, gönül almak, gönül kırmak, göz alıcı, göz boyamak, gözden çıkarmak, göze almak, göze batmak, göz hapsi, gözleri doldurmak, gözü aç, gözü doymak, gözü ısırmak, gözünde büyütmek, gözüne kestirmek, gözünü dikmek, (bir şeyde) gözü olmak, gözü yılmak, günâhına girmek, gürültüye getirmek, hafiften almak, hapı yutmak, hatırı kalmak, hatırını kırmak, herşeye burnunu sokmak, horozlanmak, iç açmak, içi bulanmak, içine derd olmak, içine kurt düşmek, içini boşaltmak, ileri sürmek, işi çatallanmak, işi azıtmak, işi pişirmek, işine gelmek, iş tutmak, kabına sığmamak, kafadan atmak, kafa patlatmak, kafası şişmek kafa tutmak, kafayı tütsülemek, kafese girmek, kolayı basmak, kalbur üstü, kapısını yapmak, karnı zil çalmak, karşı gelmek, kazık atmak, kendini bulmak, kendini kaptırmak, kendi kendini yemek, kendine gelmek, kendini yontmak, kızağa çekmek, kozu paylaşmak, kök söktürmek, kulak dolgunluğu, kulak kabartmak, kulakdan dolma, kurtlarını dökme, küçük düşmek, lafa boğmak, lafa tutmak, lafı ağzında gevelemek, laf kaldırmamak, mekik dokumak, mercimeği fırına koymak, metelik vermemek, meydâna atılmak, meydâna koymak, meydanda kalmamak, mezhebi geniş, nabzını yoklamak, nalları dikmek, nazı geçmek, nefes tüketmek, nefsine yedirememek, okkanın altına girmek, ortaya atmak, ömür törpüsü, önüne almak, palavra savurmak, papara yemek, para dökmek, perdesi yırtık, pirinci çok, çok su götürür, rengi atmak, rengi uçmak, renk vermemek, sabrı taşmak, semeri devirmek, sıkboğaz etmek, sırra kadem basmak, sineye çekmek, sinirleri gerilmek, sonunu getirememek, söz açmak, söz gelişi, sözünü tutmak, sözü yere düşmek, surat asmak; suyu başından kesmek, (bir kişide) şafakatmak, şaka götürmemek, tadına bakmak, tadını kaçırmak, taş çatlasa, taşı gediğine koymak, tatlıya bağlamak, tırpan atmak, tok gözlü, topun ağzında olmak, toz kondurmamak, uyku gözünden akmak, uykusu başına vurmak, üst perdeden konuşmak, üstüne almak, üstüne düşmek, yağlı kuyruk, yağlı müşteri, yakası açılmadık (küfür), yarım ağızla, yelkenleri suya indirmek, yola gelmek, yoldan çıkmak, yol kesmek, yol vermek, yufka yürek, yüreği oynamak, yüz bulmak, yüzü tutmamak, zılgıt yemek, zihnini bozmak, zihnini toplamak, zihni takılmak. (Bu listeyi genişletmek için, en son olarak basılan, İ. Hilmi Soykut'un **Türk Atalar Sözü Hazînesi**'ne bakabilirsiniz.)

Yukarıdaki deyimlerden mürsel yâhut aklî mecaz görevinde olanlar vardır; fakat hepsi âriyet mânâda kullanılmıştır.

Görülüyor ki istâre, dilin temelinde yer almaktadır.

İbdâ mahsûlü olan istiârcler ise, bütün bu alt bölüm boyunca hemen her küçük başlık altında bir yönüyle îzâh vesîlesi bulacaktır.

3 — Rükünleri (Öğeleri)

Dersin başında, istiâre, teşbihin husûsî bir şekli olarak tanıtıldı. Şu hâlde, teşbihi meydâna getiren unsurlar burada da karşımıza çıkacaktır. Ancak yeni fonksiyonları, yeni isimlerle anılmalarına yol açacaktır. Bu terimler, günümüz için eskimiş sayılabilir; bir karışıklığa sebep olmamak için, yeni terim teklifinden sakınıyoruz; bu yüzden de eskilerini olduğu gibi muhâfaza edeceğiz.

İstiârenin rükünleri (öğeleri) de dörttür. Bunlar sıra ile şu adları alırlar:

1. **Müsteâr:** Müşebbehünbihin lafzı,
2. **Müsteâr-ı minh:** Müşebbehünbihin mânâsı,
3. **Müsteâr-ı leh:** Müşebbehin mânâsı,
4. **Câmi':** Vech-i şebeh.

Ayrıca lafzı, benzerlik ilgisiyle âid olduğu mânâ dışında kullanan kimseye de **müsteir** denir.

4 — İstiarenin çeşitleri

A — Lafzın Tek veyâ Birden Ziyâde Oluşuna Göre İstiâre Çeşitleri

İstiâre lafzın tek veyâ birden ziyâde oluşuna göre ikiye ayrılır: Lafzı tek olanlarına «müfred istiâre», çok olanlarına «mürekkeb istiâre» denir.

1 — Müfred İstiâreler

Bunlar da açık (musarrah), kapalı (meknî) istiâre olmak üzre ikiye ayrılır.

a) **Açık (Musarrah) İstiâre:**

Müşebbehünbihin mânâsını taşıdığı hâlde, müşebbeh yerinde kullanılan söz, açık istiâreyi teşkil eder. «Arslan» kelimesi, mâlûm

vahşî hayvana âid olduğu hâlde, onu kendisine benzetilen bir bahâdır hakkında kullanırken açık (musarrah) istiâre yapmış oluruz.

Bunlar önce, aslî ve teb'î (bağlı) olmak üzre ikiye ayrılırlar.

Aslî açık istiâreler:

Cins isimleri, isim oluşlarından önce şöhret aldıkları sıfatlar hâtıra gelebilen has isimler, masdarlar, müsteârı teşkîl ederse, bu takdirde meydâna gelen açık istiâre; aslî sınıfına girer. Yiğit bir adama «arslan», kurnaz bir kimseye «tilki», ahmak bir şahsa «kaz», tecrübesiz bir insana «toy» derken cins isimleriyle açık istiâre yapmış oluruz.

Bir vasıflarıyla kazandıkları şöhretten dolayı, cins ismi gibi müsteâr olabilme imkânı gösteren has isimler de az değildir. Bu sâyede zekî bir zâta «Eflâtun», sabırlı bir zâta «Eyûb», güzel ezân okuyan bir kimseye «Bilâl», cömert bir şahsa «Hâtem», ahmak bir adama «Hebennaka», gâye için her vâsıtayı meşrû sayan bir kişiye «Makyavel» demek sûretiyle, aslî kategorisine giren açık istiâre yapmış oluruz.

«Batmak» kelimesinin servetini kaybetmek, «öldürmek» veyâ «gebertmek» kelimesinin şiddetle döğmek, «diriltmek» kelimesinin mal sâhibi olmak mânâlarında kullanılması da bu çeşit istiâreye örnek teşkîl eder.

Bağlı (teb'î) açık istiâreler:

Fiiller, fiilimsiler, edâtlar, müsteârı teşkîl ederse, bu takdîrde de, açık istiârelerin bağlı (teb'î) cinsi elde edilmiş olur.

Bu yarışta Ahmed Bey'in atı, kanatlanmış uçuyordu cümlesine bakalım: Burada «uçmak» sözü, sür'atle koşmak mânâsında kullanıldığı için aslî bir açık istiâre vardır; fakat ondan da «uçuyordu» fiili elde olunup «süratle koşuyordu» mânâsı çıkarıldığı için bağlı bir açık istiâre yapılmıştır.

Gözleriniz, irfânınızı nâtıktır cümlesinde, bir sıfat-fiil olan «nâtık» kelimesi ile aynı şekilde bir bağlı istiâre meydâna getirilmiştir.

Okumak için bu kitabı satın aldım cümlesinde, illiyet edâtı olan «için» gâiyyet mânâsında kullanılarak yine bu çeşit bir istiâreye yol açmıştır.

b) **Kapalı (Meknî) İstiâre:**

Bir şeyi, zihinde diğer bir şeye benzetip, bu benzetmeden yalnız müşebbeh ile müşebbehünbihe bağlı bir unsuru zikretmek sûretiyle yapılan istiâre, kapalı (meknî) istiâre adını alır.

Filozof Mazlûm'u tanır mısınız? Vazîfesi âlemle eğlenmekdir. İtikādınca istihzâ erbâb-ı zekânın hukūk-ı tabî'iyyesindendir. Mazlûm bir lâlde durmaz; dönme dolaba, yel değirmenine, topaca, kürre-i arza benzer: Döner, lâ-yenkati döner; fikrince sebât bir nev'î cemâtdır; cihânda en ziyâde nefret ettiği mahlûk dört bin seneden beri aynı vaz'iyyeti muhâfaza eden ebü'l-hevli-Mısrî'dir!... Mağmûmiyyet ile belâhatı hem-nâm bulur. Zelzeleye raks-ı küre, fırtınaya kahkaha-i hevâ, yangına âteş bayramı der.

Cenab Şehâbeddin

Yukarıki parçada «zelzeleye raks-ı küre, fırtınaya kahkaha-i hevâ... der» sözlerine dikkat edelim: Birincisinde zihindeki teşbihin müşebbehini teşkîl eden «küre» ile, müşebbehinbihin mülâyimi olan «raks» zikredilmişdir: Buradan müşebbehünbihin «insân» olduğunu çıkartabiliriz. Aynı usûlü «kahkaha-i hevâ» terkîbine de tatbik mümkindir: «Hevâ» yapılan zihnî teşbîh için müşebbeh, «kahkaha» müşebbehünbihin mülâyimi, yine insanda, müşebbehünbih olur.

Küre ihlâl-i sükût etmek için
Hande-i nûrunu bekler fecrin!

Cenab Şehâbeddin

Bu mısrâlardaki kapalı istiâre iki yönlüdür : Önce zihnî birbenzetmenin müşebbehi olan «küre» ile müşebbehünbihin iki mülâyimi veriliyor : «İhlâl-i sükût» ve «bekler»; hemen müşebbehünbihin «insân» olduğuna intikâl ediyoruz. Diğer yandan «fecir» başka bir zihnî teşbîhin müşebbehi olarak karşımıza çıkıyor; burda da müşebbehünbihin mülâyimi «hande» dir; o müşebbehünbihin kendisi de yine « insân» olacak. Başka bir yorumla «ihlâl-i sükût» terkîbinde dahi istiâre bilmak mümkindir.

Sonra dışarıda kışın siyâh günleri penceresinden ona dalga dalga ölüm zulmetleri dökerken birden tiredi, üşüdü.

Hâlid Ziyâ Uşaklıgil

Bu örnekte de iki kapalı istiâre var : 1) Zihnî benzetmenin mü-

şebbehi «kışın siyâh günleri» müşebbehünbihe âit mülâyim «dökerken» lafızlarından meydâna gelen istiâre; 2) Zihnî benzetmenin müşebbehi «ölüm zulmetleri», müşebbehünbihe âit mülâyim «dökerken» lâfızlarından meydâna gelen istiâre (Zihinde zulmet, dökülen şeye benzetilmiştir.)

Yıllarca taharrî der-i mesdûd-ı necâtı

Tevfik Fikret

mısrâında «der-i mesdûd-ı necât» terkîbi de başka bir kapalı istiâre örneği teşkîl ediyor: «Der» kelimesinden anlıyoruz ki, müşebbehünbih bir «binâ» dır. Ancak her kapıdan «necât» a gidilemeyeceğine göre. bu binânın da saray veyâ ona benzer bir yer olacağı, kendiliğinden karşımıza çıkar.

Örnekleri biraz daha yakın devreden alalım:

Uyku ile uyanıklık arasındaki hayâllerim içinde sendeleyen mantığım, hep bu netîceye geldiği hâlde, kânî olmamış gibi, yeniden muhâkemeye başlıyorum.

Peyâmî Safâ

cümlesinde «sendelyen hayâllerim» terkîbi, bir başka kapalı istiâre örneği ile karşılaşmamızı sağlıyor: «Hayâllerim» müşebbeh, «sendeleyen» ise zihindeki müşebbehünbihin mülâyimidir; «sendeleme» insana has bir hâl olduğuna göre, gizli unsur da «insan»dır.

Son defa olarak başka bir örneğe göz atalım:

Sonra yengemin yarım baş ağrıları başladığı zaman yukarıya odalardan birine çıkar, evin bu saatlerde büründüğü o garip sessizlik içinde, büyük ağır gölgeli bâzan derinliklerine Karacaahmet sırlarından sızan akşamların tortulandığı aynalara bakarak kendime masallar uydururdum.

A. Hamdi Tanpınar

Bu cümlede birkaç tâne kapalı istiâre vardır :

1) «... büründüğü o garip sessizlik» : Büründüğü» zihnî müşebbehünbihin mülâyimi, «sessizlik» müşebbeh, şu hâlde «örtü» cinsinden bir şey de, müşebbehünbihtir.

2) «ağır gölgeli...» : «Gölge» ye «sıklet» izâfe edilmek sûretiyle kapalı istiâre yapılıyor. «Gölge» zihinde geçen benzetmenin

müşebbehi, «ağır» büşebbehünbihin mülâyımı, kurşun gibi cismâniyeti olan bir şey de müşebbehünbihtir.

3) «sızan akşamlar»: «sızan» müşebbehünbihin mülâyimi, «akşamlar» müşebbeh, sızma kâbiliyeti taşıyan bir şey de müşebbehünbih oluyor.

5) «Akşamların tortulandığı aynalar» : Burada hem «akşamlar»a hem de «aynalar»a göre iki kapalı istiâre vardır. «Tortulandığı» her iki zihnî benzetme için de, müşebbehünbihin mülâyimidir. Birincisinde «akşamlar» müşebbehtir, tortulanabilen usâreli bir şey de müşebbehünbih oluyor. İkincisinde ise, «aynalar» müşebbeh oluyor, içinde tortuların toplanabileceği bir istiâp kâbiliyeti kazanıyor; müşebbehünbih bir «kap» tasavvurudur.

Kapalı istiâre, her edebiyatta büyük ibdâlara hareket noktası olmuştur: Mitolojiden, ilim ve metafiziğe kadar her çeşit zihin mahsullerinde bu ifâde yolundan faydalanılmıştır. Bu yüzden de çok hususi bir ehemmiyeti vardır.

Tahyîli istiâre — Kapalı istiârelerde, müşebbehünbihin kavranmasına karine olup benzetmenin mânâsını tasavvur ettiren sözlere «tahyili istiâre» denir.

Coşkun dereleri, ağır başlı büyük nehirleri, köpüre köpüre akan selleri, dumanlı dağ başlarını, yeşil ovaları, sararmış tarlaları gördüler.

A. Hamdi Tanpınar

cümlesinde «ağır başlı» sözü «büyük nehirler»in insana benzetildiğini düşündürüyor. İşte kapalı istiârenin karînesi olan bu söz; eski kitapların verdiği bilgiye göre, tahyîli istiâredir. Bu çeşit istiâreler, aklî mecâzlardan sayılmıştır.

2 — Mürekkeb veyâ Temsilî İstiâre

Mürekkeb istiâre, zihinde tek bir tasavvur hâsıl etmek üzre, istiârelerin ard arda sıralanmasından meydâna gelir. Söylenen bir müşebbehin mülâyimleriyle, söylenmeyen bir müşebbehünbihe âit mülâyimleri düşündürmek yoludur. Buna «temsilî istiâre» de denir.

Gizli gizli iş yapan adam hakkında «saman altından su yürütüyor», kararsız şahıs için «bir ileri gelip bir geri çekiliyor» tâ-

birlerinin kullanılması; mürekkeb veyâ temsîli istiârenin eski kitaplarda yer alan örneklerindendir.

Çocuğunu kaybeden ana-babayı tesellî için söylenen şu beyit de, bu çeşit istiârenin klâsik sayılacak bir örneğidir.

Sukût etdiyse bir kevkeb sipihri ber-karâr olsun
Yere düşdüyse bir meyve dırahtı pây-dâr olsun

Temsîlî istiâreye mesel de denir. Mesellerin meşhûr bir münteşir olanları darb-ı mesel adını alır. Darb-ı mesellerden bir tek harf dahi çıkarılsa, onlar, darb-ı mesel olma vasfını kaybederler.

Temsîlî istiâre, istibdâl yolu ile mücerret yerine müşahhası ikâme etme esâsına dayanır. Müşahhasın yarı şeffaflığı ardında mücerredi yakalama imkânını ararız. Bu, temsîlî istiâre yoluyla kelimeler arasında gelişen çift mânânın netîcesidir. İlk anda yazarın maksadı dışında kalan zâhirî mânâ ile karşılaşırız; onun altında, bu mânânın vesîle olduğu asıl maksat gizlenir.

Temsîlî istiâre yapılırken ya söylenen veyâ söylenmeyip kapalı bırakılan unsurların ikisi de maddî dünyâdan seçilir; ya da kapalı tasavvur, mânevî dünyâdan maddî dünyâya intikal ettirilir.

Temsîlî istiâre bütün bu vasıflarıyla fransızcadaki «allégorie métaphorique»in karşılığıdır.

Bâzan birkaç mısrâ, bâzan küçük bir manzûme, bâzan da bütün bir mesnevî bir temsîlî istiâre hüviyetiyle karşımıza çıkar.

Ali Cânib Yöntem'den sonra, bâzı ders kitaplarında Fâruk Nâfiz Çamlıbel'in «At manzûmesini bu san'at için örnek göstermek âdet olmuştur. «At» Türklerin millî mücadeledeki şahlanışını temsîlî sûrette dile getirmektedir. Metin şöyledir:

Bin gemle bağlanan yağız at şâha kalkıyor;
Gittikçe yükselen başı Allah'a kalkıyor.
Son mâcerâyı dinlememiş varsa, anlatın:
Zabtetmek isteyenler o mağrûr, asîl atın
Beyhûdedir her uzvuna bir halka bulsa da,
Boştur köpüklü ağzına gemler vurulsa da.
Coştukça böyle sel gibi bağrında hisleri,
Bir gün başında kalmayacaktır seyisleri,
Son şanlı mâcerâsını târîhe anlatın
Zencîr içinde bağlı duran kahraman atın
Gittikçe yükselen başı Allah'a kalkıyor.
Asrın baş eğdi sandığı at, şâha kalkıyor.

Birinci Cihân Harbi sonunda, Türklerin işgâl ordusu karşısındaki aksülamelini dile getiren «Kırk Harâmîler'in Esîri» adlı manzûme de bu mâhiyettedir.

Esâsen Türk Edebiyâtında temsîlî istiârenin örneklerini çok gerilere götürmek mümkindir: Temsîlî şahısların konuşmasından meydâna gelen **Kutadgu Bilig** Karahanlılar devrinde; Şeyhî'nin **Harnâme**'si Dîvân Şiiri'nin başlangıç safhasına; Şeyh Gâlib'in **Hüsn ü Aşk**'ındaki muhtelif parçalar bu tarz şiirin ömrünü tamamladığı devreye âit büyük örneklerdir.

Hayvanlarla insan karakterini dile getiren masallar da bu san'ata dayanır: Şinasî'nin **Müntehabât-ı eşâr**'ında yer alan «Hikâyât» kısmı, temsîli istiâre örneklerinden meydâna gelmektedir.

İstitrâd — Temsîlî istiârenin «allégorie» métaphorique»e karşılık olduğunu söyledikten sonra bâzı karışıklıkları önlemek için «symbole» üzerinde de durmak gerekir.

Bu bahisteki bilgileri bir fransız müellifinden nakledeceğiz:

Symbole, her şeyden önce, itibârî bir mânâsı olan maddî bir nesnedir.

Nitekim, köpek sadâkatın, güvercin mâsûmiyetin symbole'ü sayılır. Sezar da, kelebekle yengeci, çabukluk ve yumuşaklığın çift symbole'ü olarak kabûl etmiştir. Ancak bir düşünceyi husûsî bir işâretle temsîl eden «emblème» sözü, bu kelimenin müterâdifi (= eş anlamlısı) olabilir. Hilâl, islâmiyetin; haç, hıristiyânlığın; kırmızı bir zemin üzerinde beyâz ay yıldız Türkiye'nin; üç renkli (mavi, beyaz, kırmızı) bayrak, Fransa'nın; arslan, Britanya imparatorluğu'nun; yıldızlar, A.B.D.'nin; orak-çekiç, S.S.C.B.'nin amblemidir. Kendi kuyruğunu ısıran bir yılan hep yeniden başlayan târihin, devâmlı bir çözülüş şekli olmayan ebediyetin amblemidir.

Görülüyor ki, geniş olarak, symbole; herkes tarafından kabûl edilen itibârî bir mânânın maddede sâbitleşmiş şekline delâlet etmektedir. Böylece de, esâsta bir «allégorie métaphorique» vasfı ile karşımıza çıkar.

Fakat kelimenin edebiyattaki mânâsına gelince, vaziyet değişiyor: Bu değişmenin ilk tezâhürü, itibârî mânânın sâbit olmaması, yazı yazanın ilhâmına göre farklılık göstermesi sûretiyle karşımıza çıkar. Aynı şekilde ifâde eden nesneden ifâde edilen nesneye

geçiş, zarûrî olarak işâret edilmediği için edebî symbole; istiâre ve allégorie'den de ayrılır. Kesin bir sûrette birlikte bulunması gereken çift mânânın symbole'de yer almaması onu, ister âdî, ister temsîlî olsun, istiâreden büsbütün ayırır. Edebî symbole'de sâdece ifâdede sözü edilen nesne söz konusu imiş gibi görülecektir: Bu yüzden de remzin altında gizlenen değeri bulup çıkarmak okuyucuya düşer.

Bu fransız müellifi mes'eleyi îzâh ederken, Edmond Rostand'ın **Cyrano de Bergerac** sonunda yer alan kaç mısrâını örnek olarak veriyor. O mısrâların meâli şöyledir:

Yapraklar Venedik sarısı rengindedirler.
Düşüşlerine bakın. Nasıl da güzel düşüyorlar!
Daldan yere doğru, bu kadar kısa mesâfede,
Nasıl da son bir güzelliğe bürünmeyi biliyorlar,
Ve toprakta çürümek âkıbetinin dehşetine rağmen,
Bu düşüşün, bir uçuşun zerâfetinde olmasını istiyorlar!

Müellif, bu mısrâlardan sonra şöyle diyor: Yaprakların bu âhenki düşüşünde, onlar gibi güzelce ölmeyi isteyen Cyrono'nun ölümüne âit symbole'u kim görmez.

B — Tarafların Bir Şeyde Birleşip Birleşmemesine Göre İstiâre Çeşitleri

İstiârede taraflar ya bir şeyde birleşebilir ya da birleşemez. Buna göre de bahsi geçen san'at ikiye ayrılır:

1. Vifâkî istiâre:

Tarafları bir şeyde birleşen istiârelere bu ad verilir. Servetini kaybetmişken yeniden paraya kavuşan bir kimseden «batmış iken dirildi» siye söz edilmesi, bu çeşit istiâre için örnek teşkîl eder. Zirâ, «dirilme» de, «para» da insanda birleşebilir.

2. İnâdî istiâre:

Taraflarının bir şeyde birleştirilmesi mümkin olmayan istiâreler de bu ad ile yâd olunur. Mevcûd olduğu hâlde faydası bulunmayan bir şeyden «yok» diye bahsedilmesi de, bu çeşit istiâreye örnek teşkîl eder. Zirâ, «mevcûd»la «yok» hiçbir nesnede birleşemez.

C — Taraflara Âit Mülâyimlerin Söylenip Söylenmemesine Göre İstiâre Çeşitleri

Taraflara âit mülâyimlerin söylenip söylenmemesi üç çeşit istiâre meydâna getirir. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

1. Mutlak istiâre:

Açık veyâ tahyîlî istiârede yalnız karîne yer alıp da, müsteâr-ı leh veyâ müsteâr-ı minhin hiçbir mülâyimi ,zikrolunmazsa, «mutlak musarrah» (açık) istiâre meydâna gelmiş olur. **Meydanda bir arslan gördüm** cümlesindeki «arslan» kelimesi gibi.

Bu hâl, kapalı istiârede görülürse, o takdîrde de, «mutlak mekni» istiâre meydâna gelmiş olur. **Meydândaki arslanın hâli, birşeyden korkusu olmadığını anlatıyordu** cümlesindeki «hâl» kelimesi de bu cins istiâre için örnek olur. «Anlatıyordu» kelimesi ise, tahyîlî istiâredir.

2. Mücerred istiâre:

Müsteâr-i lehin mülâyimlerinden birini ihtivâ eden istiârelere «mücerred istiâre» adı verilir. «Odada silâhlı bir arslan dolaşıyordu» cümlesi, bu kabîldendir. «Oda», «Arslan» kelimesindeki açık istiâreyi meydâna getiren karînedir; «silâhlı» da müsteâr-ı lehin mülâyimidir. Bu söz de, «tecrîd» terimiyle anılır.

3. Müreşşah istiâre:

Bir istiârede, müsteâr-ı minhe âit bir mülâyim zikrolunursa, «müreşşah istiâre» meydâna gelmiş olur. Bu mülâyime de, «terşîh» adı verilir.

Acıtdı meni acı sözün tünd nigâhun
Ey nahl-i melâhat ne aceb telh berün var
Fuzûlî

Bu beyitte «nahl», «ey» nidâsı karînesiyle açık istiâre, meyvesi olmak «ağac»ın mülâyimi, «meyve» mânâsına gelen «ber» ise terşihtir. Bu itibârla da, ifâdede bir «müreşşah» istiâre vardır.

Bâzan aynı ifâde hem mücerred, hem müreşşah istiâreyi hâvî olabilir.

Ç — Câmî'in (toplayıcı) Açık veyâ Gizli Oluşuna Göre İstiâre Çeşitleri

İstiâreler; câmi'in (toplayıcı) açık veyâ kapalı oluşuna göre ikiye ayrılır:

1. Alışılmış İstiâre:

Bir istiârede câmi' (toplayıcı) herkes tarafından anlaşılabilecek ölçüde açık olursa, o istiâreye «istiâre-i mübtezele» veyâ «istiâre-i âmiye» derlerdi. Biz bu iki terimi, «alışılmış istiâre» sözü ile karşılamak istiyoruz. «Arslan» kelimesinin «şecî insan» mânâsında kullanılması gibi.

2. Alışılmamış İstiâre:

Bir istiârede câmi düşünmeyi gerektirecek ölçüde kapalı olur, ancak seçkin insanlar tarafından anlaşılabilirse, o istiâre, «istiâre-i hâsiyye veyâ «istiâre-i garîbe» diye anılırdı. Bu terimleri de, «alışılmamış istiâre» sözüyle karşılayacağız.

Zulmet-i ebkemin derûnunda

mısrâındaki «zulmet-i ebkem» terkîbi, bu cinsten bir istiâre örneğidir.

Alışılmış bir istiârede, alışılmamış bir incelik meydâna getirmek de mümkindir. Nitekim, Yahya Kemâl'in:

Gördüm ol meh dûşuna bir şal atıp lâhûrdan

mısrâında, «meh»in güzel yüzlü bir sevgili mânânsında kullanılması, alışılmış bir istiâre örneğidir. Buna karşılık Fuzûlî:

Mâha çekdüm şeb-i hicrân alem-i şu'le-i âh
Âh kim olmadı ol mâh haber-dâr henûz

beyti ile «mâhı» aynı mânâda kullanmakla berâber, «âh»ın meş'aleye, ondan çıkan «alev»in «alem»e benzetilmesi; a'lemin de, bütün bunlara rağmen o ay yüzlüyü henüz haberdâr edememesi etrâfındaki tasarruflar; istiâreyi alışılmış hâlden kurtarmıştır.

D — Câmi'in (Toplayıcı) Tarafların Kavramında Yer Alıp Almayışına Göre İstiâre Çeşitleri

Bu esâsa göre de, iki çeşit istiâreden söz edilmiştir: Sâde istiâre, süslü istiâre.

1. Sâde istiâre:

Câmi' (toplayıcı), tarafların kavramında bulunmayan istiârelere «istiâre-i sâcize» denirdi ki; biz, bunun yerine «sâde istiâre» terimini kullanacağız. «Şecî» bir adamdan «arslan» diye söz etmemiz gibi. Zîrâ, şecâat; ne arslanın, ne de insanın kavramına dâhildir.

2. Süslü istiâre:

Cami'in (toplayıcı), tarafların kavramına dâhil olduğu istiâre ise, «istiâre-i müveşşehe» adını alırdı; bunu da «süslü istiâre» terimiyle karşılayacağız. **Dün, Hüseyin Ayan'ın otomobili caddede uçuyordu** dersek, böyle bir istiâre yapmış oluruz. Sözü edilen «araba» ile «kuş» arasındaki ortak vasıf, sür'attır. Bu da her ikisinin kavramına dâhildir.

E — Taraflarla Câmi'in (Toplayıcının) Keyfiyetlerine Göre İstiâre Çeşitleri

Taraflarla câmi'in keyfiyetlerine göre altı çeşit istiâre vardır:

1. Hem taraflar, hem de câmi (toplayıcı), hasselerle (duyularla) ilgili bulunur.
2. Hem taraflar, hem de câmi (toplayıcı), akılla ilgili bulunur.
3. Taraflar hasselerle, câmi (toplayıcı) akılla ilgili bulunur.
4. Taraflar akılla, câmi hasselerle ilgili bulunur.
5. Müsteâr-i minh hasselerle, diğerleri akılla ilgili bulunur.
6. Müsteâr-ı leh hasselerle, müsteâr-ı minh ve câmi akılla ilgili bulunur.

Buna göre istiâre:

a) Mücerretten müşahhasa,
b) Müşahhastan mücerrede,
c) Müşahhastan müşahhasa geçmeyi sağlar.

Üçüncü Bölüm

MÜRSEL MECÂZ
(Métonymie)

Bir sözün, arada gerçek mânâsını düşünmeğe bir engel bulunmak şartıyla, benzerlik dışında tam bir ilgi yüzünden, kendi mâ-

nâsı dışında kullanılmasına mürsel mecâz derler. İşte bu ilgi yüzündendir ki, lafza âit gerçek mânâdan önce mecâz mânâsı hâtıra gelir: Zîrâ o bağ, hiçbir itibârîliğe yer verecek vaziyette değildir. sâbittir; mânâda fiilen veyâ kuvve hâlinde mevcûttur. Tasavvurun meydâna gelebilmesi için -ister fiil, ister kuvve hâlinde olsun- bu bağın vücûduna lüzum vardır.

Mürsel mecâzı meydâna getiren ilgilerin sayısı, çeşitli dillerde değişiklik gösterir: arapçada otuza yaklaşmakta, fransızcada on, on beş civârında dolaşmakta, türkçede -en mühimleri- onu bulmaktadır. Bunları, şöyle sıralayabiliriz: Cüz'iyet-külliyet, sebebiyet, hülûl, umûm-husûs masdariyet, mazhariyet, kevniyet, ıtlak, evveliyet, âliyet, hazf, isnâd... Bu ilgilerin, ilk sekizi ile meydâna gelen mecâzlar «lafzî», son üçüyle meydâna gelenler de «aklî»dir.

Şimdi herbiri üzerinde ayrı ayrı duralım:

1. Cüz'iyet-Külliyet ilgisi:

Bu, iki sûretle olur:

a) **Küllü söyleyip cüz'ü kasdetmek.** «İnsan» küldür; baş, göz, ağız, el, ayak, yüz... gibi âzâlar da bu küllün cüz'leridir. Bunun gibi «Türkiye» kül, Türkiye'yi meydâna getiren şehir, kasaba ve köyler onun cüz'leridir. Bu örneği çeşitli şeylerin bütünlüğünü meydâna getiren en küçük parçalarına kadar teşmîl edebiliriz. «Adana» cüz', «Çukurova» küldür. «Pınarbaşı» cüz', «Uzunyayla» küldür. Adana'da bulunan bir insan, «Çukurova»daydım, «Pınarbaşı»nda bulunan bir insan «Uzunyayla»daydım derse küllü söyleyip, cüz'ü kasdetmek sûretiyle mürsel mecâz yapmış olur. Başka bir örnek verelim: «Sizin sınıftan Palandöken dağları görünür» dersek -Cevdet Paşa'dan beri gelen bir an'aneye göre- yine bu çeşit bir mürsel mecâz meydâna getirmiş oluruz: Çünkü Palandökenler, sınıfın her yerinden değil, pencerelerinden görünür. «Edebiyet Fakültesi, herkese açıktır» cümlesi de böyledir: Açık olan, Fakülte'nin her yeri değil, cümle kapısıdır. (Ayrıca burada sebep-netîce ilgisiyle de mürsel mecaz vardır.) **Size telefon ediyordum; makina bozuldu** cümlesi başka örneği taşıyor: Bozulan ses almayı sağlayan bütün cihaz değil, makinanın bir kısmıdır.

Bu sûretle kül söylenip cüz' kasdedilmiş oluyor. Eski kitaplarda bu tarz; «zikr-i küll irâde-i cüz'» diye ifâde edilirdi.

b) **Cüz'ü söyleyip küllü kasdetmek.** Yakınlarımdan birini kaybetmiş bir insana **başın sağ olsun** deriz. Maksadımız; yalnız, başının değil, o zâtın kendisinin sağlığını dilemektir. Böylelikle cüz' söylenerek kül kasdedilmiş olur. Başka bir örnek düşünelim: **Ay** kelimesi, istiâre yoluyla «güzel yüz» mânâsına gelir: Onu da mürsel mecâz yoluyla «güzel yüzün sâhibi» mânâsında kullanmak mümkündür.

Hem-râhım idin bu yolda ey mâh!
Hem-râhı koyup gider mi hem-râh?

Üçüncü bir örneğe dönelim: **Allah taksîratını afvetsin, alnı secde-i Rahmâna varmadan göçtü,** cümlesinde **secde-i Rahmân** terkîbiyle «namaz»ı kasdederek mürsel mecâz yapmış oluruz. **Eşik** veyâ **dam** sözüyle «ev»i, **başak** sözüyle «buğday»ı, **yelken** kelimesiyle «gemi»yi, kasdetmemiz de böyledir. Aynı şekilde **on yedinci bahârı** sözünü «on yedinci yılı, yaşı» yerinde kullanabiliriz. Bu tarz; eski kitaplarda «zikr-i cüz', irâde-i küll» diye ifâde edilirdi.

Burada Recâî-zâde Mahmûd Ekrem Bey'in **Ta'lîm-i edebiyât'**ında «kül-cüz'» ilgisine bağlı mürsel mecâz için verdiği örneğin «umûm-husûs» ilgisinde zikredilmesi lüzûmuna işâret edelim.

2. **Sebebiyet ilgisi:**

Bu ilgi ile de, iki sûretle mürsel mecâz meydâna gelir:

a) **Sebebi söyleyip müsebbibi kasdetmek sûretiyle:**

Ahmed Râsim Bey, Hüseyin Rahmi Bey, yazılarıyla geçinmişlerdi cümlesinde, bu iki muharririn yazıları yüzünden kazandıkları para ile geçindiklerini; **Zeki Fâik, fırçası sâyesinde kendini Akademi'ye kabûl ettirmiştir** cümlesinde, sözü geçen ressamın, fırçasındaki mahâreti yüzünden akademi hocalığını elde ettiğini; **bu dükkân çok kazanıyor** cümlesinde, dükkândaki malın fazla kazanç sağladığını kasdetmemiz gibi. Bunu eski kitaplrda «zikr-i sebeb, irâde-i müsebbib» derlerdi.

b) **Müsebbibi söyleyip sebebi kasdetme sûretiyle:**

Rahmet yağdı sözü ile, rahmete sebeb olan «yağmur»un; **çok kan döküldü** cümlesiyle, bu hâdiseye sebeb olan «adam öldürme»nin; **odanız fazla dumanlı** cümlesiyle de orada fazla sigara içildiğinin kasdedilmesi gibi.

Başka örneklere bakalım:

Bu köyde, Ahmed Ağa'nın ömrü boyunca câmiye uğramadığını söylerlerdi. -Dürdâne Hanım, bu sömestrede iki defa sınıfta bulunmuş.- Hayâtını yollarda tüketti cümlelerinde; «câmiye uğramadığı», «namaz kılmadığı»; «sınıfta bulunmuş», «derste bulunmuş»; «yollarda tüketti», «yolculukta tüketti» yerinde kullanılmıştır. Böylece de müsebbip söylenip ona bağlı sebep kasdedilmek sûretiyle mürsel mecâz yapılmış oluyor. Bu ise, eski kitaplarda «zikr-i müsebbib irâde-i sebeb» diye adlandırıldı.

3. Hülûl ilgisi:

Bu ilgi de iki sûretle mürsel mecâz teşkiline imkân hazırlar:

a) **Hâli söyleyip mahalli kasdetmek sûretiyle:**

Dersten çıktım; bir kahve içecek kadar vakti çok görme. —Yemekten çıktım; biraz dolaşmalıyım. —İşten çıktım; dolmuş beklemeğe başladım cümlelerindeki **ders** kelimesi, «sınıf»; **yemek** kelimesi «lokanta»; **iş** kelimesi «atölye» veyâ «fabrika» mânâlarında kullanılmıştır. Âl-i İmran sûresinde 107 inci âyetin meâli şöyledir: **Yüzleri ağaran kimselere gelince, onlar Allah'ın rahmeti içindedirler.** Burada rahmetle onun yeri olan «cennet» murâd edilmiştir. Böylece hâl söylenip onun yeri kasdedilerek mürsel mecâz yapılmış oluyor. Buna eskiler, «zikr-i hâl, irâde-i mahal» derlerdi.

b) **Mahalli söyleyip hâli kasdetmek sûretiyle:**

Kadeh kelimesiyle «şarâb»ı, **Bayburt**'la «o kasaba ahâlisi»ni, **Vatican**'la «papa»yı, **Backingham**'la «İngiltere kraliçesi»ni, **Çankaya** ile «Türkiye Cumhur Başkanı»nı kasdetmek, bu çeşit mürsel mecâz için örnek teşkil eder. Bu, bir yere âit ismi onun muhtevâsına verme yoludur. Bâzan muhtevânın en temsilci yönü zikredilir. Her ne sûretle olursa olsun, tutulan yol, eski kitaplarda «zikr-i mahal, irâde-i hâl» diye anılırdı.

4. Umûm-Husûs ilgisi:

a) **Umûmî söyleyip husûsu kasdetmek sûretiyle:**

Atını şiddetle döğen bir arabacıya, **hayvana yazıktır, vurma!** derseniz, hayvan sözü ile «at»ı kasdetmiş olursunuz. Berbere, **fazla koku sürme!...** deyip de «kolonya»yı, **demir** sözüyle «silâh»ı kasdetmemiz de aynı şekildedir. **Fâtih Sultân Mehmed Otlukbe-**

li'nde Uzun Hasan'ı yendi cümlesinde **Fâtih** de **Uzun Hasan** da başında bulundukları ordu yerinde kullanılmıştır. Bunlar umûmu söyleyip husûsu kasdetme yoluyla yapılan mürsel mecâz için örnektir. Eski kitaplarda bu tarz, «zikr-i âm, irade-i hâs» diye ifâde edilirdi.

b) **Husûsu söyleyip umûmu kasdetmek sûretiyle:**

Bu akşam çorbayı bizde içelim cümlesinde «çorba»; **ekmeğimi yer yemez gelirim** cümlesinde «ekmek»; **lokmayı berâber edelim** cümlesinde «lokma» kelimeleriyle **yemek**'in kasdedilmesi, bu çeşit mürsel mecâza örnek olur. Yahut, **dünkü maçta, Edebiyat Fakültesi talebesi, Ziraat Fakültesi talebesini yendi** dersek talebenin bütününü söylememize rağmen, maça katılan kısmını kasdetmiş oluruz. Bunlar aynı yolla yapılan mürsel mecâz örnekleridir.

Cinsi söyleyip nev'i kasdetme de buraya girer. **Gül mevsimi**nin «çiçek mevsimi», **tavukların** «küme hayvanları» yerinde kullanılması gibi.

Eski kitaplarda bu yolla mürsel mecâz yapma; «zikr-i hâs; irâde-i âm» adıyla anılırdı.

5. **Masdariyet ilgisi:**

Gerçek mânânın mecâzî mânâya «südur» yeri olması, bu ilgiyi meydâna getirir. Birçok kitaplarda bu husûs, mazhariyetle karıştırılmıştır. Hacı İbrâhim Efendi, masdariyeti îzâh ederken, **birçok adam onun eline bakıyor** cümlesini örnek veriyor. Burada el, «ni'met, atâ, ihsan» yerinde kullanılmıştır; çünkü bunlar, «el»den südûr eder. **Eli var** tâbirinin «dahli var, iştirâki var» yerinde kullanılması da böyledir. Nitekim, **bu işte onun eli var** deriz.

6. **Mazhariyet ilgisi:**

Gerçek mânânın mecâzî mânâya «zuhur» yeri olması, bu ilgiyi meydâna getirir; yine el kelimesinin «güç, kudret, kuvvet» yerinde kullanılması gibi. Nitekim **bu dîvânın şerhi, ancak Haydar'ın elinden gelir** deriz; böylece de, bu iş için gerekecek kuvvet ve kudret eserinin onun elinden zuhûr edeceğini kasdtmiş oluruz.

7. Lâzimiyet-melzûmiyet ilgili:

Bu ilginin iki yolu vardır:

a) **Lâzım söyleyip melzûmu kasdetmek,**

b) **Melzûmu söyleyip lâzımı kasdetmek.**

Önce ilkini îzâh edelim: Bir fukara bir zengine **beni sevindir** dese, lâzımı söyleyip «melzûmu» kasdetmiş olur. Zirâ bu söz, mecaz yoluyla, «sadaka isteme»nin yerini tutacaktır. Fukarânın sevindirilmesi de, kendisine sadaka verilmesine bağlıdır.

Diğer yandan **Hoca sınıfa girdi** cümlesiyle «ders vermeğe başladı» fikrini kasdetmek de, «melzûmu» söyleyip lâzım kasdetmek yoluyla mürsel mecaz vardır.

8. Kevniyet ilgisi:

Birşey'i eski hâlinin adıyla anmak, bu ilgiyi meydâna getirir. Ahmed Bîcan iyi bir çocuktur cümlesiyle kırk yaşına yaklaşmış bir zâttan söz edilirse, kevniyet ilgisiyle mürsel mecaz yapılmış olur. Halbuki, o, eskiden çocuktu; şimdi yetişkin bir insandır.

9. Evveliyet ilgisi:

Bir şeyi sonradan alacağı hâlin adıyla anmak, bu ilgiyi meydâna getirir. Annesine nâz etmek için ağlayan beş yaşındaki bir kız çocuğuna, **sus! çok ayıb! koskocaman gelinlik kız ağlar mı?** dersek, bu ilgiyle mürsel mecaz yapmış oluruz. Zîrâ muhâtabımız, ancak 12-13 yıl sonra gelinlik kız olabilecektir.

10. Âliyet ilgisi:

Bu, hakîkî mânânın mecâzî mânâya âlet olması ilgisidir. **Göz** kelimesiyle «bakış»ı, **dil** kelimesiyle «lugat»ı, **kalem** kelimesiyle «yazı«yı, **fırça** kelimesiyle «resm»i kasdetmek gibi.

Not. — Şahsa âit bir vasfın, o şahıs tarafından kullanılan âlete verilmesi fransız müellifleri tarafından âliyet ilgisi taşıyan mürsel mecaz sayılmış; bu san'atdan métonyme de l'instrument diye söz edilmiştir. «Kabiliyetli bir muharrir» yerine **bir büyük kalem**, «şaheserler veren ressam» yerine **bilen bir fırça** denilmesi gibi. Türkçede bu mecâzı «hazf ilgisi»ne bağlayabiliriz.

11. Hazf ilgisi:

Hazf; çıkarma, kaldırma, yok etme demektir. Hazla uğramış sözlere de, mahzûf (élliptique) söz adı verilir. Bu, maksada tahsîs edilmiş sözün kaldırılmasından doğan bir mecâz yoludur.

— Bu yıl, burada çok arbede oldu mu?

— Fakülte'den sor!

Bu örnekte **Fakülte** sözü ile, Fakülte'de bulunanlar kasdedilmiştir. Fakat ifâdede «bulunanlar» sözü yer almıyor; hazfedilmiştir.

Çayı getir sözü ile içinde çay bulunan bardağın; **ateşi götür** sözü ile içinde ateş bulunan mangalın, **çiçeğe su koy** sözüyle içinde çiçek bulunan saksının; **yemeği kaldır** sözüyle, içinde yemek bulunan tepsinin kasdedilmesi ve **semâveri yak** sözü ile semâver içinde bulunan «kömür»ün, **tarlayı biç** sözüyle tarlada bulunan yoncanın **meclis toplandı** sözüyle «âzâ»ların kasdedilmesi, hülûl yerine hazf ilgisiyle kurulan mürsel mecâzlardır.

12. İsnâd ilgisi:

Bir fiili, fâilinden başkasına isnad etmektir. **Beşinci Sultan Murad bir tek mimârî eseri yapmıştır** cümlesinde görüldüğü gibi. Mimârî eserini yapan amele olduğu hâlde; fiil, yaptırana isnâd olunmuştur.

Dördüncü Bölüm

Birinci Altbölüm

KİNÂYE (=ALLUSİON)

Kinâye; lûgat kitaplarına göre, «sarâhatten kaçmak, tasrihi bırakmak, gizlemek» mânâlarına gelir. Edebiyâtta, gerçek mânâyı düşünmeye engel olacak bir karîne bulunmamak şartıyla, bir sözü gerçek mânâsına da gelebilmek üzre, onun dışında kullanmak sanatıdır. Bu hâl, **Tercemeti't-Telhîs ve'l Mutavvel**'de gerçek mânânın kasdi «câ'iz» fakat «vâcip değildir» sözleriyle ifâde edilmiştir. Halk ifâdelerinde bu san'atın zengin örnekleri vardır. Meselâ **gözü açık** sözü; bir kimsenin hem gözünün kapalı olmadığına, hem de «dikkatli, fırsatları kollayıp bunlardan faydalanmasını bilir, zararın geleceği yeri sezer, etrâfın şartlarına göre hemen davranışını ayarlar» vasıfta olduğunu anlatır. İşte bu tâbirle tırnak işaretleri içine alınan mânâların kaşdedilmesinde kinâye vardır. Aynı şekilde **falanın eli uzundur** cümlesi, hem hakikaten, o şahsa âit elin, yapı bakımından «uzun» oluşuna, hem de o şahsın **hırsızlığı**na delâlet edebilir. Bu sözün, ikinci mânâ kasdedilerek kullanılması da kinâyedir. **Dünyâya Hâtemi Tay gibi eli açık adam gelmemiştir** cümlesi ile «Hâtemi Tay»ın «cömertlik»teki eşsizliğini kasdetmemiz, yine kinâyedir. **İçinizden, en yürekli olan gelsin**

cümlesinden «yürekli» sözünü «cesâret sâhibi» mânâsında kullanmamız, başka bir kinâye örneğidir, **Hüseyin Ağa, bu köyde dişli adamdır** cümlesi ile o şahsın «nüfûz sâhibi» olduğunu kasdetmemizde yine kinâye vardır.

Bu san'atı, mânâsı dinleyicinin veyâ okuyucunun zihninde teşekkül edecek bir «tezâd» sayanlar da olmuştur. Onlara göre kinâye ile tezâd arasındaki ilgi, teşbîh ile istiâre arasındaki ilginin aynıdır.

1 — Kinâyenin Öğeleri (= Erkânı):

Kinâyenin öğeleri (= Erkânı) ikidir:

(Bu husûsta uygun yeni terimler konulmadığı için eskilerini kullanacağız.

a) Meknî-i bih,

b) Meknî-i anh.

Kinâyenin lafzı, «meknî-i bih»i; mânâsı da «meknî-i anh»ı teşkil eder. **Alnı açık** tâbirinin lafzı, meknî-i bih, «utanılacak hallerden uzak» mânâsı da meknî-i anh'tır.

2 — Kinâyenin Çeşitleri:

Kinâye, iki esâsa göre sınıflandırılır:

a) Mânâya göre kinâye çeşitleri

b) Kasda göre kinâye çeşitleri.

Birincisi:

Kinâye, mânânın ilgisi, çıkışı, kullanılışı yönlerinden altıya ayrılır:

a) **Oğücü kinâyeler:**

Bunlarda mânâ öğmeye yönelmiştir: **Ahmed, bu işten yüzü ak olarak çıktı** cümlesinde **yüzü ak** tâbirinin, «utandırıcı bir vaziyete düşmeden» mânâsına gelmesi gibi.

b) **Kabalığı hafifletici, çirkini güzel gösterici kinâyeler:**

«Ayak yolu, kadem-hâne» sözlerinin, vücûda âit fenâ ifrâzâtın def'edileceği yer mânâsında kullanılması gibi.

c) **Ayıplayıcı kinâyeler:**

Hacı Ali Efendi'nin el yumruktur cümlesindeki «eli yumruk» sözünün «cimri» mânâsına gelmesi gibi.

ç) **Çok vâsıtalı kinâyeler:**

Bu çeşit kinâyelere «telvîh» de denir; mânâ dolaşık yollardan elde edilir. **Bu karlı günde Selâhaddin Olcay, arabasının kapağını akşama kadar açık tuttu** cümlesinin, «Selâhaddin Olcay, her isteyeni arabasına aldı», onun arabasına «çok yolcu bindi», binâenaleyh «bu zât, iyiliği seven bir insan» mânâlarına gelmesi «telvîh» yoluyladır.

d) **Az vâsıtalı kinâyeler:**

Bir yandan gizliliği fazla, diğer yandan vâsıtası az olan bu çeşit kinâyelere «remiz» denir. **Pâk-dâmen** sözünün iffetli, **burnu büyük** sözünün kibirli, **tuttuğunu koparır** sözünün her teşebbüsünde başarı sağlar mânâlarına gelmesi gibi.

e) **Az vâsıtalı gizlilikten uzak kinâyeler:**

Bir kinâyede unsurlar arasında az vâsıta bulunur, gizlilik de olmazsa, ona «imâ» veyâ «işâret» denir. **Salât, Orhan Okay'ın evindedir** cümlesinin «Orhan Okay'ın çok namaz kılan bir şahıs oluşuna; **mertlik, Bayburt'ta kalmıştır** cümlesinin, «bayburtlular'ın son derece mert» oluşlarına delâleti gibi.

İkincisi:

Kinâye, kasdedilen mânâya göre de dörde ayrılır.

a) **Müfred kinâyeler:**

Bir kinâyede yalnız zât olan mevsûf (=nitelenen) kasdedilirse, buna «müfred kinâye» denir. **Haset yeri** sözü ile «kalb»in kasdedilmesi gibi, Zîrâ burada mekn-i anha âit tek mânâ kasdedilmiştir.

b) **Mürekkeb kinâyeler:**

Bu çeşit kinâyeler, meknî-i anha tahsîs edilen birçok mânâyı birden taşırlar. Bir mevsûf (= nitelenen) tasavvurunda birçok mânâyı taşıyan sıfatlar bulunur. **Çölde yürür, dört ayaklı, hörgüçlü, yük taşır, hamur yer** deyip de «deve»yi kasdetmemiz gibi.

Mekni-i anhı sıfat olan kinâyeler:

c) **Açık = Vâzıh kinâyeler:**

Meknî-i anh sayılan sıfata intikalin kolay olduğu kinâyetlere

«vâzıh» veyâ «karîb = yakın kinâye» denir. **Ali'nin gömleğinin yaka ölçüsü büyüktür** sözü ile, o şahsın «kalın enseli» olduğuna intikal etmemiz gibi.

ç) **Gizli (= hafî) kinâyeler:**

Meknî-i anha, dinleyen veyâ okuyanının güç intikāl edebildiği kinâyelere «gizli = hafî» veyâ «uzak = ba'îd kinâye» adı verilir. **Hekim-başı âilesinin kapısı açıktır** sözünden, o âilenin ziyâretçilerinin çokluğuna, buradan da âile reîsinin ikrâmı seven bir zât olduğuna intikālimiz gibi.

d) **Niteleyenin (= sıfatın) nitelenene (= mevsûfa) isnâd edildiği kinâyeler:**

Bu nisbet olumlu (=îcâbî) veyâ olumsuz (= selbî) hâlde bulunabilir. **Turgut'a hatâsını söyleyince yüzü kıpkırmızı oldu** cümlesinde «yüzü kızarma»nın «utanma»ya delâleti gibi.

3 — Kinâyenin Ehemmiyeti:

Birşeyi açık söylemenin uygun düşmeyeceği yerde baş vurulacak ifâde yolu kinâyedir. Hicap, zerâfet, edep, dinleyen veyâ okuyan üzerinde uyanması istenmeyen te'sîr; kinâyeden faydalanmaya yol açar. **Bir takım yollarla kazanılmış servet** sözü, «hîleler, nüfûz sû-i istimâli, ihtikâr ve hırsızlıklarla kazanılmış servet» sözüne nisbetle edebe daha uygundur.

Âmiyâne kinâyelerden, avâma has söz atma yollarından, argo tâbirlerinden sakınmanın lüzûmu da hâtırdan çıkarılmamalıdır.

İkinci Altbölüm

TA'RÎZ (=INSİNUATİON)

Kinâye ile çok yakından ilgili ifâde yollarından biri de târîzdir. Buna «arz» da denir. Kelime, lugat mânâsı husûsî tasarrufa uğratılarak edebiyât terimi olmuştur. Gerçek medlûlü, «yanlamak, yandan çarpmak» demektir. «Askerin cephede sahte hücûmu ile düşmanı aldatması» da bu kelime ile ifâde olunmuştur. Edebiyâtta ifâdeyi zarîf bir tarzda, mehâretle medlûlünden başka bir yöne çevirmeğe «ta'rîz» denir.

Yanında çalıştırdığı kimselere zulmeden bir kimseye, **insân, başkalarına eziyet çektirmez** deyip de, onun bu muâmelesiyle insanlıktan uzaklaştığını kasdetmemiz, bu kabildendir.

Pinti bir kimseye, **ne kadar cömert davranıyorsunuz?** dememizde târîz vardır.

Bir yazıya bir ayda cevap vermeyen bir sekreterden **falan bey çok gayretlidir, masasında kâğıt beklemek** diye bahsetmemiz, ayrı bir târiz örneğidir.

Aynı iş için üç ayrı yerden ücret alan bir kişi ile sohbet ederken:

Para ma'bûd ve bankalar ma'bed

mısrâını okumak sûretiyle onun paraya taptığını işrâb etmemiz yine târîz örneğidir.

Kaba söz söyleyen bir kimseye:

Edîb olur kişi sermâye-i hayâsı kadar

mısrâını okumamız; anlayışsız bir adamın,

Kâbil-i irşâd olur insân olan

mısrâının îrâdına vesîle olması; birer ta'riz örneğidir. Ettiği iyiliklerle öğünen bir şahsa, «nâ-merd» yerine:

Merd olan hîç kerem etmekle tefâhür mü eder

dememiz; giyindiği elbiseler, takındığı nişânlarla göz kamaştırmak isteyen bir kimseye de, târîz yoluyla:

Hâtırından çıkmasın dünyâya üryân geldiğin

denilebilir.

Nef'î'nin, kendisine «kâfir» diyen Şeyhülislâm'a şu kıt'a ile cevâbı, çok zarîf bir târîz örneğidir:

Bize kâfir demiş Müftî Efendi
Tutalım ben ona diyem müselmân
Varıldıkda yarın rûz-i cezâya
İkimiz de çıkarız anda yalan

Ta'rîz lafız yoluyla değil, mefhûm yoluyla bir istek nüktesi taşır; yâni târizi hâvi bir ibârede -gerek hakikî gerek mecâzi- istekle ilgili bir lafız bulunmaz; bu nükte, doğrudan doğruya mefhûmdadır salâhiyetli bir kimseye, ;**Ramazan geldi, bu yıl piyasa-**

da yağ da yok deyip de, bu sözün altında, o zâttan yağ te'min etmesini istemek gibi.

Bir genç kızın, babasına, **Kış geldi, mantom da yok** deyip de, bu sözle kendisine manto alınmasını istemesi kabîlinden.

Halk arasında ta'riz; taş atmak, taş yuvarlamak tâbirleri ile karşılanır. Bu sözlere uyacak nitelikteki ta'rizler makbûl değildir. Târizin mûteber sayılması, ihtivâ ettiği zerâfete bağlıdır.

Bu edebî san'at, hiç bir kabalığa düşmeden, insana içini ferahlatacak söz söyleme fırsatını verir. Türk edebiyâtında asıl kaynağı söylemeyip de «felek»den, «tâlih»ten şikâyet yoluyla vücûda getirilen ta'rîz örnekleri çoktur.

Bu san'at yalnız serzeniş için değil, küçültme için de kullanılır. Abdülhak Hâmid'in **Eşber** adlı tiyatro eserinde Eşber ile İskender arasındaki konuşma, serzeniş; Şinâsî'nin **Eşek** ile **Tilki** hikâyesi de tezyif (= küçültme) için örnektir.

Kinâyeye bağlı ta'rizler kadar, mecâz, telmîh, tevriye gibi ifâde tarzı gösteren ta'rizler de vardır. Korkak bir adamdan **arslan** diye bahsetmemiz, mürekkep mecâz yoluyla yapılan bir târizdir. Telmihli târizler, çok zaman ata sözleri, halk tâbirleriyle yapılır.

Nef'î'nin:

Bana Tâhir Efendi kelb demiş
İltifâtı bu sözde zâhirdir
Mâliki mezhebim benim zirâ
İtikâdımca kelb Tâhirdir

nazmının son mısrâında «Tâhir» iki mânâya gelecek şekilde kullanılmıştır. Bu yüzden, sözü geçen kelime, tevriyeli ta'rize örnek teşkil eder.

Ta'rîz, kinâyeden daha gizli olur. Çünkü kinâyenin delâleti lafızla, ta'rizin delâleti mefhûmladır. Kinâye müfred lafızla yapılabildiği hâlde ta'riz ancak mürekkeb lafızlarla yapılabilir.

ÜÇÜNCÜ KİTAP

BEDİ'

Umûmî Bilgiler

Belâgatı meydâna getiren ilimlerden biri de bedi'dir. Kelime, bed' kökünden gelmiştir. **El-bedi'** «yaratan» demektir. **Ci'te biemrin bedi** cümlesi bundan önce örneği bulunmayan bir şey'i yarattı manâsınadır[1] Bedi' kelimesine «icâd eden» ma'nâsı da verilmiştir. Bu söz, yalnız müteaddî değil, lâzım çatılı olarak da karşımıza çıkar[2].

Ebde'a «ihtirâ etti» mâ'nâsınadır; mecâzen «hüccetin zayıf olması»na delâlet eder[3]. Bu kelime, şâir hakında kullanıldığı taktirde «olmayan bir şey'i getirir» ma'nâsını ifade eder. Lugat kitapları, «bir işte ilk olma» ma'nâsı üzerine israr etmişlerdir. Getirilen tanıklar (şevâhid) arasında **Kur'an'dan** âyetler de vardır: **Kul mâ kuntü bid'an min er-rusuli** (de ki, gönderilenlerin ilki değilim). Fîruzâbâdi, «birşey'in son haddi»ne de bedi' denildiğini kaydetmiştir[4]. Allah'a, **bedi'ü's-semâvâtı ve'l-ardi** denilmesi, onun, «her şeyden önce ilk yaratıcı» olmasındandır. Bedi' kelimesinin lûgat kitaplarındaki diğer **mânâları** da, «muhdes» ve «acîb»dir ki, bunlardan ikincisi, yaratılanın «hayret» uyandıracak bir mâhiyet taşımasıyla ilgilidir. Herhâlde, bedi', tâze ve lâtif şeylerin vasfıdır.

Belâgat ıstılahı olarak bedi', hâlin muktezâsına uyan, delâlette vuzûhu hâiz kelâmın güzelleştirme yollarına âit bilgiler mecmûası diye tarif edilebilir. Buradaki güzelleştirme yolları, mevzû

[1] Murtezâ ez-Zebîdî, **a.e.**; V, s. 270
[2] El-Cevherî, **Sıhah**, C. III, s. 1183
[3] Zemahşerî, **Esâsü'l-belâra**, Kahire, 1960, s. 36
[4] **Kâmusû'l-muhit**, Mustafa el-Bâbî el-Halebî Matbaası, ikinci baskı, 1371-1952 Cüz' III.

ile ilgili kitaplarda **vücûh-ı tahsîn** terkibiyle ifâde edilmiştir. Vücûh-ı tahsîne âit bilgi küllî kaidelerden çıkartılacak cüz'lere âit bir bilgi değildir; tasavvurî idrâktir. Bedi' ilmi ile, ancak araza âit güzelliklerin mefhumları, kısımları ve hazırlanmaları bilinir. Sözü geçen ilim, bu husûsiyetleriyle de, terkiplerin ifâde ile ilgili hassalarına tahsis edilen me'âniden ve delâletle ilgili hassalarına tahsîs edilen beyândan ayrılır.[5]

Bu ilimden bahsederken, sözün araza âit güzellik ile süslenmesi üzerinde başkaları da durmuştur[6]. Taşköprizâde, asıl zâtî hüsnün lazım olduğunu, bunun için de me'âni ve beyânın yeteceğini bildirdikten sonra; buna rağmen ulemâ tarafından «araz»ın da «şânına ri'âyet» edilmiş olduğunu ileri sürer.

Belâgat kitaplarında «vücûh-ı tahsîn» diye adlandırılan hassa; «söz»e, dinleyici veyâ okuyucu yönünden iki mühim vasıf kazandırır; Kulağa hoş gelmek, rûha «safâ» vermek. Bunların her ikisi de sözün düzeni, unsurları arasındaki bağlılık ve akışla yakından ilgilidir.

Bedi' kelimesi, yukarıda izâh edilen ilmin ismi olduğu kadar, bu ilmin şümûlüne giren san'atların da vasfıdır.

Araplar arasında ilk def'a bu ilmin İbn al-Mu'tez tarafından tedvîn edildiği bildiriliyor. Araplar, türlü edebî san'atları ihtivâ eden şiirlere «bedîiyye» demişlerdir.

Tanzimata gelinceye kadar Osmanlı şiirinde de, bilhassa, lafza âit san'atlarda, arapları aşma gayretleriyle olacak, her çeşit imkan yoklanmıştır.

Bedîî san'atlar, mânâ ve lafızla ilgili oluşlarına göre ikiye ayrılır. Maamâfih bunların hepsi arasında kesin bir sınır yoktur; zîrâ bâzıları mânâ san'atı oldukları kadar lâfza âit güzellikleri de taşırlar. Buna karşılık bâzı lafız san'atlarında da mânevî güzellikler göze çarpar. Bir san'at esâsda hangi dala giriyorsa, onu orada mütâlaa etmek lâzımdır.

Bu san'atları daha umûmî başlıklar altında toplayanlar vardır. Onlar da şu sırayı ta'kîb eder: Cem'iyyet, tensîk, ircâ, tezkâr, tecâhül-i ârif, mubâlâgat, istidrâk, telvihât, ta'lîl...

Cinâs, reddü'l-acz ale's-sadr, seci, müvâzene, lüzûm-ı mâ-lâ yelzem, iştikak, tarsi'... ise lâfız san'atlarından sayılmıştır.

[5] **El-mu'avvel fi-tercemeti't-ı Talhis ve'l-Mutavvel**, s. 152

[6] Taşköpri-zâde, **Mevzu'atül-'ulum** s. 231

Bedîî san'atların mülhâkatı arasında mütâlaa edilen başka hünerlerle de karşılaşılır: Mülemma', lûgaz, târih.

Vezin değişikliği, metinin tamâmen noktasız, bir naktalı bir noktasız, tamâmen muttasıl veyâ tamâmen munfasıl harflerden meydâna gelmesi bedi' içine giren muahhar san'atlardan sayılmış, bunlara mütelev'in, mevsûl, mukatta', hazf, mühmel, mu'cem, rektâ, hayfâ, tashîf gibi çeşitli adlar verilmiştir. Bu hünerlerin, artık «latîfe»ye vesîle olmaktan başka değerleri yoktur.

Bedîin çerçevesine giren edebiyat san'atları, iki kısımda toplanır: Manâ ile ilgili san'atlar, lafızla ilgili san'atlar. Bunlar da, kendi içlerinde, gösterdikleri değişikliklere göre ayrı adla anılırlar.

Birinci Bölüm

MÂNÂ İLE İLGİLİ SAN'ATLAR

Mânâ ile ilgili san'atları; düşünceye, tahayyüle, ihtiraslara, bilgiye, yapıya bağlı san'atlar olmak üzere beş altbölümde inceleyeceğiz. Bunlar arasında belâgat kitaplarının sınıflandırılmasına uyularak husûsî başlıklarla îzâh edilmiş olanlar da vardır. Ancak bunlara dâir izâhat, birer atıf mâhiyeti taşıyacaktır.

Birinci Altbölüm

DÜŞÜNCEYE BAĞLI SAN'ATLAR

Bu başlık altında birinci ve ikinci derecede zekâya bağlı san'atlarla tahayyüle bağlı san'atlar yer alacaktır.

Birinci Yazı

Birinci Derecede Zekâya Bağlı San'atlar

Tezad, benzetme, kinâye, çeşitli telvihler, mesel irsali, terdid, ârifâne tecâhül, irhâ-yı inân, mukadder su'âle cevab, mezheb-i kelâmî birinci derecede zekâya bağlı olan san'atları meydâna getirir.

Bunlardan benzetme, kinâye, mesel insali, kitâbın beyânla ilgili bölümünde anlatılmış, ayrıca mesel irsâlinin bilgiyle ilgili san'atlar içindeki yerine işâret edilmiştir. Terdid, usûl bakımından kesintili san'at manzarası arzettiğinden o başlık altında îzâh edilecektir.

Geriye kalanları sıra ile gözden geçirelim.

I — TEZÂD (=ANTITÈSE)

Bu san'ata; tezad, tıbâk, tatbîk, mutabakat, tekâfû adları verilmiştir. Bu kelimelerden birincisi zıtlığı, onu tâkibeden üçü uygunluğu, sonuncusu da küfüv olmayı ifâde eder.

Tezad, aralarındaki bir ilgiden dolayı, birbirine muhâlif iki mânâyı bir ifâdede toplamaktır.

Çeşmin ki amâ-yı nûr-manzar,
Sönsün ki bu hâle bî-haberdir
Abdülhak Hâmid

nazım parçasında amâ ile nûr-manzar birbirine muhâlif iki unsurdur.

Aynı hâli,

Ne hıdmet eylecekdir o zinde-i bî-cân
Cenâb Şehabeddin

mısrâında da görüyoruz: **Zinde ve bî-cân** iki zıt tasavvurdur.

Buna bir de mensûr örnek verelim:

Kederimin artması için sevinmek isterim.
Abdülhak Hâmid

Keder'le **sevinmek** şaşırtıcı şekilde bir araya gelmiştir.

Bir fikir zıddıyla veyâ mukabiliyle daha kuvvetle anlatılır: Bu yüzden tezâd veyâ tıbâkın anlatma san'atları içinde husûsî bir yeri vardır.

Teşkîli. — Kavramların (= mefhûmların) karşılaştırılmasına dayanan bu san'at dört yolla yapılır:

Birincisi: İsim soyundan kelimeleri birbiriyle karşılaştırmak sûretiyle. Âkif Paşa'nın: **Duhter ammâ hükmü merdâne ve sûretde âb ammâ mânâda âteş-i ser-keşden nişâne** ibâresindeki **duhter-merdâne** ve **âb-âteş** sözlerindeki karşılaştırılma bu çeşittendir. Kezâ, Abdülhak Hâmid'in **tıfl-ı ekber** terkîbinde aynı karşılaştırmayı görüyoruz. Nergisi'nin şu ibâresine bakalım: **Bu esnâda hengâm-ı karîb olup karîb ü ba'îd ahrâr ü abîd ârzû-yi lebs-i cedîd ile müheyyâ-sâzî-i esbâb-ı sürûra tertîb-i edevât sa'yi ekîd üzre iken ol eyyâm-ı mübâreke bize nisbet musîbet ve seher-geh-i iyd-i ferah-likâ şâm-ı şitâ zulmet-pâş-ı kasâvet**... cümle parçasında **kârîb-ba'îd, ahrâr-abîd, mübârek-musîbet, ferah-kasâvet** lafızları arasındaki karşılaştırma da, bu yolladır.

İkincisi: Fiil veyâ fiilimsileri birbiriyle karşılaştırmak sûretiyle.

Nâmık Kemâl'in:

Esîr-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretden

mısrâında fiilin fiille karşılaştırıldığını görüyoruz.

Fâzıl'ın:

Cihânın yüzünü güldürmüş iken lutf u ihsânın
Adûlar kahkaha eyler gürûh-ı dûstân ağlar

beytinde, hem **güldürmüş** iken bağ fiili ile **ağlar** fiilinin, hem de **kahkaha eyler** fiili ile **ağlar** fiilinin karşılaştırıldığını görüyoruz.

Bir örnek daha verelim:

Mâhir Baba'nın,

Kanı ol gül gülerek geldiği demler şimdi
Ağlarım hâtıra geldikçe gülüşdüklerimiz

beytinde de bir yandan **gülerek** bağ fiili ile **ağlarım** fiilinin, fiilinin, diğer yandan da aynı fiille isim gibi kullanılan **gülüşdüklerimiz** sıfat fiilinin (= sıla sigasının) karşılaştırıldığını görüyoruz.

Üçüncüsü: Ekleri veyâ edatları karşılaştırma sûretiyle, **bî-savt u bâ-kelâmdır** terkîbindeki **bî- ve bâ-** edatları, böyle kullanılmıştır. (Bu örneği Diyarbekirli Saîd Paşa veriyor.)

Dördüncüsü: Ek veyâ edâtı bulunan bir kelimeyi, isim soyundan bir kelime ile karşılaştırma sûretiyle. Ahmed Cevdet Paşa'nın:

Bi-vücûdum çün nigâh ammâ yerim var dîdede
Sâye-i baht-ı siyâh altında buldum re'feti

beytinde **vücû**da katılan **bi-** ile **yerim** kelimesinin karşılaştırılması gibi.

Tezat san'atı; mukâbele ile birlikte mütâlea edilir. Bu san'atta zıt tasavvurlar, mukâbelede karşılıklı tasavvurlar ele alınır. Ancak ikincisinde -çok zamân- önce birbiriyle ilgili unsurlara, sonra da karşılıklarına yer verilir. Bâzân mütaaddid karşılaştırmaların sıralandığı da vâkidir. Nitekim:

Dilde sefâ-yı aşkın dîde gamınla pür-nem
Bir evde ayş ü şâdî bir evde ye's ü mâtem

beytinin ilk mısra'ında önce **safa-yı aşk,** sonra karşılığı olan **gam,** ikinci mısra'ında önce **ayş ü şâdî,** sonra karşılığı olan **ye's ü mâtem** söylenmiştir.

Ayrıca mukabele, mutlaka zıdd olan unsurların karşılaştırılmasını gerektirmez; iki zıt tasavvurun dışında kalan karşılaştırmalar da buraya girer. Örnek olarak şu beyte göz atalım:

Beni lerzende eden mevsim-i sermâ-yı firâk
Âhare fasl-ı rebi' vü dem-i nev-rûz oldu

mevsim-i sermâ'nın, ya'nî «kış»ın zıddı **sayf** ya'nî «yaz» olduğu hâlde; karşılaştırma unsuru olarak **fasl-ı rebî** ya'nî «bahar» zikr edilmiştir.

Demek ki, mukabelede zıdd ile münâsebeti olan bir tasavvur da, ifâdede birleştirme unsuru olarak yer alabiliyor. Nitekim yukarıdaki örnekte **sayfa** yakın bir ilgisi bulunan **fasl-ı rebi'** yer almıştır.

Bahsin başında, tezat, san'atına verilen adlar arasında «tıbak» kelimesinin de bulunduğunu bildirmiştik. Hakîkatte «tıbak», tezâdı da içine alan bütün karşılaştırmaların adıdır; karşılaştırmaya uğrayan mânâlar hakîki veyâ îtibârî olabilir.

Karşılaştırma çeşitleri. — Karşılaştırma dört çeşittir. Bunlar şöyleçe sıralanır:

1 — İcâb ve selb karşılaştırılması:

Haber kipinden olumlu-olumsuz fiillerle dilek (= inşâ) kipinden emir-nehyin karşılaştırılmasıdır. İcab ve selb mânâsını taşıyan her çeşit söz arasındaki tekâbül buraya girer.

a) Bunlardan olumlu fiillerle emir ve diğer îcâbî mânâlı kelimeler etrâfında toplananlar, «îcab tıbâkı» adını alır. Ahmed Cevdet Paşa'nın:

Eden vuslat deminde fikr-i hicrân ağlasun gülsün
Dökenler eşk-i şâdî böyle her an ağlasın gülsün

beytinde ağlasun-gülsün kelimeleri böyle karşılaştırılmıştır.

Aynı şekilde Bâkî'nin:

Güller safâda hurrem ü handân şâd-mân
Bülbül belâda bencileyin zâr ü bî-karâr

beytinde safâ-belâ, hande-zârî iycab mânâsını taşıdıkları için birer iycab tıbâkı örneğidir.

b) Olumsuz fiiller, nahiyler ve selb mânâsı taşıyan diğer kelimeler arasındaki karşılaştırmalar da, «selb tıbâkı» adını alır. Bâzı bölgelerin halk an'anesinde küçük çocukların ağızlarına tatlı bir

şey koyacak büyüklerin, **aç ağzını, yum gözünü** tekerlemesiyle yavruları sevindirmeye başladığı görülür. **Aç-yum** kelimeleri arasındaki karşılaştırma bu çeşittendir.

c) Olumlu-olumsuz karşılaştırması.

Nâbî'nin

O şûh âyinede aksiyle eyler gûft-ü-gû Nâbî
Bilen söyler nikât-ı râz-ı hüsnü bilmeyen söyler

beytinde bilen-bilmeyen arasında böyle bir karşılaştırma vardır.

2 — Tezad karşılaştırması:

İki zıt fikri bir araya getirmek sûretiyle yapılan karşılaştırmadır.

Tevfik Fikret'in:

Ey bin kocadan arta kalan bîve-i bâkir

mısrâ'ında **bive** ve **bâkir** kelimeleri, bu sûretle karşılaştırılmıştır.

Başka bir örnek verelim. Abdülhak Hâmid'in:

Kıl giryeler ey şebâb-ı mesrûr;
İn yerlere ey bahâr-ı mağrûr;

mısrâlarındaki **giryeler-mesrûr;**

Öldün yaşarım senin için ben
Ölmüş gibiyim fakat içimden;

mısrâlarındaki **öldün-yaşarım, yaşarım- ölmüş;**

İndikçe ben, i'tilâ eder o

mısrâındaki **indikçe i'tilâ eder:**

Nâlemde sükût olup mükerrer
Behtimde figan bulur tekerrür.

mısrâlarındaki **nâle-sükût:**

Sibyândaki ağlamak sevinçtir.

mısrâındaki **ağlamak-sevinç:**

Senden kılalı müfârakat ben,
Vaslında tahassürüm bir oldu.

mısrâlarındaki **müfârakat-vasl:**

Yâ Rab ne siyâhdır bu hurşid...

mısrâındaki **siyâh-hurşid:**

Firkat mı bu ayrılık?... Ne firkat!
Biz sizde bugün visâl bulduk.

mısrâlarındaki **firkat-visâl** kelimeleri, bu yolla karşılaştırılmıştır.

3 — Tezâyüf karşılaştırılması:

Birinin idrâki, diğerinin anlaşılmasına bağlı iki mânânın karşılaştırılmasıdır. Baba-oğul, ağırlık-hafiflik, uzunluk-kısalık, külcüz..., gibi. İbni Kemâl'e âit aşağıdaki mısrâlarda bu husûsla ilgili bâzı örnekler görüyoruz:

Az zaman içre çok iş itmiş idi
Sâylesi olmuş idi âlem-gîr
Şems-i asr idi asrda şemsin
Zıllı **memdûd olur zamânı kasîr**

bu parçada aynı mısrâda bulunan altı çizili kelimeler; tezâyüf yoluyla karşılaştırılmıştır.

4 — Adem ve meleke karşılaşması:

Vücûtla muttasıf olan bir mânânın aksiyle karşılaştırılmasıdır. İlm-cehl, nûr-zulmet, basar-amâ gibi...

İtibârî karşılaşma:

Kendilerine, tahayyülün zıtlık izâfe ettiği iki mânâ arasındaki tekâbül; buraya girer. Renkler ve yiyecekler arasında vehme dayanan zıtlıklar; bu husûsta birçok örnekle karşılaşmamıza yol açarlar.

Nâmık Kemâl'e âit olan şu parçaya dikkat edelim:

Güneş ya tulû ya gurûb edip de sabâ temevvüce başladığı gibi bulutlar pârelenir. Kimi kararır yeni açılmış gül gibi (kırmızı) olur. Kimi (yeşillenir) yaprak şekli bağlar. Kimi ağarır zambak gibi açık açık salınmağa başlar. Kimi (morarır) sünbül gibi kandil kandil öteye beriye dağılır... Bu parçada parantez içine alınan kelimeler, renklerle ilgili tekâbülün örnekleridir. Fuzûlî'ye âit şu beyitte de, lezzetle ilgili mânâdan gelen itibârî tezâdın örneğini görüyoruz:

Acıtdı beni acı sözün tünd nigâhın
Ey nahl-i melâhat ne belâ berg ü berin var

Bunların husûsi adları vardır.

Tedbic: — Tedbic süslemek demektir. Edebiyatta kinâye veyâ tevriye maksadıyla aralarında tezâd veyâ şibh-i tezâd bulunan iki mânâyı bir ifâdede toplamakdır. Bu san'at da, tıbak çeşitlerinden sayılır.

Tedbic iki kısımdır: Kinâyeli tedbic, tevriyeli tedbic.

1 — Kinâyeli tedbic:

M. Şemseddin Günaltay'ın **Zulmetden nûra** adlı kitabında «zulmet», cehâlet; «nûr ilim mânâsında kullanılmıştır. Bu, eski kitaplarda «tedbic bi'l-kinâye» terimiyle ifâde edilen «kinâyeli tedbic» in örneğidir.

2 — Tevriyeli tedbic:

Bahtım siyâh ise de yüzüm aktır cümlesindeki «siyâh» ve «ak» kelimeleri arasında böyle bir münâsebet vardır. **Siyah,** yakın mânâsıyla beyazın zıddını; «baht» kelimesi yanında kazandığı uzak mânâsıyla «isteğe aykırı düşmeği, uğursuzluğu, devamlı sûrette kötü âkibet hazırlamağı» ifâde eder. Diğer yandan **ak,** yakın mânâsıyla beyâzın müterâdifi olur; yüze vasıf olmakla kazandığı uzak mânâsıyla da, «haysiyetli oluşa» delâlet eder. Bu kelimeler, uzak mânâsıyla kullanılmıştır; cümlede tevriyeli tedbic vardır. Bu san'at, eski kitaplarda «tedbic bi'tevriye» diye adlandırılır.

Tesebbüb tıbâkı. — Mecâzî mânâları arasında tekâbül bulunan iki kelimenin aynı ifâdede birleşmesidir. Eski kitaplarda bu san'at, «tıbâk-ı tesebbüb» diye geçer.

Beni öldürmeğe ve yaşatmağa
O baygın gölgeli bakışlar yeter.

mısrâlarında «öldürme» ve «yaşatma» kelimeleri mecâzî mânâda kullanılmıştır. «Öldürme» son derece üzüntü verme; «yaşatma» son derece sevindirme fikrinin karşılığıdır. Bu yüzden ifâdede tesebbüb vardır.

Bu san'atın makbûl olabilmesi, söylendiği veyâ okunduğu zaman, dinleyicinin ve okuyucunun zihninde âni bir te'sir bırakmasına bağlıdır. Bir ilgi kurulmadan zıt kavramları karşılaştırmak,

san'at sayılmamalıdır. En te'sirli tezatların, birbiriyle zıt iki kelimeyi yanyana getirmekle yapabileceği anlaşılmıştır:

Tâbût, o (hatîb-i sümm ü ebkem:)
Abdülhak Hâmid

II — TELVİHLER

Lafız ve mânâ yönlerinden diğer mânâlara işaret sûretiyle ifadeye parlaklık sağlayan mânevî mugalata, tevriye, istihdam, tevcih, ta'riz, telvih, remiz gibi san'atlar, telvihleri teşkil eder.

Bunlardan târiz, telvih, remiz, başka bir münâsebete beyan bahisleri içinde anlatılmıştı. Şimdi diğerlerine geçebiliriz.

1 — Manevi Mugalāta (Épitrope)

Lûgatte mugalata, zihni yanıltacak söz söyleme demektir. Edebiyatta manevî ve lafzî olmak üzre iki çeşit mugālatadan söz edilir. Mânevî mugālata, diğer birşey de kendisine emsâl olabilecek veyâ kendisini nakzedebilecek bir yön bulunan bir mânânın, bir mislinden diğer misline yâhut nakzedicisinden diğer nakzediciye geçmektir.

Misâlden misle geçiş için örnek:

Dehânın nağme-perdâz eyledikde etdim istifsâr
Sorarsan bu makāmı bûselikdir dedi ol dil-dâr

Burada mânânın misline geçiş, **makām** ve **bûselik** sözleriyle sağlanmıştır.

Nakze geçişe örnek:

Falan hoca, bugün en güzel dersini verdiğini iddiâ ediyor. Bu sözün doğruluğu ise, talebenin inkârı ile sâbittir.

Burada nakzı sağlayan **inkâr** kesilmesidir. Bu sâyede hem iddiânın yanlışlığı, hem de hocanın iyi ders vermediği ortaya çıkmış oluyor.

2 — İstihdam

İki mânası olan bir sözün, bir mânâsını kendisiyle diğer mânâsını zamîriyle ifâde etmek san'atıdır. Buna «sarfü'l-hızâne» de denir. Bu târif, araplara mahsus edebiyat kitaplarından alınmış-

tır; Muallim Naci tarafından Türk dilinin şîvesine aykırı bulunuyor ve yerine şöyle bir târif getiriliyor: Bir sözün delâlet ettiği iki mânâyı birlikte kasd ile herbirini uygun olan yöne sarfetmek, istihdam san'atıdır.

Maamâfih, her iki târif için de örnekler verilmiştir.

Arap belâgatine dayanan târife göre:

Ayağa düş dilersen başa çıkmak
Anınla başa çıkar câm-ı sahbâ

beytinde ilk mısrâda «ayak», insan uzvudur, ikinci mısrâda bu kelime «anınla» zamîri ile temsil ediliyor; burada da «kadeh» mânâsına gelmektedir.

Muallim Nâcî, târifini îzâh ederken şu örneği veriyor:

Bahâr erdi açıldı sevdiğim hem fâsl-ı dey hem gül
Biri sahn-ı gülistandan biri fasl-ı gülistanda
Çıkıp birlikte gül-zârı temâşa etsek olmaz mı
Gül anda bülbül anda cümle âsâr-ı bahâr anda

Burada «açıldı» kelimesi hem kış mânâsına gelen «dey»e hem de «gül»e râcîdir: Birincisinde «uzaklaştı», ikincisinde çiçek açıldı» mânâsına geliyor.

Yukarıdaki iki târife göre, iki çeşit istihdam vardır. Zamirli olanına «istihdamü'l-muzmer», diğerine de istihdamü'l-mazhar» denir. Arap edebiyatında ikinci çeşit istihdam için de örnekler vardır.

Bu san'ata fazla rağbet gösterilmez; iyi kullanıldığı takdirde söz letâfet kazanır.

3 — Tevcîh

Sözü, iki muhtemel mânâya gelecek şekilde kullanma san'atına «tevcih» denir. Bunun bir adı da, «muhtemelü'z-zıddeyn» dir. Bunun için, arapçada -tercemesi aşağıya alınan- şöyle bir örnek gösterilir:

Tek gözlü terzi bana bir cübbe dikmiş, kâşki iki gözü de siyâh olaydı. Bu sözün sâhibi, dikilen cübbeden memnunsa, terzinin diğer gözünün de görmesini, memnun değilse, gören gözünün de kör olmasını istiyor demektir; bu zıt arzûların ikisi de muhtemeldir.

Manastırlı Rif'at, tevcîhe örnek olmak üzre şu beyti yazmıştır:

Tek gözüyle bunu yazmış hattat
Kâşki ikisi de bir olsaydı

Burada dahi, zıt isteklerin ikisi de muhtemeldir.

Diyarbekirli Said Paşa ise, şu örnekleri veriyor:

Bir iş görüp de gördüğü iş iyi mi oldu fenâ mı diye şüpheye düşen bir şahsa hitâben «bir iş gördüm ki bundan ziyâde birşey olamaz» denilmesi gibi. Bu sözde «bundan ziyâde iyi, yâhud bundan ziyâde fenâ birşey olamaz» sûretlerinin ikisine de ihtimal bulunur.»

Said Paşa'nın diğer örneğine bakalım:

Kadrine lâyık olan câmeyi giydirdi ona

Buradaki «lâyık» sözünün hem «câmeyi» giyene hem de giydirene âit olması ihtimâli vardır.

4 — Tevriye

Tevriye, lûgatte «birşeyi arkaya atmak, örtmek» demektir. Mutavvel tercemesindeki izâha göre, «haberi örterek yerine başka birisini izhâr ettim» mânâsını ifâde eden «vüreyte'l-haber» sözünden gelmektedir. Buna «iham» denildiği gibi, bedi' ile ilgili arapça kitaplarda «tevcîh» ve «tahyîl» adları da verilmiştir. Fakat Mutavvel müellifine göre, «müsemmâya kurb-i mutâbakatından dolayı, tevriye tesmiye cümlesinden evlâdır.»

Edebiyâtta ise; iki mânâsı bulunan bir sözün, bir nükteden dolayı uzak mânâsı kasd edilerek kullanılmasıdır. Kasd edilen mânâya gizli bir karîne ile intikāl edilir. Bu, mânânın ilk anda okuyucu veyâ dinleyici tarafından kavranamamasındadır.

Arap belâgatçileri, tevriyeyi mânâ san'atlarından saymışlarsa da, söz, başka bir dile çevrilince, hüneri meydâna getiren mânâ çokluğu kaybolacağı için, onu lâfız san'atları arasına sokmak gerekir.

I — Tevriyenin rükünleri:

1. Müverri-i bih:

Tevriyeyi meydâna getiren kelimenin yakın mânâsı, (müverrî-i bih» diye adlandırılmıştır.

2. Müverrî-i anh:

Tevriyeyi meydâna getiren kelimenin uzak mânâsı da, «müverrî-i anh» diye adlandırılır.

Sözü geçen mânâların ikisi de hakikî veyâ mecâzî olabildiği gibi; biri hakîkî, diğeri mecâzî hâlde bulunabilir.

Biz, bu terimleri kullanmayacağız. Burada zikretmemiz, okuyucularımızın bir metinde karşılaştıkları zamân bu lâfızlara yabancı kalmamaları içindir.

II — Tevriyenin çeşitleri:

Tevriyeyi, biri yapılışı, diğeri mânâ husûsiyeti olmak üzre iki esâs içinde sınıflandıracağız.

1. Yapılışlarına göre tevriye çeşitleri:

Tevriyler, yapılışlarına göre dörde ayrılır:

a) Mücerret (= yalın) tevriye:

Yakın veyâ uzak mânâlardan hiçbirine âit «levâzım»dan birinin söylenmediği tevriyeye «mücerret tevriye» denir.

Hüsnî'nin aşağıya alınan beytindeki «Vefâ'da» ve «doğru yoldadır» sözleri, böyle bir tevriye meydâna getiriyor:

Sordum nigârı didiler ahbâb
Semt-i Vefâ'da doğru yoldadır

Zîrâ, «semt-i Vefâ'da» sözü yakın mânâsıyla yârin bulunduğu yeri, uzak mânâsıyla da «sâdık, vefâkâr» oluşunu ifâde etmektedir. Ayrıca «doğru yoldadır» sözünün yakın mânâsı, yine yârin evinin «Vefâ semtinde, dosdoğru yol üzerinde» bulunduğuna, uzak mânâsı ise bu sevgilinin «iffet sâhibi» olduğuna delâlet ediyor. Şâir, sözlerin ikisini de uzak mânâlarıyla kullanmıştır. Ancak ikisine âit «levâzım» zikredilmemiştir. Şu hâlde mücerret bir tevriye vardır.

b) Müreşşah tevriye:

«Müreşşah» lûgatte «terbiye edilmiş» mânâsına gelir. Edebiyat terimi olarak, tevriyeyi meydâna getiren sözden önce veyâ sonra, yakın mânâya âit «levâzım»dan birinin zikredilmesini ifâde eder

Hâzık'a âit olan aşağıdaki beyitte de, **al** kelimesiyle bu cins bir tevriye meydâna gelmiştir:

Verdim gönül o gül-ruhun alına aldanıp
Etmezdi kimse eylediğim rengi ben bana

Zîrâ, **al** kelimesinin yakın mânâsı «kırmızı renk», uzak mânâsı da «hiyle, tuzak»tır. Kendisinden önce gelen «gül-ruh» ve sonra gelen «renk» de mülâyimleridir. Binâenaleyh burada bir müreşşah tevriye vardır. Ayrıca «renk» kelimesi de böyle bir tevriye meydâna getirmektedir.

c) Mübeyyen tevriye:

Tevriyeyi vücûda getiren sözden önce veyâ sonra, uzak mânânın levâzımından biri yer alırsa, bu çeşit tevriyeye, «mübeyyen tevriye» denir.

Nâilî-i Kadîm'in:

Kûyında nâle kim dil-i müştâkdan kopar
Bir nağmedir Hicâzda uşşâkdan kopar

beytinde tevriye meydâna getiren kelimeler, «hicâz» ve «uşşak»tır. Bunların yakın mânâları coğrafyada bir bölge ve bir kasabaya delâlet etmeleridir. Uzak mânâları ise birer musikî makâmı olmalarıdır. Şâir, her iki kelimenin levâzımından «nağme»yi söylemiş; böylece de, mübeyyen bir tevriye yapmıştır.

ç) Müheyyi tevriye:

«Müheyyi»; tehiyye edilmiş, hazırlanmış demektir. Edebiyâtta, iki mânâlı bir sözün evvelinde veyâ sonunda bulunan diğer bir söz tarafından hazırlanan tevriye, bu adı alır.

Keçeci zâde İzzet Molla'nın aşağıdaki beytinde böyle bir tevriye vardır:

Koyup kaldırmadan ikide birde
Kazan devrildi söndürdü Ocağı

Burada iki mânâlı söz, «ocak»tır: Yakın mânâ «ateşin yakıldığı yer», uzak mânâ ise, «yeniçeri ocağı» oluyor. Şâir, bu ikinci mânâ yı kasdetmiştir. Tevriye, daha önceden gelen «kazan» kelimesiyle hazırlanmıştır. Böylece bir «müheyyi tevriye» meydâna gelmiş oluyor.

Aşağıdaki beyitte dikkate değer bir husûsiyet vardır:

Bunu hey'etce hep yârân bilürler
Kırân etmez Süheyl ile Süreyyâ

Burada çift mânâlı söz ikidir: «Süheyl» ve «Süreyyâ». Bunlar yakın mânâları ile birbiri ile geçinemeyen iki şahsın adıdır. Uzak mânâlarıyla da, bilinen iki yıldızdır. Beyitte uzak mânâları kasd edilmiştir: Önce gelen «Süheyl», «Süreyyâ»daki, sonra gelen «Süreyyâ» «Sühcyl»deki tevriyeyi meydâna getirmiştir. Böylece iki müheyyi tevriye mevcuttur. Ayrıca bunların levâzımından bir kelime de vardır: «Hey'et». O sûretle de, karşımıza bir «müreşşah tevriye» çıkıyor. Esâsen «hey'et» kelimesi de iki mânâ taşıyor: Yakın mânâsı, «bir şeyin bütünü, hepsi»; uzak mânâsı ise, «astronomi»dir. Şâir, burada da uzak mânâyı kasdetmiştir.

2 — Mânâ husûsiyetine göre tevriye çeşitleri:

Eskiler, tevriyeyi ifâde edilen mânânın güzellik ve çirkinliği (= hüsn ve kubhu) bakımından mütâlaa etmişlerdir. Buradaki «güzellik ve çirkinlik»; birer estetik hüküm değil, ahlâkî hükümdür.

Buna göre iki çeşit tevriye vardır: Birincisine «ihâm-ı hasen», ikincisine «ihâm-ı kabih» demişlerdir.

Bu kitapta, sözü geçen terimler yerine, mevzûa daha uygun olanları kullanılacaktır.

1° Nezîh îhâm:

Söylenmesi müstehcen olmayan bir maddeye îmâda bulunmak sûretiyle yapılan tevriye buraya girer. Şimdiye kadar verilen örnekler, hep bu vasıftadır.

Maamâfih bir de Necâtî'ye âit aşağıdaki nazım parçasına göz atalım:

Ey Necâtî olanca dîvânın
Kimseye mâlikâne yazdırma
Katı kıskançdır senin şi'rin
Ehl-i beyt olmayana yazdırma

«ehl-i beyt» kelimesinin taşıdığı tevriye, bu çeşitten sayılmıştır.

2° Kaba îhâm (îhâm-ı kabih):

Söylenmesi, âdâba uygun düşmeyen bir maddeyi imâ sûretiyle yapılan tevriyeler de buraya girer. Behiştî'nin :

Nice kılsun namâzı sâfî kim
Âbdestin yerinde yeller eser

beytindeki «yeller eser», «abdest yeri» sözlerindeki tevriye böyledir.

Meşrutiyetten sonra yazılmış bâzı ders kitaplarında tevriye ile kinâye ve ta'rîz aynı şey sayılmıştır ki, yanlıştır.

5 — Tacâhül-i ârif veyâ tecâhül-i ârifâne (= Ironie)

Söz söyleyenin; takrîr, ikrâr, inkârı dışında kalan bir nükteden dolayı bildiği bir husûsu bilmiyor davranması, «tecâhül-i ârif» veyâ tecâhül-i ârifâne adını alır.

Meselâ :

Bir nihânîce tebessüm de mi sığmaz cânâ
Böyle bi'llâh dehenin tâ o kadar teng midir

beytinde suallerin ilki takrîrî, ikincisi inkârîdir. Bu yüzden de, ifâdede tecâhül-i ârif yoktur.

Hâlbuki,

Zât-ı bî-çûnun mekânlardan münezzehdir senin
Pes seni yakında bulsun ağlayıp feryâd eden

Azîz Mahmûd-ı Hüdâyî

beytinde tecâhül, veleh ü hayrete bağlıdır.

Yâhud:

Ey hâk-i Kerbelâ nedir ol sebz câmeler
Eyyâm-ı mâtemin bu mudur resm ü âdeti

Hüsnî

beytinde ise, nükte tevbîhe dayanmaktadır.

Diğer yandan:

Şâh-ı cihân-ârâ mıdır mâh-ı zemîn-pîrâ mıdır
Behrâm-ı bî-pervâ mıdır yâ âftâb-ı pür-kerem
Nef'î

beytinde, nükte medihtir.

Azîmet-i nigehin dilleri şikâra mıdır
Nihüfte fitnelerin şimdi âşkâra mıdır
Âkif

beytinde nükte, tâzîmdir.

Hadeng-i gamze görüp sînem üzre şerhaları
Demiş belâ-keş-i aşka bu yâre yare midir
Âkif

beytinde de, tecâhüle istihfaf nüktesinden dolayı baş vuruluyor.

Şu hâlde tecâhül-i ârif yâhut tecâhül-i ârifâne; velev ü hayret, tevbîh, öğmede mübâlağa, yüceltme, tahkîr, tezyîf gibi bir nükteden dolayı bilinen birşeyi bilmiyor davranmaktan doğan san'attır.

6 — İrhâ-yı İnân (= Extention)

Bu başlık eski kelimelerden yapılmıştır. Şimdilik yeni bir teklif getirmekten çekiniyoruz. Terkip, âdî mânâsıyla biraz péjoratif sayılabilecek bir mâhiyet taşıyor: Yazanın, kendini kalemin; hâtîbin, kendini sözün seyrine teslîm etmesi demektir. Hele unsurlarına bakılırsa, ifâdeye istediği zeminde serbest hareket imkânını verme mânâsını taşır.

Fakat edebiyat terimi olarak mübâhase ve cedelde muvaffakiyet sağlayacak bir ifâde sûretinin adı oluyor. Buna göre, irhâ-yı inan, bilâhare muhâlifi haksız çıkarmak üzere, geçici bir zamân için onun iddiâlarını haklı kabûl etme yoludur.

Farzedelim, bir disiplin kurulunda okunan fezlekeye karşı, o kurul üyelerinden biri şöyle konuşmuş olsa:

«Bu gencin kabâhati cidden affedilmeyecek mâhiyette. Bu hâlini, hepimiz esefle karşılıyoruz. Hele bu derece üstün zekâya sâhipolması; esefimizi artırıyor. Bu öğretim müessesesinde onu ayıplamayan hoca kalmadı. Ne bilgili olması, ne zeki olması, ne yaratı-

cı kâbiliyeti onu kınanmaktan koruyamaz. Ders yılı başından beri bir hocasına istihfafkâr tavır takınması, cidden ahlâkî bir eksikliktir. Fakat, hoca'nın «ânifü'z-zikr» kelimesini yanlış okuması üzerine bu istifâfı sesle izhâr etmesi; tekevvün etmiş bir kabâhat oluyor. Acabâ, bu genç için hiçbir mâzeret noktası yok mudur? Heyhât, hoca bilgisiz, genç bilgili! Hoca kindâr, genç âdil! Hoca -yukarıda bir sürü vak'a sayıldı- geçimsiz, genç herkesle iyi geçiniyor. Hoca, kendisiyle ayrı dünyâ görüşü taşıyanların amansız düşmânı, genç her fikre hürmetkâr. Hoca, bir ders yılı boyunca, kendi meşrebine uymayan herşey karşısında hiçbir sabır eseri göstermeden mütemâdî fevrî davranışlarda bulunmuştur. Genç, bir yıl yanlış okuma ve îzâhlara tahammül etmiştir. Nihâyet yıl sonuna doğru, basit birşeyde, «ânifü'z-zikr» terkîbinin yanlış okunmasında, istihfâfını açığa vuruyor: «Öyle mi, efendim» diyor, «ânifü'z-zikr» olacağını zannederdim.»

7 — Mukadder Suâle Cevab

Bir iddiâyı ortaya koymadan önce, onun karşısında ileri sürülecek itirâzı baştan düşünüp cevaplandırma san'atıdır.

Alman ordusunun Türklere doğru gelmesini yâ rivâyet edildiği gibi Serdâr'ın yenilmesine, ya da sefer mevsimi geçtiği için çekilmesine bağlayan Tiryakî Hasan Paşa, askerlerinin biz de çekilelim teklifinde bulunmalarını önlemek için, teklîften önce, gâzîlere şöyle hitâbediyor:

Hakîkat-ı hâl her hangisi olur ise olsun. Biz burada Serdâr içün harbetmiyoruz. Elhamdülillah müslümânız. Mukâbilimize gelen düşmânla vazîfe-i cihâdı icrâ etmek üzerimize farzdır. Pâdişah kuluyuz. Velî-i ni'metimiz olan Halîfe-i İslâm'ın bir kıt'ası değil bir avuç toprağı içün canımızı fedâ ederek yediğimiz ekmeği kendimize helâl etmek cümlemize vâcibdir.

Milletimiz ser-had emniyetini bizden bekliyor. İki kavim arasında açılan meydân-ı mübârezenin karârını gayretimiz verecek. Üç aydır aç kaldık. Yastık yerine kılıncımıza yaslandık. Bu kadar ihvânımız gözümüzün önünde şehîd oldu. İçimizde yara yemedik insan kalmadı. Gülleler içinde yuvarlandık. Bu kadar himmetin bu kadar gayretin netîcesini bugün vereceğiz. Elhamdülillâh cümleniz bilirsiniz ki düşmen karşısında vefât edenlerimiz şehîd olur. Sağ kalanlarımız gerek dünyâda ve gerek âhiretde necât ve selâmet bulur.

Ben Alman düşmeninin hücûmunu bilirim. Bir kerre yüzü döner ise mağlûb olduğu gündür. Yerlerinizde sebât edin; ilk hücûmdan yılmayın. Andan sonra bi-avni'l-lâh nusret bizimdir.

Abdülhak Hâmid, **Makber mukaddimesi**'nde «süâl» kelimesini zikrederek cevap veriyor:

Teessürâtımı yalnız gönlümde saklamak, yâhud yazıp da basdırmamak mümkin, belki evlâ iken, bu sûretle meydâna çıkarmak lâzım mı idi, süâli vârid olursa, anın cevâbı hâzırdır:

Vâdi-i -sükûta düşenlerin ecsâdından mürûr-ı zamân ile bir avuç toprak kaldığı gibi gönülde en azîz olan bir yâdigârdan da mürûr-i zamânla belirsiz bir hayâl kalır.

Ben o hayâle kâni' değilim.

Kitâbı yazıp da evrâkım içinden hıfzetmek ise, efkâr-ı müte'eyyise, yâhud âzâ-yı meyyite gibi perîşânlığına hidmet eder.

Ben o perâşânlığa tahammül edemem.

Yâ kitâbı meydâna çıkarmak, yukarıda ümîd etdiğim gibi, bekâsına mı hâdim olacak?... O da değil. Makber hiç olmazsa benden ziyâde muammer olacak. İşte bunun için neşr olundu.

8 — Mezheb-i Kelâmî

Bu da, tâlîle dayanan bir san'attır. Adı dahi göstermektedir ki, bu san'atla kelâm ilmi ile uğraşanların tutumu arasında bir ilgi vardır. İstenilen husûs için kelâmcıların yolu ile delîl gösterme san'atına «mezheb-i kelâmî» denir. Ancak, burhânın ortaya konması, asıl mânâ yüzündendir; mânâ san'atlarıyla ilgili yönü mütekellimîn (kelâm denilen islâm felsefesiyle uğraşanlar) usûlüne uygunluğundandır.

Kelâmcıların, iddiâlarını isbât için baş vurdukları usûl; umûmiyetle istidlâl (= déduction) dir., Şu hâlde bu san'atte istidlâl bir bedîî unsur olarak kullanılacaktır.

Nitekim, Şâir Şinâsî:

Varlığın bilme ne hâcet küre-i âlem ile
Yeter isbâtına halketdiği bir zerre bile

yâhut:

Nûr-ı rahmet neye güldürmeye rû-yi siyehim
Tanrı'nın mağfiretinden de büyük mü günehim

beyitlerinde bu yola mürâcaât etmiştir.

Kezâlik Abdülhak Hâmid:

Kim baksa zemîn ü âsmâne
Der celle celâlehu ve şâne

veyâ:

Zâtın olmuş ukûle şâmil
Olsun mu ana şümûl kâbil

beyitlerinde; yâhut:

Kânûn-ı tâbi'at de O'nun emrine tâbi',
Biz işte o kānûna itâ'atdeyiz ancak:
Ölmek, yaşamak, zinde veyâ hasta bulunmak
Bi'l-vâsıta olmakda demek Hâlik'a râci'

kıt'asında mezheb-i kelâmî sanatinden faydalanmıştır.

Bu san'ata temâs eden bir iki türkçe kitap, örnek olarak Fuzûlî'nin:

Hamd-i bîhad dem-be-dem ol mübdi'-i eşyâya kim
Hilkat-i imkân vücûd-ı Zât'ını îcâb eder

beytini vermişlerdir.

İkinci Yazı

İkinci Derecede Zekâya Bağlı Olan San'atlar

Bunlar, tezkâr umûmî başlığı altında toplanan san'atlardan meydâna geliyor.

I — TEZKÂR

Bu san'atlar; ifâdeyi süslemeye, mânâyı kuvvetlendirmeye hizmet ederler: Başlıcaları müşâkele, istitrad, teşâbüh-i etrâf, irsad, idmaç, beliğ sükûttur.

1 — Müşâkele

Ahmed Cevdet Paşa; müşâkeleyi, «bir şey'i sohbetle bulunduğu bir şey'in ismiyle zikretmektir» diye tâ'rif ediyor. **Belâgat-i Os-**

mâniyye'nin bu hususla ilgili örnekleri de şöyledir: «Bir konağa yalın ayak gelen bir fakîre:

— **Ne türlü yemek istersin, pişirelim?** denilmesi üzerine:

— **Bana bir çift ayak kabı pişirin** demesi gibi.»

Elbette fakîrin böyle bir dille ayakkabı istemesi, son derece lâubâlîlik olur.

Aynı kitapta yer alan ikinci örneğe göz atalım:

«Ağaç» dikmekte olan bir çiftlik sâhibine bir müsâfir gelerek

Hâtem-i Tâyî gibi dik deyüp de «in'am ve ihsân et mânâsını murâd eylemesi dahi bu kabildendir.»

Bu örneğin de türkçenin zevkine aykırı düşmesi bakımından öncekinden pek farkı yoktur.

Süleymân Paşa, aynı esâsa bağlı kalmak şartıyla bahsi biraz daha açmıştır: «Müşâkele bir şey'i gayrin lafzıyla zikr etmeğe derler. Gerek tahkîken ve gerekse takdîren gayrin sohbetinde olsun.» Bu husûs için de **Mebâniyü'l-inşâ**'da geçen ilk örneği alalım:

Harîm-i bâğda engüşt-i zanbak düşdi sermâdan
Bu dehşetle vürek kalır mı tıfl-ı gonce-î terde

Nâbî'ye âit bu beyitle insâna has bir hâlin «gonce»ye isnâdı, müşâkele sayılır.

Diyarbekirli Said Paşa ise, bu mevzuda şunları yazmıştır: «Bir söze münâsebet ve ta'allûku olmayan bir lafzı başka bir şey'in hüccetinde vâkî olmaktan nâşî o söze nisbet ve izâfe ile zikretmekdir.» Bunun tahkîkî ve takdîri olacağı husûsu **Mîzânü'l-edeb**'de de belirtilmiştir.

Said Paşa; tahkikî için, Fuzûlî'nin:

Kemâl-i hüsn-i ahlâkın beyân eyler açıldıkca
Semen mecmû'ası, nesrin kitâbı, gonce tûmârı

beytini misâl gösterdikten sonra, şu îzâhâta giriyor: «Tahayyülât-ı şâirâne hükmünce muhâtab şâirle konuşurken gûyâ **benim ahlâkımı beyân edecek bir kitâb var mıdır** demiş de anın üzerine şâir şu beyti söylemiş olması farz olunur. Semene mecmû'a, nesrîne kitâb, gonceye tûmâr lafızlarının (teşbîhden sarf-ı nazarla) münâsebet-i

hakîkiyyeleri yoğiken sohbete tevlîk için o sûretle izâfeleri iltizâm olunmuşdur.»

Sözü geçen kitapta, takdîri sûret için verilen örnek, Cevdet Paşa'nın izâhını hâtırlatıyor: «Bir çıplak fakîre «cânın ne yemek istiyor» denilmesine «bir entâri yemek istiyor» cevâbını verse tahkîkî ve hasbe'l-hîtâb karîne hükmüne «yemek istiyor» tâbîrini terk ile «bir entâri» demekle iktifâ etse takdîri olur.»

Demek ki, birşeyi kendisine âit olmayan bir lafızla anmak müşâkeleyi meydâna getiriyor. Bir de **Mecâmi'ü'l-edeb'deki** örneğe göz atalım:

Şîşe göksün geçirir leblerin öpdükçe kadeh
Dili varmaz ki derûnum dolu kandır demeğe

beytinde duyu sâhiplerine hâs olan «göğüs geçirmek» ve «öpmek» şîşe ile kadehe isnâd olunmuştur.

Bu îzâha uygun güzel bir müşâkele örneği de, Abdülhak Hâmid'in **Târık**'ında yer almaktadır:

Demek ki sen Bin Zeyyâd'ın yarasını bağlamışsın, Bin Zeyyâd da senin şarkını bağlamış. Müşfikâne bir muâmeleye âşikâne bir mukâbele.

Müşâkele, umûmiyetle iki taraf arasındaki karşılıklı münâsebete müteallik sözlerden doğar. Ya taraflardan birinin işi ile diğerinin bu iş üzerindeki sözleri, ya bir tarafın sözüne diğer tarafın verdiği cevap bu san'atı meydâna getirir. İkinci hâlde, hitâbeden sözü hakîkî mânâda söylüyorsa, karşılık verenin hakîkî mânâya baş vurması gerekir.

Yukarıda sözü edilen eski kitaplardan bâzılarında «yemek pişireceğine yazını pişir, yemek yemiyeceksin, dayak yiyeceksin» kabilinden sözler, müşâkele örneği olarak gösterilmiştir ki, hakîkatte bu ifâdelerde birer âmiyâne istiâre vardır.

Recâî-zâde Mahmûd Ekrem Bey'den beri, muhtelif kitaplarda yer alan müşâkele örneklerinden birini, biz de tekrâr edelim:

Yine mi kanmıyorsunuz sözüme
Ne için bakmıyorsunuz yüzüme
Beni bir kerre okşasan ne çıkar?

Melik
Sen çıkarsın.. Demek ki fitne çıkar!

Ta'lîm-i Edebiyât müellifi, bu mısrâlardan sonra, şunları yazıyor: «İşte şu muhâtabada iki tarafın da kullandığı (çıkmak) kelimesi Tezer'in ifâdesinde mecâzen istîmâl edilmiş olduğu hâlde cem olunmuştur. Vâkı'a alt tarafından **demek ki fitne çıkar** sözü kelime-i mebhûseyi yine bir mânâ-yı mecâziye irtcâ' ediyorsa da mu'ahhar olduğu için hükmü yoktur.»

Müşâkelede en ziyâde dikkat edilecek husûs, zarâfetin sağlanmasıdır.

2 — İstitrâd

Bir bahse açıklık getirmek yâhut okuyucu veyâ dinleyicinin istifâdesini sağlamak maksadıyla, uygun bir yerde konu dışında birşeyi anlatmak usûlüdür. Bu yeni bahse girerken «istitrad» kelimesini kullanmak, asıl konuya dönmeden önce «saded»e girileceğini bildirmek âdettir. Bu yola bilhassa mensûr eserlerde başvurulur.

3 — İrsâd

İrsâd, lugatte «yola gözcü koymak» mânâsına gelir. Buna **teshîm** dahi denir. **Teshîm** ise, «nakışlanmış» mânâsına adır. Edebiyatta beyit veyâ fıkraya âit revî harfi bilindiği takdirde sözün sonuna lafzen veyâ mânâen delâlet edecek bir nesne ileri sürmek demektir. **Umûmiyetle** irsâd da **iştikak** san'atinden faydalanılır.

Lafız yoluyla delâlet için örnek verirken, Mütercim Âsım Efendi'nin:

Nice bir hidmet-i mahlûk ile mahzûl olalım
Sâ'il-i Hakk olalım nâil-i mes'ûl olalım
Akalım başına bir bahr-i hamiyet bulalım
Sıla-i himmetine mâ gibi mevsûl olalım
Biz de sûret verelim kendimize kābil ise
Girelim ehl-i safâ bezmine makbûl olalım
Getir ey sâkī yeter eyledin işgāl bizi
Bir zamân da mey-i bî-gışş ile meşgûl olalım
Kalmadan hâk-i mezelletde hemân ey Âsım
'Âzim-i sû-yi semâ-sây-ı Stanbul olalım

manzûmesinden faydalanmak âdet hâlini almış gibidir. Esâsen

makta hâriç olmak üzre, her beyit irsâd örneğine müsâittir. «Mahzûl» kafiyesini bilen bir kimse, **sâ'il**'den **mes'ûl**'ü, **sıla**'dan **mevsûl**'ü, **kābil**'den **makbūl**'ü, **işgāl**'den **meşgūl**'ü çıkarabilir.

Sürûrî'nin şu parçasında da lafız yoluyla sözün sonuna intikâl imkânı vardır:

Fenn-i sühende etse benimle mübâhase
Hâce'ye dânişin sebak-ı imtihân verir
Şol müsta'in-i ism-i Celâl'im ki def'aten
Feth-i kelâma kudretimi Müste'ân verir
Şol müstefîd-i nüsha-i vahyim kitâb'ıma
Dersi musannifân veremez kudsiyān verir

Burada revî harfinin «imtihân» kelimesi sonundaki **n** olduğu bilindikten sonra beytin **Müste'ân**'la biteceğine intikal kolay olur.

Aşağıdaki beyitte delâlet mânâ yoluyladır:

Diyâr-ı hecrde seyl-i sitemden oldu harâb
Fezâ-yı aşkda âbâd gördüğün gönlüm

revî harfini bilen, birinci mısrâ' sonunda **harâb** kelimesini gören bir kimse eğer edebiyâta âşinâ ise, **fezâ-yı aşkda** terkîbinden sonra da **âbâd** kelimesinin geleceğini takdîr eder.

Yâhut:

Elemin Kays'a kıyâs etme dil-i mahzûnun

beytinde mahzûnun kafiyesini gören bir kimse **Yok idi aklı ne derdi var idi** kelimelerinden sonra Mecnûn'un geleceğini anlar.

Şu mensûr örneğe de bakalım:

Zübde-i vâkıfân-ı rümûz-ı dekāyık ve umde-i sâkinân-ı künûz-ı hakāyık efendimiz hazretlerinin âftâb-ı izz ü devleti meşârik-ı sa'âdetden tâli' ve rahşan... ibâresinde rümûzı gören, mütenâzırında **künûza**; dekāyıkı gören mütenâzırında **hakāyık**'a; **âftâbı** gören **meşârik'e**... intikāl edecektir.

4 — İdmaç

Sözlükler; «idmac» kelimesine «gerip gereği gibi yerleştirmek» mânâsı veriyorlar. Edebiyatta, öğme veyâ yerme mânâsı taşıyan bir sözü başka bir mânâ daha kazanacak sûrette kullanma san'atıdır.

Eğer bu söz, öğme ile ilgili ise, katılan yeni mânâ da öğmeğe dâir olur.

Ahmed Cevdet Paşa, idmâc için şu örneği veriyor:

Sadrında seni eyleye Hak dâ'im ü bâkî
Hep âlemin etdikleri şimdi bu du'âdır

Şâir böylece hem öğdüğü Sadrâzama duâ ediyor; hem de onun herkes tarafından beğenildiğini ortaya koyuyor.

Bir de, yerme mânâsı taşıyan sözün, yeniden kazandığı yermeye örnek verelim: **Hülâgû denilen kâfirin geçtiği yerde ot bitmez miş...** Bu cümlede **Hülâgû,** önce **kâfir** sözüyle yerilmekte; sonra da, geçtiği yerde otun bile bitmemesi ortaya konulmak sûretiyle zâlim olarak tanıtmaktadır.

Öğme ile ilgili idmaç, ayrı san'at sayılmış; buna «istitbâ'» adı verilmiştir.

5 — Beliğ Sükût

Bir söz veyâ yazı sâhibinin, bir yandan nezâket hudutları içinde, bir husûsu beyân etmek, diğer yandan da maksadına istediği ifâde kudretini kazandırmak için ehemmiyet verdiği husûsu, sükût ile geçiştirme veyâ ona çok hafif sûrette temâs etmesi, **beliğ sükût** ismini alır. Mamâfih bu san'at yalnız nezâket yâhut yalnız merâm ifâdesini kuvvetlendirmek için de yapılabilir.

Nasreddin Hoca'ya atfedilen aşağıdaki fıkrada, maksadı kuvvetle dile getirmek için bir **sükût-ı belîğ** san'atına baş vurulmuştur:

Hoca bir seyâhate çıkmıştı. Bir köye uğradı. O köyün, çok hasis olan imâmına misâfir oldu. Ev sâhibi, Hoca'ya:

— Uykusuz musun? Suzun musun?
diyerek yemekten söz açmayınca; Hoca, şu karşılığı verdi:

— Buraya gelmeden önce, bir pınar başında râhat râhat uyumuştum. Böylece Nasreddin Hoca hâlini anlatmak sûretiyle, pinti ev sâhibine nâzikâne tarzda açlığını kuvvetle ifâde etmiş olur.

Menemenli zâde Tâhir, sükût-ı belîğ için iki örnek vermiştir. Bunlardan biri Ahmed Cevdet Paşa'ya âittir. Bir eserinde, «devlet adamlarının fezâ'ilinden ise fevâzılından bahsetme»nin «evlâ» olduğunu ileri süren Cevdet Paşa'ya şu yolda îtirâz edilmiş: «Haki-

kate siyâk-ı kelâma göre devlet adamlarının fevâzılından ise fezâ'ilinden bahs olunmak evlâdır tarzında olacak gibi görünüyor bu sehv-i tertîb ise bayağı teşviş-i efkâr ediyor.» Ne yaptığını iyi bilen Ahmed Cevdet Paşa; bir kısmını aşağıya aldığımız zarîf mektûbu yazar:

Bu husûsda dahi i'tirâf-ı kusûr olunmak zarûrîdir. Fakat kabâhat mürettibde değil kalem-i müverrihdedir. Daha doğrusu hatâ bendedir. Fakat fezâ'il yerine fevâzılı yazmakda değil hatâ bundadır ki fezâ'il fazîletin ve fevâzıl fâzılanın cem'i olup evvelkisi muhassenât-ı zâtiyye ve ikincisi sa'ire müfîd olan muhassenât-ı müte'addide demek olarak ikisi de yerinde kullanılmış ise de kırk bu kadar sene evvel Murâd Molla Dergâhı'na devâm ile Sâmî ve Nef'îye taklîden şi'ire ve Veysî ve Okçu-zâde'ye taklîden inşâya heves olunduğu sırada seci' düşürmek için bellenmiş fevâzıl kelimesini şimdi hiç kimse isti'mâl etmediği hâlde târîhe yazmak garîbdir. Bu dürlü elfâz-ı garîbeyi isti'mâl etmek muhill-i belâgat olduğu müsellemdir. Fakat dalgınlıkla nasılsa kendini Câmi'-i Fâtih ile Murâd Molla Dergâhı arasında müterediddid bir hâlde tasavvur ve tahayyül ederek bu lâfz-ı garîb-i yazıvermişim buna sehv demeden ise âdetâ gaflet demek daha münâsibdir. Fakat o zamandan beri lisânımız birkaç renge girdi. Pek çok tebeddülât gördü. Birkaç def'a lisânını değişdirmiş ve usûl-i imlâsını bile şaşırmış bir eski müverrihin bir cild kitâbında görülen kusûr böyle bir hatâyı maksûr olursa kendisince bâ'is-i iftihâr olur ve beş on kadar olursa ma'zûr olur. Bereket versin üdebâdan bu lafz-ı garîbe dikkat eden olmadı. Görüp de bağteten i'tirâz etse idiler ne diyeceğimi bilemezdim. Lâkin şimdi gâfil bulunmam soran olursa ne be'is var. İmrıü'l-Kays'ın müsteşzerât kelimesi bin bu kadar yıldan beri tenâfür-i hurûfa misâl olarak irâd oluna gelmiş ve Mu'allâka'sından ziyâde şöhret bulmuşdur. Fevâzıl da varsın elfâz-ı garîbeye misâl olsun derim. Belki mahsûs bunun içün yazdım diyebilirim. Fezâil-i zâtiyyeleri cümlenin indinde müsellemdir ve bu ihtâr-i âlîyelerini dahî fevâzıl-ı inâyet-me'âsir-i kerîmânelerinden add ile teşekkür ederim.

Bu mektupta Cevdet Paşa «sehv-i tertîb» bahsi üzerinde durarak muhâtabını tecbîl etmek gibi zerafetten uzak bir vâdiye düşmemiştir. O bahse birkaç satırla temâs etmiş, «üdebâ»nın gözünden kaçan »fevâzıl» kelimesindeki garâbete dikkati çekmiş, bu fesâhat hatâsının da kendisinden sâdır olduğunu bildirerek mâze-

retini ortaya dökmüştür. Bu sûretle çok örtülü olarak, tertiple ilgili bir kusur bulunmadığını bildirmiştir. Şüphesiz tutulan bu yol; diğerinden daha beliğdir.

Osmanlı edebiyâtı'nda Nedîm'e âit aşağıdaki mısrâlar da, sükût-i beliğ örneği olarak verilmektedir:

O tıfl-ı nâzı gördüm rûyime hurşîd eser etmiş
Haber-dâr olmamışdım sonra bildim n'eylemiş, n'etmiş
Meğer zâlim kaçup tenhâca Sa'dâbâd'a dek gitmiş
Temâşâ eylemiş alayını Şevketli Hünkâr'ın

Bu parçanın sathî mânâsı, Nedîm'in sevgilisinin Pâdişâh'ın alayını temâşâ etmek üzre Sa'dâbâd'a kadar gitmesi; orada güneşin kendisine te'sîr etmesinden ibârettir. Gerçekte ise, şâir, Pâdişâh'ın yüzünü güneşe benzetmekte, bu güneşi görmenin «o tıfl-ı nâz»ın vechinde değişiklikler husûle getirdiğini anlatmak istemektedir. Şâir, bunu açıkca söyleseydi, söz o kadar te'sîrli olmayacaktı. Sükût'ı beliğ yolu, ifâdeyi daha mü'essir hâle koyuyor; hattâ hafif bir sarâhat eksikliğine rağmen.

6 — Kavl-i bi'l-Mûcib

Belâgat kitapları, mânâ san'atları arasında bir de kavli bi'l-mûcibden söz ederler. **Kavl,** «söz» demektir; **mûcib** de, bugünki terimlerden «olumlu»yu karşılar. Mûcib'in zıddı sâlib'dir. Bu terimlerden birincisi **icâb,** ikincisi **selb** kelimesine bağlanır. Kavl-i bi'l-mûcib; söz söyleyenin, dinleyene âit sözü olumsuz hâle koymasına (= nefyetmesine) rağmen, o sözün îcâbeylediği hükmü «i'tirâfı» dır. Bu da, iki sûretle olur: Bunlardan biri, muhâtabın (= kendine hitâbedilen şahsın) maksadını, başka birşeyde sâbit kılma yoludur. İkincisi ise, o şahsa âit lafzları maksattan başka bir şeye hamletme yoludur.

İlki şöyle olur: Farzedelim ki bir şahsın sözünde, birşeyden kinâye olarak bir sıfat yer almıştır; ayrıca o şeyle ilgili bir de hüküm bulunmaktadır. Kavl-i bi'lmucibe başvuracak kimse, bu sıfatı, o şeyin dışında kalan sâha için sâbit kılar; fakat sözü geçen hükmün, bu sâhalar için sâbit olup olmamasına ilgisizdir. Böylece san'at meydâna gelmiş olur. Nitekim:

— Sen bu çocuğa bir tokat mı vurdun?
— Hayır... Beş tokat vurdum.

örneğinde görüldüğü gibi.

Mutavvel tercemesi'nde Münâfikun sûresinden:

Onlar, Medîne'ye dönersek, daha azîz olanlar, zayıfları, fakirleri oradan çıkaracaklar derler. Bütün izzet Allah'ın ve Resûlü'nün ve mü'minlerinindir. Fakat münâfıklar anlamazlar âyetleri örnek veriliyor. Münâfıkların sözünde «azîzlik» kendi mensuplarından ve «zayıflık, fakîrlik» mü'minlerden kinâyedir. Kendi mensupları için, mü'minleri Medîne'den çıkarmağı sâbit kılıyorlar. Buna karşılık da Cenâb-ı Rabbi'l-âlemîn «çıkarma» hükmünün «izzet»le vasıflanmış olan zât-ı akdesi, Resûl'ü ve mü'minler için «sübût veyâ nefyinc ta'arruz» buyurmuyor.

İkincisi ise, bir kimsenin sözünde yer alan bir lafzı, «müte'allikât»ını zikrederek muhtemel olduğu mânâdan meram dışında kalan bir mânâya haml etmekle yayılır. «Müte'allikât» hâl, zarf-mef'ûl ve benzerleridir.

Yukarıda adı geçen kitâbın bu hususla ilgili örnekleri de arapçadır. Meâlleri üzerinde duralım:

Sana, def'alarca gelmekle ağırlık verdim. dedim, O, iki omuzumun arasını ni'metlerle ağırlaşdırdım, dedi. Birinci şahıs, ağırlık vermeyi «yük olma, rahatsız etme» mânâsında kullanmış; ikinci şahıs, «ni'met»e haml etmiştir.

Şu cümle, aynı kitapta yer alan arapça bir beytin tercemesidir:

Anlar bir ihvândır ki, ben anları dürû' (= zırhlar) gibi eshâb-ı hıfz u himâyedendir kiyâsetdim. Vâkı'a onlar da hâmî oldular; fakat benim hakkımda olmayıp a'dâ için hâmî oldular. Burada da, beytin hükmü, sözün başlangıcından başka yere haml olunmuştur.

Aynı vaziyeti, meâli aşağıya alınan diğer bir beyitte de müşâhede ediyoruz:

Ve ben onları sihâm-ı musîbe kıyâs eyledim. Fi'l-vâki; anlar sihâm oldular ise de, benim fü'âdıma sihâm olup kalbimi mecrûh etdiler.

Metin şöyle bitmektedir, bi burada da kavl-i bi'l-mûcibi görüyoruz:

Ve anlar, kulûbumuz meyletdi deyü iddi'â ve bu da'vâlarında sâdık olup lâkin benim vedd ü mahabbetimden meyl ü i'râz etdiler.

Üçüncü Yazı

Tahayyüle Bağlı San'atlar

Tahayyüle bağlı san'atlar; teşhis ve intak, hüsn-i ta'lil ve îzamdan meydâna gelmektedir.

I — Teşhis ve İntak

Bu başlık altında ikincisi birincisinin şumûlüne giren iki san'attan söz edilecektir.

I — Teşhis (= Personnification)

Teşhis; cansız, hassasiyetten mahrûm veyâ mücerret, tamamiyle zihnî bir varlığı maddî ve gerçek hüviyete kavuşturarak ona hassasiyet, hayâtiyet verme ve toplayıcı tâbirle onu insana has vasıflarla mümtâz kılma san'atıdır.

Bu, iki yolla olur.

1.° Mürsel mecâz yoluyla:

Şu cümleye dikkat edelim: **Erzurum size kollarını açmış. Aziziye kışlası sizi çağırıyor.** Erzurum, o şehrin ahalisi; Aziziye kışlası, bu kışlanın sâkinleri yerinde kullanılarak önce mürsel mecaz; sonra da birincisine **kollar,** ikincisine **çağırma** isnâd edilerek teşhis yapılmıştır. (**Çağırma**'da üçüncü bir san'at daha var ki, biraz sonra îzâh edilecektir.)

Mürsel mecâzın (bu terimi métonymie değil, **synécdoque** yerinde kullanıyoruz) maddîyi mücerrede, mücerredi maddîye ircâ eden çeşidiyle kendini gösteren teşhisler çok te'sirlidir.

Galipler konuştu; esâret, sükût içinde, bu geniş şehirde yalnız onların sadâsına itâat var. Bu cümledeki san'at, esâret kelimesi etrafında kurulmuştur: Evvelâ, maddî bir kalabalık olan esirler, tecrit yoluyla esârete çevrilmiştir; geniş bir şehri dolduruyor. Sonra da esârete **sükût,** biraz daha uzak yolla **itâat** hâli isnâd edilmiştir. Bunlar ise, insâna has hâllerdir. Böylece teşhis san'atı vücûda geliyor.

Diğer bir örnek: **Bu tahtı cür'etkâr hîleler çevrelemiş; Pehlevî'nin kanı artık orayı terkedecek. Hîle** kelimesi, «hîlekâr» yerinde kullanılmıştır. Bu kelimeye cüretkârlık atfıyla teşhîs yapılıyor.

Pehlevî'nin kanı ise, «sülâlesi» karşılığındadır; buna da **terkedecek** fiili isnâd ediliyor: «Terketmek» irâdî fiil olduğuna göre, ikinci bir teşhis san'atı karşısındayız.

2. İstiâre yoluyla:

İstiârenin mânevîden maddîye, maddîden maddîye, mânevîden mâneviye, maddîden mâneviye geçiş yollarından dördüyle de teşhis san'atı yapılır.

Önce birinciye örnek verelim: **Üzüntüm, kapınızda bekliyor.** Bu cümlede **üzüntü**'ye şahsiyet verilmiş, bekleme fiili isnâd edilmiştir.

Başka bir örnek: **Birden küçük odada merhamet gülümsedi.** Burada da **merhamet**'e **gülümseme** isnâd ediliyor.

Yahut: **İmânın ışık eli okşar yanağımızı.** Burada da **îmân**'a «el», **el**'e «okşama» isnâd edilerek iki def'a teşhis yapılmıştır. **El**'in **ışıktan** oluşunda da ayrı bir san'at vardır.

Şimdi de maddîden mânevîye geçiş yoluyla yapılan istiârelerden örnek seçebiliriz. **Temâşâ-yı leyâl** manzûmesindeki şu mısrâlara bakalım:

Bu hıyâbân-ı târ-ı nâimde
Camlar üstünde resmeder ancak
Dest-i şeb şûleden birer zanbak...
Cenab Şahabeddîn

Bu nazım parçasında canlandırma, daha «hıyâbân» a «nâim» sıfatının verilmesiyle başlıyor. Fakat asıl teşhis, **gece**'ye **el** ve o **el**'e **resmetme** isnâdına da kendini göstermektedir.

Manevî-maddî geçmişine dayanan teşhîs için, aynı şâire ait:

Elem-i arza iştirâk edelim

mısrâındaki **elem-i arz** terkîbini örnek verelim.

Manevî-maddî geçişine dayanan teşhîs için, aynı şâire âit: manzûmesinin:

Atıyor her tepe bir gül-deste
Cenab Şahabeddîn

mısrâına bakalım : Her tepe'ye atma fiili isnâd ve hattâ bu fiilin maddî olan mef'ûlü **(güldeste)** de zikredilmiştir.

Aşağıdaki mısrâlar, istiâreye bağlı teşhisler için dikkate değer örnekleri taşıyor :

Seyreder bir bulut kenârından
Bir hilâlin nigâh-ı tannâzı
Kalb-i zulmetde titreyen râzı.
Cenab Şahabeddîn

Za'f ile diz çöken tabî'atden
Yükselir bir feci vaz'-ı du'â
Gizli bir şehka, bir sükût-ı recâ.
Cenab Şehabeddîn

2 — İntak

Konuşmaya sâlih olmayan varlıklarla keyfiyetlere dil izâfe etmek, intak adını alır. Hakikatte bu san'at teşhîsin husûsî bir hâlidir. Bilhassa manzûm hikâyelere hareketlilik sağlar.

Arı İle Sivrisinek Hikâyesi

Gördü bir bal arısın sivrisinek
Dedi böyle ana fahr eyleyerek
Var mı bir bencileyin nefs-i nefîs
K'ola âzâde vü bî-havf-i re'îs
Nice bir kasr ü saraya girerim
Ruh-i dil-berleri takbîl ederim
Olurum mest-i dem-i hurd ü kelân
Gâh raksânü gehî nağme-künân
Ne belâ kim çalışırsın her dem
Nef'ini görmede ancak âdem
Nahl verdi ana bir şöyle cevab
K'ey eden kâr-i bedi fazl-ı hisab
Vâkı'a cinsine yokdur başbuğ
Geçinir her biriniz sâhib-i tuğ
Lîk kâşâne vü dârâta bedel
Gübrelikdir sana gâhice mahal
Hem bulunmazsa güzeller yanağı
Bûs edersin nice murdâr ayağı

Bir gün ol raks ü tanînin eseri
Cümleye ba'is olur derd-i serî
Lâ-cerem bir de biri hiddet eder
Emdiğin kana seni diyet eder
Biz ki ya'sûbe olup fermân-ber
Fırkamız yek-dil olur ser-tâ-ser
Nûr ü ezhâr üzerin cây ederiz.
Vüs'umuz mertebe işler gideriz.
Bir kovanda yaparız şem'ü asel
Zevkimizdir bu iki hüsn-i amel
Mumumuz halka bütün şevk verir
Balımız zâ'ikaya zevk verir

Şinâsî

Nâmık Kemâlin Baykuş sesi adlı manzumesinden alınan şu kıt'a hem teşhis hem de intakı birlikte ihtivâ etmektedir:

Serilip hâk-i hakâretde vatan cân veriyor.
«Yetişin son nefesimdir, gelin imdâda» diyor.
Sevgili vâlidemiz âkıbet elden gidiyor.
Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini;
Yok imiş kurtaracak bahtı kara mâderini.

«Vatan can veriyor» cümlesinde teşhis vardır. Filvâki «can vermek» her canlıya mukadder olan bir hâldir; fakat müteâkip mısrâda ona söz isnâd edilmesi, şahsiyet verildiğini ortaya koyuyor. **Yetişin son nefesimdir, gelin imdâda diyor** mısrâında ise, vatan dile getirilmiş, intak san'atı yapılmıştır.

Not. — Fransızcadaki «prosopopée»; türk edebiyatındaki teşhisten daha şümûllüdür : Prosopopée'de yalnız şahıs olmayan varlığa şahsiyet izâfesiyle veyâ mânevî olan bir mâhiyete su'al yöneltilmesiyle kalınmaz; bulunmayan bir şahıs da, gözönünde tecsim edilir.

II — Hüsn-i Tâ'lîl ve Yarı Hüsn-i Tâ'lîl

Hüsn-i tâ'lîl ifâdeye letâfet vermek maksadıyla, bir husûsu, hakîkî olmayan bir itibâra dayanarak, kendi sebebine aykırı bir sebeple vasıflandırma san'atıdır. Ancak bu hususla itibârî sebeb arasında bir analoji ilgisinin bulunması şarttır.

Nitekim Fuzûlî'nin :

Hâk-i pâyine yetem der ömrlerdir muttasıl
Başını taşdan taşa urup gezer âvâre su

mısrâında bir tabiat hâdisesi olan suyun akması; Hazret-i Pepgamber'in «hâk-i pâyi» ne ulaşmak arzûsuna bağlanmıştır.

Aynı şâirin başka bir beytine bakalım :

Bir zebândur şerh-i gam takrîrine her berg-i gül
Eylemez bîhûde gül gördükde efgān andelîb

burada ise, gül yaprağı, gamı şerhetmek için açılmış güle benzetiliyor; bülbüle isnâd edilen «efgan» da bu sebebe bağlanıyor.

Yahut, Şeyhî'nin :

Ne için baş açar u el götürür serv ü çenâr
Ki du'â eyleyenler kadd-i hırâmanın içün

beytinde, servi ve çınar yapraklarının açılmasına sebep olarak, sevgilinin salınan boyuna duâ etmeleri gösterilmiştir.

Hüsn-i ta'lîli meydâna getiren hakîkat dışı sebep, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, sözü edilen nesneye de uygun bir vasıf sağlar. **Mutavvel** tercemesinde, bu husûsla ilgili olarak şöyle bir cümle yer alıyor: «Vasıf-ı mezkûr için illet olan şey'in vâkı'ada anın içün illet olmaması» gerekir.

Arap belâgati ile ilgili kitapların bâzılarında hüsn-i tâlîl dörde ayrılmıştır. Türkçe kitapların bir kısmında sınıflandırma yoktur; bir kısmı da iki çeşit hüsn-i ta'lilden sözeder.

Bu sınıflandırma şöyledir :

1 — İfâdeye letâfet verecek itibâr, sâbit bir sıfât olduğu taktirde, onunla ilgili vasfın beyanını kasd etmektir. Bu husûs için verilen örneklerden biri Cevdet Paşa'ye âittir :

Dayanmaz tâb-ı ruhsârına nûr-ı dîde ey meh-rû
Anın çün çeşmimiz muhtâç-ı câm-ı dûr-bîn olmuş

Buradaki arızî vasıf, gözün gözlüğe muhtâç olmasıdır. Bunun hakîkî sebebi de, bu organda kendini gösteren bozukluktur. Şâir, onun yerine hayâlî bir sebep buluyor : O da, sevgilinin yanağındaki parıltıya dayanamamaktır. Böylece de hüsn-i tâ'lîl yapmış oluyor.

Başka bir örnek verelim :

Râhat için ferş salmış sebze-i ter gülşene
Nergisin görmüş gözün mahmûr sanmış hâbı var

Fuzûlî'nin, bu beytiyle, «sebze-i ter»in, nergisin gözünü mahmur görerek gülşene «ferş» saldığından söz etmesi, etrâfın yeşilliği için gerçek sebep değildir. Böylece de bir hüsn-i tâlîl ile karşılaşıyoruz.

Belâgat-i Osmâniye ve onu tâkîbeden kitaplarda şöyle bir örnek daha vardır :

Perîşan halk-ı âlem âh ü afgān etdiğimdendir
Perîşân olduğum halkı perîşân etdiğimdendir

elbette ki, perîşanlığın gerçek sebebi, burada zikr olunanlar degildir.

Sünbül-zâde Vahbî'nin şu beytine bakalım :

Çâh-ı zakan üftâdesi dil-beste-i zülfüz
Zincirlikuyu anın içün meskenimizdir

Hâlbuki, Şâir'in Zincirlikuyu'da oturmasının asıl sebebi, evinin orada bulunmasıdır.

Nâbî de :

Nev-bahar-ı ruhu buldukça terakkî o gülün
Şerm ile mihr-i cihân-tâb uzahdan dolanır

beytiyle, güneşin uzaktan dolanmasını hîcâbına bağlıyor.

2 — İfâdeye letâfet verecek îtibar sâbit olmadığı tadirde, onu isbat maksadıyala yapılan hüsn-i ta'lîl.

Bu çeşit hüsn-i ta'lîl için bir iki kitap şu örneği tekrarlamıştır :

Dağ-dâr olmasa hışmınla eğer
Mübtelâ-yı kelef olmazdı Kamer
Hıdmetin etmesi Cevzâ niyyet
Bağlamaz idi meyânına kemer

Hakîkatte «Ay»ın hışım yüzünden dağlanmış olması, «Cevzâ»nın hizmete niyet etmesi mümkin değildir. Fakat şâir, öncekine «Ay»ın kızarmasını, ikincisine «Cezvâ»nın kemer bağlamasını sebep göstererek hüsn-i ta'lîl yapıyor.

Sözü edilen hüsn-i ta'lîl, iki hâlle karşımıza çıkar:

a) Ya ifâdede yer alan sıfatın isbâtı mümkindir. Nitekim:

Başıma sevdâ getirmişdi siyâh kâkülleri
Şerbet-i lâlin halâs etdi o sevdâdan beni

beytinde, «sevdâ» sâbit olmayan bir sıfattır. Başa çıkma sebebi, siyah kâkküllerdir. Ortadan kalkması için de, dudakların şerbeti ilâc olmuşdur. Bu husus, imkânlar içine girer.

b) Ya da, ifâdede yer alan sıfatın isbâtı mümkin olmaz.

Değil hattın cemâlin tâ ki ağyâr etmesün rü'yet
Harîr-i âhdan ruhsârına nesc-i nikâb etdim

beytinde ise, sâbit olmayan sıfat «cemâl»dir. Ah ipeğinden yanağa örtü nesci yapılması ise, mümkin değildir. Hüsn-i ta'lîl hatla bu sıfatın hayâle uygun olarak isbâtı maksadıyla yapılmıştır.

Hüsn-i ta'lîle, hüsn-i tevcîh dahî denir. Bu, san'atta hükmün kesin olmasını gerektirir.

Şâyet ta'liller zanna dayanırsa, «şibb-i hüsn-i ta'lîl» denilen başka bir san'at meydâna gelir; buna «yarı hüsn-i ta'lîl» adını vermemiz de mümkindir.

Meselâ Abdülhak Hâmid:

Habâb eder gibi reftârınız ne hâletdir,
Aceb nesîm-i seherden mi âferîdesiniz?

beytiyle, sevgilinin su üzerindeki hava kabarcıklarının (ahenkle akmasını) andıran yürüyüşünü görerek, onun sabâ yelinden yaratılmış olması imtimâlini düşünüyor.

İkinci Meşrûtiyet'ten sonra yazılan bâzı kitapların hüsn-i ta'lîl örneği için zikrettikleri Hâlid Ziyâ Uşaklıgil'e âit şu fıkrada da, şibh-i hüsn-i ta'lîl vardır:

Şimdi sobada odunların alevleri yavaş yavaş sönüyor. Gûyâ bu köşeyi zulmetlerin tamâmen agûş-ı mahremiyetinde yapayalnız bırakmak hevesiyle muhterîzâne çekiliyor idi.

Burada, **gûyâ** kelimesi, hüsn-i ta'lîli bozmuştur.

Fikret'e âit şu nazım parçası da Reşit Bey (H. Nâzım) tarafından hüsn-i tâ'lîl örneği olarak gösterilmiştir:

Bin üç yüz altı... Evet bundan altı yıl evvel,
Şu vak'a geçdi; bugün hâtırımdadır, o güzel,
O mâvî gözlerin eşk-i hazîn ü ma'sûmu.
Güneş, penâh ederek bir sehâb-ı mağmûmu
Kesik kesik dökülüp her tarafda bir rikkat
Gülümsemekde idi... Sanki âsmân da o gün
Kızın o hâli için kâ'inâta hep küskün,
Fakat o bîkese memnûn görünmek isteyerek
Hem ağlamak yüzü ihzâr ederdi, hem gülmek.

Hâlbuki burada **sanki** kelimesi, hüsn-i ta'lîli bozmuştur; meydâna gelen san'at, şibh-i ta'lildir.

III — İzâm (= Hyperbole)

İzâm başlığı altında üç san'at grubundan söz edeceğiz: 1) Mubâlağa, 2) İfrat, tefrit, iktisat, 3) İstidrâk.

1 — Mübâlağa

Mübâlağa kelimesini arap lugatleri «işte kusur etmemek, bunun için mümkin gayreti göstermek» diye mânâlandırır. Edebiyat terimi olarak bir vasfın, şiddet veyâ zaaf bakımından imkânı güç veyâ muhâl derece ile ifâde edilmesidir. Böylece vasfın sınırlanma imkânı kalkmış olur.

Eski kitaplarımız, **Mutavvel**'e uyarak, bu san'atı **mübâlağa-i makbûle** başlığı altında ele almışlardır. Zirâ belâgatçilere göre mubâlağa ya makbul ya mezmûmdur. Fakat bu mes'ele araplar arasında da münâkaşa edilmiştir: Bunlardan bir kısmı mübâlağayı makbul saymamışlardır; o zümreye göre, **kelâmın hayırlısı, mahrec-i hak üzre zuhûr ve minhec-i sıdk üzre sudûr edenidir.** Karşı görüşte bulunanlar; **şiirin ahseni ziyâde kizb ve dürûğ olanıdır** fikrini ileri sürmüşlerdir. Üstelik bu iddiayı, kelâmın hayırlısı ve makbûlü kendisinde mübâlağa olanıdır diyecek kadar ileri götürmüşlerdir.

Mutavvel'de, makbûl olan mübâlağa ile olmayanı ayırtmak için bir tasnîf yer alır; böylece de **tebliğ, iğrak, gulüv** olmak üzre üç çeşit mübalağadan söz edilir. Bu sınıflandırmada iddiâ olunan zaaf ve şiddetin **nefsü'l-emirde** mümkin olup olmadığı, mümkin olduğu takdirde alelâde hâllerde vuku bulup bulmayacağı hareket noktası sayılmıştır.

1.° Tebliğ:

İddia olunan vasıf, mevzu için mümkin olduğu ve alelâde şartlarda görülebildiği takdirde tebliğ meydâna gelir. Bu mümkin olma hâli, **Mutavvel**'de sarâhat kazanmıştır: Vasfın hem aklen hem de âdeten mümkin olması şarttır. İşte bu çeşit mübâlağa makbûl sayılır:

Aşağıdaki beyitler bu husus için birer örnektir:

Safâ-yı câvidânîdir nişât-ı lutfı ahbâba
Belâ-yı nâgihânîdir hayâl-i tiği a'dâya
Benim ol nâdire-senc-i güher-i tâze-zuhûr
Köhne mazmûna değil genc-i hayâlim mahzen

ve,

Nice takrir edeyim hâlimi sultânıma kim
Gam-ı mâzîyi komaz dilde gam-ı müstakbel
Çekerim sâgar-ı bezm-i kereminden elimi
Bir ayağ suna meğer sâkî-i sahbâ-yı ecel

nihâyet,

Eyyâm-ı zemistânda beni gerdiş-i devrân
Bir hâne-i vîrân-şüdeye eyledi mihmân
Mânend-i kafes rahneleri hâric-i ta'dâd
Mânend-i felek sakf-ı kevâkible dırahşân
Hâ'il olamaz sakfı temâşâ-yı sipihre
Dîvârı değil reh-güzere mâni'-i seyrân

nazım parçalarında teblîğ örnekleri vardır.

Bir şeyi, vasıf ve mâhiyetinde kendi hâlinin üstüne çıkarmak veyâ altına indirmek her dilde rastlanan bir hâldir. Ancak bu işin gerçeği tecâvüzde aklın ve âdetin reddetmemesi gerekir. **Teblîğ** denilen mubâlağa çeşidinin okuyucu veyâ dinleyici üzerindeki te'sîri; ondaki hayâl gücünü okşamasıdır.

2.° İğrak:

İddiâ edilen vasıf; aklen mümkin olduğu halde, âdet yönünden mümkin değilse o çeşit mübâlağa, **iğrak** adını alır. Böyle mübâlâğa da, eskilerce makbûl sayılmıştır.

Meselâ Sürûrî'nin:

Âh eylerim sadâ-yı bülend ile her seher
Halk uyanıp sanur ki mü'ezzin ezân verir

beytinde iğrak vardır.

3.° Gulüv:

İddiâ edilen vasıf, aklen ve âdeten mümkin olmazsa, öyle mubâlağaya gulüv denir.

İrişür mağribe ol sâyesi maşrıkda iken
Sehv ile râkibi ger eylese tahrîk-i düvâl

beyti bu hâldedir.

Gulüv umûmiyetle «makduh» sayılmıştır. Maamâfih itirazla karşılanmayanları da vardır. Buna göre sözü edilen mübâlağa çeşidini şöyle sınıflandırabiliriz:

1. Âmme vicdânını yaralamayan gulüvler:

Bunlar beş çeşittir:

a) Edep dâiresinde kalmak şartıyla, sözün şiddetli mübâlağa taşıdığı ifâdeler.

b) Edep dâiresinde kalmak şartıyla, bir mülâyim sâyesinde vasfa âit sıhhatın hayâle yaklaştığı ifâdeler,

c) Yine edep dâiresinde kalmak şartıyla hayâle şiddet katarak güzelliğin artırıldığı ifâdeler.

ç) Teşbih, şart gibi yollarla müddeânın hafifletilip imkân dâiresine yaklaştırıldığı gulüvler, itiraz dışında kalmıştır.

d) Hezel vâdîsine girip de âmme vicdânını yaralamayan gulüvler de vardır. Bunlar, çok zaman teşbihten sayılmıştır. **Ali Ağa, daha içki lâfını işitince sarhoş oldu** cümlesi, bu husûs için bir örnektir.

2. Âmme vicdânını yaralayan gulüvler:

Bunları da, iki sınıfta toplamak mümkindir:

a) Edep yönünden müstehcen olan gulüvler. Merak sâhipleri, örnek bulmak için Nef'î'nin **Sihâm-ı kazâ**'sına bakabilirler.

b) Din duygularını inciten gulüvler. Bunların da pek şiddetli örnekleri vardır; fakat buraya almamağı uygun görüyoruz.

Bütün bunlara rağmen, eskilerce **müstehcen** sayılan gulüvler dahi mevcuttur. Böyle gulüvlerde aranan vasıf, güzel bir hayâli ihtivâ etmeleridir. Nitekim aşağıdaki beyit:

Nâzı âb etmiş de bir fevvâre resmetmiş hayâl
İşte ol sudur atılmış kāmetin olmuş senin

bu tarzda bir gulüvü ihtivâ etmektedir.

Belâgat-i Osmâniye'de bu husûs için aşağıdaki beyit örnek gösterilmiştir:

Feth-i Heyber olalı eylememişdir kimse
Zûr-ı bâzû ile bir böyle hisârı teshîr

Bir üçüncü örnek verelim:

Benim ol şâir-i hoş-nükte ki her lafzında
Nefy-i gam muzmer ü isbât-ı meserret müdgam

Nef'î'nin bir at vasfındaki şu mısrâları **müstahsen** sayılacak gulüv için başka bir örnektir:

Şikest eyler ser-i gâv-ı zemîni sadme-i pâyi
Çıkar şiddetle pür-tâb etdiği mîhi Süreyyâ'ya
Yedisinde güzer eylerdi nem-nâk olmadan pâyi
Yolu düşse eğer yol gibi gâhî heft deryâya

Aynı şâirin şu beytinde de böyle bir gulüv vardır:

Benim ol nâzım-ı endîşe ki simsâr-ı kazâ
Edemez kıymet-i ıkd-ı dür-i nazmım takdîr

Bu çeşit gulüv için son örneği de Nefî'den alalım:

İrişür mağribe ol sâyesi maşrıkda iken
Sehv ile râkibi ger eylese tahrîk-i düvâl

2 — İfrat, Tefrit ve İktisat

Mübâlağa ile ilgili ifâde yollarından sözederken ifrat, tefrit ve iktisâdı da anmak lâzımdır.

1 — İfrat, bir sıfatı haddi aşacak ölçüde şiddetlendirmektir. Bu, gulüv derecesinde büyük bir kusur sayılmamıştır. Hattâ millete faydalı hitâbelerde lüzûmu dahi kabûl edilmiştir. Fazla olarak şiire «revnak ve şetâret» verdiği yerler vardır. Ancak mümkin olduğu kadar, bu vâdiye düşülmemesi de, söz veyâ yazının sevimsiz bir hâl almaması için tavsiye olunur.

Süleyman Paşa, ifrat örneği olmak üzre, Hâlis'in **Hakâyıka'l-vakāyi**'de yer alan şu mısrâlarını gösteriyor:

Hak yâver-i dîn-i mübîn
Şâhenşeh'e oldu mu'în

Gönderdi bir sadr-ı güzîn
Ya'nî o Mahmûde'l-enâm

İmdâd-ı Hakk'ın kudreti
Nûh-ı nebî veş himmeti

Kurtardı fülk-i devleti
Oldu necât-ı hâs ü âm

Emsâli yok târîhe bak
Her câhe buldı müstehak

Bir Köprüli var mâ-sebak
Ez-cümle bu âlî-makām

2 — Tefrît, birşeyin hâiz olduğu vasfı, haksız yere daraltmaktır. Bu da, iyi sayılmamış olan bir ifâde yoludur.

Sünbül-zâde Vehbî'nin «geometri» ile ilgili tavsiyelerini aksettiren aşağıdaki beyitler, tefrît örneği olarak gösterilir:

İ'tibâr eyleme pek hendeseye
Bakup eşkâle mukarnes diyerek
Dûş olup dâ'ire-i efkâre

Düşme ol dâ'ire-i vesveseye
Yâ murabba'ya muhammes diyerek
Mâ-hasal düşmeyesin pergâre

3 — İktisât ise, bir vasfın ifrât ve tefrîtten uzak olarak ifâde edilmesidir. Şöyle bir örnek verelim:

Başbakan'ın bu nutku, ne tarafdarlarının iddiâ ettiği gibi Türkiye'yi yeniden canlandıracak büyük fikirleri taşımaktadır; ne de aleyhtarlarının iddiâ ettikleri gibi, memleketi harâbiye sürükleyecek projeler mecmûasıdır. Devletin mâlî imkânları içinde gerçekleşmesi kābil bâzı vâitleri ihtivâ ediyor: Bu vâitlerin yerine getirileceği muhakkaktır; netîceleri, memlekete faydalı olacaktır. Fakat bu faydaları fazla büyültüp beyhûde ümitlere kapılmamak lâzımdır. Yapılacak şey, şükrânla karşılanmağa lâyıktır.

3 — İstidrâk

Öğmeye âit sözlerle yerme, yermeye âit sözlerle öğme, «istidrâk» san'ati adını alır. Târifine bakmak, bunun iki ayrı san'atten meydâna geldiğini anlamak için kâfidir. Buraya bir de istibtâ'a'yi ilâve edeceğiz.

1 — Öğme yoluyla yerme:

Eskiler, buna «te'kîdü'z-zem bi-mâ-yüşebbihü'l-medh» derlerdi ki, türkçe karşılığı, «öğmeye benzer yerme» kelimeleriyle ifâde edilebilir. En zarîf örneği, Âlî Paşa'nın Girit'teki başarısızlığı ile ilgili

olarak Ziyâ Paşa tarafından kaleme alınan **Zafer-nâme**'deki şu mısralardadır:

Bârek-Allah zehî kevkebe-i âlc'l-âl!
Levhaş-Allah, aceb nusret-i feyz ü ikbâl!
Hak bu kim görmedi ağaz edeli devre felek
Böyle bir feth ü zafer böyle şükûh ü iclâl...
Lerze saldı feleğe nâre-i «Hayyâk-Allah»
Râşe verdi küre'ye gulgule-i «Yâ Müteâl»
Kimseler olmadı bu feth-i mübîne mazhar,
Ne Skender ne Hülâgâ ne Sezar ü Anibal.
Âferin himmetine âsaf-ı âli-kadrin,
Oldu şâyeste-i tevfîk-i Cenâb-ı Müteâl.
Girid'i aldı geri himmet-i seyf ü kalemi
Halkına gelmiş iken dâiye-i istiklâl.
Devleti eyledi bir öyle belâdan âzâd
Yoksa pek müşkil olurdu şu zamânda ahvâl
İhtiyar eyledi bu kışta şu müşkil seferi.
Yoksa kim etmiş idi kendisini istiskâl!
Bu ne gayret, ne hamiyet, ne şecâ'atdir bu!
Hiç görülmüş mü tevârîh-i selefde emsâl?
Askere verdi kumandayı misâl-i Bonapart
Gerçi kim gelmedi hiç silsilesinde ceneral.
Vermedi ablukada şân-ı donanmaya halel.
İngiliz Devletine olsa sezâdır amiral.
Vâkı'a haylice cân haylice mâl oldu telef,
Etdi ammâ ki cezîre şerefin istihsâl.
İktifâ eyledi «el'afvü zekâtü'z-zafer'e»
Etmedi tâ'ife-i bâğıyeyi istîsal.
Ya o takrîr ki tafsîl eder icrââtı,
Hüsn-i ta'bîrü belâgatde bulunmaz emsâl.
Ser-te-ser şîve-i î'câz-ü ser-â-ser mazmûn,
Lafzı pür-nükte vü her nüktesi lebrîz-i hayâl.
Kan saçar hâme-i hûn-rîzi mürekkeb yerine
Meşrebi ma'reke-i rezm'e olunca meyyâl.
Zülf-ü yâre dokunur meselede hâmesinin
Târ-ı mânâ dökülür pâyına kangal kangal.
Yazdığı şeylere Mümtâz ü Fuâd alkış-hân,
Gördüğü işlere Takvîm ü Cerîde dellâl.
Öyle bir şöhrete mâlik ki mülâk-i âlem
Nâmını bilse eğer elbet anar bil'ibcâl.

Öyle bir kudrete mâlik ki murâd eyler ise
Görünür sûret-i imkânda nice emr-i muhâl.
Kendi sultân değil ammâ ki nice sultânı
Maksadı üzre eder bende gibi isti'mâl.
Pâdişâhın adı vardır yalnız dillerde
Zâtıdır taht-ı hükûmetde hakîkî fa'âl.
Her ne işler ise «lâyüs'elü amma yef'al»
Her ne hükmeylese âzâde-i takyîd-i su'âl.
Mısr-da eyledi tağyîr-i verâset hükmü
Etdi bir yüzbaşıyı Memleketeyn üzre kıral.
Belgrat kal'asın ihsân ile Sırbistân'a
Devletin kıldı tamâmiyyetini istikmâl.
Karadağ kulelerin yıkdı yıkdı ise hükmü n'ola
Peşşe tevfik-i Huda ile eder kal'icibâl.
Rûmdn, Ermeniden yapdı müşir-i bâlâ
Eyledi resm-i müsâvât-ı hukūku ikmâl.
Verdi mâliyyeye yaptı tedbîr-ı mısîb-i bereket
Buldu hep sâye-i lutfunda cihân vüs'at-i mâl.
Tuz, tütn resm'e girip oldu hazîne leb-rîz
Etdi tahsîl-i kavâ'imle nükūt istihsal.
İ'tibârı ile yapdı nice istikrâzât,
Yoksa mâliye işinde görülürdü işkâl.
Tutalım cümle umûrunda hıyânet etmiş,
Şu Girit hizmetini var mıdır inkâra mecâl?
Böyle iş görmeli ibkā ise maksad nâmı,
Ne revâ şöhret için zemzem'e olmak bevvâl.
Ehl-i seyf, ehl-i kalem, ehl-i dil, ehl-i insâf,
Muhsin ü mükrim ü memdûhu gayûr ü fa'âl.
Hâmi-i dîn-i mübîn, muhyî-i şec'-i enver
Hâfız-ı Devlet ü derhemkün ü evsân-ı dalâl.
Hangi hemgâmeye girdiyse muzaffer oldu
Değmedi ârızına latme-i «El-harbü sicâl»
Esb-i devlet bu terakkîde gider miydi aceb
Olmasa himmeti mehmiz-zen-i isti'câl.
Kendinin gayret-i millîyesi koymaz, yoksa
Çekilür yük mü bu mihnet, kişi olsa hammâl!
Nazar et sûret-i zîbâsına mâşâ-Allah,
Nedir ol vech-i mubârek, nedir ol hüsn ü cemâl!
Kad değil kâmet-i matbû'ası bir serv-i sehî
Göz değil çeşm-i dilârâsı yenâbi'-i zülâl.

Öyle düstûr-ı muazzam ki Nakib-ül-eşrâf
Gelse ger meclisine câyi olur saff-ı ni'âl.
Öyle nâzik ki eğer şapkalı bir kunduracı
Evine gelse eder tâ kapudan istikbâl.
Öyle bir cerbeze-i nutku da var kim eyler
Hasmının hakkı dahi olsa elinde ibtâl.
Çok mudur Avrupaya gitse ukâb-ı şânı,
Beykoz'a Gekbüze'den gelse aceb mi Kartal!
Kahrına uğramadı, uğrasalar bir kerre
Ne tavanlarda gezer fare ne dağlarda çakal.
Hep te'enni-i hakîmâneden eyler neş'et
Tab'-ı pâkinde eğer var ise cüz'i ihmâl.
Himmet ü meşrebi de tab'ı gibi âlidir
Çünkü esmâ olunur nâsa semâdan inzâl.
Sâyesinde o kadar etdi cihan kesb-i huzûr
Eylemez kimse du'âsında dakika ihmâl.
Hânümânı yıkılırdı nice ehl-i hünerin
Cânib-i afva eğer olmasa tab'-ı meyyâl.
Nakd-i vâdi ile hemyân-ı zarûret lebrîz
Zer-i nutku ile ceyb-i fukarâ mâl-amâl.
Kâle-i servet-ü dârâtına olmaz arşun
Galle-i ni'met-i bi-gâyeti bilmez mikyâl.
Vâlî-i Mısr ile Sultândan alırdı ihsân
Maksadı olsa idi cem'-i nukūd ü emvâl.
Beytini, mâlini yakdı ise ger nâr-ı harîk
Kargîrini binâ eyler anın Beytülmâl.
Âsafâ! Himmet-i mahsûsa-i tedbîrindir
Eyleyen Devleti bu hadd-ı kemâle îsâl.
Girdi bir hâlete kim Devlet-i Osmâniyye
Hissolunmaz gibidir şâ'ibe-i izmihlâl.
Ne dirâyet bu ki yiğrmi senedir va'dederek
Aldatup Avrupayı âlemi etdin iğfâl.
Bu ne tâlih ki cihân hasmın iken bunca zamân
Müstakillen olasın taht-nişîn-i ikbâl!
Müslümân la'net eder, gayr-ı müselmân la'net,
Kimseler kıymetini bilmedi hâlâ, bu ne hâl!
Erba'ine kadar elbette sürer germi-i bahs
İstesem ben ne kadar vasfını etmek icmâl.
Âsafâ, ömrümü evsâfına hasreyliyeyim
Bir zamân kâbız-ı ervâh ederse imhâl.

Fâzıl-ı pîre ateh gelse de söyler medhin
Soy köpek, kalmasa da dişleri durmaz battâl!
Dalkavuklukda, müdârâda zamânım geçdi
Olmadım şimdiyedek mazhar-ı feyz ü ikbâl.
Âcizim şükrünü îfâda ki etdi lutfun
Şem'-i maksûdumu âhır nefesimde iş'âl.
Mutasarrıflığa bir kıt'a sebeb olmuş idi
Bu kasîdem beni valîliğe eyler îsâl,
Yeter ey hâme, ko tasdii, du'â mevsimidir.
Tut yüzün kıbleye, aç başını bâ-saffet-i bâl.
Tâ ki pervâz ede âfâkda simürg ü hümâ
Kebk-i dârâtını çâk etmeye şâhîn-i zevâl.
Lutfu ihsânı gibi ömrü ola nâ-mâdûd
Dîn ü îmânı kadar kesbede feyz ü ikbâl.

2— Yerme yoluyla öğme:

Bunun da eski kitaplardaki adı, «te'kîdü'l-medh bi-mâ-yüşebbihü'z-zem»dir. Bu tâbîri de kısa olarak türkçe «yermeye benzer öğme» sözleriyle karşılayacağız. «Necib'in bir kusûru varsa, o da, her zaman doğruyu söylemesidir» cümlesi, bu san'at için bir örnek teşkîl eder.

Bu san'atların eski adlarına giren «te'kit» kelimesi de gösteriyor ki, ifâde için bu yolun seçilmesi; öğme veya yermeyi pekiştirme maksadıyladır.

4 — İstibtâ'a

İstibtâ'a öğme ile ilgili mânâ san'atlarındandır. Bir şeyi bir hâl veyâ vasfından dolayı öğerken içinde diğer bir övgünün de bulunması, bu san'atı meydâna getirir.

Örnek:

Teşhis ve tedavîde emsalsiz bir muvaffakiyet gösteren Dr. Muzaffer Kürkçüoğlu, daha ilk tebessümüyle hastalarına şifâ vermeğe başlar. Burada hekim, bir taraftan meslekindeki üstünlüğüyle öğülürken, diğer yandan da şefkatiyle öğülmektedir.

İkinci Altbölüm

İHTİRÂSLARA BAĞLI SAN'ATLAR

İnsanların şüpheleri, kararsızlıkları, üzüntüleri, sevinçleri, is-

yânları, öfkeleri, hayretleri, acz duyguları, arzûları, pişmanlıkları, iç ve dış dünyâdan sinirlerine çarpan, sâkin ve düzenli yaşayışta geçici kesintiler meydâna getiren çeşitli hâlleri edebiyâta ihtiraslara bağlı san'atlar hâlinde devredilir. Bunlar, çeşitli zamanlarda birbirinden farklı umûmî adlarla anılmış; kendi içlerinde gösterdikleri ayrılıklara göre sınıflandırılmıştır. Bunların bütününü bir arada ortak bir başlık altında incelemek, bizim edebiyatımızda Recâîzâde Mahmud Ekrem Bey'le başlar. Ekrem Bey, bütününü **mecâz-ı tebliğî** adıyla karşılamış; onun bâzı tâkipçileri de bu terimi devâm ettirmişlerdir. Mecâz, kinâye, hakîkat; -her türlü ifâde yolu tebliğ eder: Bu yüzden «mecâz-ı teblîğî» sözünde bir haşiv görüyoruz. Burada sözü edilecek mânâ san'atları, kaynağını, te'essür hayâtının en karmaşık (mu'dil) şekli olan ihtiraslara kadar götürdüğü için, biz de umûmî adı verirken bu kaynağa bağlamayı uygun bulduk. Bu ihtirasların başlangıcında hislerin, heyecanların tûfânı vardır.

Ayrıntılarını kendi içlerine bırakmak sûretiyle, bu san'atleri, dört büyük başlık altında toplayacağız: Çığlıklı, kesintili, dönüşlü, basamaklı (= kademeli), sorulu san'atlar.

Birinci Yazı

Çığlıklı San'atlar

Birkaç çeşit san'atı, bu başlık altında toplamak mümkindir: Hepsi, itidâlin dışına çıkan bir rûh hâlini karşılar. Şimdi sıra ile bunlara göz atalım.

1 — Nidâ (= Exclamation)

Arap belâgat kitaplarıyla onlara uygun olarak yazılan türkçe eserlerin nidâ san'atından söz etmemeleri dikkat edilecek bir husustur. Maamâfih meânîde «nidâ» ve «istigrâb» bahisleri vardır: Fakat bu, tamâmiyle kelâmın uyacağı «muktezâ-yı hâl»i göstermek içindir. Bedî'de, «nidâ» denilen bir mânâ san'atına yer verilmiştir. Bu mânâda bir bahis başlığı, ilk def'a **Ta'lîm-i edebiyât** ile karşımıza çıkar.

Nidâ, zabtolunamayan heyecanların, kendilerini çığlıklar hâlinde dış dünyâya dökmesidir. Alışılanların dışında bir hâlle karşılaşma, te'essür hayâtında nidâ ile cevâbını bulur. Kalbden bir burkuntu veyâ sevinç çığlıkları hâlinde fışkırır. Fikir, alışmadığı bir

sâhâda hayrete düşer. İfrâta varan bir istek veyâ red, nidâda sükûnet yolu arar. İsti'cal (= ivme), öfke, yakarış, tezellül, tekebbür nidâ ile lafızdan bir kisve bulur. Pişmanlık, tövbe nidâya tutunarak yükselir. Şüphenin sarsıntıları, nidâda plastik bir hâl kazanır. Şevk, nidâda parıltılar verir, korku nidâda ifâdeye geçer. Emirler, nehiyler, niyâzlar... hep buraya girer.

Dilin başlangıcını hayrete, hayretin ifâdesini nidâya bağlayanlara bakılırsa, bu ifâde yolu için, dilin başlangıcı kadar eskidir demek, mümkündür.

Aşağıdaki örnek, üzüntünün verdiği bir «şekvâ»yı dile getirmektedir:

Tedbîr-i katl-i Âl-i abâ kıldın ey felek
Fikr-i galat hayâl-i hatâ kıldın ey felek
Berg-i sehâb-ı hâdiseden tîğler çeküp
Bir bir havâle-i şühedâ kıldın ey felek
İsmet harem-serâsına hürmet revâ iken
Pâmâl-i hasm-ı bî-ser ü pâ kıldın ey felek
Sahrâ-yı Kerbelâ'da olan teşne-dillere
Rîg-i revânı seyl-i belâ kıldın ey felek
Tahfif-i kadr-i şer'den endîşe kılmadın
Evlâd-ı Mustafâ'ya cefâ kıldın ey felek

Fuzûlî

Şu parça da kâinâta savrulan bir bedduâyı dile getiriyor; Şâir, bu sûretle bütün âlemin kendi üzüntüsüne katılmasını istemektedir:

Döksün sehâb kaddin eğüp katre katre kan
İtsün nihâl-i narveni nahl-i ergavân
Bu acılarla çeşm-i nücûm olsun eşk-bâr
Âfâkı tutsun âteş-i dilden çıkan dühân
Kılsun kebûd câmelerin âsmân siyâh
Giysün libâs-ı mâtem-i Şâh'ı bütün cihân
Yıksun derûn-ı sîne-i ins ü perîde dağ
Nâr-ı firak-ı Şâh Süleymân-ı kâm-rân

Bâkî

Aşağıdaki gazelde bir yakarışla karşılaşıyoruz:

Yâ Rab hemîşe lutfunu it reh-nümâ mana
Gösterme ol tarîkı ki yetmez sana mana

Kat'eyle âşnâlığım andan ki gayrdır
Ancak öz âşnâların it âşnâ mana
Bir yerde sâbit it kadem'i i'tibârımı
Kim reh-ber-i şeri'at ola muktedâ mana
Yoh mende bir amel sana şâyeste âh ger
A'mâlüme göre vire adlün cezâ mana
Havf-i hatâda muztaribem var ümîd kim
Lutfun vire beşâret-i afv-i hatâ mana
Oldur mana mûrad ki oldur sana murâd
Hâşâ ki senden özge ola müdde'â mana
Habs-i hevâda koyma Fuzûlî-sıfat esîr
Yâ Rab hidâyet eyle tarîk-ı fenâ mana

Fuzûlî

Sultan Osmân'ın cülûsü münâsebetiyle yazılan bir kasîdeden de duâ örneği alalım:

Yüzün sür âsitân-ı farz-gâh-ı 'arş-ı â'lâya
Elin kaldır du'âya iste Mevlâ'dan bu ihsânı
Ki durdukça cihân ol saltanatda ber-karâr olsun
Hayât-ı tâze bulsun sâyesinde âlem-i fânî
Süleymân gibi çıksun tahta her gün adl ü dâd etsün
Pür olsun arsa-i mahşer gibi meydân-ı dîvânı
Fürûğ-ı kevkeb-i ikbâl ü bahtı eylesün her dem
Cihânı âftâb-ı âlem-ârâ gibi nûrânî

Nef'î

Şu beyitte de takdîrden doğan hayret dile getirilmiştir:

Ta'â'l-Allah zehî kasr-ı bülend eyvân-ı hünkârî
Yed-i beyzâ-yı kudretdir meğer kim dest-i mi'mârı

Tezellül dahi, nidâ ile ifâde edilir. Şu mısrâlar, bir şeyhülislâm kaleminden çıkmıştır:

N'ola min-ba'd lutfa meşketsen
Tarf-ı çeşminle câna aşk etsen
Ne var ey yâr-ı mihribân-ı güzîn
Anılup hakk-ı sohbet-i dîrîn
Yarım ağızla da olursa ne var
Hâlim etsen zamîme-i güftâr

Bir şeye duyulan önü alınmaz istek için örnek:

Sâki duracak zamân mıdır bu
Durmak n'ola imtihân mıdır bu
Sâkî kerem et şarâb yağdır
Ebr ol velî la'l-i nâb yağdır
Bu bey' ü şürâdır etme âveh
Ver gonce vü al hezâr dûzeh
Bağ-ı dile bir şerâre koy sen
Ver lâle vü al hezâr gülşen
Sâkî bir içim şerâb yok mu
Kan ağlıyorum kebâb yok mu
Yakdı beni âteş-i cüvânî
Sâki bir içim şerâb yok mu

Nedâmet için örnek:

Ne dedim tevbeler olsun bu da fi'l-i şerdir
Şinâsî

Çıkışma, meydân okumada da nidâya baş vurulur:

Ne mümkin zulm ile bîdâd ile imhâ-yı hürriyet
Çalış idrâki kaldır muktedirsen âdemiyetden
Nâmık Kemâl

Büyük ümitsizliği ifâde ederken de nidâya baş vurulur:

Kesme yolum, ey hayât-ı kâtil,
Ey mevt, beni siyânet eyle...
Abdülhak Hâmid

Zihnin, îzâhında âciz kaldığı haller için yine nidâya baş vurulur:

Ey akl, büyükdür ızdırâbın,
Ey rûh, sahîhdir cevâbın
Abdülhak Hâmid

Bu acz, çok zamân hayretle sona erer:

Yâ Râb, yâ Râb nedir bu ecrâm?
Kimler ediyor içinde ârâm?
Onlar mı desem, aceb melekler?
Elbette tehî değil felekler!

Hayret, bakılınca zîr ü bâlâ!
Esfel duruyor, karîn-i a'lâ.
Hayret, olunursa fikr ü tahmîn
Bu subh ile ibtidâ-yı tekvîn!
Hayret, kılınırsa yâd, yâ Râb!
Geçmiş âsâr ile geçen şeb!
Hayret, cereyân edip gelen nehr!
Ger olsa makîs-i âti-i dehr.
Havret heyecân-ı nehr ü ebre!...
Hayret şu sükût içinde kabre!...
Hayret, nazar eylesen hayâta!
Bir nefsime, bir mükevvenâta.
Bir yanda o mahşer-i avâlim...
Bir yanda benim garîb hâlim...
Hayret, hayret bu sırra hayret!...
Hayretde görünmede bu kudret.
Yâ Rabbî, şu asmâna karşu
Âlem diyoruz buna; nedir bu?

Abdülhak Hâmid

Sis manzûmesinin şu kısmında yer alan nidâlar; nefret, istihfâf, tezyîf, güvensizlik, tel'în... gibi çeşitli duyguları ihtivâ etmektedir:

Ey debdebeler, tantanalar, şanlar, alaylar,
Kātil kuleler, kal'alı, zindânlı sarâyler;
Ey dahme-i marsûs-ı havâtır, ulu ma'bed;
Ey gırre sütûnlar ki birer dîv-i mukayyed,
Mâzîleri âtilere nakl etmeğe me'mûr;
Ey dişleri düşmüş, sırıtan kāfile-i sûr;
Ey kubbeler, ey şânlı mebânî-i münâcât;
Ey doğruluğun mahmil-i ezkâr-ı minârât;
Ey sakf-ı çökük medreseler, mahkemecikler;
Ey servilerin zıll-ı siyâhında birer yer
Te'mîn edebilmiş nice bin sâ'il-i sâbir
«Geçmişlere rahmet» diyen elvâh-ı mekābir;
Ey türbeler, ey herbiri pür-velvele bir yâd
İkâz ederek sâmit ü sâkin yatan ecdâd;
Ey ma'reke-i tıyn ü gubâr eski sokaklar;
Ey her açılan rahnesi bir vak'a sayıklar;

Virâneler, ey mekmen-i pür-hâb-ı eşirrâ;
Ey kapkara damlarla birer mâtem-i ber pâ
Temsîl eden âsûde ve fersûde mesâkin;
Ey herbiri bir leyleğe, bir çaylağa mavtın
Gam-dîde ocaklar ki merâretle somurtmuş,
Yıllarca zamandan beri tütmek ne... unutmuş;
Ey mi'delerin zehr-i tekâzâsı önünde
Her zilleti bel'eyleyen efvâh-ı kâdîde;
Ey fazl-ı tabî'atle en âzâde ve mün'im
Bir fıtrata maksûn iken, aç, âtıl âkîm
Her ni'meti, her fazlı, her esbâb-ı rehâyı
Gökden dilenen züll-i tevekkül ki... mürâyî
Ey savt-ı kilâb, ey şeref-i nutk ile mümtaz
İnsanda şu nankörlüğü tel'în eden âvâz,
Ey nâtıka-i acz ü elem, nazra-i nefrîn;
Ey cevf-i esâtîre düşen hâtıra: Nâmûs:
Ey kıble-i ikbâle çıkan yol: Reh-i pâ-bûs;
Ey havf-i müsellâh, ki hasârâtına râcî'
Öksüz, dul ağızlardaki her şekve-i tâli';
Ey şahsa masûniyyet ü hürriyete makrûn
Bir hakk-ı teneffüs veren efsâne-i kānûn;
Ey va'd-i muhâl, ey ebedî kizb-i muhakkak,
Ey mahkemelerden mütemâdî sürülen hak;
Ey savlet-i evhâm ile bî-tâb-ı tahassüs
Vicdânlara temdîd edilen gûş-i tecessüs;
Ey bîm-i tecessüsle kilitlenmiş ağızlar;
Ey şöhret-i zilliye ki, mebgūz-ı muhakkar;
Ey seyf ü kalem, ey iki mahkûm-ı siyâsî;
Ey behre-i fazl u edeb, eh çehre-i mensî;
Ey bâr-ı hazerle iki kat gezmeğe me'lûf
Eşrâf ü tevâbi', koca bir unsur-ı ma'rûf;
Ey re's-i fürû-bürde, ki ak pâk, fakat iğrenç;
Ey tâze kadın, ey onu ta'kîbe koşan genç;
Ey mâder-i hicrân-zede, ey hem-ser-i muğber;
Ey kimsesiz, âvâre çocular... hele sizler,

Hele sizler...

Örtün, evet ey hâ'ile... örtün, evet ey şehr;
Örtün ve müebbed uyu, ey fâcire-i dehr...

Tevfîk Fikret

2 — Tekmîle-i sadr (= épiphonème

Bir hitâbenin, bir tirâdın sonunu heyecânı artırıcı sözlerle bitirmeğe tekmîle-i sadr (= épiphonème) denir. Bu da, çığlıklı mânâ san'atlarındandır.
atlarındandır.

Atatürk'ün gençliğe hitâbesinin :

Ey Türk istikbâlinin evlâdı;

İşte; bu ahvâl ve şerâit dâhilinde dahî vazîfen Türk istiklâlini ve Türk Cumhuriyetini kurtarmaktadır! Muhtâç olduğun kudret, damarlarındaki asîl kanda mevcûddur! sözleriyle bitmesi gibi.

Yavuz Selim'in İran seferinde, mesâfenin uzunluğundan, zahîrenin azlığından şikâyet eden, hattâ Otağ-ı hümâyuna kurşun sıkan yeniçerilere :

Ben bu meşakkatlerin çekileceğini size tâ cülûsum zamânında söylemişdim. O vakit niçin kabûl etdiniz? Şimdi niçin itâ'at etmezsiniz? İsterseniz siz avdet edin ben yalnız giderim deyip atını ileri sürmesi, bunun diğer bir örneğidir. Bu hitâbın te'sîri, **Evrâk-ı perişân**'da şöyle anlatılıyor: «Asker dehşetle mahlût bir hayret içinde kalarak câzibe-i merkeziyyeden ayrılmayan maddiyyet gibi ister istemez Pâdişah'ın veche-i azîmetine incizâb etdiler.»

Abdülhak Hâmid'in **Târık**'da Azrâ'ya söylettiği söz de, bitişiyle bu san'ata örnek teşkîl ediyor :

Ah kâşki insâniyet kemâlini buldukdan sonra doğaydık!..Kâşki Kâşki dünyâda, hattâ kutuplar gibi iki değil, harâret-i merkeziyye gibi, bir merkez-i hükümet te'essüs edeceği zamânda doğaydık!.. Şimdi doğduğumuz için bin kere pîşmân olsak sezâdır. Nasıl sezâ olmaz ki bugünki günde cihân binlerce pâdişâhân, binlerce milel ü edyân ile memlû duruyor!... Nasıl memlû olmasın ki o edyân ü hükûmâtı te'sîs edenler burhân-ı vahdâniyyet olması lâzım gelen âleme bin kadar hâlik tessavvur etmişler?.. Yâ Rabbî! Yâ Rabbî.. Eşref-i mahlûkātın olan beni âdemi ne zamân mükemmel göstereceksin?..

Tiryâkî Hasan Paşa'ya isnâd edilen bir hitâbe de, netîcesinde bu san'atı karşımıza çıkarıyor :

Ben Alman düşmeninin hücûmunu bilirim. Bir kere yüzü döner ise mağlûb olduğu gündür. Yerlerinizde sebât edin! İlk hücûmdan yılmayın! Andan sonra bi'avn-illah nusret bizimdir!

Hazret-i Ebûbekir'e isnâd edilen bir nutkun türkçeye çevrilmiş şu kısmı da diğer bir örnektir :

Bu Arabistan ancak sizin atlarınıza arpa yetişdirebilir ve burada gerek dünyevî ve gerek uhrevî olabilecek sa'adet işte bu kadardır. Allahü ta'âlâ Hazretleri ise ümmet-i Muhammediye'ye bu yer yüzünün her tarafında bir memleket vereceğini Habîbi'ne va'd etmişdir. Kanı bu mev'üd olan memâliki zabt ile dünyâda bunca ganîmete ve âhiretde gazâ yahûd şehâdet rütbesine nâ'il olmak isteyen erler ve nerede dîn uğruna cân ve baş fedâ edecek ve vatanlarından çıkup a'dâ üzerine gidecek gāzîler?

Fransa Mâliye Nâzırı Necker'in iflâsa karşı hazırladığı kānun tasarısını müdâfaa eden Mirabeau'nun meşhur nutkundan alınan şu parça da, bu san'at için örnek teşkîl edecek sözlerle bitiyor :

Mâliye Nâzırı bize bugünki vaziyetimizin en korkunç bir manzarasını çizmedi mi?

Size demedim mi ki, bu işin hallini sonraya bırakmak, tehlikeyi artırır; bir gün, bir sâat, bir ân onu bir ölüm tehlikesi hâlinesokabilir?

Mâliye Nâzırı'nın teklîf ettiği plânın karşısına koyacak bir **planımız var mıdır? Arkadaşlarımızdan biri, «evet» diye bağırıyor. «Evet» diye bağıran bu arkadaşın şunu nazar-ı dikkate almasını recâ ediyorum : Bunu tevsî etmek, etrâflı bir sûrette tedkîk ederek tevsî etmek; zamâna muhtaçtır. Bu plan, hemen şimdi müzâkereye konsa bile, muharriri bâzı hatâlara düşmüş olabilir; onun bütün hatâlardan münezzeh olduğunu farzetsek, başkaları onun hatâ ettiği zannına düşebilir. Bu arkadaş yine şunu bilmelidir ki, bir cemâ'at içinde herkes hatâya düşerse, herkes haklı hükmüne geçer. Şu hâlde, pek mümkindir ki, bu projeyi yazan hadd-i zâtında haklı da olsa, halka karşı haksız gibi görünsün; umûmî efkârın muvâfakatı olmazsa, en büyük dâhi bile olsa, vukū'ata karşı duramaz...**

Kendi düşüncelerini Mösyö Necker'inkilerden üstün görmek ve tutmak, böyle bir zamanda tamâmiyle boş bir zahmet olurdu. M. Necker hârikulâde bir şöhrete sâhiptir. Parlak hizmetlerle, uzun tecrübelerle, emsâlsiz, birinci derecede mâliyeci olduğu hakkında ahâliye verdiği kanâ'atle, -nihâyet herşeyi söylemek lâzımsa-, baş

ka hiçbir fânîye nasîbolmamış olan böyle bir şöhret; bir ân içinde yere vurulamaz.

Şu hâlde tekrâr Mösyö Necker'in projesine dönmek mecbûriyetindeyiz.

Fakat bunu uzun uzadıya tedkîke, esâslarını sıkı sûrette mu'âyeneye, hesaplarını kontrole vaktimiz var mı? Hayır, hayır bin kere hayır! Bu zamanda elimizden gelecek olan şey, bir takım mânâsız su'aller sormak, rastgele ba'zı faraziyeler atmak ve doğru bir netîceye erişmek ümîdi olmadan körükörüne yapmak istiyorsunuz? En kat'î fırsat dakîkasını kaçırmak, mâhiyetini daha tamâmiyle anlamağa bile muvaffak olmamış bulunduğumuz bir terkîbin müdâhalemizle, mâlî itibârı bizimkinden çok daha ehemmiyetli olan, olması lâzım gelen bir nâzırın nüfûzunu kırmak değil mi? Efendiler! Böyle bir hareketin ne akla, ne mantığa, ne de basîrete uymayacağı muhakkaktır!

İki asırdan beri alıp yürüyen yağmacılık ve şekâvet, önümüze bir uçurum açtı. Memleket, bu uçuruma yuvarlanmak üzredir. Bu müthiş uçurumu mutlaka kapamak lâzımdır. Bak a'lâ, işte Fransa'daki mülk sahiplerinin listesi. (Maliye Nâzırı, hazinedeki açığın kapanması içün, herkesin servetinin dörtte birini devlete vermesi teklîfini getirmişti.) Daha az vatandaşı fedâ etmek için, intihâbınızı en zenginler arasından yapın. Fakat intihâb edin! Milletin büyük bir ekseriyetini kurtarmak için, küçük bir ekalliyetin mahvolması lâzım gelmiyor mu? Bu iki bin zenginimiz, mâlî bir açığı kapamağa kâfîdir. Mâliyemizdeki karışıklığı, bu sûretle giderir ve memleketi sulha, sükuna, refâha kavuşturur! Bu esef edilecek kurbanları vurunuz, boğazlayınız, girdaba atınız! göreceksiniz ki, (maliyedeki) o (rahne) çarçabuk kapanacaktır!... Dehşetle geriledîğini görüyorum... Dakîkası dakîkasına uymayan insanlar! Korkak insanlar? Görmüyor musunuz ki, iflâs karârı vermekle, daha doğrusu o karârı açıkca vermeyerek, iflâsı zarûrî bir hâle getirmekle bundan bin kere daha büyük bir cinâyet işliyorsunuz. Hem de, asıl akılların almayacağı cihet, yok yere bir cinâyet, bedâva bir cinâyet! Çünki yukarıda bahsettiğim korkunç fedakârlık, hiç olmazsa açığımızı kapar. Fakat zannediyor musunuz ki, para vermiyoruz diye borçtan da kurtulmuş olacaksınız? zannediyor musunuz ki, bu korkunç infilâkla yâhût onun eski tesirleriyle bir anda hayatlarının bütün tesellîlerini, hattâ belki de onun tek idâme vâsıtasını kaybeden binlerce, milyonlarca insan sizin bu cinâyetten istifâde etmenize pek râzı olacaktır?

Ey bu felâketin Fransa üzerine kusacağı hesapsız dertlerin hissiz seyircileri! Ey bu ümitsizlik ve sefâlet ihtilâçlarının da, niceleri gibi -belki hattâ birden bire çöktüğü için- ötekilerden daha çabuk geçeceğini zanneden te'essürsüz hodkâmlar! Emîn misiniz ki, ekmeksiz kalmış bunca insân; ne sayısını, ne de lezzetini eksiltmediğiniz yemeklerinizi tatlı tatlı yemenize meydân bırakacak? Hayır, siz kahrolacaksınız ve i'tibâr ve haysiyetinizi fedâ etmeniz -titremeden, korkmadan ateşlediğimiz bu cephânenin infilâkı içinde- o iğrenç zevklerinizin bir tekini bile kurtaramıyacak?

Korkunç muhtevâsından değil, dünyâ edebiyâtının meşhûr nutukları arasında yer almasından dolayı naklettiğimiz bu ürpertici çığlık, servet gaspına yönelen bu tehdîdler zinciri **en medenî milletin en büyük hatîbinin, en barbarca çığlığı** (!) şu sözlerle bitiyordu:

İşte biz böyle bir âkıbete doğru gidiyoruz. Etrâfımda vatanperverlikten bahsedildiğini işitiyorum: «Vatan» ve «vatanperverlik» kelimelerini aşağılatmayınız!

Demokrasinin kötüye kullanılışı insanları nerelere götürüyor?

İkinci Yazı

Kesintili san'atlar

Bu başlıktan, san'atın kesintiye âid olduğu anlaşılmamalıdır. Kesinti, doğrudan doğruya sözün bünyesinde meydâna gelir; san'at da ondan doğar. Heyecân, mütekellimin sözüne devâmına engel olmuştur yâhut sükût, söylemekten daha te'sîrli görünmüştür ya da hitap hedef değiştirmiştir; bu sûretle bir takım san'atlar meydâna gelir. Biz, bunların hepsini kesintili san'atlar adı altında topluyoruz.

1 — Doğrudan doğruya kesme (katı')

Söze devâmın, ifâdedeki te'siri azaltacağı hissedildiği yerde sözün kesilmesine **katı'** derler. İzâhât veyâ tesvîrin tamamlanmasını dinleyici veyâ okuyucunun zihnine bırakan bu sükût, söze devâmdan belîğ sayılır.

Balıkesir zelzelesi üzerine yazılan **Verin zavallılara** adlı manzûmenin şu hayâlî felâket levhasına bakalım:

Harâb-ı zelzele bir köy: Şu yanda bir çatının
Çürük direkleri dehşetle fırlamış, öteden
Çamur yığıntısı şeklinde bir zemin katınız
Yıkık temelleri manzûr; uzakda bir mesken
Zemîne doğru eğilmiş, heman sukût edecek;
Önünde bir kadın... Oof, artık istemem görmek!

Şâ'ir, «kadın» kelimesinden sonra tasvîri kesiyor; bütün bir dehşet manzarasını okuyucunun hayâline bırakıyor.

Sühâ ve Pervin manzûmesinin şu kısmını alalım

Sühâ

—Evet, biz ayrılırız;

Ve hep cihandan uzak, ayrı bir zaman kalırız.
Bu iftirâkı, bunun telhi-i lezîzini siz
Tahayyül etmeğe bilmem ki muktedir misiniz?

«Tâ'rîf eder:»

Uzakda birbirimizden, uzakda her şeyden,
Uzakda benliğimizden... Âh, rûhun ben
Bu inceliklerinin karşısında gayş olurum;
Bu incelikleri teşrîh eder, neler bulurum,
Sizin de öyledir elbet hayâl-i sevdânız,
Değil mi, sevgili?

Pervin

«Soğuk»

— Pek şâ'irâne hülyânız!

Burada «uzakda benliğimizden» kelimelerinden sonra söz kesilmiş, tasavvurun tamamlanması, okuyucunun zihnine bırakılmıştır.

Mâî ve Siyâh'ın şu satırlarında da aynı san'at vardır:

Âh! Bu bârân-ı elmas... Bağçenin havâ-yı râkidi içinde bir nefha-i aşk, hâr bir nefes-i nâlân gibi sanki illiyyinden dökülen bu nagamât... Gâh kalbin derin noktalarından geliyormuşcasına derûnî, pest, sanki sâkit; gâh bir feverân-ı te'essürâtdan in'ikâs etmişcesine tarraka-perdâz, feryâdâmiz; ba'zan bir nâle-i şikâyet, ba'zan bir enîn-i makhûriyyet

Şimdi Ahmed Cemîl altından yer kaçıyor, başından semâ uçuyor, vücûdu bir boşluk içinde yuvarlanmağa başlıyor zannında idi.

«Bârân-ı elmas» adlı mûsîki parçasını anlatan kısmın «bir enîn-i makhûriyyet» sözüyle kesilmesi, besteye âit diğer husûsiyetlerin okuyucu zihninde tamamlanmasına yol açıyor.

Kat'ı, zekâya âit bir san'at olan sükût-ı belîğ ile karıştırmamak lâzımdır.

2 — Terdîd (= Disfonction)

Eski kitaplarımızın bedi'î san'atlarla ilgili bölümlerinde terdîd başlığına rastlamak pek mümkin değildir, **Mutavvel ve Telhîs tercemesinin** sonuna doğru bu bahse dâ'ir birkaç satır vardır ki, orada da «mısrâ' veyâhud fıkrada olan bir kelimeyi bir ma'nâya ta'lîh edüp ba'de o kelimeyi bi-aynihâ ma'nâ-yı âhare ta'lîk etmekdir» diye ta'rîf olunan terdîdin, sözün «tahsîni»nde «kat'a eser ü medhali» bulunmadığı bildirilmektedir. Bundan bahsedilirken örnek olarak bir âyet, bir de arapça beyit verilmiştir. Bu bölüme mevzû, olacak terdîd; ondan biraz ayrıdır. Türkçe te'lifler içinde ilk def'a Recâî-zâde Mahmûd Ekrem Bey'in **Ta'lîm-i edebiyât**'ında «mecâz-ı teblîği»ye ayrılan ikinci «mebhas»de bu san'attan söz edilmiştir.

Terdîd; sözün değil, dinleyici veyâ okuyucu zihnindeki tecessüsün kuvvetlenmesi maksadıyla baş vurulan san'attır. Anlatılmakta olan bir mevzû kesilip dinleyici veyâ okuyucunun merâkı artırıldıktan sonra birden bire neticeyi ifâde etmek, terdîdi meydâna getirir. Bu netîce çok def'a beklenilmedik bir hâlde olur. Umûmiyetle uzun bir «tavsîf». umulmadık bir mevsûfla sona erer. Böylece ifâde, büyük bir te'sîr gücü kazanır.

Ekrem Bey, terdîdi sözün ciddî bir netîce ile bitip bitmemesine göre ikiye ayırıyor: Birincisine **terdîd-i sâdık,** ikincisine **terdîd-i mutâyib** adını vermektedir.

Şimdi bunlar için örnekler bulalım.

-Terkipleri, türkçe kâideye göre kurduktan sonra-:

1° Sâdık terdîd için örnekler:

— Müsâmahasına sığınarak, burada değerli bir âlimimize atfedilen bir fıkrayı nakledelim:

Rızâ Nâil Ak,

— Bu kitabı, dünyâda bugünki türkçeye çevirebilecek üç kişi var, demiş ve arkasından ilâve etmiş:

— Onlar da kimler, biliyor musunuz? Rızâ, Nâil, Ak.

Eğer doğru ise, bu haklı «tefâhür», aynı zamanda güzel bir terdîd örneğidir.

Başka bir örnek:

İhtiyarlamış, mevkiini burada kaybetmiş,ardından da etrâfındaki bütün insânlar çekilmişti. Aylarca ne bir ziyâretçi yüzü gördü, ne kimseden mektup, telgraf aldı, ne de bir def'a olsun, telefonu çalındı. Artık bir üzüntü külçesi hâlini almıştı. Bir sabah uyandı. Pencereden baktı: Bütün ovayı kar kaplamış. Sonra bir aralık kapısının hafifçe çalındığını hissetti. Kulak kabarttı: Evet yanılmıyordu, hakîkaten bir ziyâretçisi vardı. Bir iç huzûru içinde ilerledi. Karşısında kimi görse beğenirsiniz? Ölümü!

Üçüncü bir örnek:

— Beyefendi, dedim; bu ikrâmlar, bu iltifâtlar altında eziliyorum; refîkanız, alışmadığım ölçüde nâzik davranıyor.

— Üzülmeyin, dedi; o herkese karşı nâziktir... Bu davranışlarının bir tek müstesnâsı var; nasıl söyleyeyim, bilmem ki... O da, ben!

2° Mutâyib terdîde örnekler:

İkimizin de, henüz heveskâr olduğumuz yıllarda yalnız mûsiki için yaşayan bir gençle dostluk kurmuştuk. Hattâ o, benim bir manzûmemi de bestelemişti. Aradan yıllar geçti. Ne birbirimizden haber aldık, ne de birbirimizi aradık sorduk. Birgün Ankara'da bir pastahânede karşıma çıkmasın mı? Sohbetimiz, evlenme bahsine geldi. Anladım ki, bir mûsikî muallimiyle evlenmiş.

— Dostum dedim, refîkanız ne çalar? Piyano mu, keman mı?

— Ne onu çalar dedi, ne de öbürünü. Yalnız birşeyi çalmakta büyük mahâreti vardır: Çene çalar, çene!

İkinci örnek:

Bu adamın nasıl iştihâsı olmazmış? Et ver, yer. Ekmek ver,

yer! Tatlı ver, yer! Börek ver, yer! Sebze ver, yer! Meyve ver, yer! Hattâ ot ver, kemik ver, ne verirsen ver, yer! Yer... Yalnız bir şey yemez: Bütün şehir ateşe yansa, gam yemez!

Üçüncü örnek:

Bu örnek, daha önce Ekrem Bey ve Süleyman Fehmî'nin de kitaplarında geçmiş bulunan bir Nasreddin Hoca fıkrası olacaktır!

Hoca, bir gün bir köye misâfir olur. Köylüler, etrâfını sararlar, hâl hâtır sorarlar. Hoca biraz sonra bakar ki, heybesi yok «Heybemi bulup getirin, yoksa ben bilirim yapacağımı» der. Köy halkı, Hoca'nın tehdîdinden çekinirler. Heybeyi, ararlar, bulup getirirler. Fakat Hoca'nın tehdîdi, onları merâka düşürmüştür: «Heybeyi bulmasaydık, ne yapacaktın?» derler. Hoca cevap verir: «Evde eski bir harar var kesip heybe yapacaktım.»

Bu çeşit terdîd için de günlük hayâta uygun bir misal tertîb edelim:

— Bu hizmetçi kız, ne kadar hamarat bilsen? Daha mutbağa girer girmez, bir tek bulaşık tabak bırakmadı.

— Nasıl yaptı?

— İçinde bir haftalık bulaşıkların biriktiği büyük tepsiyi, eli değer değmez yere devirdi; bütün bulaşık tabakları kırdı.

Üçüncü Yazı

Dönüşlü San'atlar

Bu başlık altında iki san'attan söz edeceğiz: **Rücû', iltifat.**

1 — Rücû'

Telhîs ve Mutavvel tercemesi'ne göre, rücû'; bir nükteden dolayı nakz ve ibtâl yoluyla önceki söze avdet ve mürâcaattır. Bu nükte, üzüntü veyâ sevinç ya da dehşet ve hayret gibi... bir rûh hâline bağlı olabilir. Her hâlde sarfedilen sözün, bu rûh hâlini ifâdeye yetişmemesi endîşesi; rücû'a yol açar. Heyecan içinde bulunan şâir veyâ muharrir; zihninde, vahleten söylenilen sözden daha uygununu bulur; böylece ilkinden vaz geçer, onu çürütür. Bu işten maksat, önceki ifâdenin düzeltilmesidir. Bu sûretle ifâdenin «şiddet» ve «letâfeti» artmış olur.

Bu düzeltme, ya vazgeçilen sözün tam nakîzi ile ya da onu tamamlayacak başka bir sözle yapılır.

Biraz önce rücû'un, ifâdeyi yaşanılan ruh hâletini karşılayacak dereceye yükseltme gâyesiyle yapıldığını bildirmiştik. Mamâfih sözün yeknesaklığını önleyip ifâdeye hareket kazandırmak gibi bir üslûb endîşesiyle de bu san'ata baş vuranlar vardır.

Âkif Paşa, **Kasîde-i adem**'de:

Çeşm-i îm'ân ile bakdıkca vücûd-ı ademe
Sahn-ı cennet görünür âdeme sahrâ-yı adem

dedikten sonra, bu sözünden vaz geçiyor ve:

Galat etdim ne revâ cennete teşbîh etmek
Başkadır ni'met-i âsâyiş-i me'vâ-yı adem

beytiyle bir rücû' meydâna getiriyor.

Rücû'nun, mutlaka düzeltene âit bir söz üzerinde vukû bulması gerekmez. Bu san'at, başkasına âit sözler üzerinde de yapılır. Şinâsî'nin **Münâcât**'ındaki:

Ne dedim, tevbeler olsun, bu da fi'l-i şerdir

mısrâında da önceki sözden vaz geçilmiş; yine böyle bir san'at meydâna getirilmiştir.

Abdülhak Hâmid, aşağıya alınan cümlelerin ilkinde bir rücû' zinciri veriyor:

Makber, makber değil bir türbe, türbe değil bir ma'bed, ma'bed değil bir küre, küre değil bir fezâ-yı bî-intihâ olmalıydı. Halbuki bir makber bile değil. Makber, nûr-ı ilâhînin indiği, fikr-i insânî'nin çıkamadığı bir minber olmalıydı.

Makber, bir mahşer olmalıydı. Heyhât!..

Aynı şâirin **Finten** adlı esberinden alınan şu satırlarda da, başka bir örnek buluyoruz:

İşte bir sırıtmış kelle ki yer altından bütün kâ'inâta gülüyor! Bu benim başımdır! Bilmem dünyâdaki hayâlime benziyor mu? Yirmi yaşında bir güzel kızın başı!... Bu kemik parçasının karşısında bütün cihân titriyor: fakat biz gülüyoruz! Bir zaman benim olan başımla benim şimdi hiçbir münâsebetim yokdur. Başım bu hâle

gelmiş, fakat ben gülüyorum... Beynimi kurtlar yeyip bitirmiş fakat ben düşünüyorum. Şeklim, sîmâm, kıyâfetim, teferrû'âtım olan hep bu şeyler fenâ bulmuş; fakat aslım bâkî, benliğim dâ'imîdir. Rûh-ı ebedînin âşiyân-ı mâzîsi olan bu kemikten kafada şimden sonra hiçbir fikr ü hayâl beslenemez; hiçbir akrep veyâ çiyan tegaddî edemez; fakat yine bir ma'nâ-yı ulvînin mukarrebidir. Bu da bir cihan-ı fânî bir küre-i türâbdır. Azamet-i ilâhiyyenin hadd ü hisâbı olmayan tâçlarından biri! Her biri bir küçük küre demek olan zerreler, yâhûd.. herbiri bir büyük zerre demek olan kürelerden en sonra çıkan me'âl, ayniyle bu nâsiye-i tehîender-tehdîde mündemicdir. Şems, Kamer, Zühre, ne ise bu nihâyetsiz çirkinlik de odur!. Dünyevîlerin istikbâli olan şu elimde tutduğum hâl bizim mâzîmizdir! Şimdi bu baş benim değil, muthike-i fenânın sahnesindeki adgās ve ahlâma gülen dirilerle sinirlerin başıdır! «Kafa kemiğini yavaşca mezâra bırakarak» **İşte ben onun mensûb olduğu hâk-dânın şu kenârına bırakıyorum.**

Tevfik Fikret, metnini aşağıya aldığımız **Ferdâ manzûmesinde,** önce «Alnında bir sitâre-i nev, yok bir âftâb», sonra da «... hayır, birşey senin değil, sana ferdâ vedî'adır» sözleriyle iki def'a rücû' örneği veriyor:

Ferdâ

— Bugünün gençlerine: —

Ferdâ senin bu teceddüd, bu inkılâb...
Herşey senin değil mi ki zâten!... Sen, ey şebâb,
Ey çehre-i behîc-i ümid, işte ma'kesin
Karşında: Birsemâ-yı seher, sâf ü bi-sehâb
Âğûş-ı lerzedârı açık, bekliyor... şitâb!
Ey fecr-i hande-zâd-ı hayât, işte herkesin
Enzârı sende sen ki hayâtın ümîdisin
Alnında bir sitâre-i nev, yok, bir âftâb,;
Âfâka doğ, önünde şu mâzî-i pür-mihen
Sönsün müebbeden
Sönsün müebbeden o cehennem, senin bugün
Cennet kadar güzel vatanın var, şu gördüğün
Zümrüt bakışlı, inci şetâretli kızcağız
Kimdir, bilir misin? Vatanın... Şimdi saygısız
Bir göz bu nazlı çehreye -Allah esirgesin,-

Kem bir nazarla baksa tahammül eder misin?
İster misin, şu ak sakalın pâk ü muhteşem
Pîşânî-i vekārına, bir kirli el demem,
Hattâ yabancı bir el uzansın? Şu makberi
Râzî olur musun, taşa tutsun şu serseri?
Elbet hayır; o makber, o pîşânî-i vakūr,
Kudsî birer misâl-i vatandır... Vatan gayûr
İnsanların omuzları üstünde yükselir.
Gençler, bütün ümmid-i vatan şimdi sizdedir:
Herşey sizin, vatan da sizin, her şeref sizin;
Lâkin unutmaym ki zaman tünd ü mutma'în
Bir hatve-i samît ile tâkîb eder bizi.
Önden koşan, fakat yine dikkatle her izi
Tâ'mîka yol bulan bu yanılmaz muâkıbin
Şermende-i itâbı kalırsak, yazık!... Demin
«Ferdâ senin» dedim, beni alkışladın; hayır,
Bir şey senin değil, sana ferdâ vedîadır;
Herşey vedî'adır sana, ey genç, unutma ki
Senden de bir hisâb arar âtî-i müştekî
Mâzîye şimdi sen bakıyorsun pür-intibâh,
Âtî de senden eyleyecek böyle iştibâh.
Her uzvu girdibâd-ı havâyiçle sarsılan
Bir neslin oğlusun; bûnu yâdet zaman zaman.
Asrın, unutma, bârikalar asr-ı feyzidir:
Her yıldırımda bir gece, bir gölge devrilir,
Bir ufk-ı i'tilâ açılır, yükselir hayât;
Yükselmeyen düşer: Ya terakkî, ya inhitât!
Yükselmeli, dokunmalı alnın semâlara,
Doymaz beşer dedikleri kuş i'tilâlara...
Uğraş, didin, düşün, ara, bul, koş, atıl, bağır;
Durmak zamânı geçdi, çalışmak zamanıdır!

Mehmed Ra'ûf'un **Eylül** romanından aldığımız şu parçada da bir rücû' örneği vardır:

Oraya ağaçların altına oturdu. Tenhâ, sâkit durmaktan zevkyâb olarak daldı. Uzun uzun düşünerek, Süâd'ın o nigâhını tekrâr görmeğe çalışarak, ümîd, kuvvet bulmağa uğraşarak biraz kesb-i metânet ediyordu. O son nazarın reng-i hazînî onun için binlerce ma'nâlarla dolu geliyordu. Süâd'ın evelâ hiç ses çıkarmayıp, başını bile kaldırmayıp meşgūl oluşu kalbiyle etdiği mücâdeleyi gösteriyordu. Fa-

kat sonra kalbi galebe ediyor, gözler bütün bu mücâdelelerin hüzn-i me'âliyle nem-nâk, dudaklar müterediddi, ses titrek: «Yine gelirler elbet..» diyordu. Heyecân ona böyle: «Yine gelirler» diye teklîfli bir söz söyletiyordu. Hayır, bu lâ-kaydlık, nefret olamazdı.

2 — İltifât

İltifat san'atındaki dönüş, sözün yönüne âittir. Bu san'at; ya bir hitâbede, bir hikâyede, bir şiirde, bahsedilen bir şeyden dönüp, başka birşeye hitâbetmekle, ya da sözü muhâtabdan gâibe çevirmek sûretiyle kendini gösterir. İltifâtın psikolojik kaynağı, rücû' ve terdidle ortaktır: Hareket noktasını heyecânde bulur; bu heyecân çok def'a ihtirâsa karışık bir mâhiyet arzeder: Öylece de, ifâde daha te'sirli bir güç kazanır.

Maamâfih, hitâba bağlı olmayan iltifatlar da vardır: Aralarında ilgi bulunan iki şeyin birinden diğerine dönmek sûretiyle yapılır. Bu şeklinde, umûmiyetle fiil üslûbunda da bir değişme göze çarpar: Haberden emre geçilir.

Bu san'atin tecridden farkı, Süleyman Paşa tarafından şöyle îzâh ediliyor: «Tecrîd, lafzın ba'zı ma'nâlarını» kaldırarak, bâzısını kasdetmektir. İltifât, lafızla ilgili olmayan bir mânâ geçişidir. Bu yüzden aralarında «umûm ve husûs vardir.» Diğer paragrafta da şöyle diyor: «Tecrîd-i kinâyîde câmi' olursa da, iltifatda olamaz. «Zîrâ tecrîd» manâların birleşmesini; iltifât, ayrı olmalarını gerektirir. «Hem de tecrîd lâfzın» kavramıyla ilgilidir; iltifât ise, lafızla ilgili olmaksızın, sözün, mânâ yüzünden bir üsluptan diğer üslûba geçmesidir.

Şimdi sözün, gâibden muhâtaba dönüşü için örnekler verelim:

Fuzûlî, aşağıya aldığımız parçada, hikâyeden hitâba geçmek sûretiyle üslûp değiştiriyor:

Gördü ki bir avcı dâm kurmuş
Dâmına gazâller yüz urmuş
Ol dâma cefâ-yı çarh-ı gaddâr
Bir âhûyı eylemiş giriftâr
Bir âhû esîr-i dâmı olmış
Kan yaşı kara gözüne dolmış
Boynı burulı ayağı bağlu
Şehlâ gözü nemlü cânı dağlu

Ahvâline rahm kıldı Mecnûn
Bahdı ana tökdi eşk-i gül-gûn
Gönline katı gelüp bu bîdâd
Yumşak yumşak didi ki sayyâd
Rahmeyle bu müşk-bû gazâle
Rahmetmez mi kişi bu hâle
Sayyâd bu nâtüvâne kıyma
Kıl cânına rahm câna kıyma
Sayyâd sakın cefâ yamandır
Bilmezsen mi ki kana kandur
Sayyâd bana bağışla kanın
Yandurma cefâ oduna cânın
Sayyâd didi budur ma'âşım
Açmam ayağın giderse bâşım
Katlinde bu saydın etsem ihmâl
Etfâl ü ayâlime n'olur hâl
Mecnûn ona verdi cümle rahtın
Pâk eyledi bergden dırahtın

Abdülhak Hâmid'in **Bir sâfilin tesellîsi** adlı manzûmesine âit bir parçayı da örneklerimiz arasına alalım:

İnsan ki bu âlemde bütün çekdiği gamdır
Bir neşve-i uhrâya sezâ-vâr olamaz mı?
Ol neş'eyi dünyâda ararsa bulamaz mı?
Bulmuş ne çıkar çünki ser-encâmı ademdir

Olmaklık içün neşve-i ukbâya muzaffer
Bir kabza türâbın ne ehemmiyeti vardır?
Ol kabza-i hâkin ya ne hâsiyyeti vardır.
Kim cevher-i idrâke Hak etmiş anı mazhar.

Mazhar olan ol cevhere olmaz mı bekā-hâh
Fânîliğini bilse ya etmez mi şikâyet
İhsân edip evvelce ana akl ü dirâyet
Encâmda lâyık mı ki hâk eylese Allah

Siz ey melekûtîler olup nâ'il-i pâye
Bulmuşsunuz eflâkde bir ömr-i mü'ebbed
Âdem neye güm-nâm ola hâk içre mücerred
Andan daha lâyık mısınız siz o bekāya

Bir şeyde fenâ yok diyen erbâb-ı fünûndur,
Ya akl ile idrâkimiz olmak n'ola fânî,
Mümkin hele olmaz ise bir âlem-i sânî
İdrâk o fenâdan bu güzer-gehde masûndur.

İdrâke denir beyn ile mevcûd bedende
Mahv olsa beden akl olacak beyn ile ma'dûm
Lâkin nedir ol his ki verir muhyi-i Kayyûm
Vicdân-ı umûmiyye bu dünyâ-yı kühende

Hayli uzun olan bu şiirin yukarıya aldığımız kısmında, önce insânın vaziyeti anlatılmakta, sonra melekûtîlere hitâp edilmekte, daha sonra mülâhazalara dönülmektedir.

Mebânî'ü'l-İnşâ'da, vaktiyle **Terakkî** gazetesinde çıkmış olan bir yazıdan örnek verilmektedir. Okuyucunun, Sultan Abdülazîz'i taht- tan indiren bir kumandan tarafından Sultân Abdülazîz devri ders kitabına alınan bu parça hakkında da fikri olması için, o metni buraya aktarıyoruz:

Hükûmet hikmet tev'emiyyetinden berü kemâl-i hulûs-i bâl ile düşünülmüş ve envâr-ı şefkat ve tebe'a-perverî ile tenvîr edilmiş ve pâdişâhın hâfız-ı hukūk ve anadan babadan ziyâde şefîk olduğunu âleme i'lân ederek kulûb-i âmmeyi tesrîr eylemiş bir nutuk var ise işte bugünki günde Pâdişâh-ı âl-Osmân ve Şehin-şâh-ı hudâygân (Abdülazîz Han) efendimizin Şûrâ-yı Devlet minber-i mükerreminden vükelâ ve ümerâ-yı devletine bi'l-vâsıta bu vatan-ı mu'azzezin evlâdı bulunan otuz beş milyon ahâli-i Osmâniye'ye îrâd ü hitâb eylediği Nutk-ı hümâyûn'dur. Bunu pîrâye-i safha-i mefharet eylediğimizden dolayı pek bahtiyârız. (Çok yaşa Pâdişâhımız) Nutk-ı hümâyûn'unuzun her bir cüz'ü için otuz beş milyon Osmanlılar kemâl-i hulûs ile müteveccih-i bâr-gâh Müte'âl olarak ve sürûr sirişkini isâle kılarak tezâyüd-i ömrü şevketin ed'iyesini itâre eyler, Ya nasıl Osmanlı olan ve Osmanlılık şânını bilen pür-sürûr ve Abdülazîz'in tûl-i ömrü ve sa'âdet ü şevketi du'asıyçün sücûd-ı Rabb-i gafûr olmasın ki bunca gavâ'il-i mükeddere ve nice hâdisât-ı kevniyye sebebiyle şevket-i Osmâniye'ye ârız olan gubâr-ı sekte-nisârı ve perde-i nâkiysa-âvürdeyi kaldırıp arûs-ı gül-çehre-i şân-ı Osmânî'yi meydân-ı bürûze getürmek içün teşmîr-i sâk-ı say ü himmet eder. Himmetin mevfûr ve sa'yın meşkûr ola.

Recâî-zâde Ekrem Bey'in kızı Pîrâye'nin kabrini araması münâ-

sebetiyle yazdığı manzûme de, bu çeşide giren «iltifât» örneklerindendir:

Ah kim Pîrâye'min işte bu yerdir meskeni
Şu siyâh topraklar olmuşdu o nûrun mahzeni
Gelmedim on beş sene bilmem ne yanda medfeni.
Ey mezâristân bana etdirme âh ü şiveni!
Rahmedüp âgâh edin ey servler taşlar beni!
Bî-nişân terkeyledim eyvâh evlâdım seni;
Söyle yavrum eyleyim şâd-âb-ı giryem hâkini
Hangi toprakdır senin örten vücûd-ı pâkini!

İlhâmını evlât acılarından aldığı bilinen Ekrem Bey'in, kızı Pîrâye için bir mezar taşı diktirmemesi, on beş yıl onun kabrine uğramaması, nihâyet gömüldüğü yeri unutacak kadar ona uzun süre ilgisiz kalması mânidârdır. Bu tarz şiirinin samîmiyetini edebiyât târihimizde münâkaşa edeceğiz.

Bu çeşit iltifât için, bir örnek olarak da Tevfîk Fikret'in **Vatan Şarkısı**'nı alalım:

Biz fedâyî milletiz, merd oğlu merd Osmanlıyız;
Burc-ı istibdâdı yıkdık, kahramânız, şanlıyız;
Bir vatan, bir hak tanır, ahrârız, arslan cânlıyız.
Canla, şanla, ey vatan, te'yîdine peymânlıyızİ...
Cân da sen, şân da sen, hepsi sensin, yaşa;
Ey vatan, ey mübârek vatan, bin yaşa!

Toprağın cevher, suyun kevser, bahârın bî-hazân;
İşte dünyâ; Bir eşin, bir benzerin yokdur, inan.
Müşfik evlâdın bulur koynunda, her gün, her zamân
Başka şefkat, başka ni'met, başka kuvvet, başka cân...
Can da sen, şân da sen, hepsi sensin, yaşa;
Ey vatan, ey mübârek vatan, bin yaşa!

Son örneğimiz de, Fikret'tendir:

Hayâta Karşı Beşer

-La'net bize, ey hayât sen ma'sûm ve mübeccelsin!-

Gür saçlarında hep şu bahârın güneşleri,
Şefkatli gözlerinde bütün gök, bütün deniz,
Bir ebr-i gonce-hîze bürünmüş ve muh'arîz,

Lâkin her iştiyâka gülen nazlı bir perî...
-Tâ Rabbimiz'le gökdeki hengâmeden beri
Biz dâ'imâ güneşde siyâh bir göz, en temîz
Vicdanda gizli bir leke farketmek isteriz;
Âsî biziz, biziz şâkî-i müfterî.-

Ey hüsn-i mültefit, bize aldanma, biz denî
Bir aşk-ı bî-sebât ile iğfâl eder seni,
İğfâl eder, mülevves eder, sonra neş'esiz

Bir ân-ı sahvın oldu mu, levm eyleriz... Sakın
İncinme kendi kendine, içlenme, ey kadın,
Mel'ûn eden de biz seni, tel'în eden de biz!

Başlangıçta îzâhatten de anlaşılacağı üzere, ikinci çeşit iltifat, sözü muhâtaptan gâ'ibe yöneltmek sûretiyle olur. Bâzan da hitâbı, bir hikâye, bir tasvîr tâkîbeder. Örnek olarak **İstiklâl Marşı'**na göz atalım:

İstiklâl Marşı

Korkma! Sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak,
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır parlayacak,
O benimdir, o benim milletimindir ancak!

Çatma kurbân olayım çehreni ey nazlı hilâl;
Kahramân ırkıma bir gül... ne bu şiddet, bu celâl?
Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helâl.
Hakkıdır Hakka tapan milletimin istiklâl.

Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım;
Hangi çılgın bana zencir vuracakmış? Şaşarım!
Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner, aşarım.
Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım.

Garb'ın âfâkını sarmışsa çelik zırhlı duvar,
Benim îman dolu göğsüm gibi ser-haddim var.
Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir îmânı boğar,
«Medeniyyet» dediğin tek dişi kalmış canavar?

Arkadaş, yurduma alçakları uğratma sakın;
Siper et gövdeni, dursun bu hayâsızca akın.
Doğacaktır sana va'd ettiği günler Hakk'ın,
Kim bilir, belki yarın, belki yarından da yakın.

Bastığın yerleri «toprak» diyerek geçme, tanı!
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehîd oğlusun, incitme, yazıktır atanı,
Verme dünyâları alsan da bu cennet vatanı.

Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki fedâ?
Şühedâ fışkıracak toprağı sıksan, şühedâ!
Cânı, cânânı, bütün vârımı alsın da Hüdâ.
Etmesin tek vatanımdan beni dünyâda cüdâ.

Rûhumun senden ilâhî şudur ancak emeli;
Değmesin ma'bedimin göğsüne nâ-mahrem eli
Bu ezanlar -ki şehâdetleri dinin temeli-
Ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli.

O zamân vecd ile bin secde eder -varsa- taşım,
Her cerîhamdan, ilâhî, boşanıp kanlı yaşım;
Fışkırır rûh-ı mücerred gibi yerden na'şım;
O zamân yükselerek arşa değer belki başım!

Dalgalan sen de şafaklar gibi ey nazlı hilâl!
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helâl.
Ebediyyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl:
Hakkıdır, hür yaşamış bayrağımın hürriyet,
Hakkıdır, Hakk'a tapan milletimin istiklâl.

Mehmed Âkif Ersoy

Bu çeşit iltifâta örnek olmak üzre Abdülhak Hâmid'in **Münâcât**'ına da bakabiliriz; hemen ilk mısralar, aradığımız «iltifat» çeşidini bulmamıza yetecektir:

Ey dergehi cümlenin penâhı
Mevcûdâtın vücûd-gâhı
Yokluklar içinde var olan Hak
Zâtiyyet-i kibriyâ-yı mutlak

Sensin o hakîkatü'l-hakâyık
Her cilvene Hak denilse lâyık
Halk eylediğin senin müsellem
Âdemlerden ziyâde âlem
Bin sâha içinde bin ecrâm
Kılmakda müdâm seyr ü ârâm
Sâbit görünen tekaddüm etmez
Seyyâreleri tesâdüm etmez
.....
.....

Hitâbın muhâtaptan mütekellime döndüğü yerler de vardır.

Diğer «iltifât» çeşitleri, -yukarda da bildirdiğimiz gibi- bilhassa haber kipinden emir kipine geçiş sûretiyle kendini gösterir. Burada haber «kip»inin iki zamânı bahis mevzûudur: Gelecek zaman, geçmiş zaman.

Gelecek zamandan emre dönüş için örnek:

Asistanlarımın yükselmesi, her türlü imkâna sâhibolması, ilme yeni şeyler katabilmesi için Fakülte'deki kurullar, Rektörlük ve Hükûmet nezdinde her türlü teşebbüse girişeceğim: Buna siz de şâhid olun, Allah da şâhid olsun! Yeter ki, onlarda biraz gayret göreyim yâhut bugünkü gayretlerini her zaman devâm ettirebilsinler!

Geçmiş zamandan emre dönüş için örnek:

Bunu yine **Mebâniü'l-inşâ'dan** alacağız:

Halîfe-i asr bana emretti: Ef'âl ü harekâtınızı rızâ-yı Rabbânî'ye tevfik edâniz!

Kendi manâlarından farklı maksadlarla kullanılan fiil kip (= siga) ve zamanlarında bir «iltifat» bulmak mümkindir.

Hitap yoluyla olmaksızın, beklenmedik bir anda, birşeyden başka birşeye dönüş de, «iltifât» san'atıdır.

İltifatta değişen hitap yönüdür, fiil zamânıdır. Fakat mevzûun sâbit kalması gerekir. Bir şey anlatırken, söz sâhibinin, o mevzu yüzünden kendisini feveran veyâ daha hafif teessürî hâllerden birini uyandıracak diğer birşeyi karşısında görmesi veyâ görür gibi olması, böylece sözünü ona yöneltmesi, bu san'atın ihtirâsa bağlı tarafını teşkîl eder. Ekrem Bey, **Ta'lîm-i edebiyât**'ına **Eşber**'den Rükzan'ın Sümrû gıyâbındaki haykırışını almıştır ki, bu husûs için güzel bir örnek olur.

Davalaciro'nun Beyrut açıklarında dalgalara hitâbı da, aynı kudrette ihtiras hamûlesini taşımaktadır:

Öyle bir şiddet-i tasmîm ile çıkdım ki yola,
Karşıma çıksa eğer seng-i mezârım dönmem!
Bahr-i zehhâr değil, ebr-i şerer-bâr değil,
Hep yanardağlar ile dolsa civârım dönmem!
Dalgalar, uymayınız bâd-ı ta'annüd-kâre!
Siz kılın na'şımı îsâl kenâr-ı yâre!

Ne belâdır nedir ol hûr-ı cehennem-ber-dûş?
Siz değil hâline âşüfte olur cümle vuhûş.
Filler hâke düşüp mûrlar eyler feryâd
Kûhdan kûha kaçar şîr-i jiyânlar bî-huş!
Dalgalar, siz kılın imdâd ki yandım nâre
Siz kılın na'şımı îsâl kenâr-ı yâre!

Ben de tûfân gibiyim yağdırırım berk u hatar
Göz yaşım seyl-i belâ, âh ü girîvim sarsar.
Zulmetin çâk edüp ey şeb, salarım subha nazar!
Berk-i tehdîd ile ey ebr, ben olmam muztâr.
Dalgalar ben sizi döndürmeden âteş-zâre
Siz kılın na'şımı îsâl kenâr-ı yâre!

Asıl ihtirâsı yüklü «iltifat»ların hitaplara bağlı olduğunu ilâve edelim.

3 — Tecrid

Tecrît, lûgatte «soymak, kılıç çekmek» mânâlarına gelir. Edebiyatta ise, bir mubâlağa nüktesinden dolayı, nitelendirilmiş bir şeyden aynı nitelikteki diğer bir şeyi çıkarmak demektir.

Arap belâgatiyle ilgili kitaplar, tecrîdin birçok şekillerinden sözederler. Türk selîkası, bunların hepsi için pek elverişli değildir. Burada içinde hitap bulunanlar, bulunmayanlar diye iki çeşit tecrit tanıtılacaktır.

1. — İçinde hitap bulunan tecridler:

Bunlar da iki türlüdür:

a) Söz söyleyenin son dereceyi bulan hayretinden dolayı, dilsiz bir varlığa şahıs hüviyeti vererek ona hitâbetmesidir. Bu hitap bâzan emir, bâzan yasak, bâzan serzeniş, bâzan öfke, bâzan sevgi, bâzan azarlama, bâzan darılma, bâzan kîn, bâzan recâ, bâzan teş-

vik sûretiyle meydna çıkar. Görülüyor ki, hitap ihtivâ eden tecridlerin bu çeşidi, psikolojik kaynak itibâriyle heyecâna bağlıdır: Bu yolla, söz sâhibi içini ferahlatmağa çalışır.

Esâsen böyle tecridlerde, şâirin, yer yer başkasına hitâbedip nefsini kasdettiği de görülür. Bu cins tecrîdlere bâzı kitaplarda «mahz tecrid» adı verilmiştir.

Nâmık Kemâl'in **Vâveylâ** manzûmesinde yer alan aşağıdaki parça; içinde hitap bulunan tecrîdin bu cinse uygun iyi bir örneğidir:

Git vatan Kâ'be'de siyâha bürün
Bir kolun Ravza-i Nebî'ye uzat
Birini Kerbelâ'da Meşhed'e at
Kâ'inâta o hey'etinle görün
Bu temâşâya Hak da âşık olur
.....
.....
.....
.....
Aç vatan göksünü ilâhına, aç
Şühedânı çıkar da ortaya saç

Cevdet Paşa'nın şu beytinde de, şahsî bir duygu tecrîde vesîle olmuştur:

Ey şâne kıyl-ü-kāl ile tel kırmadan varup
Şerheyle yâre hâl-i perîşânı mû-be-mû

Rızâ Tevfik Bölükbaşı'nın şu kıt'asında da bir örnek görüyoruz:

Uçun kuşlar, uçun, doğduğum yere;
Şimdi dağlarında mor sümbül vardır:
Ormanlar koynunda bir serin dere,
Dikenler içinde sarı gül vardır.

b) Söz sâhibinin nefsini veyâ gönlünü ayrı bir şahıs gibi alarak ona hitâbetmesiyle meydâna gelen tecridler. Böyle tecridlerde de emirler, serzenişler, tavsiyeler, teşvikler, yasaklar, dilekler, sızılar, sevgiler, öfkeler, nevâzişler... yer almaktadır. Bu çeşit tecridlerin psikolojik kaynağı, yine heyecandır.

İlk örneğini Karacaoğlan'dan alalım:

Deli gönül gezer gezer gelirsin
Arı gibi her çiçekden alırsın
Nerde güzel görsen orda kalırsın
Ben senin derdini çekemem gönül

İkinci örnek için de Şeyh Gâlib'in şu mısrâlarına göz gezdirelim:

Ey dil sen o dil-dâra lâyık mı değilsin ya
Da'vâ-yı mahabbetde sâdık mı değilsin ya
Özrün nedir Azrâ'ya Vâmık mı değilsin ya
Âşıkda keder neyler gam halk-ı cihânındır
Koyma kadehi elden söz pîr-i mugânındır

Bu cins tecridler, şiirlerin makta'larında «mahlas»a yönelen hitaplar sûretiyle de karşımıza çıkar.

Bâkî cihânda resm-i vefâdan nişâne yok
Yâr adın anma aklın eğer sana yâr ise

2. — İçinde hitap bulunmayan tecridler:

Bu çeşit tecridlerde hitap yoktur. Böyle tecritler, ya doğrudan doğruya söz söyleyen şahısla, ya da onun dışında kalan bir varlıkla ilgili bulunurlar.

a) Birinci kategoriye girenler:

Böyle tecritlerde, söz söyleyen, kendisini benliğinden ayrı bir varlık sayarak bu varlıktan sözeder. Örneği, Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'den alalım:

Başında od yanarken âşıkın Yahyâ yine yanmaz
Ser-i Mecnûn'daki kuşlar meğer mürgân-ı âteşdir

b) İkinci kategoriye girenler:

Benzerlik ilgisiyle yapılan çıkarmalar, buraya girer. Söz gelimi, «Hasan gibi tefecilerden para mı istenir?» cümlesinde, «Hasan», tefeciler zümresinden çıkarılmış oluyor. Kezâ, «Cemil Meriç gibi münevver kimseler, artık az yetişir.» cümlesiyle de, Cemil Meriç; benzeri olan «münevverler» arasından ayırt ediliyor. Böyle tecritlerde meziyetler kadar, kusurların da yer aldığı görülür: «Sizin gibi tenbel kimseleri gözüm görmesin!» Sıfat, edebe aykırı düştüğü takdirde söylenmez: «Onun gibilere selâm mı verilir?» Böyle tecritlerde ancak ortak vasfı mübâlağa ile taşıyanın adı söylenir.

Bunlara «tecridî teşbîh» de denir.

4. — Lafızda Dönüş:

Tekrîr (= Anaphore)

Tekrîr, görünüşte yapıya âit bir san'attır. Taşıdığı mânâ hâmûlesi bakımından tamâmen ihtiraslara bağlıdır. Ayrıca, ifâdeye âit âhengin artmasında da büyük te'sîri vardır.

Lâfzın veyâ lafızların mevzu olduğu veyâ oldukları mânâya birçok def'a delâleti, tekrîri meydâna getirir. Bu sûretle şiddetli bir ihtirâs, derin bir his, yüce bir düşünce, muayyen aralıklarla dinleyici veyâ okuyucuda tenbîh uyandıracak sûrette, ifâde bünyesinde dışa çıkar. Söyleyen veyâ yazan, münâvebe ile tutkun bulunduğu ruh hâletine döner; bu hâleti karşılayan lafzı tekrârlar. Bu tekrârlayışta bir nizâm vardır: Bu nizam, lafza dönüş noktaları için kısmî bir simetri hazırlar. Tekrîrin, bir fesâhat hatâsı olan «kesret-i tekrâr»dan ayrılış noktalarından biri de, bu kısmî simetridedir.

Tekrârlanan lafız veyâ lafızlar arasındaki mesâfenin yakınlığı veyâ uzaklığı; dile getirilen ruh hâlinin çok veyâ az şiddetli oluşuna bağlıdır.

Tekrîrin, dinleyici veyâ okuyucu üzerindeki te'sîri; üzerine dönülen kelime veyâ kelimeler vâsıtasıyla; tefhîm, uyarma, hafifletme, inkâr, öfkelendirme, merhamete getirme, sevgi veyâ nefreti dâvt etme, nevâziş, yakarma, hayrete düşürme,... ve benzeri yollardan biri ile dikkatin çekilmesidir.

Türk edebiyâtının her safhasında bu san'at için çok örnekler vardır.

İlk örnekleri, Dîvân Şiiri'nden alalım. Şu mısrâlar, Sâmî'ye âittir:

Ne aşk bâ'is-i hestî-i âferîde-i gayb
Ne aşk illet-i îcâd-ı âlem-i meşhûd
Ne aşk neşve-i evvel zuhûr-ı rûz-ı Elest
Ne aşk mebde'-i hilkat me'âd-ı sırr-ı vücûd
Ne aşk nâtıka-pîrâ-yı rûh-ı insânî
Ne aşk sırr-ı heyûlâ-yı âdem-i mescûd
Ne aşk miskal-i âyine-i dil-i âşık

Ne aşk mâhi-i jeng-i hevâ-yi nefs-i anûd
Ne aşk emti'a-i çarsû-yi hayrânî
Ziyân-kârî-i rüsvâyi ana mâye-i sûd
Ne aşk mûcib-i küstâhî-i Züleyhâî
Ne aşk ismet-i dâmân-ı Yûsuf-ı mevdûd
Ne aşk âfet-i îmân-ı Şeyh Sen'ânî
Ne aşk tîn-şiken ü kıble-bend ü küfr-efzûd
Ne aşk mâşıta-i hacle-gâh-ı bîdârî
Ne aşk perde-der-i bezm-gâh-ı çeşm-i rukûd
Ne aşk sûziş-i te'sîr hâletindendir
Şerer-şefân nagamât-ı ney ü terâne-i ûd

Görülüyor ki, ilâhî aşkın tecellî ve te'sîri karşısında hayrete düşen şâ'ir bu rûh hâlini «ne aşk» tekrîrine tevdî etmiştir.

İkinci örneği de daha sonraki devreden alalım. Şu mısra'lar, Ziyâ Paşa'ya âittir:

Nedir bu sath-ı zemîn ü nedir bu bahr-i muhît
Nedir bu çerh-i berîn ü nedir bu istimrâr
Nedir bu feyz-i anâsır nedir bu mâhiyyât
Nedir bu cism-i mürekkeb nedir bu şekl-i nizâr
Nedir mu'âmele-i izdivâc-ı şevher ü zen
Nedir tabâyi'-i evlâdda hılâf-ı şi'âr
Nedir mubâyenet-i âferîniş-i eşkâl
Nedir tenâsüb-i endâm ü hüsn-i nakş-ı nigâr
Nedir bu şemm ü nazar lems ü sem' ü zevk-ı dimâğ
Hayâl ü fehm ü kelâm ü teneffüs-i tekrâr
Nedir tasavvur-ı temyîz-i hüsn ü kubh-ı umûr
Nedir tekābül-i ezdâd-ı cümle-i girdâr
Tabî'at-ı kerem ü buhl ü sıklet ü hıffet
Seciyye-i gazab u hilm ü rahmet ü âzâr
Nedir mubâhase-i da'vî-i hudûs ü kıdem
Nedir bu redd ü kabûl ü cevâb ü istifsâr
Nedir bu nefy ü bu isbât ü bu vücûd ü adem
Nedir bu sîga-i inkâr ve cümle-i ikrâr
Bu ihtilâf-ı mezâhip bu irtikâb-ı meşakk
Bu cüst ü cû-yi hakîkat bu güft ü gû-yi nigâr
Bu i'tidâl-i mizâc ü bu ittîsâl-i kurûn
Bu nûr u zulmet ü bu ihtilâf ü leyl ü nehâr
Bu iktırān-ı kevâkib bu hükm-i nahs u sa'îd
Bu iltimâ'-ı füruğ-ı sevâbit ü seyyâr

Yukarıdaki nazım parçası da, âlemi dolduran ziddiyet karşısında aklın her türlü izâhtan âciz kalışı ile ilgili çığlıklardan meydana gelmektedir: Önce «nedir bu», sonra «bu» tekrîri mısrâ başlarını örüyor.

Şimdi bir örnek de, Makber'den verelim:

Tâbût!... O rehnümâ-yı makber,
Tâbut!... O heykel-i mükedder,
Tâbût!... O hatîb-i summ u ebkem,
Tâbût!... O bürûdet-i mücessem.
Tâbût!... O sükût-ı pay-der-ser,
Tâbût!... O müsîbet-i mükerrer,
Tâbût!... O vahşet-i mu'annîd,
Tâbût!... O makber-i sefer-ber,
Tâbût!... O inkılâb-ı hâmûş
Serhadd-i revân-ı akl-ı medhûş.
Tâbût!... O harâbè-zâr-ı ümmîd,
Tâbût!... O iğbirâr-ı câvîd,
Tâbût!... O zıll-ı haşr-ber-dûş,
Tâbût!... O mevt-i cûş-der-cûş.
Sarmışdı o rûha çar-bâlîn,
Ben açmış idim memâta âğûş.

Burada da, Şâirin zihni «tâbût»un uyandırdığı dehşete dönerek «tekrîr» yapıyor.

Başka vesîlelerle verdiğimiz bâzı manzûmelerinde sık sık tekrîre başvuran Tevfîk Fikret; **Sis** manzûmesinde, bu san'at için mihver olan «ey» kelimesine, biraz farklı aralıklarla dönüyor:

Şimdi başka bir örneğe göz atalım:

Ey nahl-i müzehheb! Ki çıkar berk ü berinden
Bir sâf ü mu'anber
Zehr-âbe-i nûşîn;
Ey nehr-i mutalsam! Ki uçar mevcelerinden
En rûh-firîb, en güzel, en şûh ve münevver
Bir bûsiş-i nefrîn,
Ey nâğme-i rengîni rebâb-ı hevesâtın,
Ey nağme-i sûzân.
Ey nağme-i mûhlik!

Ey şi'r-i teri sîne-i pür-zahm-ı hayâtın!
Ey câm-ı murassa' leb-i gaflet! Ki nümâyân
Ka'rında mehâlik.
Ey şu'le-i berkıyye! Ukûsunda gülümser
-Mehtâba mümâsil-
Her tûde-i zulmet;
Ey bürka'-i zîba! Görünür pâk ü müzehher
Zîr-i ham ü tâbında en âlûde vesâ'il
Simâ-yı hakîkat,
Ey gâze-i sehhâr-ı hirem-pûş! Güzelsin.
Lâkin mütegayyir...
Bir kız gibi, heyhât!
Ey mevc-i safâ! Rûha kef-efşân-ı emelsin,
Gösterdiğin ehlâm-ı şegaf muğfil ü müskir,
Ey nevm-i huzûzât!
Bir hüsn-i mükemmel gibi herkes sana âşık
Herkes sana meczûb,
Herkes sana müştâk;
Ey tıfl-ı hayâlî! Yed-i lehvinde kadınlık
Bin şekle girer, hırpalanır, âciz ü mağlûb,
Gûyâ bir oyuncak.
Kuşlarla, çiçeklerle, ipeklerle yaşarsın;
Elvân ü revâyih
Kūt-ı hevesindir.
Mûnis açılan her leb ü âgûşa koşarsın
Baksan, o dudaklardaki âvâz-ı medâyih
Hep kendi sesindir.
Eyler seni îmâ bana, ey mürg-i hevâ-hâh,
Bir lem'a-i bî-gâh
Umkunda leyâlin...
Binlerce nazar hem seni ta'kîb ile güm-râh;
Binlerce sukutun oluyor bâ'is-i, eyvâh,

Ayrıca bu parçanın içinde «herkes sana», «binlerce» sözlerinde de uzun sürmeyen tekrirler vardır.

Son olarak bir de mensûr örnek verelim. Aşağıdaki parça Hâlid Ziyâ Uşaklıgil'e âittir. Yazar, **Mâi ve Siyâh**'ta Ahmed Cemil'in ağzı ile şiirin muhtâc olduğu dil hakkındaki görüşünü şöyle anlatır:

— Bilseniz, şi'irin nasıl bir lisâna muhtâc olduğunu bilseniz! Öyle bir lisan ki... neye teşbîh edeyim, bilmem? Bir rûh-ı mütekel-

lim kadar beliğ olsun, bütün kederlerimize, neşvelerimize, düşüncelerimize, o kalbin bin türlü inceliklerine, fikrin bin çeşit derinliklerine, heyecânlara, tehevvürlere tercemân olsun; bir lisân ki bizimle berâber gurûbun ahzan-ı elvânına dalsın ve düşünsün. Bir lisân-ı rûhumuzla berâber bir mâtemin eşk-rîz-i ye'si olsun. Bir lisân ki heyecân-ı a'sâbımıza refâkat ederek çırpınsın... Haniya bir kemânın telinde zabt olunamaz, anlaşılamaz, bir kâ'ide altına alınamaz nağmeler olur ki rûhu titretir... Haniya bir sabah zamânı incilâ-yı fecirden evvel âfâka hafîf bir imtizâc-ı elvân ile dağılmış sisler olur ki üzerlerinde tersîm olunamaz, ta'yîn edilemez renkler uçar; nazarlara bûseler serper... Haniya ba'zı gözler olur ki bir ufk-ı bî-intihâ-yı siyâha açılmış kadar ölçülemez, ka'r-ı nâ-yâb-ı umkuna vukuf kābil olamaz, derinlikleri vardır ki hissiyâtı masseder... İşte bir lisan istiyoruz ki onda o nağmeler, o renkler, o derinlikler olsun. Fırtınalarla gürlesin, dalgalarla yuvarlansın, rüzgârlarla savrulsun; sonra müteverrim bir kızın kenâr-ı firâşına düşsün ağlasın, bir çocuğun mehd-i nâz perverine eğilsin gülsün. Bir lisân... Oh! Saçma söylüyorum, zannedeceksiniz, bir lisan ki ser-â-pâ insân olsun.

Yukarıdaki parçada «bilseniz, bir lisan ki, haniyâ», işâret sıfatı olan «o» kelimeleri etrâfında tekrîr vücûda getirilmiştir.

Dördüncü Yazı

Kademeli (= Basamaklı) San'atlar

1. — Tedric (= Gradation)

Tedric, bir düşünceyi, bir tasavvuru, bir hayâli, bir duyguyu, bir heyecânı, bir ihtirâsı, derece derece yükselten veyâ indiren bir tertîb içinde ifâde etmektir. Sû olarak ummandan sonra bir çeşme, bitki olarak bir ormandan sonra küçük bir ot, hayvân olarak arılardan sonra bir karınca, nakil vâsıtası olarak bir jet uçağından sonra bir kağnı, mesken olarak büyük betonarme binâlardan sonra bir çadır göze çarpmayabilir. Bu hâl dugular, düşünceler, ihtiraslar için de mevcuttur. Aynı kategoriye giren şeyleri, ehemmiyet derecesine veyâ söyleyen yâhut yazanın verdiği ehemmiyet derecesine göre, sıraya koymak sûretiyle dinleyici ya da okuyucu üzerinde istenilen te'sîri uyandırmak kābildir. Bu sıralamada en ehemmiyetli olana en sonda yer vermek mutlak sûrette karşıdakinin ilgisini en

üst dereceye yükseltir. Basamak zincirini kaybetmemek şartıyla yukarıdan aşağıya inişte de aynı te'sîri uyandırmak mümkindir.

Hadd-i zatında «tedrîc» kelimesi, nefsinde iki san'atı toplar: Dereceli çıkış, dereceli iniş. Bu yüzdendir ki, bahsi **kademeli san'atlar** umûmî başlığı altında topladık.

Şimdi her ikisine de ayrı ayrı göz atalım:

a) **Kademeli (= Basamaklı) çıkış:** Daha önce yazılan kitaplar, buna **tedric-i sâ'id** adını vermişlerdir. Frenk kitaplarında **gradation ascendante** adıyla sözü edilir. Bu, ifâdede en zayıftan en kuvvetliye, en azdan en çoğa, en küçükten en büyüğe, en alçaktan en yükseğe, en hafîften en ağıra, en mülâyimden en şiddetliye, en sığdan en derine, en karanlıktan en aydınlığa... bir hiyerarşi içinde yükselecek düzeni sağlamaktı. Başlangıç noktası, mutlaka «en» diye mübâlâğaya medlûl olmasa bile, bitişte bu mubâlağanın bulunması, tedrîcin mükemmeliyetini sağlar. Herhâlde ifâde, ölçünün hangi noktasından başlarsa başlasın, mâhiyete âit bir artış veyâ yükselişte, aradaki basamakların sıralanması gerekir. Şeyh Gâlib'in **Hüsn ü Aşk**'ı; allégorie ve kolaylıkla hissolunamayacak kadar geniş bir tedric zinciri içinde açılır. Fakat müşahhas bir misal düşünelim:

Değil bu köşk, değil bu mahalle, değil bu memleket, değil bu dünyâ, değil bu güneş âlemi, hattâ bütün bu kâinât senin olsa; kalbin boş oldukça huzûra kavuşamayacaksın! Aldıkça isteyecek, istedikçe alacak fakat kavuşmanın her merhalesinde ma'nevî bir yoksulluk içinde çırpınacaksın!

Örneği günlük hayâta nakledelim:

Akşamın bu saatine kadar boşuna beklemişsiniz: İşinizi halletmeniz için değil Müsteşar Bey'e, değil müsteşar muâvinlerine, değil genel müdüre, değil genel müdür muâvinlerine, değil şûbe müdürlerine, değil şûbe müdürü muâvinlerine, ilgili dâiredeki bir kâtibe bile boş vurmanız yetişirdi.

Bâzan tedriçte, yükseliş sırası alacak hadlerin azaldığı görülür:

Değil kürsîye vâ'iz arşa çıksan âdem olmazsın

b) **Kademeli (=Basamaklı) İniş:**

Daha önceki kitaplarda, bu çeşit tedriç; **tedric-i hâbıt** diye adlandırılmıştır; frenk kitaplarındaki karşılığı, **gradation descendante**'dir. İfâdede büyükten küçüğe, bütünden parçaya, çoktan aza, yukarıdan aşağıya, mühimden ehemmiyetsize doğru, bir merâtip silsilesi tâkîb ederek inmeğe, kademeli iniş adını veriyoruz. Bir örnek:

Türk milleti, değil kumandanlarıyla orduları, kolorduları, tümenleri, tugayları, alayları, taburları, bölükleri, mangaları bulunmak; bir tek neferi kalsa; yine «Akdeniz adaları, bizimdir!» derdi. Şimdi bütün teşkilât ve techizâtıyla hava, deniz, kara kuvvetlerini içine alan güçlü ordular var. Üstelik onlardan da üstün bir şeye sâhip: Hakka. Elbette «bizim» diyecektir.

Yâhut:

Rektörü, dekanları profesörleri, doçentleri, asistanları, talebesiyle bütün bu üniversite; -yalnız bir mes'elede tek beyin olarak düşünür, tek kalb olarak çarpar, tek beden olarak hareket eder: O da Akdeniz adaları; evet Ege değil, Akdeniz adaları bahsinde, Türk'ten ayrı düşünenlere aksülamelde.

Diğer bir örnek:

Ah, gözümün dinlenmesi, ah sükûnete kavuşabilmem... Bunun için ummân değil, deniz değil, göl değil, nehir değil, ırmak değil, çay değil, dere değil, çeşme değil, bir damla su görebilmem dahi kâfi gelir sanıyorum.

Bir örnek daha bulalım:

Yüzyıllar, yıllar, mevsimler, aylar, haftalar, günler, saatler, dakîkalar, saniyeler sâlisler, râbialar, bir solukluk zamanlar; milletleri, insânları, hayvanları, bitkileri hücreleri, zerreleri önlerine katar, «irçi'î» emrine doğru akarlar. Bu emir karşısında, irâdenin cüz' îsi de yoktur!

Farzedelim, bir ihtiras piyesi yazıyoruz; kahramânımıza:

İlk gençlik yıllarımda kalbim, Nemrût'un bile hüküm yürütemeyeceği bir ateşle kavrulurdu. Bu, zamanla yanardağlara, fırtınalara, korlara, alevlere, kıvılcımlara döndü. Bugün, -heyhât!- orada hazan yelleri esiyor!... cümlelerini söyletsek; yine bu çeşit tedrîce örnek vermiş oluruz.

Son örnek:

Belâgatiyle, fesâhatiyle, me'ânîsiyle, beyânıyla, bedi'îsiyle bütün ifâde ilimlerine âit kitaplar; raflardan birer birer döküldüler. Gözleri, gözlerimde. «Söyle, haykır!» diyorlar. Fakat millet dilini kaybedeli, ben, sözü, kelimeleri sevmeyenlere bıraktım. Ey kelimelerle, yalnız kelimelerle seviştiğim yıllar!...

Beşinci Yazı

Sorulu San'atlar
(Figures Interrogatives)

Günlük hayâtta soru, bilinmeyen birşeyi öğrenmek veyâ karşıdakinin o şeyi bilip bilmediğini yoklamak maksadından doğar. Fakat edebiyatta, bilinen şeyler hakkında da yöneltilir: Bu sûretle bir takım edebî san'atlar meydâna gelir. Bu san'atlar, ifâdenin yapısı bakımından aynı mâhiyettedirler; fakat mânâ incelikleri, bâzı ayrılmalara yol açar. Bu yüzdendir ki, soru san'atı yerine, **sorulu san'atlar** diyoruz. Bu san'atlar; ya **istifham,** ya cevap **istifhâmı,** ya da **tecâhül-i ârif-âne olur:** Bu sonuncusu, zekâyı ilgilendiren yönünden dolayı daha önce anlatıldı. **Ta'lîm-i edebiyât**'tan önceki kitapların, bütün sorulu san'atları **tecâhül-i ârif** başlığı altında topladıklarını, aynı şeyin sonra yazılan bir iki kitapta da tekrâr edildiğini, ilâve edelim.

1 — İstifham

İstifhâmı, şimdilik fransızcasını da göz önüne alarak **doğrudan doğruya soru** diye üç kelimelik bir terimle karşılayacağız. Frenk kitaplarında da, **interrogation proprement dite** adıyla geçiyor. Recâîzâde Ekrem Bey'le onu tâkîbeden müelliflerin çoğu, «istifham» kelimesini -tecâhül-i ârif de dâhil- bütün sorulu san'atları içine alacak şekilde, hepsinin tek adı olmak üzere kullanmışlardır.

İstifham; kin, öfke, kıskançlık, ümitsizlik, üzüntü, acz, hayret, sevgi, nefret, te'essüf... gibi bir ihtirâsın kalbi sarstığı anda, bu sarsıntının şiddetini daha kuvvetli şekilde teblîğ için serdedilen suallerdir.

Bu sualler; canlıya cansıza, görünene, görünmeyene, müşahhasa mücerrede, nefse, gayra yöneltilebilir. Esâsen o suallerin bünyesinde mübâlağalı şekilde, rûha hâkim olan ihtirâsın ifâdesi vardır.

Başarılı bir «istifham», bütün edebî eserleri, bilhassa hitâbeleri ve dramatik eserleri, belâgatin üst derecelerine yükseltir.

Şimdi bâzı örnekler görelim:

Abdülhak Hâmid'in **Kahbe yâhûd Bir sefîlenin hasbıhâli** adlı eserinden alınan aşağıdaki parçada istifhâmlar; gayzla karışık şiddetli bir nefreti dile getirmektedir:

Mel'ûn!... Mel'ûn... Mel'ûn!... Ey mel'ûnların en la'îni ki etdiğin bu hiyânete, bu şenâ'ate, bu cinâyete karşı, daha gözleri olmayan sabîler bile ağlar... Cenînler ağlar... Hayâletler ağlar... Melekler, cellâdlar ağlar. Figân eder. Sen nasıl oluyor da gülüyorsun?... Nasıl oluyor da vücûdun zerre zerre târmâr olup da, her zerresi vâveylâ ederek, huzûr-ı Rabbi'l-âlemine ba'îd yer aramağa gitmiyor? Nasıl oluyor da bu hâlimi, bu fi'lini gördüğün vakit gözlerin önüne akmıyor, dişlerin yerlere dökülmüyor da gülüyorsun; bakıyorsun?

Aynı şâire âit **Tayıflar Geçidi** adlı eserin şu kısmında suâller, muâhaze, tahkîr maksadıyla serdolunuyor:

«Bu sırada gelen tayfa»
Vay Dante! Sen misin? Koca dâhî-i müfterî!
Hâk-i siyâh-ı tıyneti hâkister-i cahîm!
«Sükût, devâm»
Bilmem nasıl terahhüm edüp Hâlık-ı Rahîm,
Vakfetmemiş o tıyneti deryâ-yı nârına;
Teşhîr için mi halka dehâ-yı şerîrini?
Cühhâl omuzlarında kurulmuş şerîrini,
İsyân için mi Hakk'a veyâ kibriyâsına,
Bühtân için mi yoksa onun enbiyâsına?
İnkâr için mi hep Arab'ın ezkiyâsını,
Mihrin şu'â-ı pâkini, mâhın ziyâsını?
İblîs'e nisbeten sen iken elyak u eşerr,
Dûzeh-nişîn olur mu imiş Seyyidü'l-beşer?
«Yine sükût ve devâm»
Dâhil değilse gûşuna sıyt-ı menâkibi,
Zâhir değil mi asrının olsun avâkıbi?

Şâir, bu mısrâları Sâdî-i Şîrâzî'nin tayfına söyletmektedir. Bunlarda Hâmid'in ihtiraslı ifâdesini bulmak mümkin değildir; mûtedil bir yoldan ithamlarına devâm ediyor. Bunları belki de, İslâmiyet'e karşı bir vazîfesini yerine getirmek için yazmıştır; herhalde «Dâhî-i müfterî»ye sevgisi de, onun bu vâdiye sevketmiş olabilir. Bu hususdaki geniş mütâleamızı, edebiyât târihine bırakıyoruz.

Âkif Paşa'nın torunu için yazdığı **Mersiye**'de yer alan suâller de, bir te'essürî hâli karşılamaları itibâriyle birer «istifhâm» örneği teşkîl ederler:

Tıfl-ı nâzenînim unutmam seni
Aylar günler değil geçse de yıllar.
Telh-kâm eyledi firâkın beni
Çıkar mı hâtırdan o tatlı diller

Kıyılamaz iken öpmeğe tenin
Şimdi ne haldedir nâzük bedenin
Andıkça gülşende gonce dehenin
Yansın âhım ile kül olsun güller

Tegayyürler gelüp cism-i semîne
Döküldü mü siyâh ebrû cebîne
Sırma saçlar yayıldı mı zemîne
Dağıldı mı kokladığım sünbüller

Feleğin kînesi yerin buldu mu
Gül vanağın reng-i rûyin soldu mu
Acaba çürüdü toprak oldu mu
Öpüp kokladığım o pamuk eller.

Tevfik Fikret'in **Doksan Beşe Doğru** manzûmesinden alınan şu mısrâlardaki istihfâmlar, umûmiyetle sözü edilen şeylerin yokluğu karşısındaki infiâli dile getirmektedir; ikinci mısra da aldatmalara karşı bir feverândır:

Kānûn diyoruz; nerde o mescûd-ı muhayyel?
Düşmân diyoruz; nerde bu? Hâricde mi, biz mi?
Hürriyetimiz var, diyoruz, şanlı, mübeccel;
Düşmân bize kānun mu, ya hürriyetimiz mi?
Bir hamlede biz bunları kahretdik en evvel.

Aynı şâirin **Sultânî**'ye adlı manzûmesinden alınan şu mısrâlardaki istifhâmlar; bir mâzî ardından duyulan firâkı dile getirmektedir:

Fecrin bütün semâsını birden kucaklayan
Bir pencerende, sahne-i hâverle rû-be-rû,
Yıllarca bundan evvele râcî', bugün yavan
Bir sergüzeşt, o günler için mâcerâ dolu
Bir ömre nasb-ı fikr ile daldım... Bugünki ben
Kim der o yirmi beş sene evvelki gölgeyim?
Bir çeyrek asra öyle uzaktan bakıp gülen
Sîmâya şimdi ben bile bîgâneyim... O kim?

Kimdir hakîkaten şu beyâz bir gelin kadar
Hassâs ü şûh akasyaların gölgesinde gâh
Bağran, gülen, koşan, tepinen, ba'zı pür-vekâr
Bir tavr-ı iktinâh ile, bir yanda bir siyâh
Cildin zilâl-i lâl-i sütûrında kaybolan
Cevvâl ü muhteris çocuk?... Ey me'men-i şebâb,
Etdim geniş kanatların altında ihticâb.

Fuzûlî'ye âit aşağıdaki mısrâlarda da, «istifham»lar, hüzün ve merhameti dile getiriyor:

Gel olalı hem-nefes men ü sen
Râz-ı dil-i zârun eyle rûşen
Ne derd seni nizâr edüpdür
Âlüfte vü zerd ü zâr edüpdür
Başdan ayağa nedür bu yanmak
Dûd-ı dile dem-be-dem boyanmak
Ne cinsdür adun ey belâ-keş
Kim âb-ı hayâtın oldu âteş
Şerh-i dil-i germ ü çeşm-i ter ver
Ser-rişte-i râzdan haber ver

İstifham, bâzan da, karışık bir rûh hâleti içinde müteazzım bir tavırla dış dünyâya yöneltilen muâheze hâlini alır. Abdülhak Hâmid'in şu mısrâları, bu husûs için bir örnektir:

Niçin ey mâh o mâha benzemezsin,
Niçin ey mâh benzersin o mâha;

Şâir, şurada da yıldızlara hitâbediyor:

Yıldızlar, anı siz etdiniz defn!
Durmuş ne bakarsınız uzakda?

İstifhâmın bu çeşidinde baş yer, hayretin çığlıklar hâlinde yükselişine âittir. Örnek için, yine Hâmid'in bir mısrâını verelim:

Yâ Rab ne muhîtdir vücûdun

Bu san'atın acı bir «istığrâb»ı da dile getirdiği görülür.

Nâmık Kemâl'in, şu sızlanışlı mısrâına bakalım. «Sızlanışlı» diyoruz. **Vâveylâ'**nın yeniliğine rağmen, Kemâl'e has sesten uzak olduğu edebiyât târihimizde îzâh edilecektir:

Sen misin, sen misin garîb vatan?

2 — Cevablı istifhâmlar

Bâzı istifhâmlar, yöneldikleri maddeye dâir, bizzat cevap mâhiyeti taşırlar. Bunlar, ya beklenmeyen bir hâl veyâ hâdise karşısında, suâli cevâbın tâkibi sûretiyle hayreti ortaya koyarlar ya da mânâda te'kit vazîfesi görürler. İkisini birlikte maksadı tam kavramamakla berâber, -şimdilik- **cevablı istifhâmlar** (karşılıklı sorular) adı altında topluyoruz. Şu îzâhâttan da anlaşılacağı üzre bu çeşit istifhâmları ikiye ayıracağız, ilkine doğrudan doğruya cevablı istifhamlar, ikincisine cevâbı pekiştiren istifhamlar adını vereceğiz.

1° Doğrudan doğruya cevaplı istifhamlar

Cevablı istifhamlar, bir sorunun, ardından gelen bir karşılığa atlaması yâhut doğrudan doğruya içinde karşılığı da taşımasıyla meydâna gelir. Frenkçede **subjection** kelimesiyle ifâde edilen istifham çeşidini ifâde etmek üzre şimdilik bu terimi kullanıyoruz. Bu çeşit bir istifham, umulmadık bir hâl karşısında kendini gösterir.

İçindeki diğer sorularından dolayı yukarıya aldığımız **Tayıflâr Geçidi**'ndeki parçada **Vay, Dante sen misin?** sözü; Sâdî-i Şîrâzî'nin beklemediği bir anda, onun tayfıyla karşılaşması üzerine söylenmiştir.

— Aaa! Ne görüyorum? Dışarda kar yağarken Erzurum'da bu meyveler?

— Kimdir denize giren? Demek ben. Hayret!... Çocuklar, bana yaptırmayacağınız şey yok doğrusu!... Artık «galsamalı» oldum.

— Necâtî Bey mi tayyâre ile seyâhat etti? Hem de korkmadan öyle mi? Yanında oturmasa, Halûk da söylese inanmayacaktım.

— Neredeyim? Amerika'da mı? Ben, esâfil-i Şark'ın son bakıyyesi, rü'yâda görsem inanmazdım.

— Hayret!... Evine misâfir dâ'vet eden, üstelik paraya kıyan içki ikrâm eden Rızâ mı? Ancak sofrasında bulunduğum için inanabiliyorum.

— Gözlere şenlik!... Sen de bizim eve gelir miydin?

2° Cevâbı pekiştiren istifhâmlar

Bâzı sorular, karşılıklarına âit mânâyı pekiştirme maksadıyla kullanırlar. Bunları yerine göre duygu havâtına, bunun üst derece-

si olan ihtiraslara, yerine göre de zekâya bağlamak mümkindir. Bütün sorular gibi, bunlar da, ya olumlu (=müsbet = icâbî = positif), ya olumsuz (= menfî = selbî = interronegatif) bir hâlde bulunurlar. Cevâbı pekiştirmeleri de, sözü edilen bu iki hâle göre değişir. Demek oluyor ki bu çeşit istifhamları da ikiye ayıracağız:

a) Müsbet istifhamlar (= olumlu sorular):

Müsbet istifhamlar, bâzan kendileriyle ilgili menfî cevapları pekiştirirler. Söz gelimi, Nâmık Kemâl'in **Vatan-yâhud-Silistre** adlı piyesinin kahramanlarından Abdullah Çavuş; bir çok yerde sözünü **kıyâmet mi kopar?** suâliyle bitirir. Bu, «elbette kıyâmet kopmaz» takdîrindedir.

Buna benzer bâzı örnekler verelim:

— Radyolarda bozuk türkçenin, usûle aykırı mûsikînin sürüp gitmesini Şâban Karataş mı ister?

— Muhan Bey'in üzülmesini Kaplan Bey mi arzû ederdi?

— Talebeyi isyâna Hükûmet mi teşvîk etti?

— Bu yangınları, bu banka soygunlarını, bu çocuk kaçırmalarını, bu fiat artışlarını, hepsinden daha kötüsü, bu bulaşıcı hastalıkların zuhûrunu Hükûmet mi isterdi.

— Bu musikî sefâletine Ruşen Ferid mi sebep oldu? Taksi şoförlerinin cebren dinlettikleri o feci plakları Zeki Müren mi doldurdu.

— Ne istiyorsun bu çiçeklerden? Onlara suyu sen mi veriyorsun? Onları güneşe sen mi çıkarıyorsun? Onları zamânı gelince sen mi buduyorsun? Onların dibini sen mi kazıyorsun?

Bütün bu suâller, olumsuz hâllerinin pekiştirilmiş şeklini telhîm maksadıyla îrâd olunmuşlardır.

b) **Menfî istifhâmlar (= olumsuz sorular):**

Menfî istifhâmların, kendileriyle ilgili müsbet cevapları pekiştirme maksadıyla kullanıldıklarını da görürüz. Örnek olarak Tevfîk Fikret'in şu mısrâlarına bakalım:

İster misin, şu ak sakalın pâk ü muhteşem
Pîşânî-i vekârına bir kirli el demem,

Hattâ yabancı bir el uzansın? Şu makberi,
Râzî olur musun, taşa tutsun şu serseri?
Elbet hayır; o makber, o pîşânî-i vakûr
Kudsî birer misâl-i vatandır... Vatan gayûr
İnsânların omuzları üstünde yükselir,

Burada iki yerde istifhâm san'atı yapılmıştır: Birincisi «ister misin?», ikincisi «râzî olur musun?» yüklemi etrâfındadır. İlki «asla istemezsin!» takdîrindedir. Diğeri, bu san'atin daha önce anlatılan bir şekline de uyarak cevâbını birlikte taşıyor. Şâ'ir: «Elbet hayır» cümlesiyle suâlinin olumsuz cevâbına kesinlik kazandırıyor.

Bir redd veyâ inkârı hükümsüz bırakmak maksadıyla da bu tarza başvurulur.

— **Sen, Hüseyn'in ilerlemesini istemiyormuşsun,** diyen bir zâta:

— **Nasıl istemezmişim; daha profesör olduğu gün**

Arşa dek çıksa sezâ, kürsidedir Yurdaydın!

mısrâını ben söylememiş mi idim? Cevâbını veren kimse, bu san'atı yapmış olur.

Yâhut:

— **Artık bizi unuttun; ne aradığın var, ne sorduğun** deyen diğer bir zâta:

— **Aman, Vâlî Paşa nasıl unutmuş olabilirim? Efendimize:**

Karârsız geliriz, yok miyânımızda makām!...

mısrâını hâvî bir telgraf göndermemiş mi idim? cümlesiyle karşılık veren kimse, yine bu san'atı yapmış olur.

— **O, bu sömestrede son sınıfın hiçbir dersine girmemiş** cümlesini,

— **Nasıl girmemiş olur? Ders yılı başında sözünü ettiğin sınıfa girip de: «Bu sömestr Kutadgu Bilig'i okuyacağız» deyen o değil mi?** cevâbıyla karşılamak da, yine bu çeşit bir san'at yapmaktır.

— **O zâtı profesörlüğe yükseltenler arasında şen de yok muydun? Şimdi ne diye dert yanıyorsun?** cümleleri de böyledir.

— **Yugoslavya'daki uçak kazâsından dolayı, Başbakan üzüntülerini bildiren bir teblîğ yayınlamadı mı?** cümlesi aynı mâhiyettedir.

— **Niçin radyoyu açtım diye kızıyorsun? Mûsikî rûhun gıdâsıdır deyen sen değil miydin?** cümlesi de bu kabildendir.

Başka bir örnek olarak da:

— **Bu sömestrde okuduğunuz ne varsa, hepsini öğreniniz! İmtihandan soracağım dememiş miydim?** cümlesini verelim.

İşte son örneğimiz:

— **Ne diyorsunuz? Osmân Şems Efendi'ye mi lâkayd kalmışım? Şu mısrâı ben söylememiş mi idim?**

Şemse ma'kes oldu Osmân: elde Mushaf, yüzde nûr!

Burada «Osmân, Mushaf, nûr» kelimelerindeki ihâmla Üsküdarlı şair Şeyh'i, Hazret-i Osmân mertebesinde görecek derecede ona içten bir bağlılığın ifâdesi yok mudur? Ayrıca «şems» kelimesi bir yandan Osman Şems'e diğer yandan Şems-i Tebrîzî'ye delâlet edecek şekilde kullanılmamış mıdır? «Mushaf»ın mücerret «kitap» mânâsıyla «Şems», «şems»le «nûr» ve «ma'kes» arasındaki münâsebetlere dikkat eden siz değil miydiniz?

Üçüncü Altbölüm

Bilgiye Bağlı San'atlar

Bilgiye bağlı san'atlar, belâgatla ilgili kitaplarda bedi'in mülhakları arasında sayılmıştır. Bu esaslara göre bedi'in mülhakları faydalı, mütavassıt ve zâit olmak üzre üç çeşittir. Bu altbölümde anlatılacak mülhaklar, bu mülhaklardan son ikisinin şümûlüne girmektedir.

Bu san'atları, iki kategori hâlinde tanıtacağız: 1) Bilginin malzeme olarak kullanıldığı san'atlar, 2) kasdedilen unsurun bulunması dinleyici veya okuyucuya bırakılan mülhaklar.

Birinci Yazı

Bilginin malzeme olarak kullanıldığı san'atlar

Bunlar; iktibâs, tazmin, irsâl-ı mesel, mülemma ve telmihden meydâna gelmektedir. Bâzı kitaplarda ahz ü saraka ve ıkd ü hal de bedî'in eklerinden sayılıyor ki, bunlar kitabımızın başka sahifelerinde yer almışlardır.

İrsal-i mesel, yapı bakımından arzettiği husûsiyetten dolayı beyan bahisleri içinde anlatılmıştı; burada aynı bahse yeniden dönülmeyecektir. Esâsen bu san'at ancak bir yönüyle bu başlık altına alınabilir.

1 — Telmih

Telmih, lugatte «parıl parıl parlatmak» mânâsına gelir. Edebiyatta ise temsil yolu ile bilinen bir kıssaya, meşhûr bir fıkraya, yaygın bir nükteye, tarihî bir hâdiseye, hâle uygun bir mesele, ilmî bir bahse işâret etmek demektir. Bu sûretle ifâde de parlatılmış hâle gelir.

Meselâ Namık Kemâle âit şu nazım parçasında:

Hem muvâfık hem muhalifdi Ziyâ ile Kemâl
Şu'le-i berkıyyede mevcûd iki kuvvet gibi
İttihâd etdikçe ammâ başına zâlimlerin
Yıldırımlar yağdırırdı fikr-i Hürriyet gibi

kendisi ile Ziya Paşa'nın **Hürriyet** gazetesini çıkarmalarına telmih vardır.

Münîf'e âit aşağıdaki beyit:

Gâh iltifât ü gâh tenâfür eder beyân
Remz-i bedi-i gamze ile her nezâreden

«iltifât, tenâfür, beyân, remz, bedi'» sözlerini nefsinde toplamak sûretiyle bunların delâlet ettiği edebiyat ve fen bahislerine telmihi taşıyor.

Nabîde:

Ey nâme sen ol mâh-likâden mı gelirsin
Ey Hüdhüd-i ümmid Sabâ'dan mı gelirsin

beytiyle Süleyman-Belkîs kıssasına telmihte bulunmuştur.

Âkif Paşa'nın:

Ahter-i matlabım âfâk-ı felekde doğmaz
Günde bin şey doğurur leyle-i habla-yı adem

beyti ise «el-leyletü hablâ» meseli için bir telmîh taşıyor.

Bu telmîh, Rahmî'ye âit:

Abisten-i safâ vü kederdir leyâl hep
Gün doğmadan meşîme-i şebden neler doğar

beytinde de aynı telmihle karşılaşıyoruz.

2 — İktibas

İktibas, bir şâir veyâ nâsirin kendi eserine âyet veyâ hadislerden birini katmasıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi; bir müddetten beri kelime, müsâmahalı bir sûrette, intihâl dışındaki bütün nakilleri içine alır bir mânâ kazanmıştır. Burada, edebiyât terimi olarak an'anevî mânâsına sâdık kalacağız.

Eskiler, iktibâsı müstahsen müstehcen olmak üzre ikiye ayırırlardı. Müstahsen, «güzel sayılmış»; müstehcen, «kötü sayılmış» demektir.

1° Güzel sayılan (= müstahsen) iktibâs:

Söz veya yazıya alınması şerîate aykırı düşmemek şartıyla dinleyici veyâ okuyucunun zevk duyacağı iktibâsa «müstahsen iktibâs» adı verilmiştir. Bu da, «ahsen» ve «hasen» olmak üzere ikiye ayrılıyordu.

Bunlardan birincisini «en güzel iktibâs», ikincisini «güzel iktibas» terimleriyle karşılamağa çalışacağız.

a) **En güzel (= ahsen) iktibâs:**

Mânâsı, faydalı bir öğüdü taşımak şartıyla, şâir yâhut nâsire âit ibâre ile alınan âyet veyâ hadîs arasındaki uygunluk, okuyucu veyâ dinleyici üzerinde hoş bir te'sîr bırakırsa, böyle iktibâslara «en güzel iktibas» denirdi.

Bir hadîsi ihtivâ eden aşağıdaki beyit, bu cins iktibâş için bir örnek olabilir:

Katl ile zulm-i beşer eylemeden eyle hazer
«Beşşiri'l-kātile bi'l-katli» didi Peygamber

b) **Güzel (= hasen) iktibâs:**

Alınan âyet veyâ hadîsle onun zikredildiği ibâre arasındaki bağ, yine şerîate aykırı düşmemek şartıyla okuyucu veyâ dinleyici üzerinde hoş bir te'sîr bırakırsa, böyle iktibâslar da, güzel iktibâs sayılırdı.

İçinde bir âyet bulunan şu parça, bu çeşit iktibâs için bir örnektir:

Berihin u'iyret hâfiran min zebercedi
Lehâ't-tibru cismun velluceu halâhil

irhâ-yı inân-ı sefer ve gulgule-i «câhidû fî sebîli'llahi» ile sâye-i râyât-ı feth-âyât-ı hılâfetde gürûha gürûh tahaşşüd-nümâ-yı ferr ü şükûh olan hezârân hezâr hizebrân-ı ejder-şikâr ile Edirne mevkib-i hümâyûnuna irtihâl edüp...

Nâmık Kemâl

Görülüyor ki, bu iki çeşit iktibâs arasındaki fark, öncekinin, okuyucu veyâ dinleyici için öğüt sayılabilecek bir nitelikte olmasıdır.

2° Müstehcen iktibâs:

Şerîat ve İslâm âdâbına uymayan bir ibârede âyet veyâ hadîsin yer almasıdır.

Bu çeşit iktibâsa örnek olmak üzere, Abbâsî halîfelerinden Me'mun ile zevcesi arasında nikâhı tâkîbeden ilk mahrem anlarında geçen konuşma gösterilir.

İktibâs üzerindeki diğer bir sınıflandırma da, âyet veyâ hadîsin tam yâhud eksik alınmasıyla ilgilidir. Buna göre, birincilerine «tâm», ikincilerine «nâkıs iktibâs» adı verilmiştir.

Aşağıdaki beyitte tâm bir iktibâs örneği vardır:

Bî-bakādır bu meclis ey ahbâb
«Fetteku'llâhe uli'l-el bâb»

Şu beyit de, bir eksik iktibâsı taşıyor:

La'linden alsa lezze-i milhi ücâc-i bahr
Bahşeyler idi çeşme-i «azbi fürât» ile

beytinde türkçe ifâdeye kavuşmuştur.

3 — Tazmîn

Tazmîn, başkasına âit bir sözden kendi eserine bir unsur katmaktır. Ancak katılan sözün kime âit olduğunun bilinmesi şarttır.

Bu, ya kailini bildirmek sûretiyle olur ya da -o unsurun meşhurluğu yüzünden- bu ismi zikre lüzum kalmadan yapılır.

Tazmîn terimi, eskiden hem nazım, hem nesir için kullanılırdı. Türkiye'de gazeteciliğin yayılmasından sonra, iktibâs kelimesinin müsâmahalı, -doğrusunu söyleyelim- hatâlı şekilde kullanılması; tazmîni nazma münhasır kılmıştır.

İzzet Âli Paşa'nın şu nazım parçasında, tazmîn için bir örnek görmek mümkindir:

Eyledikde kudsiyan tebşîr sad tahsîn ile
Âlem-i ervâha ra'nâ bu gazâ-yı ekberi
Rûh-ı Nef'î gördüm eylerdi berâ-yı tehniyet
Tâk-ı arş üzre bu garrâ nazm ile cevlân-geri
«Âferin ey rûzgârın Şeh-süvâr-ı saf-deri»
«Arşa as şimden gerü tiğ-i Süreyyâ-cevheri»

Yusuf Kâmil Paşa'ya âit aşağıdaki nesir parçasında da, bir meşhur hikmetin tazmîn edildiğini görüyoruz:

Dakâyık-ı habâyâ-yı umûr-ı cihan pîş-i nigâh-ı hakāyık-âgâh-ı şâhânelerinde ma'lûm ü gayr-ı nihân iken «leyse'l-haberu ke'l-iyân» fehvâ-yı hikmet-ihtivâsına ne sûretle rağbet ü i'tibâr buyurdukları-na enzâr-ı âşinâ. vü bîgânede delîl-i cedid alenî olmak mütâle'a-i aliyyesiyle bi'ş-şevket ve'l-iclâl Avrupa seyâhatine meyl ü ikbâl buyrulması zımnıda münderic ve müstekin olan envâ'-ı menfa'at-i hâliyye ve müstakbelenin vasf u beyânında elsine-i aklâm-ı erbâb-ı ittisaf ser-fürû-bürde-i acz ü intirâf olduğu misıllû...

4. — Mülemma'

Bir mısrâı türkçe, diğer mısrâı arapça veyâ farsça yazılan manzûmelere mülemma denir. Bâzan her üç dille yazılan manzumelerde görülür. Yeni mizâhî eserlerde, fransızca lâfızları da ihtivâ eden mülemmâlar yer almıştır. Türk ve fars arûzları birbirine benzese de, arap arûzu farklıdır. Fransızcada métrique sistemi büsbütün ayrıdır. Bu itibârla son iki lisânla mülemma' yapmak vezne tam hâkim olmayı gerektirir.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Molla Câmî, Hâfız-ı Şirâzî eserlerinde türkçeye yer vermişlerdir. Türk şâirleri arasında Fuzûlî, başarılı mülemmâlar meydâna getirmiştir.

Aşağıdaki üç beyit, aynı manzûmenin muhtelif yerlerinden alınmıştır:

Yâ menba'al mekârim ü yâ ma'dinel-vefâ
Ya mecma'a'l-mehâsin u ya mazhara'l-atâ
Mi'râc yâftî tu vü ber Tûr şud Kelîm
Fark ez tu tâ kelîm zi arzest tâ semâ
Yâ Mustafâ Fuzûli-i muhtâca rahm edüp
İzhâr-ı iltifât ile hâcetin revâ

Tabîatıyla iktibâs veyâ tazmin yoluyla da mülemma meydâna getirilir. Fuzûlî'den başka mülemma örnekleri verelim:

Yâ men ahâta ilmuke'l-eşyâe küllehâ
Ne ibtidâ sana mutasavver ne intihâ

Yâhut:

Kad enâre'l-aşku li'l-uşşâk-ı minhâcc'l-Hudâ
Sâlik-ı râh-ı hakîkat aşka eyler iktidâ

Aynı şâ'irin şu gazeli, tam bir mülemma' örneğidir:

Ol müşk-bû gazâle ihlâsum eyle vâzıh
Belliğ sabâ selâmen miskiyyetü'r-revâyih
Olgaç habîbe vâsl bizden hem olma gâfil
Lâ-takta'i'r-resâyil lâ-tektümü's-sarayıh
Yüzde sirişk kanı söyler gam-ı nihânı
Kad tazhare'l-me'ânî bi'l-hattı fi'l-levâyih
Men mübtelâ-yı hicrân menden ırağ cânân
Ve'l-ömrü keyfe mâ kân mislü'r-riyâhı râyih
Aşkın Fuzûli-i zâr terketmek oldı düşvâr
Yâ ârifen bimâ sâr lâ-teksirin nesâyih

İkinci Yazı

Maksadın Bulunması Dinleyici veyâ Okuyucuya Bırakılan San'atlar:

Bu san'atlar, mu'ammâ ve lûgazdir. Şimdi herbirini ayrı ayrı kısaca anlatalım:

1. — Mu'ammâ

Mu'ammâ, bir beytin, görünürdeki mânâsı dışında remiz, îmâ, kalb ve tashif yoluyla de bir isme delâlet eden vasıf taşımasıdır. Çözülmesi dinleyici veyâ okuyucuya bırakılan bu mânâdır.

İrân Edebiyâtı'nda Molla Câmî', Çağatay Edebiyatı'nda Ali Şîr Nevâî, Âzerî-Osmanlı Edebiyâtı'nda Fuzûlî, Osmanlı Edebiyâtı'nda Edirneli Emrî, Nâbî, Sünbül-zâde Vehbî bu san'atta mahâret göstermişlerdir.

Aşağıdaki beyitler, meşhûr mu'ammâ örnekleridir.

Bende yok sabr ü sükûn sende vefâdan zerre
İki yoktan ne çıkar fikr idelim bir kerre

«Yok»a delâlet eden iki lâfızdan biri «nâ», diğeri «bî» olduğuna göre, buradaki gizli mânâ **Nâbî'**dir.

Sefînenin başı girse limâna
O memdûhun ismi çıkarmeydâna

«Sefîne» kelimesinin ilk harfi -eski alfabe ile- «sin»dir; «limân» ile «leymân» da sözü geçen alfabeye göre aynı harflerle yazılır. «Sin» ile «leymân» birleştirilirse **Süleymân** kelimesi hâsıl olur.

Sünbül-zâde'nin şu mu'ammâsı da meşhurdur:

Şâh-ı tûbâ serv-i kaddinle gelürse bir yere
Her gören cânâ olur elbet tarafdârın senin

Tûbâ»nın ilk harfi olan «tı», «serv-i kadd» uzunluk fikrini taşıyan «elif» ile birleşir, bunları da ikinci mısrâın ilk kelimesi olan ve eski alfabe ile hem «her» hem «hir» okunabilen lafız tâkîbederse **Tâhir** ismi meydâna gelir.

Mu'ammânın çözülmesi, dinleyici veyâ okuyucuya bırakılmış sayılmakla berâber; tertîbedenler işin güçlüğünü gözönüne alarak kasd edilen ismi başa yazmağı âdet etmişlerdir.

Şimdi **Nâbî Dîvânı**'ndan böyle birçok örnek alalım:

Mâlik
Bir güher gördüm ser-i zülfünde yârın cilve-ger
Bir dahî gördüm ki koymuş gûşe-i dâmâna ser

Muhammed
Dedi câm-ı lebin gören cânâ
Sâhibi Cem gibi ser-âmeddir
Ahmed
Safâ-yı sîne-i uşşâka olamaz mahrem
Derûn-ı dağ-ı dile secde etse de merhem
Mustafâ
Deryâ-yı dilde görmekle mevc-i ıstırâb
Hayretle çıkdı hâtır-ı temmûzdan serâb
Bekir
Kâdir mi senin meh ola karşında mümâyân
Bir kez hele mir'âta bak ey hüsrev-i hûbân
Ömer
Mihr-i bî-pâyânı neylersin gönül
Mihr-i bî-pâyâne lâzımdır zaman
Ali
Lâyık mı fünûndan içmemek su
Âb-ı ulemâ hod âb-ı dil-cû
Hüseyin
Bilmezem hâlim n'olurdı gûşedeydi Mesnevî
Çün semâ'-ı neyle olmuş ebr-i giryân mevlevî

Aşağıdaki beyit de, Nâmık Kemâl'in ismi ile alâkalı muamma sıdır :

Bir katre mâ düşünce gülün kalb-i pâkne
İsmim çıkar hemen verak-ı tâb-nâkine

2— Lugaz

Çözülmesi, sezgi veyâ istihrac sâyesinde bir îmâ yoluyla mümkin olan bilmeceye lugaz denir. Lugazlar, umûmuyetle lafız itibâriyle muâmmaya nisbetle müfassal olurlar.

Aşağıdaki Lûgazde noktaya işâret edilmiştir; ki Reşid Çelebi'ye âittir :

Ol nedür kim ikidir insânda
Üçden artuk olmadı hayvânda
Sende var hem bende var âdemde yok
Cümlede vardır desem âlemde yok
Kimsede olmaz velî herşeyde var

Olur anın ile âlemde vakār
Onbeş olmuşdur anın menzilleri
Birine kābil değil varmak biri
Bir iki üçden ziyâde olmadı
Dördünü bir yerde kimse görmedi

Vasıflarını söyleyerek «Medlûl» ü imâ için de, Nâbî'nin **nargile'ye** âit lûgazini örnek verelim :

Ol nedür kim hem nefesdir âdeme
Meşrebi sermâyedür ayş ü deme
Dostlar için durma yanar yakılur
Yanına dilber gelince takılur
Yansa âteşler başında dâ'imâ
Terk-i yârân etmez ol sâhib-vefâ
Tâzeler destârını ibret-nümâ
Yediği içdiği hep bâd-ı hevâ
Yazda yağmurluk giyer handân olur
Kışda abdallar gibi üryân olur.
Dâ'imâ suya girer esvâb ile
Zevk eder âlemde âb ü tâb ile
Her zamân enfâsla bulur hayât
Münkati' olsa nefes kalmaz sevât
Gâh yatur geh oturur insân gibi
Yidügi otdur hemân hayvân gibi
Dilberânın bûs ider ağzın müdâm
Ölmeyince olamaz kârı tamâm
Bu lûgaz bir hoş lûgazdir Nâbi'yâ
Hallederse anı Derviş Mustafâ

Lûgazin mensûr örneklerine de rastlarız; aşağıdaki parça bunlardan biridir :

Bir şey'-i san'at mümûddur ki ekser eczâ-yı mürekkebesi ibtidâ yı âferînişden berû ve fakat müteşettit sûretde mecâlis-i sigar u kibârda mevcûd ve ba'zısı nev'-i beşerle bile hem-vücûd olduğu hâlde sûret-i acîbe-i terkîbiyyesi çeşm-i cinân-bîn-i Felâtun'a dahî gayr-ı meşhûd bulunmuşdur. Emr-i îcâd ü ihyâsı fermûde-i Hazret-i Zıll -ı vedûd oldığına binâ'en yakında zîbâyiş-bahşa-yı sâhâ-i şühûd olur İşte bu şey'i garîbü'z-zihavass-ı zâhire ve bâtınadan bî-vâye ve fakat uyûn-ı kesîresi hüsn-i endâmına pîrâye olup add ü ihsâdan hâric ircel ve ikdâma mâlik iken hemîşe meslek-i sebât ü istikāmete

mesâlik ve k'ennehü hâlikdir ammâ yine kendüye mürâca'at edenlere sebâtına aslâ halel gelmeksizin yek-nazarda pek çok şehr ü bilâdı ayrı ayrı hâl ü şânlarıyle irâ'et ve lisân-ı hâliyle vatan-perverâne icrâ-yı nasîhat eder İsminin halli tevârih-i mülûk-i kisrâ mütâle'asına muhtâç ve zâtı meydânda olduğundan daha ziyâde ta'rif ve tavsîfi vâreste-i kayd ü ihtiyâcdır.

Hem mu'ammâ hem de lûgaz Âşık Edebiyâtı geleneğinde de göze çarpar. Saz zâirleri, umûmiyetle her ikisini de **mu'ammâ** terimiyle ifâde etmişlerdir. «Mu'ammâ aşma» ve «indirme» âdeti, Âşık tarzından söz edilirken anlatılacaktır. Şimdi saz şâirleri arasında da mu'teber sayılan bir iki lûgaz örneği verelim:

Mu'ammâ diye kaydedilen şu lûgaz ayak kabı'ya delâlet etmektedir :

Bir acâyib nesne gördüm ey püser
İki ata bir kişi binmiş gider
Bunların hiç kimse çekmez başını
Geri kalan at çeker yoldaşını

Şu lugâz de **pınarlardaki musluğa** karşılık olmaktadır:

Ol nedür kim âlem ana dolanır
Kulağın bükdükçe ağzı sulanır

Lûgazi, Halk Edebiyâtı'nda **bilmeceler** karşılar. Aşağıda bunlarla da ilgili örnekler yer alacaktır:

Kaşık
Dolu gider boş gelir
Ağızlara hoş gelir
Kahve
Sürerim de kabarır
Çekdiğimde geberir
Kayık
Bir atım var mihriban
Göksü suda her zaman
Gece gündüz kişnemez
Arpa saman istemez
Nargile
Altı deniz üstü saman
Köpürdükçe saçar duman

Dördüncü Altbölüm

Yapıya Bağlı Mânâ San'atları

Bu altbölümde eski kitapların cem'iyyet ve tensik umumî başlıkları altında topladığı san'atlarla bedîî te'sirlerini kuruluşlarından alan diğer mânâ san'atları anlatılacaktır.

Birinci Yazı

Cem'iyet

Mânâları bakımından birbirine uygun düşen veyâ tekâbül eden lafızları bir ifâdede toplamağa «cem'iyyet» denir. Eski kitaplar mutâbakat, tenâsüb ve ihâm-ı tenâsübü bu başlık altında toplamışlardır. Biz buraya teşâbüh-i etrâf san'atını da katacağız.

1 — Mutâbakat

Bu san'atı meydâna getiren lafızlar arasındaki mânâ husûsiyetinden dolayı, mutâbakat daha önceki bahislerde «tezâd» adı altında îzâh edilmişti.

2 — Tenâsüb

Fikrî bir sebepten veyâ mâhiyetlerindeki bir husûsiyetten dolayı, mânâları arasında bir ilgi bulunan kelimelerin aynı ifâdede toplanması tenâsüb san'atını meydâna getirir. Buna **mürâ'ât-ı nazîr, cemiyyet, telfîk, tevfîk, i'tilâf** kelimelerinin de aynı maksatla kullanıldığı vâkidir.

Divân şiirinde bu san'ata çok ehemmiyet verilirdi.
Şimdi bâzı örneklere göz atalım:

Siper it sîneni gel hançer-i âzâra gönül
Böyledir resm-i muhabbet buna yok çâre gönül

beytinde **siper** ve **hançer**

Çeken şarâb-ı neşâtı cihânda bir kerre
Humâr-ı câm-ı felek ser-nigûn olunca çeker

beytinde **şarab, neşât, humâr, câm;**

Gider mi sîne-i ehl-i mahabbetden hayâl-i yâr
Nice münfek olur sûret heyûlâ-yı merâyâdan

beytinde **sûret, heyûlâ, merâyâ;**

Girdâb-ı gamda sarsar-ı âhımla fülk-i dil
Elbetde bir kenâra çıkar rûzgârdır

beytinde **girdab, sarsar, fülk, kenâr, rûzgâr** kelimeleri; mâhiyet bakımından veyâ fikren ilgili yâhut yakınlığı olan şeylere delâlet ettikleri için tenâsüb san'atı meydâna getirmişlerdir.

Aynı san'at için mensûr parçalarda da örnek görmek mümkindir.

Ammâ b'd râkım-ı tesvîdât-ı sahâyif-i isyan Fuzûî-i nâ-tüvân bu tarz ile beyân-ı hâl ve bu nehc ile şerh-i mâ'fi'l-bâl eder ki çün zevrak-ı vücûdum bâdbân-ı tabî'at ü heves birle âteş-i cünûn iştî'âl bulup harâreti cân ü cenâna te'sîr etdi.

Nitekim yukarıdaki parçada **rakam, tesvîdât, sahâyif, beyân, şerh** kelimeleri ile **tarz, hâl, nehc** kelimeleri ve zevrak, bâdbân, deryâ, sâhil, hevâ kelimeleri ile **hevâ**, heves kelimeleri ve **idrâk, ihsâs** kelimeleri ile **âteş, iştî'âl, harâret** kelimeleri arasında tenasüp san'atı vardır.

Nâdir olmakla beraber, bâzı kelimeler tezâyüf ilgisiyle **tıbâk**-lüzûm ilgisiyle **tenâsüb** için örnek teşkîl ederler: **Babalık, oğulluk** gibi.

3 — İlhâm-ı tenâsüb

İhâm-ı tenâsüb; bir lafzın kasdolunmayan mânâsından dolayı, içinde bulunduğu ifâdede diğer bir lafızla ilgili olmasıdır. Bu da, birçok müelliflerce mürâ'â-ı nazîr'in husûsî bir hâli sayılmıştır.

Zât-ı Hayder-şiyemi 'azm edeli bu sefere
Baş keserler kılıcı nâmına cümle kefere

beytinde «baş keserler» lafzının kasd olunmayan mânâsından dolayı «kılıç»la ilgisinde **îhâm-ı tenâsüb** vardır.

Şu beyte de göz atalım:

Yâra mecbûr olan âşık olamaz bî-ağyâr
Bâğ-ı âlemde olur gül diken âzürde-i hâr

burada «diken» kelimesi kasd olunmayan mânâsından dolayı «gül» ile münâsebetlidir bu yüzden de **îhâm-ı tenâsüb** meydâna gelmiştir.

Yâhut:

Mihri yokdur o mâhımı bilürem
Meşreb-i pâdişâhımı bilürem

beytinde «mihr»in, kasd olunmayan «güneş» mânâsından dolayı «mâh»la münâsebeti bu kabildendir.

Diğer bir örnek:

Aceb mi tutsa el üstünde nergisi dil-dâr
Ezelden ârelerinde göz âşinâlığı var

beytinde «nergis» kelimesinin kasdolunmayan mânâsından dolayı «göz âşinâlığı» ile münâsebeti böyledir.

Nesirde de bir örnek göstermek için Süleyman Nazîf'in şu mektûbunu alalım:

Pek necip ve büyük üstâd,

İnşallah büsbütün i'âde-i âfiyet buyurulmuştur. (Şu'le)den herkes hayat ve harâret alırken siz soğuk aldınız. Müstesnâ hilkatlerin mazhariyetleri de müstesnâ olur.

Bi'l-münâsebe arzetmiş olduğum makāle intişâr için (İnci) mecmû'asına verildi. Mecmû'a musavver olduğu için tasvîrinizle de tezeyyün etmesi arzû ve recâ olunuyor. Geçenlerde takdîm etdiğim arîza ihrâz-ı şeref-i vusûl etdi mi? Yoksa bu varak-pâre de mi kayıblar sırasına karışdı? Bâkī dest-i fazîletinizi hürmetle takbîl ederim efendimiz.

Burada **Şu'le** kelimesinin kasdolunan mânâsı, bir gazinonun ismi olduğu hâlde, kasdolunamayan mânâsından dolayı harâret kelimesiyle münâsebet kurulduğunu görüyoruz; böylece bir **îhâm-ı tenâsüb** meydâna geliyor.

Âkif Paşa'nın:

Herkesin kısmeti yokdan gelir ammâ bilmez
Yeri var âleme men eylese selvâ-yı adem

beytinde diğer bir îhâm-ı tenâsüb vardır. Burada **men** «minnet etme» mânâsında kullanılmıştır. Kasd olunan mânâsı «kudret helvâsı»dır. Bu ise, İsrâiloğullarına Allah tarafından «menn» ile birlikte ihsân edilmesinden dolayı «bıldırcına benzer bir kuş»un adı olan **selvâ** kelimesiyle münâsebetlidir.

Kezâ, Ziyâ Paşa'nın;

Menâfi muhtelifdir iktizâ-yı rüzgâr üzre
Değil uryâna lâzım nâhudâya bâd lâzımsa

beytinde de ihâm-ı tenasüple karşılaşıyoruz. Burada **rüzgâr,** «zaman, âlem» mânâlarında kullanılmıştır. Kasdolunmayan mânâsı ise, «yel, hava»dır. Bu mânâsıyla beyitte yer alan **nâhudâ** kelimesi ile arasında münasebet vardır; üstelik **bâd** kelimesi aynı mânâyı karşılayan diğer bir lafızdır.

Abdülhak Hamid'in, **Ta'lim-i edebiyât**'a da alınan:

Kadın erkek herkesin okuyup yazmak bilmesi islâmiyyet muktezivyâtından değil midir? Ben niçün herkesden mâdûd olmuyorum? Ehlim olmadığı için mi beni nâ-ehil addediyorsunuz?
cümlesi bu husus için zengin örnektir: **Ehlim** sözünün kasdolunan **mânâsı eşim,** kasdolunmayan mânâsı ise «ehliyetim»dir. Bu mânâsından dolayı **nâ-ehl** kelimesiyle münâsebetlidir. Diğer yandan **nâ-ehil** lafzı «ehliyetsiz» mânâsında kullanılmıştır; kasdolunmayan mânâsı da «ehli bulunmayan»dır; bu yönüyle de **ehlim** kelimesiyle münâsebetlidir.

Mâmâfih, lafız sayısı çok ihâm-ı tenâsüp için Seyyid Vehbi'ye âit şu kıt'a örnek gösterilmiştir:

Kasr-ı çâr erkân kısmın zevk ile pâyende kıl
Sâde-nakş ol mâsivâdan mâla meftûn olma hiç
Yâra gelmiş kâm olup câmın çeküp içmiş rakîb
Var yıkıl keserse sen dahi çat al çek iç

Burada **câm** kelimesinin kasdolunan mânâsı «kadeh» kasdolunmayan mânâsı «pencere camı»dır. Bu ikinci mânâsı **kasırla; çatmış** kelimesinin kasdolunan mânâsı «münasebet kurmuş», kasd olunmayan mânâsı binânın çatısını yapmış»tır; bu yüzden de yine **kasırla; çak** ve iç nesnesi «bâde» olan birer fiil oldukları hâlde, telâffuzda «çekiç»; **«çat»** ile **«al»** yine nesneleri «bâde» olan birer fiil oldukları hâlde, telâffuzda «çatal»; **keserse** kelimesinin şart eki çıkarılınca «keser» sûretine girmesi yüzünden binâ inşâsına mahsus bir takım âlet isimlerinin meydâna gelmesi yüzünden, kelimeleri hem birbirleriyle hem de **kasırla** münâsebetlidir.

Bir hayli mütenâfir harflerin toplandığı bu nazım parçasında **zevk,** ancak ilk mısrâda lugât olarak mevcuttur.

4 — İhâm-ı tezâd

Bir ibârede yer alan lafızlar arasında kasdolunmayan mânâlarından dolayı zıddiyet veyâ tekâbül bulunmasına «ihâm-ı tezât» denir. Kasdolunmayan mânâ, mânevî cinâs yoluyla sağlanır.

Abdülhak Hâmid'in şu iki mısrâına dikkat edelim:

Görsem yeridir seni karanlık,
Nûrum benim ey ilâh, gitdi...

Burada **nûrum** kelimesinin kasdolunan mânâsı, -istiâre yoluyla- Şâir'in rahmetli zevcesi Fatma Hanım'dır; kasdolunmayan mânâsı ise «nûr»dur; işte bu mânâ ile **karanlık** arasında ihâm-ı tezad vardır. Ayrıca **karanlık görsem** «anlamasam» yerinde kullanılmıştır; karanlığın kasdolunmayan mânâsı ile «aydınlığın zıddı»dır. **Karanlık** kelimesi, bu mânâsı ile de **görsem** kelimesiyle ihâm-ı tezad meydâna getirmiştir.

5 — Teşâbüh-i etrâf

Teşâbüh-i etrâf; bir sözü, mânâ bakımından başlangıcına uyan bir lafızla bitirmektir. Bu, bâzan açık, bâzan da kapalı olan bir «tenâsüb» manzarası arzeder.

Manastırlı Rif'at, bu san'at için **Tercemetü't'-Telhis ve'l-Mutavvel**'deki arapça örneklerden birini şu şekilde türkçeye çevirmiştir ki, ifâde, açık bir tenâsübü karşımıza çıkarmaktadır:

Görmez basarlar anı o müdrikdir ebsârı
Zât-ı ecelli anın çünkim latîf ü habîr

Burada **görmez basarlar anı** ile **latîf, o müdrikdir ebsârı** ile **habîr** lafızları arasında münâsebet vardır.

Bir de Şinasî'nin:

Tasavvur eyle Hıdîvâ celâl ü izzetini
Seninle etmededir iftihâr tâc ü serîr

beytine bakalım: Burada da **Hıdîva** kelimesi **tac ü serîr**'e, **celâl ü izzet** terkibi ise **iftihâr** a tekabül etmektedir.

Kezâ Ziya Paşa'nın:

Bir milletin olunca mukadder sa'âdeti
Bir âdile müfevviz eder Hak hükûmeti

beytinde de **milletin** ve **hükûmetin** lafızları bu san'atı meydâna getirmiştir.

Son örneği de Nâmık Kemâl'den verelim:

Azm etmedeyim âh gibi arş-ı Murâd'a
Pür-âteşim ey aşk çekil reh-güzerimden

burada ise **azmetmedeyim** ve **reh-güzerimden** kelimeleri, sözü edilen münâsebeti sağlıyor.

Bu san'atın kapalı olması hâli de taraflardan birinin ihamlı bulunmasından doğar.

Görülüyor ki, **teşâbüh-i etrâf**, tenâsübün mülhâklarından sayılması gereken bir san'attır.

İkinci Yazı

Tensîk

Tensîk; isimlerin, sıfatların, diğer gramer kategorisine giren kelimelerin, bir ifâde içinde tab'a hoş gelecek şekilde düzenlenmesidir. Sıfatların tensiki, müzâvece, cem, tefrik, taksîm, berâberinde tefrik bulunan cem, berâberinde taksim bulunan cem, berâberinde tefrik-taksim bulunan cem, sayıların siyâkati, leff ü neşir bu çerçeveye girer.

Daha önce tedric diye anlatılan san'ata tensik adını verenler de vardır: Bunlar; tensîki aşağıdan yukarıya çıkışına göre **irtikaî**, yukarıdan aşağıya inişine göre **inhitâtî** diye sınıflandırırlar.

1 — Sıfatların Tensîkı

Bu san'at; manzum veyâ mensur bir ibarede, bir varlık veyâ bir kavramı, dinleyici ya da okuyucunun zihninde söz yâhut yazı sâhibinin îtibâr ettiği hüviyetle tecessüm yâhut teşahhus ettirmek için sıfatların ardarda sıralanmasıdır.

Sıfatların tensîkini, edâya sağladığı âhenk yönünden lafız san'atlarına sokmak mümkindir. Ancak zihinde bir tasavvura çeşitli yönlerden kuvvet kazandırdığı için mânâ san'atı olarak mütâlea ediyoruz. Yapı üzerindeki te'sîri de ilk anda göze çarpacak mâhiyettedir.

Eski bir örnek olarak **Hadîkatü's-süedâ**'daki şu satırlara bakalım:

Sâlih Yahudî ol fesahatde müte'essir olup eyitdi: Ey azîz vâliden kimdir İmâm Hasan eyitdi Safvet-i hânedân-ı Risâlet kıdvet-i dūdmān-ıNübüvvet sadef-i iffet ü ismet gurre-i çehre-i ilm ü hikmet nokta-ı dâ'ire-i menâkıb u mefâhir lem'a-i mâsiye-i mehâmid ü me'âsir mâder-i sâdât mecma'ı sa'âdât şem'-i arsa-i arasât betûl-i azrâ ya'nî Fâtıma-ı zehrâ'dır.

Salih eyitdi vâliden ma'lûm oldu vâlidin kimdir İmâm Hasan eyitdi Şîr-i Yezdân şâh-ı merdân müceddid-i usûl-i mekârim muhteri'-i kavânîn-i merâhim musalliyü'l kıbleten kurre-i ayn-ı seyyide'ssakaleyn reis-i evliyâ enîsü'l-enbiyâ ya'ni Aliyye'l-Murtezâ'dır.

Sâlih eyitdi vâlidin dahî ma'lûm oldu Ceddin kimdir İmâm Hasan eyitdi Gevher-i hizâne-i Halîl ve semere-i şecere-i İsmâil nûr-ı kandîl-i ta'zîm ü tebcîl habîb-i Melik-i celîl ol imâm-ı muftarızu't-tâ'a ki Mekke'de namâz-ı ferâz'izi edâ kılup Mescid-i aksâ'da sünnet edâ kıldı ve ahvâl-i kurûn-ı sâbıka ve umûr-ı âtiyyeyi ahkâm-ı hâliyeden evzah bildi münzel-i Furkân Vāzıh-ı îmân Resûl-i sakaleyn mahrem-i harîm-i Kābe kavseyn cedd-i sıbtî server-i enbiyâ ya'ni Muhammed Mustafâ'dır.

Şehzâde edâ-yı menâkıb kıldıkça saykal-ı kelâm-ı mu'ciz-nizâmı Sâlih yahûdinin mir'ât-ı zamîrinden küfr ü dalaleti tedrîc ile ref' edüp ve nikâtı mev'ıza-âmîzî te'sîr-i tâm kılup katarât-ı eşk gözden döküp eyitdi ey şâh-zâde teselsül-i ibâret-i dil-pezîrin kemend-i gerden-i cân oldu ve tereşşuh-ı zülâl-i kelimât-ı bî-nazîrin hadîka-i i'tikāda tervîc-i terâvet bırağup riyâz-ı revânımı hurrem kıldı.

Bu parçada Fuzûlî, Hazret-i Fâtıma, Hazret-i Ali ve Hazret-i Muhammed'e âit sıfatları tensîk etmiştir.

Yeni bir örnek olarak da Abdülhak Hâmid'in **Târık**'ında Müslim tarafından Don Lui Merkado'nun na'şı karşısında tavsîfine bakalım:

Müslim (Gösterilen na'şa dikkatle)

Don Lui Merkeda!.. Bu adam İspanya'nın en yiğit, en büyük, en muhakkir bir adamıdır. Bu adam fenler ihtirâ'ına muktedir bir akıl-i kâmil, ilâhiyyât ve hikemiyyât tedrîsine ehliyetli bir allâme, serdârlar, ordular ta'yîn ve idâresine kādir bir kahraman, mudhikeler, bedî'alar yazmağa kifâyetli bir edîb, devletler, milletler, hükümdârlar kullanmağa müsta'id bir re'is-i siyâset-şinâs olduğu

hâlde, ukalâmız, ulemamız, ümerâmız, üdebâmız, vükelâmız anın kudretini, ehliyetini, mazhariyyetini, meziyyetini tahmîne, temyîze, takdîre, teslîme, tevkîre tenezzül etmediler... Don Lui Merkado!. Don Lui Merkado! Don Lui Merkado!. Yine onlar için mi öldün?..

Manzum örnek içinde bâzı kitaplarda **Mebânî'ü'l-İnşa**'daki şu mısrâlar tekrâr edilmiştir.

Medâr-ı hilkat-i âlem bahâr-ı tıynet-î âdem
Süvâr-ı arsa-i târem emîrü'l-meclis-i gabrâ
Habîb-i hazret-i İzzet tabîb-i illet ü zillet
Kefîl-i rahmet-i ümmet delîl-i cennetü'l-me'vâ
Hatâ pûşende-i müznib atâ-bahşende-i tâ'ib
Emân-ı maşrık u mağrib Emîn-i Yesrib ü Buhta
Cenâb-ı Ahmed-i mürsel imâm-ı zümre-i kümmel
Mufassal-sâz-ı her mücmel rumûz-âmûz-ı her dânâ

Ganî-zâde

2 — Müzâvece

Müzâvece, iki mânâyı şart ve cezâda birleştirmektir. (Şart ve cezâ için **Türkçe Dilbilgisi** adlı kitabımıza bakınız)

Örnek:

Şöyle olsa birbiriyle yâr olan ki fi'l-mesel
Biri dûzahdan biri cennetden olsa behre-yâb
Eyleye dûzahda ol bunun safâsında safâ
Cennet içre bu çeke anın azâbından azâb

Hâletî

Burada iki şart var: İki sevgiliden biri cennette olsa, diğeri cehennemde olsa. İki de cezâ var: Cennette olan cehennemdekinin azâbını çeke, cehennemde bulunan da, cennettekinin safâsını süre.

Şu îzah, şartları ve cezâları göstermek içindir. Bu manzum parça, türk şivesiyle şöyle ifâde edilebilir: «İki sevgiliden biri cennette diğeri cehennemde ise, cennette bulunan cehennemdekinin azâbını çeker, cehennemde bulunan da cennettekinin safâsını sürer.»

3 — Cem

Cem, birden ziyâde lafza âit medlûlleri, bir tek hükümde birleştirmektir. **Artık ona ana da, baba da sensin** cümlesinde, **ana-baba**

bir hükmünde birleştirilmiştir; bu hüküm de, **sensin** kelimesiyle ifâde ediliyor.

Bu yaz gecesinde ağaçlar, otlar, güller, havuz, kuşlar hepsi senin şarkını dinliyorlardı cümlesinde **ağaçlar, güller, otlar, havuz, kuşlar** aynı hükümde birleştiriliyor. Bu hüküm, **senin şarkını dinliyorlardı** lafızları içindedir.

Şimdi Nedîm'in şu mısra'ına bakalım:

Ahdler tevbeler ol sâgara kurbân olsun

Burada **ahdler, tevbeler; kurban olsun** hükmünde birleştirilmiştir.

Şu örnek de, aynı şâ'ire âittir.

Hem nigâh-ı hem ebruvânı urur
Beni hem tîri hem kemânı urur

Bu nazım parçasının iki mısrâında da cem san'ati vardır: Birincisinde **nigâh, ebruvân;** ikincisinde **tîr, kemân,** «urur» hükmünde birleştirilmiştir.

Şimdi, Hâletî'ye âid olan şu beyte göz atalım:

Felek tâli' zaman devrân sitâre
Bakarlar i'tibâr-ı Şehriyâr'e

şâir; **felek i, tâli'i, zamânı, devrânı, sitâreyi, Şehriyâr'ın i'tibârına** bakmakta birleştiriyor.

Aşağıdaki beyit de Hulûsî Dedeîye âittir.

Yek-siriştiz biz havâss-ı hamseden ayrılmayız
Bir kadeh bir bâde bir meyhâne bir ben bir habâb

Kadeh, bâde, meyhâne, ben ve habâbın birleştirildiği hüküm, **havâss-ı hamseden** ayrılmamadır.

Cem san'atından bahseden kitapların verdiği ortak örnek, Nef'î'ye âittir.

Hem kadeh hem bâde hem bir şûh sâkidir gönül
Ehl-i aşkın hâsılı sâhib-mezâkıdır gönül

bu beyitte ise, **kadeh, bâde, sâkî;** hükmen **gönül** de birleşmiş oluyorlar.

4 — Tefrik

Tefrîk; bir nev'ide birleşen iki şey arasına tebâyün sokmaktır. Bu «tebâyün» lafzının ıstılâh değil, lugat manâsıyla kullanıldığı, **Telhîs ve'l-Mutavvel Tercemesi**'nde belirtilmiştir. Şu hâlde tefrik san'atı yapılırken, aynı nev'e giren iki şey arasına birbirine aykırı taraflar sokularak bir farklılık meydâna getirilecektir. **Tefrik,** öğme, yerme gibi maksatlarla yapılır; söz sâhibi, maksadını iyi bir şekilde belirtmek için öğeceği, yereceği şey'i, aynı nev'e giren diğer şeyden ayırtma yolunu tutar.

Örnek verelim:

Erzurum'u gönlümce bir şehir olarak, nasıl İzmir'le karşılaştırabilirim? Terâzînin bir kefesine Çifteminâreler'in yalnız bir «kâşî»sini koysam kâfî... Yamanlarıyla, Kadifekale'siyle, bulanık deniziyle, ticâret gemilerinin mekik dokuduğu limanıyle, antrepolarıyla, bankalarıyla, büyük ticârethâneleriyle, kulüpleriyle, localarıyla, gizli-alenî kumar salonlarıyla, simsarlı tabipleriyle, ipokrit ülemâsıyla... hayır, bunlara ne hâcet, nefis cıpralarla buzlu, buğulu rakıların iltifâtınızı beklediği, beyâz örtülü, o cânım Kordonboyu lokantalarıyla, her uğrayışımda alaturka bir «Nis» şehrine düşme vehminin dâussılasını duyduğum İzmir'den ağır gelir. O kâşi, o ince çini dilimi; bütün bir Ortaçağ Müslümân-Türk âleminin emeğini, tahayyülünü, efsânesini, rü'yâsını, istikbâle âit emelini, uzak Asya topraklarının bilinmez köşelerinde süzülmüş ıtırlı ot usârelerinden boyalarını, simetri aşkını, âhiret tesellîsini, istiğrâkını, hattâ istiğnâsını yüklüdür. Ağırlık, buradan.

Fakat sekiz ay kış?...

Burada, birleştirici nev'i (eski kitaplar, **nev'-i vâhid** diyorlar): **Gönlümce şehir olmasıdır.** «Tebâyün ise, İzmir'in sıralanan vasıflarından doğuyor.

Şimdi birkaç kitâbî örnek de verebiliriz:

Önce, şu mısrâlara göz atalım:

> **Nice teşbîh edelim kadd-i nihâl-i yâre**
> **Yoğiken vech-i şebeh tâze nihâl-i çemeni**

bu nazmın parçasında birleştirici nev'i, **nihal**dir. «Yâr»e âit olanla «çemen»e âit olan arasındaki ayrılık da, aradaki tebâyünü meydâna getiriyor.

Diğer bir örnek:

Ruhunla mihr-i âlem-tâba kimdir söyleyen birdir
O ecsâma senin ruhsârın ervâha müessirdir

«Parlaklık», **ruhla mihr-i âlem-tâb** arasındaki itibârî nev'i birliğini sağlıyor. Tebayun de, her ikisinin te'sîr sahalarındadır.

Fuzûlî el seni Mecnûn'dan artık der melâmetde
Bunu münkir değil Mecnûn dahi ma'kûle ka'ildir

Burada itibârî nev'i birliğini «melâmet» sağlıyor. Tebâyün de, bu vasfın Fuzûlî'de Mecnûn'dan «ziyâde» olmasıdır.

Ya da:

Budur farkı gönül mahşer gününün rûz-ı hicrândan
Kim ol cânın verir cisme bu cismi ayırır cândan

beytinde ortak nev'i, **gün**dür. Tebâyün ise, **cisme can verme, cisimden cânı** ayırmadır.

Sonuncu örnek olarak da şu beyte bakalım:

Seni Kisrâ'ya adâletde mu'âdil tutsam
Başkadır sende olan devlet ü dîn ü iymân

burada ortak nev'i **adâlet** ve **devlet**tir. Kisrâ ile muhâtap arasındaki **devlet, din ve iman** ayrılığı da tebâyünü meydâna getiriyor.

5 — Taksîm

Taksîm; birden ziyâde sayıda şeyleri söyledikten sonra, bunlardan herbirine bağlı birşeyi belirtme sûretiyle aradaki ilgiyi ortaya koymaktır. Bu «belirtme» sözü, taksimin, leff ü neşirden ayırt edilmesini sağlar. Taksimde önce bir takım şeyler söylenir; sonra da bunlarla ilgili şeyler sıralanır; ancak hangi şeyin hangi şeyle ilgili olduğu ya açık olarak belirtilir ya da bunun keşfine yarayacak sıfatlara yer verilir. Fakat leff ü neşirde bu yoktur: Hangi şeyin hangi şeyle ilgili olduğunun kavranması, dinleyicinin zihnine bırakılmıştır.

Meselâ **Hadîkatü's-süedâ**'nın mensûr satırları içine serpiştirilmiş mısrâlar arasında şöyle bir mesnevî ile karşılaşıyoruz:

Kandadır böyle bir şerefli neseb
Ma'den-i fazl u 'izz ü hilm ü edeb
Sıfat-ı Hazret-i Hüseyn ü Hasan
Cümle-i kâ'inâtadır rûşen
Ol biri nakd-ı pâk-i Mustafâ
Bu biri nûr-ı çeşm-i Murtazâ
Ol biri bedr-i âsmân-ı kemâl
Bu biri sırr-ı cûybâr-ı cemâl
Ol biri âftâb-ı evc-i yakîn
Bu biri gülbin-i hadîka-i dîn

Burada önce Hasan ve Hüseyin Hazretleri zikredilmiş, sonra da hangisine âit olduğu bildirilerek herbirisi için ayrı ayrı sıfatlar sıralanmıştır.

Yine Fuzûlî'ye âid olan şu mısrâlara da bakalım:

Hak iki âdil Süleymân hâkim etmiş âleme
Evvel ü âhir kılup sırr-ı adâlet âşkâr
Ol Süleymân'ın şükûkı dîve salmış rüsta-hîz
Bu Süleymân savleti küffârı etmiş hâk-sâr
O Süleymân'a mahall-i azmde mahmil hevâ
Bu Süleymân'a zamân-ı rezmde mahkûm nâr

Bu örnekte de Şâir, önce Süleymân Peygamber'le Kanûnî Sultan Süleymân'ı zikretmiş, sonra da, hangi vasfın hangisine âit olduğunu bildirerek bunlar için ayrı ayrı sıfatlar sıralamıştır.

6 — Berâberinde Tefrik Bulunan Cem

(Cem ma'at-tefrik)

Bu çeşit cem, iki şey'i bir mânâda birleştirdikten sonra, bu birleştirmenin cihetleri arasına ayrılık sokmaktadır. Meselâ Nâbî'nin:

Binâ-yı intizâm-ı dîn ü dünyâya edüp âlet
Zebâna nutk vermiş, gûşa vermiş kuvvet-i işğâ

beytinde, **zebân, gûş;** önce din ve dünyânın intizâmına âlet olmakta birleştirilmiş sonra da birinin **nutka,** diğerinin **işğâya** tahsîsi bildirilerek aradaki ayrılık ortaya konmuştur.

Başka bir örneğe göz atalım:

Vech-i pâkin nâra benzer şûle-efrûz olmada
Dil de benzer nâra ammâ kim alev-sûz olmada

Hüsnî adlı bir zâta âit olan bu beyitte, **vech** ile **dil,** önce **nâr** mânâsında birleştirilmiş, sonra da bunların arası **şûle-efrûz** ve **alev-sûz** sıfatlarıyla ayırtılmıştır.

7 — Berâberinde Taksim Bulunan Cem
(Cem ma'at-taksîm)

Cem ma'a't-taksîm, çok sayıdaki şeyleri bir hüküm altında topladıktan sonra, herbirini yeni bir hükme bölmektir.

Bâkî'nin şu beyti, örnek olarak gösterilir:

Yayıldı bahs-i la'l-i hatt u hâlin bağ-ı rıdvâna
Suyun kevser nebâtın ney-şeker hâkin abîr etdi

İlk mısrâ'da bir cem san'atıyla karşılaşıyoruz: Zirâ, **hat, hâl, bahis**lerinin cennet bağında yayılmasında birleşiyor. İkinci mısrâ'da, bunlardan herbirinin cennetin suyuna, nebâtına, toprağına bölünmesiyle ilgilidir: La'l, o suyu kevser; hat o nebâtı şeker kamışı; hâl de, o toprağı anber hâline koymuştur. Birinci mısrâında cem, ikinci mısrâında taksîm san'atiyle karşılaştığımız bu beyitte, bir «cem ma'a't-taksîm» san'atı vardır.

Şimdi Hüsnî'nin şu beytine bakalım:

Bir gelir zevk âşnâ-yi aşka lutf u kahr-i yâr
Birini dost arzu eyler birini ağyâr-ı hâr

Önce yârın «lutf»u, «kahr»ı bir hüküm altına alınarak birleştirilmiştir. Böylece bir cem san'atı meydâna gelmiş oluyor. Sonra da dost ve ağyârın arzûsuna bölünmüştür: Burada da bir taksîm san'atı vardır. İkisi birleştirilince, «cem ma'at-taksîm» meydâna gelmiş olur.

Gün gibi doğup o şem'-i rahmet-fânûs
İ'câz tev'em olduğun gördü nüfûs
Çün arz-ı sanem yıkıldı tâk-ı Kisrâ
Çün dûde-i küfr söndü nâr-ı mecûs

Şâ'ir, önce **i'câzı** tek bir hüküm altında toplayarak tev'em saymış; sonra da Kisrâ'ya âit tâkın yıkılmasına, mecûsî âteşinin sönmesine taksîm etmiş; böylece de, bir «cem ma'at-taksîm» meydâna getirmiştir.

8 — Berâberinde Tefrik ve Taksim Bulunan Cem
(Cem ma'at-tefrîk ve't-taksîm)

Cem ma'at-tefrîk ve't-taksîm, birden ziyâde şeyi önce cem, ardından tefrîk en sonunda da herbirinin bir sıfatını ortaya koyarak taksîm etmek san'atıdır.

Mebâniü'l-inşâ'da bu husûsla ilgili şöyle bir örnek var:

Leb-i yâre akîk-i nâb dedim
Mu'terîz oldular bütün yârân
Dediler seng-pâre-i Yemen o
Bu ise gerd-i çeşme-i hayvân

Şâir, ilk mısrâda **leb-i yâri sâf akîkle** birleştirmiştir: Böylece bir «cem san'atı meydâna geliyor. İkinci mısrâ, bunların ayırt edilmesiyle ilgilidir: Bu da, «tefrîk»i teşkîl ediyor. Üçüncü ve dördüncü mısrâlarda ise, herbirinin belirli vasfı verilmektedir: Bu sûretle de «taksim»le karşılaşıyoruz. Şu hâlde kıt'anın tamâmı, «cem ma'at-tefrîk ve't-taksîm»i ihtivâ etmektedir.

9 — Sayıların Siyâkati
(Siyâkatü'l-âdâd)

Mutavvel tercemesi'nde dahi bulunmayan bu ifâde husûsiyetinden Manastırlı Rif'at Bey bahsetmektedir. Mecâmi'ül-edeb sâhibi, sayıların siyâkatini **(Siyâkatü'l-adâd)ı,** mânâ san'atlarının tensikı başlığı altında topladığı kısmına almıştır. Fransızların, üslûbun figure'lerine değil, diğer yapı unsurlarına âit bir hâl saydıkları **énumération** çeşitlerinden birine karşılık oluyor.

Rif'at Bey, sayıların siyâkatini **(siyâkatü'l-âdâd)**'ı «bir fıkrada birkaç ismi zikr edüp bir münâsebetle anları yekdiğerine rabtetmekten ibârettir» diye târîf ettikten sonra Mütenebbî'den arapça, Ferruhî'den farsça örnek veriyor. Türkçe örnek de, kendisinin:

Ağlasun Nâmık Kemâl'e rûz ü şeb
Nâs u kırtâs u kemâlât-ı edeb

mısrâlarını kaydediyor. Muharrir, burada yedi ismin «ağlasun» fiiline rabtedildiğini ileri sürmektedir. Eğer yalnız **nâs ü kırtâs u kemâlât-ı** edeb, «ağlasun» fiiline bağlanmış sayılsa idi, **énumération** denilen üslûp husûsiyeti ile karşılaşmış olacaktık.

10 — Leff ü Neşir

Leff ü neşir, lugatde «toplamak ve yaymak» demektir. Edebiyâtta, tafsîl veyâ icmâl yoluyla birden ziyâde lafzı zikrettikten sonra, -merci tâyînini dinleyici veyâ okuyucuya bırakarak bu lafızlardan herbiriyle ilgili olan diğer lafızları sıralamaktır. Bu unsurlardan hangisinin hangisiyle ilgili olduğunu tâyîn edecek dinleyici veyâ okuyucu, lafza veyâ mânâya âit karînelerden faydalanır.

Leff ü neşirde birbirine karşılık olan lafızların sıralanması; bu san'atın sınıflandırılmasına yol açmıştır. Buna göre, iki çeşit leff ü neşirden söz edilir.

1° Düzenli (= müretteb) leff ü neşir:

Eski kitaplarda «leff ü neşr-i müretteb» diye sözü geçen san'ata düzenli leff ü neşir adını vereceğiz. Bu san'at, leffedilen lafızlar hangi sırayı tâkîbediyorsa, karşılıklarının da aynı sırayı tâkîbetmesinden meydâna gelir.

Şinâsî'nin şu tahmîdine bakalım:

Değil mi Tanrı'nın ihsânı akl ü kalb ü lisân
Bu lutfu etmelidir fikr ü şükr ü zikr insân

Şâir, ilk mısrâda **ihsân, akl, kalb, lisânı** leffetmiş; ikinci mısrâda da, bunların herbirine karşılık olan **lutf, fikr, şükr, zikr** lâfızlarını sıralamıştır. Böylece düzenli (müretteb) bir leff ü neşir meydâna getirmiş oluyor.

Yahyâ'nın şu beyti de, bahsimiz için bir örnek taşıyor:

Bulaydım câme-hâbında açaydım lutf ile anı
Gireydim koynuna ol goncenin Yahyâ nesîm-âsâ

Leff kısmında **câme-hâb, açaydım, lutf,** lafızları bulunmaktadır. Bunlara -yine sıra ile- **koynuna, gonce, nesîm** kelimeleri karşılık oluyor. Demek ki, bu beyitte de düzenli bir leff ü neşir vardır.

Bir de şu beyte göz azalım:

Bâğa gel kadd ü ruh u hâlin görüp olsun hacîl
Serv gülden gül karanfülden karanfül lâleden

Nâbî, burada **kadde servi, ruha gülü, hâle karanfüli** tekâbül ettirmiştir. Birinci mısrâda yer alan unsûrlarla, ikinci mısrâda yer alan unsurlar, ilgilerine uygun bir sıra içindedirler. O hâlde, beyitte düzenli bir leff ü neşir yapılmıştır.

2° Düzensiz (gayr-ı müretteb) leff ü neşir:

Bu çeşit leff ü neşirlerde birbirine tekābül eden unsurlar arasındaki yer düzeni kaybolmuştur. Bu yüzden de sözü geçen san'at; bizim kitaplarımızda umûmiyetle «leff ü neşr-i müşevveş» diye adlandırılır.

Bedî ile ilgili kitaplarda düzensiz leff ü neşirler ikiye ayrılmıştır: Ma'kûs leff ü neşirler, muhtelif leff ü neşirler.

a) **Ma'kûs leff ü neşirler:**

Bu türlü leff ü neşirlerde, leffin ilk lafzına tekābül eden unsur, neşrin sonunda yer alır; diğer unsurlar da buna göre sıralanır. Telhîs ve Mutavvel mütercimi Abdünnâfi; örnek olarak:

Lebinden bûse almak mahrem-i bezm-i visâl olmak
Neşîmen-gâh-ı cennetde şarâb-ı kevser içmekdir

beytini verdikten sonra, ikinci mısra'ı:

Şarâb-ı kevser içmekdir neşîmen-gâh-ı cennetde

şekline sokmak sûretiyle bir düzenli leff ü neşir elde edileceğini bildiriyor.

Melihî'nin şu beyti de bu husûs için bir örnektir:

Zülfünle ruhun mushaf-ı hüsnünde nigârâ
Tefsîrin eder âyet-i Nûr ile Duhân'ın

Burada zülf (ihâm-ı tenâsüb yoluyla) **dühâna; ruh, nûra; mushaf** da, **tefsîre** tekābül etmektedir.

Son örneği Fuzûlî'den verelim:

Aks-i rûyin suya salmış sâye zülfün toprağa
Anber etmiş toprağın ismin suyun adın gülâb

Bu beyitte ise, **suya gülâb, toprağa anber** karşılıktır.

b) **Muhtelif leff ü neşirler:**

Bu türlü leff ü neşirlerde; ilgili lafızlar söylenirken hiçbir sıraya riâyet edilmez. Bunlar, mânâya intikāli de güçleştirirler. Bu yüzden, o çeşit lafızlar dizisinin san'at değil, ifâde için kusûr sayılmaları gerekir.

Vezin zarûretinden doğan böyle leff ü neşirlere örnek vermeğe lüzûm yoktur.

Bahsin başında bu san'atı târîf ederken «tafsîl» veyâ «icmâl» kayıtlarını koymuştuk. Şimdiye kadar anlattıklarımız, tafsîl yoluyla yapılanlardır. Bâzan da, birden ziyâde şeyin kavramları tek lafızda toplanır; buna karşılık herbirinin husûsiyeti söylenir. Söz gelimi leffde mücmel olarak iki şeyi toplayan **bunlar** zamîri yer alıp sonra da bu zamîr tarafından temsîl edilen isimlerin müteallikâtı söylenince mücmel bir leff ü neşir meydâna gelmiş olur. Tabîatıyla, bu çeşit leff ü neşirlerde lafızların sıralanışı ile ilgili bulunan düzenlilik, düzensizlikten söz edilemez.

Tercemeti't-Telhîs ve'l-Mutavvel'de bunun başka bir hâli anlatılıyor: «Bu makamda leff ü neşirden latîfü'l-meslek bir nev'-i âhar olup da bu evvelâ âlet-i tafsîl müte'addid zikr olunarak ba'de işbu müte'addide müte'allik olan şeyler zikrolunduktan sonra müte'addid-i mezkûr tekrâr icmâl üzre melfûz veyâhûd makdûr olarak îrâd olunur. Bu sûretle neşr birisi mufassal ve diğeri mücmel olan leffeyn beyninde vâkî olur ve bu sûret evvele nisbetle bir meslek-i latîfdir.»

11 — Ittırât

Ittırât, bir kimsenin esâmîsini, baba ve dedelerinin isimleriyle birlikte, söyleyişte tekellüf gözetmeyerek -doğum tertîbiyle- zikretmektir. Söylenişte tekellüften maksat, **Mutavvel tercemesi**'nde, isimler arasında «nesebe dâl olmayan bir lâfız ile fasl-ı vukû» diye îzâh edilmiştir. Yine aynı esere göre, bu san'ata **ittırât** denilmesi isimlerin «lisân üzre tahaddür ü cereyânı ittırâd ve sühûlet-i encâm ve seyelânında mâ-ı cârî gibi olduğu»ndandır.

Örnekler arasında, şu sözün Hazret-i Muhammed (s.a.v.) e ait olduğu rivayet edilir:

El-kerîm bin el-kerîm bin el-kerîm-bin el-kerîm Yûsûf bin Ya'kûb bin Ishak bin İbrâhîm.

Üçüncü Yazı

Yapıya Bağlı Diğer Mânâ San'atları

Berâ'at-i istihlâl, zamirlerin tevkidi, takdim-te'hir sihr-i helâl de, yapıya bağlı mânâ san'ati manzarası arzetmektedir.

Şimdi bunları sıra ile gözden geçirelim:

1 — Berâ'at-i istihlâl

Berâ'at, lugatte, «üstün gelmek» demektir. İstihlâl ise, «yeni ayın görünmesi, ayın yenilenmesi, yağmurun yağması, çocuğun doğarken çığlık çıkarması» mânâlarına gelir.

İstılâhta ise; ifâdenin başında merâma delâlet etmek üzre yer alan kelime ve tâbirlere denir. Bu san'ata, hüsn-i ibtidâ adı da verilmiştir. Eğer maksadı îmâ edecek kelime ve tâbirler, ibârenin ortasında bulunursa, telmîhi meydâna getirmiş olur.

Berâ'at-ı istihlâlde maksada iki sûretle geçilir: Bu da, ya bir münâsebet bulunarak, ya da hiçbir münâsebet bulunmayarak. Bunlardan birincisi **tahallüs,** ikincisi **iktidâb** adını alır.

Eski kitapların çoğunda daha **hamdele, salvele,** yâhut devrin hükümdârını medheden kısımlarda maksadı îmâ edecek kelime ve tâbirlere rastlamak mümkindir.

Örnek olarak **Tezkire-i Latîfî'nin** «Dibâce»sine gözatalım:

Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm
Matla'-ı mevzûn-ı Kelâm-ı kadîm

Mehâmid-i manzûme-i fesâhat-nizâm ve medayih-i mensûre-i belâgat-intizâm ol müfzi-i feyz-ilhâma ve mülhim-i hayrü'l-kelâma ki lisân-ı insâna elfâz-ı rengîn ile nutk-ı fasih ve ibârât-ı 'ibret-karîn ile beyân-ı melih virüp letâ'if-i esmâ-i zâtında ve ma'ârif-i Kibriyâ-sıfâtında nüktegûy u rumuz-âmûz sözlerin âbdâr ü pür-sûz idüp tab'ını mevzûn ve kelâmını manzûm kıldı.

(Beyt)

Şükr ü minnet ki akl ü cân virdi
Nutfeye nutk ile zebân virdi

Bir kâdir-i Kadîm ve Sâni'-i Hakîmdir ki (Lekad haleknâ'l-insâne fî-ahseni takvîm) fehvâsınca vücûd-ı insân bir müşt-i türâb ve birkaç katre âb iken (hüvellezi yusavvirukum fi'l-erhâmî keyfe yeşâ') muktezâsınca nigârhâne-i erhâmda yed-i kudret ü kalem-i hikmetle bir şekl-i sanem-i meh-veş ve bir peyker-i büt-i dil-keş tahrîr ü tasvîr eyler ki tal'at-i münîr-i kamer tenvîr-i sipihr-i sabâhat ü matla'-ı melâhetden meh-i çâr-dehe ya doğ veya doğdum dir.

(Li-mü'ellifihi)

Bu ne kudret olur ki hâk-i hakîr
Ola bu vechile likā-yı münîr
Âferîn ancak ola sun'u kemâl
Hâk ü âba bu denlü hüsn ü cemâl

Zehî muhassin-i hüsn-ârâ ki (Halaka'l-insâne alâ sûretihi) masadâkınca her cemîlin cemâlinde cilve-nümâ olup ayn-ı uşşâk-ı müştâka her lâhza bu yüzden arz-ı dîdâr ve keşf-i ruhsâr eyler.

Eserin yazılmasından maksat «şâirân-ı sühen-sâz ü nükte-perdâz» olduğu için, dîbâcenin başında da, belâgat ve fesâhat feyzini ilhâm edene hamd ü senâlar yer almıştır.

Mîzânü'l-bülâga'da, bera'at-i istihlâle örnek olmak üzre, Âkif Paşa nın şu parçası veriliyor; ayrıca burada birçok telmihlerin de bulunduğu bildiriliyor:

Ber-muktezâ-yı edvâr-i felekiyye Müneccim-i sânî İbrâhim Bey' in derece-i tâli'-i zindegîsi kâtı'a-i intihâya tesâdüfle Mirrîh-i ecel-i köhne-takvîm ömrini çâk iderek kevkeb-i rûh-ı revânı mağrib-i ukbâya ric'at itmiş olmakla Cenâb-ı Hakk mâdâretü'l-eflâk efendimin sipihr-i devlet ü ikbâllerini kırân-ı sa'deyn ve ömr ü afiyetle müzeyyen eyleye âmîn!...

Bu başlangıçtan sonra, içinde felekiyât, nücûm, tencim ıstılâhının yer aldığı yazıda Aksaraylı Efendi'nin ikinci müneccimliğe getirilmesi «iltimâs» ediliyor.

2 — Zamirler Tevkidi

Tevkîd, «metânet ve ıstıhkân vermek» demektir. Burada iki zamir söz konusudur. Bu yüzden de îzâh edeceğimiz san'at, eski kitaplardan **tevkîd-i zamîreyn** ismini almıştır. Süleyman Paşa, mânâ san'atı saydığı bu ifâde yolundan söz ederken «mübâlaga makāmında îrâd olunur» diyor. Bunu, şu satırlar takibetmektedir: «Zamîreynden (= iki zamîrden) birinin diğeriyle tevkîdi ma'nâ-yı maksûd ma'lûm ve nefsinde sâbit ve mukarrer olduğu takdîrde câ'iz ve eğer ma'nâ-yı mezbûr gayr-ı ma'lûm olup da şek vâki'olursa delâletinde sübût ve takarrür hâsıl olmak içün vâcibdir.» Birbirini tahkîm edecek zamîrlerden biri bitişik, (= muttasıl) diğeri ayrı (= munfasıl) olduğu gibi, ikisi de ayrı olabilir.

Biri ayrı biri bitişik zamîre örnek:

(Ben) yaşlandı(m), yoruldu(m), bütün arzûlarımı kaybetti(m). Bu işi (sen) tamamlamalısı(n). O hedefe (sen) koşmalısı(n)!

İki ayrı zamîre örnek:

Gençlik (sen) dedir, istek (sen) de! Para (sen) dedir, nüfuz (sen) de. Güzellik (sen) dedir, şöhret (sen)de. Elbette tuttuğunu koparacak (sın).

İki zamîrin birbirini tevkîdinde belâgat, uygun yerin seçilmemesiyle sağlanır.

3 — Takdim-Te'hir (= Transposition)

Söz unsurlarının sentaks ve meânide belirtilen yerleri arasında öncelik sonralık bakımından kendini gösterecek değişiklik, takdim te'hir adını alır. Bu, iki tarzda olur: 1) Mânâyı değiştirmeksizin kuvvetlendirmek için yapılan takdim-tehir, 2) hâlin, lafızlardan birini öne almayı gerektirdiği takdim-te'hir.

1.° Mânâyı kuvvetlendirmek için yapılan takdim-te'hir

Böyle takdim-te'hirlerin iki çeşidi vardır: a) Öne alınmasında belâgat bulunan, b) sona getirilmesi belâgatı artıran takdim-te'hirler.

a) **Öne alınmada belâgat bulunanlar:**

Bu çeşit takdim-te'hirde, ya haber mübtedânın, ya âmil zarfın, ya da zarf âmilin evveline getirilir. Bunların birincisinde ihtisâs, ikincisinde olumluluk (isbat), üçüncüsünde ise olumsuzluk (nefy) kasdi vardır.

Haberin öne alınmasına örnek:

Ne mümkin zulm ile bidâd ile imhâ-yı hürriyet
Çalış idraki kaldır muktedirsen ademiyetden

Burada **ne mümkin** haberi, **imhâ-yı hürriyet** mübtedâsına Nâmık Kemâl tarafından takdîm edilmiştir:

Zarfın öne getirilmesine örnek:

İzmir'de üzüm var, üzüm dersek ihtisas fazlalığını belirtmiş oluruz. Cümle **İzmir'de üzüm var** şeklinde olsa idi üzümün İzmir'de

çok bulunuşu isbât edilmemiş olcaktı. (Eskiler, locatif hâlindeki isimleri, görev bakımından yer zarfı sayarlardı.)

Âmilin öne getirilmesine örnek:

Hatâ Lutfî'de yok cümlesi menfî yolla bir ihtisâs ortaya koyuyor; bu Cümle Lutfî'de hatâ yok şeklini alsaydı, Lutfî'ye âit hatâsızlıktaki ihtisas ortadan kalkacaktı.

b) **Sona getirilme ile belâgati artıranlar:**

Bu, belirtenin (= muzaf) belirtilen (= muzafünileyh), yüklemin (= müsned) özne veyâ sözde özne (= müsnedünileyh = fâil ve nâib'l-i fâil) ile tümleçlerden (= mef'ullerden) önce getirilmesi sûretiyle olur. Böyle takdim-te'hirlerde âmil, nazımda vezin ve kafiye zarûretleriyle lafızlara âit tenâsübdür.

İsim tamlamalarındaki yer değiştirmeye örnek:

Olurlar vâsıl-ı cây-i kemâl erbâb-ı mahviyyet
Su'ûdu dûdun evc-i rif'ata feyz-i fenâdandır

Nâmık Kemâl

Bu beyitte **su'ûdu** belirtileni (= muzâf), **dûdun** belirteninden (= muzafınileyh) önce getirilmiştir.

Yüklemin (= müsned) özneden (müsnedünileyh) önce gelmesine örnek:

Sürsün sabâh-ı haşra kadar hâb uyanmasın

Yahyâ Kemâl

Burada **sürsün** yüklemi, **hâb** öznesine takdîm edilmiştir.

Telh-gâm-ı hâlet-i ye's ü cünûnuz şöyle kim
Zehreder âb-ı hayâtı neşve-i peymânemiz

Bu beyitte **zehreder** yükleminin **âb-ı hayâtı belirtili nesnesine** (= mef'ulün bih-i sarih) tekaddümünü görüyoruz.

Yardımcı fiilin eşlik ettiği isimden önce kullanılmasına örnek:

Kıl çeşm-i fitne-sâzın bî-tâb-ı neş'e-i nâz
Cibrîl-i derd-i dilden hâtır-harâb göster

Nâmık Kemâl

Burada ise **kıl** yardımcı fiili **bî-tab-ı neş'e-i nâz** terkîbinden önce gelmiştir.

2.° Öncelik derecesine göre anılmayı gerektiren takdim-te'hîr

Bu çeşit takdim-te'hir sekiz yolla olur. Bunlar, sıra ile şöyledir: müsebbibten, fevkalâdenin, âdîden, çokluğun azlıktan, efdâlin mefdûlden, müsebbibin sebebten, azlığın çokluktan, âdînin fevkalâdeden, mefdûlün efdalden önce zikredilmesi sûretleriyle. Bu halde başa alınacak şeyin sona getirilmesi, mânâda bir değişiklik hâsıl etmez fakat sözün güzelliğini bozar.

Bunlardan ilk dördü şive icâbıdır. Diğerleri belâgat bakımından kusurlu sayılır.

a) **Sebebin musebbibden önce yer alması:**

Bunun örneğini de yine Nâmık Kemâl'den verelim:

Değildir şîr-i der-zencîre töhmet acz-i ikdâmı
Hicâb etsin tabî'at yerde kalmış kabiliyyetden

b) **Çokluğun (= ekser) azlıktan (= ekal) önce yer alması:**

Buna örneği de Ziya Paşa'nın şiirleri içinde arayalım:

Her şahsı harîm-i Hak'a mahrem mi sanırsın
Her tâc giyen çulsuzu Edhem mi sanırsın

c) **Efdâlin mefdulden önce gelmesi:**

Bunun için de Fuzûlî'ye ait **muhâcir'in ensâr**'dan önce zikredildiği şu beyti örnek verelim:

Belâların çeküben dönmeyüp tarîkından
Dutup tarîk-ı sülûk-ı muhâcir ü ensâr

d) **Müsebbibin sebebden önce yer alması:**

Bu husûs için de örnek olarak Rifat'ın şu beytini zikredeceğiz:

Sedd edelden muhtesib meyhâne bâbın rindlere
Câm gam doldu gönül kan ile mey oldu bana

e) **Azlığın çokluktan sonra yer alması:**

Aşağıdaki beyitte **nev'-i beşer** azlığı, **bu âlem** çokluğu temsîl etmektedir:

Halk olmak için nev'i beşer hazret-i Âdem yaradıldı
Ya Ahmed için nev'-i beşer hem de bu âlem yaradıldı

f) **Mefdûlün efdalden önce söylenmesi:**

Bunun için de bir mensur cümle tertîbedelim:

Hazret-i Hüseyin Kerbelâ sahrâsına gelince hazret-i Ali'nin kemikleri sızlamağa başladı.

4 — Sihr-i Helâl

Yapıya bağlı mânâ san'atlarından biri de sihr-i helâldir; nazımda göze çarpar. Şinasî Efendi, bir kasidesinde Reşid Paşa'yı överken:

Dehenin mucize-gûdur, sühenin sihr-i helâl

der.

Istılâhât-ı edebiye'de yer alan ilk madde, bu san'attır. Muallim Nâci Efendi, sihr-i helâli şöyle tanıtıyor: «Beyit arasında hem kelimât-ı sâbıkanın tetimmesi hem de kelimât-i lâhikanın mukaddimesi addolunabilecek sûrette bir lafz ve terkîb îrad etmekdir.» Bu târifi şöylece açıklayabiliriz: Bir kelime veyâ kelimeler grubu, bir beytin ilk mısrâ sonunda yer aldığı zaman, önce o mısrâda cümle tamam olacak, aynı zamanda birinci mısrâa âit bu son unsur, bir «enjambement»la ikinci mısrâdaki ifâdeye başlangıç teşkîl edecektir. İşte kelime veyâ kelimeler grubunun aldığı bu vaziyet; **sihr-i helâli** meydâna getirir. Buna göre kelime veya terkip; her iki mısrâda ayrı ayrı mânâ kazanacağı gibi, bunların birlikte okunuşunda da bir mânâ taşır.

Şimdi Nâmık Kemâl'in şu beytine dikkat edelim:

Ben habâb-ı giryè-i Hârût-ı aşkım tâ ezel
Sihr ile pürdür derûnum reşk-i çâh-ı Bâbilim

Burada **tâ ezel** lafzı, bir yandan ilk mısrâın sonunda, diğer yandan ikinci mısrâın başında zarf tümleci görevindedir. Bu beyti, iki şekilde nesre çevirebiliriz. Birincisi: «Ben, ezelden beri, Hârût'un gözyaşının habâbıyım», içim sihr ile doludur; (bu yüzden de) Bâbil kuyusu tarafından kıskanılmaktayım»; ikincisi, «ben, aşk Hârûtu'nun göz yaşlarının kabarcıklarıyım, tâ ezelden beri içim sihr ile doludur» sûretinde olur.

Yine aynı şâirin diğer bir beytine bakalım:

Nâ-murâd-ı vuslat olmaz bezm-i Tûr-ı aşkda
Râfi'-i bend-i hicâb-ı «Len terânî»dir gönül

şimdi de «bezm-i Tûr-ı aşk» terkîbi, hem birinci mısrâ sonunda, hem ikinci mısrâ başında ayrı ayrı mâna unsuru olma kâbiliyetindedir.

Leskofçalı Gâlib Bey'in şu beytinde de aynı san'at vardır:

Her hırâmından olur bir şûr-ı mahşer âşikâr
Fitne-i rûz-ı kıyâmet kâmet-i bâlâsıdır

Bu beyti iki şekilde nesre çevirmek mümkindir: Önce **aşikâr** kelimesini birinci mısrâın sonunda kabûl ederek «her hırâmından bin mahşer gürültüsü hâsıl olur», bilâhare de hem ilk mısrâın sonunda hem de ikinci mısrâın başında sayarak» her hırâmından bin kıyâmet gürültüsü aşikâr olur; aşikârdır (ki), kıyâmet gününün fitnesi onun uzun boyudur» şeklinde nesre çevrilebilir.

Hersekli Ârif Hikmet Bey'den alacağımız şu beyit, sözü edilen san'at için başka bir örneği taşımaktadır:

Sühendir sırr-ı Hak i'câz-ı Kur'ân
Sühenle sâbit olmuş iddi'âdır.

Burada da önceki kelimelerin sonu olan **sırr-ı Hak, i'câz-ı Kur'ân;** «lâhik» kelimelerin başlangıcı sayılabilir. Lafızların bütününü şöyle ce nesre çevirebiliriz: «Sırr-ı Hak, i'câz-ı Kur'ân, sühendir. Sırr-ı Hak, i'câz-ı Kur'ân sühenle sâbit olmuş iddiâlardır.»

Aynı şâirin başka bir beytine göz atalım:

Rehâ bulmaz dil-i rûşen-zamîran seng-i mihnetden
Dem-â-dem inkisârın âleme teşhîr eder mir'ât

Seng-i mihnet, nazm içinde hem önceki kelimelerin nihâyeti, hem de sonraki kelimelerin başlangıcı mâhiyetindedir; iki taraf için de, kayıt vaziyetindedir. Beyit şöyleçe nesre çevrilecektir: «Ruşen zamirlilerin gönlü, mihnet taşından kurtulmaz. Ayna, zaman zaman mihnet taşından kırılmasını âleme teşhîr eder.»

Kâzım Paşa Dîvânı'ndan de bir iki örnek arayalım. Birincisi:

Açma bâb-ı diğere Kâzım yed-i hâcâtını
Geh cenâb-ı Mustafâ'ya geh Şeh-i merdâna aç

burada **yed-i hâcâtını** terkibi, hem birinci hem de ikinci mısrâ için, kayıt sayılabilecek bir vaziyette kullanılmıştır.

Diğeri:

Nedir bu bâb-ı tegāfül nigâh-ı mestinde
Zuhûra gelmedi âsâr-ı intibâh henûz

beytinde ise, nigâh-ı mestinde terkibî, hem ilk mısrâın sonu, hem de ikinci mısrâın başı sayılabilecek mâhiyettedir.

Beşinci Altbölüm

Diğer Birkaç Mânâ San'atı

1 — Tefri'

Bir şey'in (= emrin) ilgililerinden (= müte'allikātından) biri üzerinde bir hüküm verildikten sonra, aynı hükmü, «fer'i» işâret edecek sûrette aynı şey'e âit diğer ilgiliye (= müte'allik)e naklet-mek, **tefri'** adını alır.

Aşağıdaki nazım parçası, bu husûs için bir örnektir:

Ehl-i kemâle câhil eğer kadr kılmasa
Ma'zûrdur melâmetin etmek revâ değil
Câhil tabî'atında mezâk-ı kemâl yok
Her nefse iktidâ-yı tabî'at hatâ değil
Ülfet hemîşe fer'i olur âşnâlığın
Câhil fazîlet ehli ile âşnâ değil

Burada önce câhilin kemâl ehlini takdîr etmemekte mâzûr olduğuna hüküm verilmiş, oradan da fer'î olarak câhilin fazîlet ehli ile âşinâ olamıyacağı hükmü çıkartılmıştır.

2 — Hezel

Kendisinden ciddiyet beklenen hezel de, mânâ san'atlarından sayılmıştır. Şahıslara, cemiyetlere, hâdiselere yönelen tenkitler arasında bu ifâde yolunun husûsî bir yeri vardır. Bunların, tenkitlerin hedefleri üzerinde her zamân istenen ölçüde müessir olduğunu görmek mümkin değildir; bu takdirde de hezeli söyleyen şahıs, içini ferahlatmak fırsatını bulmuş olur. Edebiyatımız çeşitli devrelerde, bu tarz için güzel örnekler vermiştir.

Şimdi Süleyman Nazîf'in şu yazısını okuyalım:

Sokağımın Arzuhâli

Şehremini Beyefendi Hazretleri:

«Zât-ı âlînizi şahsen tanımakla henüz müşerref değilim. Hattâ bugüne kadar, bir kere olsun yüzünüzü görmek de bu âcize müyesser olmadı. Bununla berâber şehremânetinde ihyâ-yı emvât edercesine meşhût olan himemât ve muvaffakıyât-ı karârgâhanenizin pek samimî ve riyâsız takdîrkârlarındanım. Hakîkaten (az zamân içre çok iş) etdiniz. Bulunduğum semt ve sokağın derd-i müzmîni olmasaydı, huzûr-ı mâneviyetinize yalnız Belde-i Tayyibe'nin şükrânını arz için gelecek ve vicdânî vazîfeye hiçbir dünyevî emel karıştırmayacaktım. Ne yapayım ki mahallem hasta, sokağım ise cân çekişiyor.

«Bu mahalle, bu sokak hergün lişân-ı hâl ile Fuzûlî'nin:

Âlem oldu şâd sizden biz esîr-i gam henûz
Âlem etdi terk-i gam bizde gam-ı âlem henûz

beytini makām-ı âlînize karşı okumakdadır. İhtimal ki kesret-i meşâgil bu beyti istima' ve bundan teessüre mânî' oluyor.

«Şimdi size bulunduğum semt ve sokağın evvelâ terceme-i hâlini, sonra da hâlini arzedeyim:

«(Nişantaşı denilen ma'mûre-i istibdâdın harâb bir gölgesine sığınmış bir mahalle vardır ki adına on beş seneden beri (Meşrûtiyet) mahallesi diyorlar. Bendeniz dahî on seneden beri bu mahallenin (Hürriyet Sokağı) nâmını yüklenmiş olan kaldırımsız, temmuzda bile çamurlu, kışın en soğuk günlerinde bile sinekli bir sokağında müsteciren mukîm bulunuyorum.

«Mahallenin, sokağın isimlerini ben bu eve taşındıktan sonra öğrendim. Almanya'nın fethedeceği cihânı bizimle kardeşce taksîm edeceğini kalbile tasdîk ve dilile ikrâr etmeyenlere Enver Paşa'nın cihânı harâm etdiği bir zamânda mahallenin adının (Meşrûtiyet) olduğunu işitince bilâ-ihtiyâr: -Seni yalancı seni dedim. Sokağa gelince Allah bilir ki (Hürriyet) kelimesine de bu müsemmâsı kadar acımışdım.

«Mahalleye Meşrûtiyet adını kim vermiş, bilmiyorum. Hâ'iz olmadığı ünvânı taşıyanların hareketini Cezâ Kanûn-nâme-i Hümâ-

yûnu -affedersiniz, serde eski bir mektupçuluğun sersemliği duruyor- cürüm addeder. Cezâsı da o kânûnda musarrahdır.

«Bu mahallenin en harap ve pis memerri olan (Hürriyet) sokağının evvelki ismi (Hacı Mansur Sokağı) imiş. Bu (Hacı Mansur) kimdir? Bilen yok. Halbuki Meşrûtiyyet mahallesinin ıssız ve nâmezrû' arâzîden başka birşey olmadığını bi'l-fi'il idrâk ve müşâhede etmiş olanlar hâlâ mevcûd bulunuyor. Bendeniz bile hâfızamın â'mâkına dalınca buraların hâl-i kadîmini, ya'nî nâ-meskûn şeklini görebilirim.

«Kadîm» kelimesini ulemâ-yı lisân ile fukahâ şöyle ta'rîf etmişler: (Mebde-i ma'lûm olmayan şey). (Kadîm)in aksi olan (hâdis) de ne vakit başladığı ma'lûm eşyâ ve vekâyi'e ıtlâk olunur. Burada (Aristo)yu bile müte'accib edecek bir hâdise-i gayr-ı mantıkıyye tehaddüs ediyor:

«Ya'nî bizim sokak hâdis, ismi kadîm. Bu garâbet huzûrunda bütün cihân Aristo ile birlikte şaşsa becâdır.

«Şehremîni Beyefendi Hazretleri, bizim mahalle meşrûtiyeti bir gün bir dakîka görmeden tâm on bu kadar sene ismini yüklendi, durdu. Ve sesini bir kere olsun çıkarmadı. Hattâ Vahdedîn'in dâmâd sadrâzamı Ferîd ile sevgili Dâhiliye Nâzırı H. Nâzım Reşîd Meclis-i Meb'ûsân'ı Ferik Mustafa Nâtık Paşa Hazretlerinin çizmeleriyle kapatdıkları zamân da mahallemiz sabûr ve mütevekkil (Meşrûtiyet) adını taşımışdır.

«Sokağıma gelince bu memerr-i mülevvese (Hürriyet) nâmının ibzâl edilmesi, yolunda her müterakkî milletin en asîl ve temiz kanları dökülmüş olan o mübârek (Hürriyet) için müstemir bir hakâret olur.

«Birgün lütfen teşrîf ederseniz görürsünüz ki bizim sokağın nısf-ı garbîsi ser-â-pâ kaldırımsızdır. Kışın su birikintileriyle içinde küçücük odalar bulunan bir mustatil göl hâlini alır. Maamâfih otomobille bilâ-tehlike ve bilâ-ârıza geçmek de mümkindir. Teşrîn-i sâniden nîsâna kadar hânemin sağ tarafı mürûr u ubûra mesdûd kalır. Üç kapı ötede bir komşuyu ziyârek için, Hudâ âlîmdir ki, ayaklarım, bir, ba'zan bir buçuk kilometrelik bir kavis resmetmeğe mecbûrdur. Ma'lûm-ı âlîleridir ki, Rusya'nın (Arkenjee) limânı senenin bir buçuk aylarında incimâd etdiğinden mülâkata mesdûd durur. Tıpkı bizim sokak gibi.

«Şehremîni Beyefendi, bu sokağa Arkanjel ismini verirseniz, hem hâdis bir mahalledeki sokağın nâmı kadîm bulunmak garâbetini izâle, hem de o mübârek ve ulvî (Hürriyet) kelimesini mütevâliyen kepâze olmakdan tahlîs etmiş olursunuz.

Bundan başka isimle müsemmâ beyninde latîf müşâbehet, bir ayniyet de hâsıl olur.

«Kaldırımlar yapılıncaya, ya'nî kıyâmete kadar bizim sokağa lâyık olan ism (Arkanjel)dir.

«Karârını Cem'iyyet-i Umûmiyye-i Belediye verirse bizim sokak halkı (Arkanjel) levhasının mesârif-i umûmiyesini maa'ş-şükran takdîm eder efendim hazretleri.»

Hezeli tehzille karıştırmamak lâzımdır. Tehzîl, edebiyâtta günlük hayattakinden biraz farklı bir mânâda kullanılır. Bu husûs, Istılahât-ı edebiyye'de şöyle anlatılıyor:

«Tehzîl-ciddî bir eseri hezel sûretine koymak, ta'bir-i diğerle; hezel sûretinde tanzîr etmektir.»

Bilhassa nazımda kendini gösteren bu tarz için, kitâbımızın mizah kısmında îzâhât verilecektir. Şimdilik sözü geçen eserde gördüğümüz örneklerden birini nakl ile yetineceğiz:

Şu ciddî beyit Bahâyî'ye âittir:

Dağıtdın hâb-ı nâz-ı yârî ey feryâd n'eylersin
Edüp fitneyle dünyâyı harâb-âbâd n'eylersin

Şu da, Hevâyî'nin tehzîlidir:

Dağıtdın arpa vü buğdayı ey bâd n'eylersin
Edüp hırmen-gehim yek-ser harâb-âbâd n'eylersin

3 — Tasbî

Tasbî, bir ifâdede latîf bir itibârdan dolayı ilk neş'eyi hâtırlatacak çocukca tâbîrler kullanmaktır diye târîf edilmiştir. Bu, bil'bedâha söyleyebilme kudreti olmayanların muvaffak olamayacağı güç bir san'attir.

Nâmık Kemâl'e âit şu fıkra, örnek olarak gösterilir:

Her dalganın atılışından, çarpışından, çağıltısından, fırtına peydâ olur. Gökler gözünün önünden, yerler ayağının altından ka-

çar. Bir dakîkada yükselirsin, yükselirsin, yükselirsin, yükselirsin kollarını uzatsan eline bir seyyâre geçecek sanırsın. Yine o dakîka alçalırsın, alçalırsın, alçalırsın denize göz gezdirsen dünyâ yerinden oynamış döne döne esfel-i sâfilîne doğru çekilip gidiyor gibi görürsün.

4 — Kelam Edebi

Bâzan bir mânâ kendisine has sözlerle ifâde edilirse; nezâhate aykırı veyâ haşin düşer. Bu taktirde başvurulacak yol, istiâre veyâ tefsir yoluyla başka lafızları, o mânâyı ifâde etmek için kullanmaktır. Meselâ, işine son verilmiş bir şahsa, «azl olunmuşsunuz» yerine, «me'mûriyetinizden affedilmişsiniz» yâhut yalan söyleyen bir kimseye «hâtırınızda yanlış kalmış olacak» dememiz bu kabildendir. İkinci Cihan Savaşı'ndan önce, inceliğe çok dikkat edilirdi: «Birbirine âşık oldular» yerine «aralarında duygu yakınlığı hâsıl oldu» demek bile incelikten sayılırdı. Belki başlangıcı sayılacak Meşrûtiyet'i tâkibeden yıllardan İkinci Cihân savaşına kadar, kibar sayılan arkadaş çevrelerinde «falan Hanım, filan Bey'le konuşuyor» sözleri duyulurdu; zîra onlar için «âşık» kelimesi, mahremiyetin biraz teşhîri idi. Belki iki taraf arasında te'essüs edecek hissî bağ da, ancak konuşmak veyâ mektuplaşma sınırları içinde kalırdı.

İkinci Cihan Savaşı'ndan sonra bu incelik bırakılmıştır: Genç hanımlardan «karı», genç beylerden «herif» diye söz eden bir nesil yetişmiştir. Erkeklere has argo ile konuşmağı realistlik sayan genç kızlarımız var. Bunlar; halk çevrelerinden ziyâde, kibar sayılan çevrelerde göze çarpıyorlar.

İşte nezâhete veyâ inceliğe aykırı düşmeği önlemek maksadıyla bir mânâyı, kendisine âit olmayan lafızla ifâde etme san'atı; eskilerce «edeb-i kelâm» diye adlandırılmıştır; bu terimin yanı sıra, «nezâhat-i kelâm» tâbirinin kullanıldığı yerler de vardır. Biz, terkîbin kuruluşunu türkçe kaideye uydurarak «kelâm edebi» dedik. Bunun en mühim şartı, ifâdeyi hiçbir mecliste-hattâ genç bir kızın bulunduğu toplulukta da okunsa- insanda utanma hissi, hattâ vehmi bile uyandırmayacak ölçüde zerâfet ve nezâhete uymayacak unsurlardan arıtmaktır.

Kelâm edebinden söz edilen kitaplarda, bu san'ata başka gâyeler de katıldığı görülüyor. Böylece kelâm edebini gayeleri yönünden sınıflandırmak mümkindir.

1° Kelâm edebine, sözü kalabalıktan kurtarmak maksadıyla riâyet edilişi:

Yukarıdaki îzâhât, bu husûs için gerekli açıklığı getirmiştir. Nâbî'nin, «terledi» kelimesini, kelâm edebine aykırı sayarak:

Kat kat düşüp ol perî hicâba
Gark oldu gülâb-ı ıstırâba

beytini söylemesi; eski kitapların bu bahisle ilgili ortak örneği olmuştur.

2° Tazim maksadıyla kelâm edebine baş vurulması:
Şeyh Gâlib'in şu beyti de bu husûs için örnektir:

Bir şeb ki sarâ-yı Ümmehânî
Olmuşdı o mâhın asmânı

3° Tezyîn maksadıyla kelâm edebine baş vurulması:

Bunun örneğini de Gâlib'den alalım:

Giydikleri aftâb-ı temmûz
İçdikleri şûle-i cihân-sûz

4° Üslupta selâseti sağlama maksadıyla kelâm edebine baş vurulması:

Bir ifâdeyi tekerrür, tenâfür, zincirleme izâfetlerden korumak için de bu yola baş vurulur. Aşağıdaki ibârede Abdülhak Hâmid'in önce «kefenler» sonra «elbise-i mevtâ» terkîbini kullanması, tekrârdan sakınmasına bağlanmıştır: **Siyâh çehreli yüz binlerce mahlûkatın kefenlere bürünmüş oldukları hâlde karşıma gelişi; üstüne fırtına bulutu çökmüş bir müteharrik kabristân gibi görünüyordu. Mevtâ elbiseleri giymiş bu dünyevîlerin...**

Hâlid Ziyâ Uşaklıgil'in eserlerinde bu husûsla ilgili güzel örnekler bulmak mümkindir.

5° Çeşitli gâyelerle kelâm edebine baş vurulması:

Bâzı ifâdelerde bu gâyelerden birkaçı, kelâm edebine baş vurulmasını gerektirebilir.

Ancak şu noktayı da hatırdan çıkarmamak gerekir ki, kelâm edebini sağlamak için tabîati zorlamak; söz veyâ yazı sâhibini gülünç hâllere düşürebilir. Bundan sakınmak lâzımdır.

Kelâm edebinin gerektirdiği asâletten yoksun sözler için de iki örnek vererek bahsi değiştirelim:

Şu beyite **Fuzûlî Divânı**'nda rastlıyoruz:

Pâre pâre dil-i mecrûh u perişânımdan
Ser-i kûyında gezen her ite bir pâre fedâ

Şu da **Harâbât Mukaddimesi**'nde yer alıyor:

Yanıkdır o âşıkın kitâbı
Nazmında kokar ciğer kebâbı

İkinci Bölüm

LAFIZLA İLGİLİ SAN'ATLAR

Bir takım edebî san'atlar vardır ki, ifâdeye sırf ihtivâ ettikleri lafızların bâzan tamâmından, bâzan bir kısmından dolayı güzellik sağlarlar. O lafızlar kalkıp da yerlerine aynı mânâyı ifâde eden başka kelimeler konsa, bu güzellik kaybolur. Bunlar, kulakta veyâ gözde, yâhut bunların her ikisinde birlikte hoş te'sir bırakarak, bünyesine girdikleri ibârcye süs katarlar. Bir metin, aralarında aynı kelimeleri ortak olarak aynı vazîfede kullanmayan bir dilden diğerine çevrildiği zamân bu çeşit güzellikler kaybolur. Bunlar, san'at derecesine yükseltilmiş hünerlerdir. Başarısızlıkta sun'îliğe düşmek mukadderdir. Bu yüzden üslûbun, bu san'atlar sâyesinde kazanacağı renk, ses, hareket, büyük îtinâyı gerektirir.

Bunların, mânâ ile büsbütün ilgisizlikleri düşünülemez: Ayrıca, mânâ san'atlarıyla aralarına kesin bir sınır çizmek de mümkin değildir. Her ifâde, diğerlerinden farklı ölçüde mânâ sanatlarından birine de girmiş bulunabilir. Fakat bu kategoriye giren san'atlarda hâkim rengi lafız sağlar.

Edebiyâtımızda, Tanzîmat'ın birkaç yıl öncesinden beri, bu san'atlar tedrîcî ve mütemâdî sûrette terkedilmiştir.

Ancak günümüzden önceki metinler üzerinde yapılacak üslûp çalışmaları bunların da bilinmesini gerektirmektedir. Bu yüzden kitabımızın bu kısmını lafızla ilgili san'atlara ayırıyoruz.

Telhîs ve Mutavvel tercemesinde bu sanatların yedisinden sözedilmiştir. Biz, terceme esnâsında, esere sağladıkları güzelliklerin az çok kaybolmayacaklarını daha önce anlattık.

Birinci Altbölüm

CİNÂS

Birinci Yazı

I — Lafızların birbirine göre durumları:

Lafızların birbiri karşısındaki durumları, çeşitli yönden ele alınabilir. Burada bir terkîb içine girmeksizin, sırf lugat olarak bu durumlara temâs edilecektir: Lafızların, ya birbiriyle hiç ilgisi olmaz: **Kitap, taş gibi.** Ya da ilgili hâlde bulunurlar. Zıt anlamlı lafızlar, yakın anlamlı lafızlar, eş anlamlı lafızlar, kökleri bir lafızlar, aralarında **kül-cüz, umûm-husûs** vb... ilgiler bulunan lafızlar, benzer lafızlar.

a) Zıt anlamlı lafızlar: **Acı-tatlı, soğuk-sıcak, güzel-çirkin** gibi.

b) Yakın anlamlı lafızlar: **Udûl-rücu', temennî-tereccî, ibdâ ihtirâ, ibtâl-ilgā ittihâd-ittifâk, ihrâz-iktisâb, cûd-kerem** gibi.

c) Kökleri bir lafızlar: Zâtında mümkin olmayan mânâsına gelen **ahad** ile, sıfatında mümkin olmayan mânâsına gelen **vâhid, tenâkuz-nakz, tekebbür-kibir, ta'ayyüş-ma'âş, mubâyaa-bâyi', katl-maktul, hak-hukūk** gibi.

ç) Aralarında kül-cüz, umûm-husûs ilgisi bulunan lafızlar ve bunların akisleri: **Kitap-sahîfe, tatlı-baklava** gibi.

d) Benzer lafızlar: Bu benzerlik ya mânâ yönünden olur: **Su-âb, dühan-duman, nân-ekmek, çiçek-şükûfe, namâz-salât** gibi. Bunlar, eski kitaplarda «elfâz-ı müterâdife» adıyla geçerler. Ya yalnız ses ve yazılış yönünden olur: «Hâl» mânâsına gelen **ben** ile, mütetekellime mahsûs şahıs zamîri olan **ben;** mevsimlerden birine delâlet eden yaz ile, «yazmak»tan emr-i hâzır olan **yaz;** «zeyl» mânâsına gelen «ek» ile, «ekmek»ten emr-i hâzır olan **ek,** beyâzın müterâdifi olan **ak** ile, «akmak» tan emr-i hâzır olan **ak,** «ok» kelimesinin accusatif'i olan **oku** ile, «okumak»tan emr-i hâzır olan **oku** gibi. Ya da vezin yönünden olur: **Harb-darb** gibi.

Bunlar dışında lafızlar arasında daha birçok ilgiler vardır ki, bunların bir kısmından da lafzın mânâya delâleti bahsinde söz edilmiştir.

II — Cinas, lafızlar arasındaki ses ve yazı benzerliğine dayanır:

Telhîs ve Mutavvel tercemesi'nde, cinastan söz edilirken, bu san'at için, iki lafzın benzer hâlde bulunmasıdır deniyor. Arkasından da, bunn telâffuz benzerliği olduğu ilâve ediliyor. Dilimizde yazılan belâgat veyâ edebiyatla ilgili kitaplar: -aşağı yukarı bütün mânâ ve lafız sanatlarında olduğu gibi- cinâsı îzâh ederken ya doğrudan doğruya, ya da dolayısıyla sözü edilen kitâba dayanmışlardır; -mânevî cinâs diye îzâh edilen husûs hâric- **Ta'lîm-i edebiyat** ve ona bağlı kitaplar dahi buraya dâhildir.

Müelliflerin çoğu, cinas ve tecnis tâbirlerini birbirinden ayırmaksızın kullanmışlardır. Hadd-i zâtında bunlardan birincisi lafızlara âit bir keyfiyyettir; ikincisi de, bu keyfiyyetin husûlü ameliyesidir. Buna göre, târife san'at olanından başlamak gerekir: Tecnis, mânâları ayrı, telaffuzları bir kelimeleri bir ibârede toplamak san'atıdır. O kelimeler arasındaki benzerlik de, cinâsı meydâna getirir. Cinâsa bağlı bâzı lafız san'atları da vardır ki, bunlar cinâsın mülhakâtını teşkîl ederler. Nâmık Kemâl ve onu tâkibeden bir kısım muharrirler, bilhassa tenkitlerinde «cinâs»ı târîfine uygun mânâda kullanmamışlardır.

Cinâsın, memleketimizde hâkim olan târîfi; Recâî-zâde Mahmûd Ekrem Bey'den beri üzerinde israr edilen tasnîfteki ifâde tarzlarından bir kısmına uygun gelmektedir. **Ta'lîm-i edebiyât**'ta tecnîs lafzî ve mânevî olmak üzre ikiye ayrılmıştır. Arap belâgatçilerinde başlayıp Türkiye'de Ekrem Bey'e kadar devâm ettirilen cinâsla ilgili îzâhlar, Ekrem Bey'in lafzî cinâs veyâ tecnis dediği dâ'ire içine girecek maddelerdir. Maamâfih eskilerde de bir **lafzî cinâs** terimi vardır. Fakat, bu, Ekrem Bey'in kasdettiği mânâ dışındadır: Eskiler, bu çeşit cinâsı târîf ederken, telaffuzları bir, yazılışları ayrı mütecânis lafızlara âit bir hâl olduğunu ileri sürüyorlar: (جاهله) ve جاماله şeklinde yazılan kelimeler arasında, o târîfe uyan cinâs vardır.

Ekrem Bey'in tasnîfinde, lafzî cinâsa karşılık olan bir de **mânevî** cinâs yer almıştır. Bu mânevî cinâsın, başka sanatlarla birbirine girmiş bir mânâ taşımasına rağmen, okuyucumuza bu geniş tasnîf içinde îzâhat vermek için, bilgileri, büyük çizgileriyle o iki çerçeveye yerleştireceğiz.

Belâgat kitaplarında yer alan cinâs çeşitleri: Ekrem Bey'in «Tecnîs-i lafzî» adını verdiği çeşitler.

Bu kitapta «cinas» terimi, yanında tavsif veyâ tâyîn edici bir lafız bulunmadıkça dâimâ o mânâda kullanılacaktır. Bu, onlara üstün bir san'at değeri atfetmekten değil, karşılık olarak kabûl edilen mânevî tecnîs için ayrı ayrı isimler bulunmasındandır. O takdîrde cinâs veyâ tecnis tâbiri, yalnız belâgat kitaplarında yer alanlara kalıyor.

İkinci Yazı

CİNÂS VE ÇEŞİTLERİ

Yukarıdaki îzâhâttan da anlaşılacağı üzere, cinas; mânâları ayrı iki veyâ daha ziyâde lafız arasındaki telaffuz veyâ yazılış benzerliğidir. **Bu iş oldu- Bu meyve oldu. Bu iş bitti- Bu çiçek bitti. Tatlı yendi- Bu pehlivân o pehlivânı yendi. O adamın saçı sakalı aktı. Su, aktı. Bu ağaçta her gece uğursuz bir hayvan öter: Yarasa.- Bâri yediği bünyesine varasa. İşi, dereyle, dağladır- Yüreğini ateşlere dağladır. Keremin çaldığı saz- Dere boyu, bütün saz** cümle ve eksik terkiplerinde «oldu, bitti, yendi, aktı, yarasa, dağladır» kelimeleri cinâslı sûrette kullanılmıştır.

Cinâs; ana çizgileriyle tam ve eksik (gayr-ı tâm) olmak üzre ikiye ayrılmıştır; -terimler arasındaki ilgiyi bozmamak için- sonuncusundan, tâm olmayan cinâs diye söz edeceğiz.

Burada cinâs çeşitlerini anlatmak için dört benzerliğin îzâhına lüzûm vardır:

1. Dört benzerlik yönü:

Cinâsı meydâna getiren kelimeler arasında dört yönden benzerlik bulunabilir: Bunlar, eski kitaplarda **vücûh-ı erba'a** diye adlandırılmıştır. Şöyle sıralanırlar:

Lafzı meydâna getiren harflerin:

a) Nev'i,
b) Sayısı,
c) Hey'eti,
d) Düzeni,

Alfabeyi teşkîl eden her harf, diğer harflere nisbetle bir nev'idir. Bir kelime kaç harf ise o da lafzın sayısını meydâna getirir. Bu

harflerin ünlü-ünsüz, uzun-kısa, seslendirilişlerinin düz-yuvarlak, geniş-dar, kalın-ince olması da, hey'etini teşkil eder. Düzen, harflere âit öncelik sonralık sırasıdır.

2. Tâm cinâs:

Harfleri arasında, yukarıda îzâh edilen dört yönden berâberlik bulunan lafızlar, tam cinâsı meydâna getirirler.

Örnekler:

Tohma Çayı kerârında, serin söğütler altında semâver kurup çay içmek gençlik yıllarımın, unutulmayan zevklerindendir. -Fatma Hanıma yüz def'a şu yorgana yüz geçir dedik.- Çiçek hastalığı geçirene böyle bir demet çiçek getirilir mi?- Bu gök entâri giymiş kız, gözleri gök yüzünde düşünüyordu.- Gözünü havuzun gözüne çevirmiş, kendi güzelliğini seyrediyordu.- Yolunu kaybeden adam, tepeden evleri görünce sevindi: «A, dam!» diye çığlık kopardı.- Başı sarıklı adam, onu başından savdı. Cümlelerinde «çay, yüz, çiçek, gök, göz, adam, başı» lafızlarında tam cinas vardır.

Tam cinas, lafızların dâhil oldukları gramer kategorilerine ve yapılış tarzlarına göre sınıflandırılır.

a) Lafızların dâhil oldukları gramer kategorilerine göre:

Cinâsı meydâna getiren lafızlar ya aynı gramer kategorisine girerler, ya girmezler. Bu esâsa göre cinâs ikiye ayrılır:

— Mümâsil cinâs:

Bir ibârede ismin isimle, fiilin fiille teşkîl ettiği cinâs, bu adı alır. (Burada «isim»le isim soyundan, «fiil»le de fiil soyundan gelen kelimeler kasdedilmektedir.)

İsmî-mümâsil cinâsa örnekler:

-Bu (yazı), (yazıda) geçirdi. -Ancak Ada'da (Dil'e) gidince (dili) açıldı.- Meğer ol acûze (karı) (karı) görünce korkarmış.- Kayın vâlide, (gelinciğini) yanına almış, (gelincik) tarlasında ot topluyordu.- O hüsnü, o (ânı), her (an) özledik.- Hacı (Arab'a) (araba) getirdiler.

Yukarıdaki cümlelerde, ismî mümâsil cinâslara örnek teşkîl eden kelimeler, parantezler içine alınarak gösterilmiştir.

Fiilî-mümâsil cinâsa örnekler:

Kimi saz (çalar), kimi para (çalar).- Ne zaman attığı kurşun hedefe (değer), o zaman anlarız ki, bu silâh istediğin paraya (değer)-. Garip âşık, ne olursun, peri kızı (der); bana o bahçeden gül (der).- Ağa, yeni ırgada bağırdı: Şimdi fidan dikeceğin tarlayı (belle); yarın da git, öğleye kadar orayı (belle).

Bu cümlelerde de, parantez içindeki kelimeler, fiilî-mümâsil cinâsları göstermektedir:

b) Müstevfâ cinâs:

Biri isim, diğeri fiil olan kelimelerin meydâna getirdiği cinâs, bu ad ile alınır: «(Al) basmayı (al).- (Asma) dalına mendil (asma).- Ateştendir bu (yaka), giyen yiğidi (yaka).- (Acı) zehirler yutturduğun anana (acı)!- Bu (yaz) Ada'ya gideceksin, her hafta bir makâle (yaz), Mecmûa'ya gönder.- Madem ki (açtın), niçin yemekten başka şeylerden söz (açtın).- Onların sayıları (yüzdü) dedi, kendisini de suya attı, biraz çırpındıktan sonra (yüzdü) cümlelerinde parantez içindeki kelimeler, bu çeşit cinâslar için örnek teşkîl ederler.

Sünbül-zâde Vehbî'ye âit şu mısrâdaki «yaz» kelimelerinden birincisi isim, ikincisi fiildir:

Eyleme vaktini zâyi' deme kış (yaz), oku (yaz)

Kimin tarafından söylendiği bilinmeyen şu beyitte de aynı san'atla karşılaşıyoruz:

Kısmetindir gezdiren (yer yer seni)
Gâfil olma âkıbet yer yer seni

Belâgat-i Osmâniye'de geçen şu beyit de, bu husûs için -ancak şeklen- bir örnektir:

Bağda mey içiliüp nâleler eyler (neyler)
Sesi çıkmaz acabâ bülbül uyur mu (n'eyler)

Ancak şeklen dedik, zîrâ, ikinci mısrâdaki «neyler», hakîkatte «ne» ile «eyler»in kaynaşmasından meydâna gelmiştir bu, -ileride görüleceği gibi- başka bir cinâs çeşidi için de örnektir.

3° Tâm cinâsın yapı bakımından sınıflandırılması:

Tâm cinâs;, yapı bakımından da basît ve mürekkeb olmak üzre ikiye ayrılır.

a) Basît cinâs:

Cinâsı meydâna getiren lafızlardan her ikisi de tek kelimeden ibâret olursa, buna basit cinâs denir. Yukarıdaki örneklerden, -sonuncusu müstesnâ olmak üzre- hepsi böyledir.

Fuzûlî'nin şu beytine bakalım:

Gerçi ey dil yâr içün (yüz) verdi (yüz) mihnet sana
Zerrece kat'-ı mahabbet etmedin rahmet sana

İlk mısrâdaki «yüz» kelimeleri -basit- bir cinâs meydâna getirmektedir.

Nef'î'nin şu beyti de bu husûs için bir örnek taşıyor:

Meclis-i erbâb-ı dil bir lahza sensiz olmasın
(Hürmet) in inkâr eden âlemde (hürmet) bulmasın

Burada birinci **hürmet** «harâm oluş», ikincisi «saygı» manâsınadır.

Hemen hemen her edebiyat kitâbında yer alan İsmâil Safâ Bey'in şu beytinde de aynı hâl vardır:

İsterim haftada bir nâme bu (yaz),
Yazacaksan dediğim vechile (yaz)!

b) **Mürekkeb cinâs:**

Cinâsı meydâna getiren lafızlardan biri tek, diğeri birden ziyâde yâhûd ikisi birden ziyâde olursa, bu çeşit cinâsa da mürekkeb cinâs denir.

Tanzîmât ricâlinden Fuâd Paşa'nın şu mısrâını örnek olarak yazalım:

Bir evde (dü zen) olsa ol evde (düzen) olmaz. Dü zen (iki kadın), **düzen** «nizâm» mânâlarına gelir. Demek ki, mürekkeb olan bir tâm cinâsla karşı karşıyayız.

Aşağıdaki örnekte de böyle bir cinâs görüyoruz:

Şah verdi, filiz sürdü sînemde (yara dalı)
Şu cihânda gülmedim yaradan (yaradalı)

Şu da aynı çeşitten bir halk edebiyâtı örneğidir:

Terzi kolun kırılsın bedeni bol, (yakam az;)
Ermeni'de güzel çok, Urum beni (yakamaz!)

Diğer bir örnek:

Meltem mi, poyraz mıdır şu deryâda (yayılan?)
Geçme arslan önünden ya kurt kapar (ya yılan!)

Yâhut:

Bülbül eder (güle nâz)
Gül eder bülbüle nâz
Bugün bir şehre vardım
Ağlayan çok (gülen az)

Son örneği yine dîvan şiirinden verelim; şu beyit Nâbî'ye aittir:

Çerâğ-ı hüsnüne ey meh beni (pervâne) derlerse
Kabûl et sen dahı ey şûh-ı bî-(pervâ ne) derlerse

Vâsıf'a âit şu beyitte, cinâsı meydâna getiren lafızların iki tarafı da birden ziyâdedir:

Dûş olup bir (tâze yâre)
Câna açdım (tâze yâre)

Mürekkep cinâslarda, imlâ tarzlarına göre, müteşâbih, mefrûk ve merfû olmak üzre üçe ayrılır.

— Müteşâbih cinâs:

İmlâları birbirine uyan lafızların meydâna getirdiği mürekkep cinâslara, **müteşâbih cinâs** denir.

Örnekler: Birincisi Vâsıf'a âit yukarıdaki beyittir. İkincisi de, aşağıya alınmıştır:

Ol meh cefâyı sanma ki (devrândan) öğrenir
Bî-mihr ü bî-vefâlığı (devr andan) öğrenir

— Mefrûk cinâs:

İmlâları birbirine uymayan lafızların meydâna getirdiği mürekkep cinâslar, **mefrûk cinâs** adını alır.

Örnek:

Ruhsârını ey dilber (âyîneye) benzetdim
Vâh vâh ne hatâ etdim (ayı neye) benzetdim

Yâhut:

Dağıldı beyâz gerdenine zülf-i (perîşân)
Buldı o (perî şân)

Bu örneklerin ikisinde de, aralarında cinâs bulunan lâfızların, imlâ ayrılığı taşıdığını görüyoruz: İlk kelimelerdeki uzun (i) eski harflerle altında iki nokta bulunan (y) ile, birinci beyitteki (ı) ve müstezâd parçasındaki (î) ise, aynı alfabede kelime sonuna has (y) ile yazılır.

Son olarak Fâtih'in şu meşhûr beytine göz atalım:

Bizimle saltanat lafın idermiş ol (Karâmânî)
Hudâ fırsat verirse ger karâ yire (karam ânı).

— Merfû cinâs:

Bir lafzın tamâmı ile diğer bir lafzın parçasından meydâna gelen cinâslara da, **merfû cinâs** adı verilir.

Ah kim ağzım sulandı seyrederken (sakızı)
Bûse va'diyle anı çiğnerdi bir ter-(sâ kızı).

Muallim Nâcî tarafından verilen şu örnek de İsmâil Safâ'ya âittir:

Yokken güneşin eşi (semâda)
Bir iş görüyordu (şemse mâ) da

Birinci mısrâın mânâsı açıktır. İkinci mısrâ ise «su da, güneşe bir iş görüyordu» demektir.

5° Tâm olmayan cinâslar:

Cinâsı meydâna getiren lafızlar arasında dört benzerlik yönünden biri bozulduğu takdirde, tam olmayan cinâslar meydâna gelir. Bunun da çeşitleri vardır.

Şimdi herbirini ayrı ayrı gözden geçirelim:

a) **Eksik cinâs:**

Eski kitaplarda **cinâs-ı nâkıs** diye sözü edilen bu cinâs çeşidi, mütecânis lafızlardaki harflere âit sayı ayrıldığından doğar. Bunun dışında kalan diğer üç benzerlik yönü, iki kelimede muhâfaza edilir. Böyle adlandırılmasının sebebi, lafızlardan birindeki harf sayısının diğerinden eksik olmasıdır. Fazla harf ise ya bir olur ya daha çok olur. Buna kelimenin başında, ortasında ve sonunda rastla-

nabilir. Bu yüzden **Telhis ve Mutavvel tercemesinde,** eksik cinâsın «altı kısım» olduğu bildirilmiştir. Bunları, fazla harflerin sayısına göre değil, bulundukları yere göre adlandırılmışlardır.

— Fazla harfin kelime başında bulunduğu cinâslar:

İki mütecânis lafızdan birinin başında fazla harf bulunursa, **mutarref cinâs** meydâna gelmiş olur. **Cem-Acem, ok-çok, dem-âdem, dam-adam, âb-serâb, âb-şarâb, kıl-akıl, râm-merâm, ol-kol, dem-me dem...** kelimelerinde olduğu gibi.

Başka bir örnek:

Oğlum ey mâye-dâr-ı hüsn-i (Hasen)
Seni benden güzel bilirsin (sen)

Mensûr örnek:

Bir mes'elede akl ü nakl ta'arrûz edince ḥuccet-i bâliga-i kudret olan aklın hükmü evvel ve nakl anınla (mü'evvel) olduğiyçün 'ulemâ-i şeri'at ma'kûlât ile mükellef...

— Fazla harfin kelime sonunda bulunduğu cinâslar:

İki mütecânis lafzın birinin sonunda fazla harf bulunursa, müzeyyel cinâs meydâna gelmiş olur. **Göz-göze, od-oda, kul-kula, pervâ-pervâne, ağ-ağu, dîvan-dîvâne...** kelimelerinde olduğu gibi. (Burada türkçe kelimeler, Yeni Türk Alfabesi'ndeki imlâlarına göre yazılmıştır.)

Şu mısrâda bu tarz bir cinâs örneği vardır:

(Çeşm)-i insân tâ ezelden böyle (çeşme) görmemiş

Seyyid Vehbî'nin aşağıdaki beyti de aynı şekildedir:

Bize ey (bâdî)-i perîşânî olursan da
Dokun gâhî o zülf-i târmâra (bâdâ)-bâd

Son örnek de Enderûnî Vâsıf'a âittir:

Dostum etmez idin (gamze)ni böyle hûn-rîz
Beni (gamz) eylemese düşmen-i bed-hâh sana

— Fazla harfin, kelime ortasında bulunduğu cinâslar:

Bu çeşit cinâsa, **Telhîs** ve ona bağlı kitaplarda husûsî ad verilmemiştir. Fakat öğreniyoruz ki, Fahreddîn Râzî, Süyûtî gibi bâzı ze-

vât bunu da, adlandırmışlardır. Biz, de benimseyerek, iki mütecânis lafzın birinin ortasında fazla harf bulunduğu takdîrde meydâna gelen cinâsa, **müşevveş cinâs** diyeceğiz. **Dil-dîl, cem-câm, der-dâr, fem-fâm, dem-dâm, kem-kâm, der-dûr, ner-nâr, bir-bâr, dür-dûr**... kelimelerinde görüldüğü gibi. Bu lafızlardan (-) den önce gelenler, Eski Türk Alfabesine göre, baştaki ve sondaki harflerle yazılırdı.

Bu husûsla ilgili bir örneği taşıyan şu beyit, Yahyâ Kemâl'e âittir:

(Cem) bezm-i (câm)ı kurduğun gün, şâd olun dedi;
Ey dil-harâblar, için âbâd olun dedi.

b) **Mütekārib cinâs:**

Tam olmayan cinâslardan biri bu adı alır. Aralarında tecânüs bulunan kelimelerde, yalnız birer harf ayrılık gösterir. Bu çeşit cinâs, diğer husûsiyetleriyle tam cinâsa benzer. **Hâcis-hâciz, sevâb-cevâp,** lafızlarında görüldüğü gibi. Mütekārib cinâs ikiye ayrılır: Muzârî cinâsı, lâhik cinâs.

Şimdi herbirini ayrı ayrı tanıyalım.

1° Muzârî cinâsı:

Mahreçleri aynı kalmak şartıyla -dört benzetme yönünden- yalnız harfler arasında aykırılık bulunan lafızların meydâna getirdiği san'at, **cinâs-ı muzârî** adını alırdı.

Bu san'at, değişiklik gösteren harfin başta, ortada, sonra bulunuşuna göre üç manzara gösterir:

— Kelime başında bulunuşuna örnekleri: **Zâhire-sâhire,** gibi...

Şu cümle, Yûsuf Kâmil Paşa'nın **Telemak tercemesi**ndendir:

Yarın enâmil-i gül-gûn-nümâ-yı şafak ebvâb-ı mutallâ-yı şarkı açup giysuvân-ı envâr-efşân-ı hurşid deryâ-yı âyîne-nümâdan bedîd ve pîşgâh-ı (şahir)-i âhenden nücûm-ı zâ'ire (sâhire)-i semâya sercünbân-ı teb'îd olunca

— Kelime ortasında bulunuşuna örnekler: **Taḫliye-taḫliye** ile **'fütûr-fuṭûr,** gibi...

Şu örnek Hoca Sâdeddîn Efendi'nin **Tâcü't-tevârîh**'indendir:

Muhayyer-i ukul olan meşmûlât-ı makbûlesinin biri vâk-ı bülend-revnâkı ahdâk-ı huzzâkı (احداق حذاق)müşâhede-i fütûr ü fuţûrdan (فتور فطور) ta'cîz eden Ayasofya kubbesidir.

— Kelime sonunda bulunuşuna örnekler: **Sâ'il-sâ'ir, âfât-âfâk, hâcib-hâciz, hâmil-hâmid, hâzir-hâzik** gibi...

Şu mısrâda böyle bir örnek vardır:

Zıll-ı adlin hâris-i âfâtdır âfâkdan

Yine Yûsuf Kâmil Paşa'dan bir örnek alalım:

Tarhlar içinde ki müte'addid ırmaklar birbiri ardınca cereyân ü revân ederek ba'zısı kemâl-i sür'atle (dâ'ir) ve ba'zısı yavaş yavaş dolaşa dolaşa sanki târik ü fârig olmadığı menba'-ı kadîmi semtine sâ'il ü (sâ'ir) olup.

2°) Lâhik cinâs:

Bir cinâsı meydâna getiren lafızların yalnız harfleri arasında ihtilâf bulunur, bunlar da yakın mahreçli olmazsa, bu takdirde lâhik cinâs meydâna gelmiş olur. Bu uzak mahreçli harfler; ya başta, ya ortada, ya da sonra bulunurlar.

— Başta bulunuşuna örnekler: **Sun-hûn, tîrâb-mîzâb, yâr-nâr, kâhil-câhil, târ-mâr, tâhir-bâhir** gibi.

Aşağıdaki örnek, Veysî'nin **Şehâdet-nâme**'sindendir:

Ve dehân-ı amele-i dûzeh ki (mîzâb)-ı (tiyâb)-ı azâbdır.

— Ortada bulunuşuna örnekler: **Kâdir-kâhir, etrâf-eşrâf, temekkün-terekkün, şâkir-şâ'ir** gibi...

Şu mısrâ, Vâsıf'a âittir:

(Mârân) gibi hep birbirini sokmada (yârân)

— Sonda bulunuşuna örnek: **Nâşit-nâşir, bâm-bâd, bâc-bâr** gibi..

Şu cümle de Yûsuf Kâmil Paşa'nın **Telemak tercemesi**'nden alınmıştır:

Nişân-i nişâbe-i lışm u gazâbım olmakdan ittikā ve selem-i selâmet-i müsellem iltifâtına irtikā itmelidür:

c) **Kalb cinâsı:**

Mütecânis lafızlarda harflerin tertîbi birbirine uymazsa, kalb cinâsı meydâna gelir. Eski kitaplarda bu lafız san'atından **cinâs-ı kalb, tecnîs-i kalb** adlarıyla söz edilmiştir.

Kalble meydâna gelen cinâslar, şu iki hâlden biriyle karşımıza çıkarlar: Ya tâm cinâs, ya da eksik cinâs olurlar. Bunlardan ilki, eski kitaplarda **kalb-i küll**; ikincisi, **kalb-i ba'z** diye adlandırılmıştır.

Elem-emel, kelef-felek, ihmâl-imhâl, ikmâl-mâlik, safâ-vâsıf... kelimeleri birer kalb meydâna getirmektedir.

Muallim Nâcî Efendi, bunlar için türkçe örnekler vermiştir.

Aşağıdaki beyitte bir kalb-i külle karşılaşıyoruz:

Önüne ebr-i siyâhı çekerek
Etdi pinhân-ı (kelef) bedri (felek)

Şu mısrâı da, aynı şâir Cinâyet Mahkemesi'nde vazîfeli bulunduğu sırada kendi hakkında söylemiş ki, bir cinâs-ı ba'z örneğidir:

(Cânî)ler içinde kaldı (Nâcî)

Bunlardan başka bir de **kalb-i mücennâh** vardır; buna **maklûb-ı mücennah, tecnîs-i mücennah** dahi denir. Bu çeşit cinâslar, mütecânis lafızlardan birinin beyt başında, diğerinin beyit sonunda yer almasıyla meydâna gelir. Bu ismin verilmesi, sözü geçen yerlerin, nazım için iki cenâh (kanat) sayılmasındandır.

Örnek:

(Gül)-ruhun hicriyle la'l olmuş gönül ey gonce-fem
Gel bana ben ağlayım bülbül gibi, sen bak da (gül)

c) **Müzdevic cinâs:**

Müzdevic, cinâs; mütecânis lafızlardan ikisinin de, sonda bulunmasından hâsıl olur. Bu çeşit cinâsa, **müredded cinâs** ve **mükerrer cinâs** adları da verilmiştir. Hem kalb cinâsından, hem de diğerlerinden yapılır.

Örnek:

Şem' için bu mertebe (pervâneden) (pervâ neden)

d) **Muharref cinâs:**

Muharref cinâs; mütecânis lafızlar arasında yalnız harekât ve sekenât bakımından ayrılık bulunmasından doğar. Cinâsı meydâna getiren dört benzerlik yönünde, bunların husûsî terimi, hey'ettir. Şu halde muharref cinâs, harflere âit hey'et ihtilâfı dışında, tam cinâsa benzer: **Devr-dûr, verd-vird, cennet-cinnet** kelimeleri arasında bu çeşit bir cinâs vardır.

Örnek:

(Genc)-i istiğnâ ararsan yokla (künc)-i uzleti

Yâhud:

Şehrin içinde şöhreti artar cemâlinin
Evsâf-ı (verd)-i ârızı (vird)-i zebân olur

Ya da:

Ay güniyle (kavl) olunmuş, (kul)larındır mihr ü mâh

Bir beyit daha görelim:

Bize bozdırdı akîdeyle siyâmı ol şûh
Bûse-i (nukl)-i lebi bezme edüp (nakl)-i nevâl

e) **Hattî cinâs:**

Hattî cinâsa, **cinâs-ı tashîf, cinâs-ı musahhaf** adları da verilmiştir. Mütecânis kelimelerde şekli aynı olan harfler arasındaki nokta ihtilâfından doğar. Bunu, Yeni Türk Alfabesi'nde (s) ve (c) harflerinin altına konan (ş) ve (ç) harflerini meydana getiren (,) gibi işâretlere de teşmîl etmek gerekir. Eski Türk Alfabesi'nde âkıl عاقل - ġāafil (غافل), bâz (باز) - yâr (يار), esânid اسانيد - esâtiz اساتذ kelimelerinde, şekil birliğinin nokta yer ve sayı değişikliği veya bâzılarının kaldırılmasıyla bozulduğu, hemen göze çarpar.

Örnek:

Dersen olayım kemâli hâiz (حائز)
Tazyi'-i zamânı görme câ'iz (جائز)

Diğer örnek:

Gerçi dilde var gam-ı 'aşkın gibi bir bârımız بار
Çok şükür Mevlâ'ya bârî sensin ey cân yârımız يار

f) **İştikâk cinâsı:**

Aralarında türeme ilgisi bulunan iki lafzın meydâna getirdiği cinâsa **iştikak cinâsı** denir. **Esbâb- müsebbib** kelimelerindeki gibi.

g) **İşâret cinâsı:**

Cinâs, lafızda değil, işârette olursa, **işâret cinâsı** meydâna gelir. Bu san'at, türkçede rağbet görmemiştir.

MANEVÎ CİNÂS

Ekrem Bey, mânevî cinâsı ses veyâ yazıya değil, mânâya âit bir tekerrür karşılığı olarak almıştır. Şöyle târîfe ediyor: «Bir söz içinde iki mânâlı olarak îrâd olunan elfâzın diğer mânâlarıyla saded-i bahs arasında küllî ve cüz'î-karîb ve ba'îd bir münâsebet bulunmakdan vücûda gelir.» Bu bahiste Recâî-zâde'ye bağlanan Eski Dâhiliye Nâzırı Reşîd Bey (H. Nâzım); bu târîfe biraz daha sarâhat getirmektedir: Ona göre, cinâs-ı mânevî, «iki ma'nâlı bir kelimenin aynı cümlede her iki ma'nâsıyla uzaktan, yakından bir münâsebet gösterebilmesi sûretinde târîf olunur.» Reşîd Bey, bu cümlenin arkasından hemen şunları ilâve ediyor: «Ma'nevî cinâsı diğerinden tefrîk için buna mevkine göre «cinâs-ı ma'nevî, mugâlata-i ma'nevîye, istihdâm» isimleri verilmiştir. Ekrem Bey, «mevkiine göre» kaydına da lüzûm görmeksizin, sözü geçen san'atın, bir adının da «mugâlata-i ma'nevîye» olduğunu bildiriyor. Süleymân Fehmî, bir «ihtâr» ile «bir kelimenin muhtelif mânâlarda istîmâli sûretiyle de cinâs yapılabilir» demek sûretiyle, diğer müelliflerin mevzûu «tevriye»ye yaklaştırmasını bir adım daha ileri götürmüş bulunmaktadır. Yeni Edebiyât müellifi Muhiddin, cinâsın bu çeşidini, «iki ma'nâya mahmûl söz söylemek» diye târîf ettikten sonra «buna tevriye dahi derler» diyor.

Sözü edilen san'at; mânevî mugâlata mıdır, istihdâm mıdır, tevriye midir? Bunlar, aynı şeyse, niçin herbiri için ayrı ayrı terimler konulmuştur? Sonradan **lafız san'atları** başlığı altında bir de «mânevî cinâs» terimine neden gerek duyulmuştur? Bunlar, inceden düşünülecek hususlardır.

Bu san'atların herbirini yukarıda ayrı ayrı gördük:

Mânevî mugâlata, mânâyı bir mislinden diğerine yâhût onu cerhedecek bir husûsa nakletmektir. Mânânın misilden misle nakli, ortak lafızlarla olur. Fakat bu san'ata husûsiyle mübâhese ve cedelde baş vurulduğuna göre, bu çeşit mugâlata, mânânın nakîzine (ortaya çelişki koyanına) naklinde kendini gösterir.

İstihdâm, iki mânâsı olan lafızla bu mânâlardan biri kasdolunduktan sonra bu lafza âit zamirle diğerinin kasdolunmasıdır. Ayrıca bir zamirle bu mânâlardan biri, ikinci zamirle diğeri kasdolunmak sûretiyle de istihdâm yapılabilir.

Tevriye ise, iki mânâsı olan sözü, bu mânâlardan uzak olanını kasdederek ikisine de gelecek şekilde, kullanmaktır.

Bütün bu san'atlar, aradaki ince ayrılıkları kaybetmemek maksadıyla lafzın iki mâna taşıması üzerine kurulmuştur.

Nâmık Kemâl, daha önce de işâret ettik, çok def'a tenkitlerinde «cinâs» ile tevriyeyi birbiriyle karıştırıyor; her ikisini de «cinâs» terimiyle ifâde ediyor. Acaba Ekrem Bey'in bu terim bolluğu içinde «cinâs-ı ma'nevî» tâbîrine duyduğu lüzûm, Vatan Şâiri'nin bu kullanışına ilmî bir ıstılah bulmak için midir? Yoksa, bizim gözümüzden kaçmış bir kaynağı mı vardır? Fransızca'daki **équivoque** tâbirini, türkçede iki mânalı bir sözü, kasdolunan mânâda kullanmamaktan doğan bir fesâhat hatâsı olarak karşılayacağız. Üstâd Ekrem, bu tâbirle **calembour** kelimesine karşılık mı getirmek istiyordu? Bilemiyoruz. Fakat bunun «mazmun» mânâsı da vardır.

Ta'lîm-i Edebiyât'ta yer alan şu örneğe bakalım:

Zevk-âşinâ-yi aşka safâ-yi müdâmdır
Bî-gâne-i mahabbete işret harâmdır

Recâi-zâde'ye göre burada mânevî bir cinâs vardır: Ekrem Bey, bunu, «dâimî» ve «şarâb» mânâsında gelen **müdâm** kelimesi üzerine kuruyor. Zâhirde yakın mânâsı göze çarptığı hâlde, ikinci mısrâdaki **işret** kelimesine bakınca, kelimenin uzak mânâsı kasdedilerek kullanıldığı anlaşılıyor. O hâlde, beyitte mânevî cinas değil, tevriye vardır: Hem de bu iki kelime, bir **ihâm-ı tenâsüb** meydâna getirecek şekilde kullanılmış. Ta'lîm-i edebiyât müellifi'nin gözünden kaçmış diğer bir kelime de aynı vaziyettedir: **Harâm kelimesi.** Ekrem Bey

üzerinde dursa, burada da mânevî cinâs bulunduğunu söylerdi. Kelimenin yakın mânâsı, şer'îdir; **işret** kelimesi ile de, önce bu mânâ göze çarpıyor. Fakat aynı mısrâda bulunan **muhabbet** kelimesine bakınca, «harâm»dan ayrıca «hürmet» mânâsının kasdedildiği de anlaşılır. O hâlde burada da tevriye vardır: Bu kelime, hem «mahabbet» mânâsında, hem de birinci mısrâdaki «aşk» kelimesiyle bir **ihâm-ı tenâsüb** teşkîl edecek şekilde kullanılmıştır. Acaba, **safâ** kelimesinde de, **müdâm** ve **işret** kelimeleri yanında «mey-i nâb» tasavvuruna gidilerek, bir tevriye düşünülemez mi? Beytin diğer hususiyetlerine de temâs edelim: **Âşinâ-bîgâne** arasında **tezât,** vardır; **aşk-mahabbet, safâmüdâm, âşînâ-aşk, işret-harâm** kelimeleri ufkî olarak münâsebetlidir (Melfûf, mefrûk terimlerini kullanmadık). **Bigâne ve mahabbet** arasında da, kuvvetli olmamakla berâber bir tezâd vardır.

Nâbî'ye âit şu beyit de, aynı kitapta mânevî cinâs örneği olarak yer almıştır:

Saht-rûyâna olur nerm-nihâdân muhtâc
Düşmesün rişte çalışsın nazar-ı sûzenden

Bu beyitte açık olan, «saht-rûyân»a «nazar-ı sûzen» «nerm-nihâdân»a «rişte» tekābül ediyor. Ekrem Bey, mânevî cinâsın hangi kelimede bulunduğunu bildirmemiştir. İlk mısrâdaki «rûy» kelimesiyle münâsebetini de gözönüne alarak «nazar» kelimesinde olduğunu düşünmek imkânsız: Bu, bir terkip içine girerek, yakın mânâsından uzaklaştırılmıştır. Terkîbin, izâfetle îzâh edilemeyecek sınırlı bir mânâsı vardır. **Nazar-ı sûzen,** «iğne deliği» demektir. Kelime, aslî mânânın kasdine imkân veremeyecek şekilde kullanılmıştır. Burada ne cinâs-ı mânevînin, ne de tevriyenin mevcûdiyeti düşünülebilir. İfâdede bir de **sûzân** kelimesi bulunması gerekir; o da kendi tasnîfinde lafzî cinâsa girer. Bu kitâbın müellifi, -hiç olmazsa şu satırları yazarken- verilen örnekte, cinâs târîfine uyacak bir kelime göremiyor.

Ekrem Bey, Reîsülküttâb Ârif'e âit şu parçayı da mânevî cinâs örneği olarak göstermiştir:

Zîr zülfündeki o hâl-i siyeh
Kim anın kadri müşke berterdir
Perde-dâr-ı harîm-i ruhsârı
Bende-i mukbil adı Anber'dir

Recâî-zâde, burada da hangi kelimelerin cinâsı gerçekleştirdiğini bildirmiyor. İlk anda **anber** kelimesi göze çarpıyor: «Anber», iki mânâda kullanılmıştır: Birincisi mâlûm güzel koku, ikincisi şahıs ismi. Her iki mânâsıyla **hâl** in müşebbehünbihidir. Dîvân şiirinde **hâl** (= ben) hem «anber»e, hem de «habeş»e benzetilir. Osmanlı topraklarında da habeş asıllı kölelere verilen isimlerden biri «Anber» dir. Bir yandan ilk mısrâdaki «hâl» kelimesi her iki mânânın kasdedildiğini göstermektedir; diğer yandan yine aynı mısrâdaki **siyeh** ve ikinci mısrâdaki **müşk** kelimesiyle, son mısrâdaki **bende** kelimesi «habeş» fikrini kuvvetlendirmektedir. Şâir, «anber» kelimesini, yakın mânâsının düşünülmesine de imkân verecek sûrette, uzak mânâsında kullanmıştır. Böylece de yapılan, tevriyedir.

Şâyet, nâkıs cinâsla böyle bir münâsebet kurmak mümkün olsa, «bende» kelimesinden başka bir de «bend» kelimesi bulunsaydı, daha önce geçen «zülf» kelimesiyle «perde-dâr» kelimesinin ilk kısmını göz önüne alarak, lafızda iki mânâ arayabilirdik. Önce nâkıs cinâs, lafzîdir; çift mânâ aranılamaz; sonra nâkıs cinâsın tahakkuku için gereken ikinci kelime yoktur.

Reşid Bey de, mânevî cinâs örneği olmak üzere Râgib Paşa'nın şu beytini veriyor:

Baht olmayınca hüsn-i tabî'at neyi müfîd
Sâ'ib de olsa halk hatâsın arar bulur

Burada da tevriye vardır şöyle ki, sâ'ib, evvelâ «hatâ» lafzına göre «sevap» kelimesinin ism-i fa'ilidir. Yine «hatâ» ve «tabî'at» lafızlarına göre de Hind üslûbu ile şiir yazan bir İrân şâiridir. Şâir, uzak olan bu ikinci mânâyı kasdetmiştir. Aynı beyitte «hatâ» kelimesi de iki mânâyı taşıyor: Birincisi sevâbın zıddıdır. İkincisi de, Doğu'da bir ülke. Ancak Râgıb Paşa, ilk mânâyı kasdedmiştir: Bir sebk-i hindî şâiri olan Sâib'den bu mânâya intikâl ediyoruz. Türkçe'deki kullanılış tarzı ile **müfid** kelimesi de, mevzûumuz bakımından dikkat çekicidir: Bu kelime, birincisi yakın ikincisi uzak olmak üzere «faydalı olma» ve «ifâde etme» mânâlarına gelir. İkinci mısrâdaki «hatâ» kelimesi, bir şâir olan Sâib'in adı yânî uzak mânânın kasdedildiğini düşündürüyor. Bu itibârla bizim kullanışımıza göre, burada da tevriye vardır.

Yeni Edebiyât müellifi de, mânevî cinâs için bir örnek vermiştir.

Züvvâr, gurûb etdi bu mâh on yedisinde,
Düşdü kara topraklara eyvâh bu sinde.

Za'f-ı te'lîf ve şîveye mugayyeretten hâlî olmayan bu rekîk ifâdede, **mah on yedisinde** terkîbinin hem «ayın on yedisinde» hem de aya benzeyen «o güzelin on yedi yaşında» olduğu mânâlarını ifâde edecek tarzda kullanılması, burada mânevî cinâs bulunduğu iddiâsına yol açmış olmalıdır. «Mâh»ın yakın mânâsı, gerçek mânâsı olan «ay»; uzak mânâsı ise, «aya benzeyen güzel»dir. Aşağıdaki «kara topraklar» ve «sin» kelimesi de gösteriyor ki, burada uzak mânâ kasdedilmiştir. Binâenaleyh tevriye vardır. «Mâh» kelimesi de, mecâzî mânâsı dışında, hem Arz'ın peyki olan «Ay», hem de zamân ismi olan «ay» mânâsında kullanılmıştır; fakat; bu kullanışta bir za'f-ı te'lîf, yukarıda **équivoque** dediğimiz bir fesâhat kifâyetsizliği vardır. Ayrıca burada iki mânâya gelebilecek başka bir kelime vardır: **Sinde** kelimesi. Yakın mânâsıyla «yaşta», uzak mânâsıyla «mezârda» demektir. «Mâh» kelimesi, istiâre yoluyla taşıdığı karşılığa göre uzak mânâsı kasdedilerek kullanılmıştır. Fakat yanında bulunan «kara topraklar» terkibi, uzak mânâyı da düşündürmektedir. İfâde hem iki mânâya gelecek şekilde, hem de mânâlardan şâirin tercîhini belirtecek vasıftadır. Bu yüzden sözü edilen örnek de, bir tevriyeyi taşımaktadır.

Görülüyor ki, bu san'at için verilen örnekler, tamâmiyle tevriyenin târîfine uygun gelmektedir. Reşîd Bey, mânevî cinâsın «başlıbaşına» bir «kıymeti hâ'iz» olamayacağını bildirdikten sonra, şöyle diyor: Fakat tevriye, ihâm, müşâkele gibi avâmil tarafından olan sanâyi-i mecâziyyenin madde-i asliyyesini teşkîl ve o zaman fikr ü hayâle â'id bir münâsebet-i timsalîye hâlini iktisâb eder». Eski Dâhiliye Nâzırı'na göre, lafzî cinâstan üstünlüğü de bu yüzdendir. Meselâ tevriyenin, yâhût onun diğer adı olan ihâmın ne sûretle aslî maddesini teşkîl edecektir? Buna göre, tevriyenin mânevî mecâzdan istihâle yoluyla meydâna gelmiş başka bir san'at olması gerekir. Verilen örnekler, bu başlığı ortaya koyamıyor. Acaba, Ekrem Bey tarafından ortaya atılan -tasnifin yanlış olamayacağı önceden kabûl edilerek, böyle bir îzâh yolu mu aranmıştır.

Cevdet Paşa, arap belâgatçilerine uyarak mânevî san'atlar içine aldığı tevriyenin dahî mânâ san'atı sayılmasına îtirâz ediyor. Tanzîmât devrinin bu büyük âlimi ve gayretli devlet adamı, fikrini îzâh ederken, içinde tevriye bulunan bir ibâre; başka dile çevrilin-

ce, bu tevriye, kaybolur; o hâlde sözü edilen san'at lafızla ilgilidir diyor. Şüphesiz, Paşa, bu iddiâsında haklıdır.

Tevriyenin mânâ san'atları içinde mütâlcası, bir an'aneye uymaktan ibâret bulunduğuna göre, cinâsın, mânevî olanlarından söz etmek isâbetsiz bir hâl alır.

Mâdem ki, -sınırları ve mâhiyeti vâzıh olarak belirtilmese bile,- mânevî cinâs diye bir san'at çeşidinden bahsedilmiştir; okuyucumuzu haberdâr etmek zorundayız. Bu yüzden, bütün bu satırları altında toplayan bir başlığa lüzûm duyduk.

Şurasını da belirtelim ki, arap belâgatçileri, lafzî değil, işârî olan bir san'at çeşidinden söz etmişlerdir. Ancak bu, **Ta'lîm-i edebiyât** tasnîfindeki lafzî cinâsın karşısına çıkarılan büyük bir san'at dalı değildir. Lafzî cinâsın dallarından birini teşkîl eden «gayr-ı tâm cinâs»lardan biridir. **Mutavvel ve Telhîs** tercemesine dayanarak bu husûstaki kısa bilgiyi, daha önce vermiştik.

Mânevî cinâstan söz eden kitaplar; bunu lafzî cinâsla karşılaştırıyorlar. Fakat bu karşılaştırma, sözü edilen san'atın dinleyici veyâ okuyucu üzerindeki te'sîri etrâfında toplanıyor. Mânevî cinâsın mâhiyeti nedir? Hangi vasıfları onu, söz gelimi, tevriyeden ayırır? Bu husûslar aydınlığa kavuşmuyor.

Onlara göre, lafzî cinâs, yalnız bir söz oyunu olduğu hâlde; mânevî cinâs öyle değildir.

Lafzî cinâs; lâubâliliğe, hattâ «perde-bîrûnluğ»a imkân verir: Mânevî cinâsı iltizâm edenler bu yola gitmezler.

Lafzî cinâs yapanlar, «bir derece»ye kadar «hôd-bînlik»lerini ortaya koyarlar. Mânevî cinâsı tercîh edenler; tavırlarını «mahviyet ve nezâket perdesi altında» gizlerler.

Lafzî cinas, hâiz olduğu hüneri hemen ortaya koyar. Hâlbuki, mânevî cinas, okuyucuya bulma zevki verir. (Acabâ bilmece çözme zevki verdiği yerler de yok mudur?)

Bunların ve bunlara benzeyen karşılaştırmaların bir ikisi hâriç; sözü edilen farklar; bu iki çeşit cinâsın mâhiyetlerinden değil, o cinasları yapan şahısların mizaçlarından doğuyor. Mânevî cinasla da -şâyet böyle bir sanîat adına lüzûm varsa- hôdbînlik göstermek, ağır sûrette yerme yolunu tutmak, «mahviyet»ten uzak ifâ-

de yollarına baş vurmak, sözü nezâket dışına çıkarmak mümkindir.

Bu sözlerden, Ekrem Bey'le onun izinde yürüyenlerin «lafzî cinâs» adını verdikleri hüneri müdâfaa ettiğimiz mânâsı çıkartılmamalıdır. Bu husûstaki düşüncelerimizi, bahis sonunda, edebî san'atlarla ilgili umûmî görüşlerimiz içinde belirteceğiz.

Netîce olarak bildireceğimiz şey, «mânevî» teriminin yeni bir kavrama karşılık olmamasıdır.

İkinci Altbölüm

İştikak

İştikâkın lugat mânâsı «türeme»dir. Edebiyâtta ise, iştikak bir kök ile o kökten türeyen veyâ aslî mânâları aynı köke bağlı bulunan yâhut harflere âit şekil benzerliğinden dolayı aynı kökten türemiş gibi görünen sözlerin bir ifâdede toplanmasından doğan san'atın adıdır. **Zikr-mezkûr, fevt-müteveffâ, katl-kātil, cerh-cârih, akl-âkıl, hilm-halîm** kelimeleri arasında iştikâk vardır. Bunlardan «zikr, fevk, katl, cerh, akl, hilm» kelimeleri köktür; karşılarında yer alanlar ise, türetilmişleridir. Aynı tertîbi şu şekle çevirerek yine iştikâk yapabiliriz: **Mezkûr-zâkir, âkıl-ma'kûl, müteveffâ-vefiyyât, Kātil-maktûl, cârih-mecrûh;** bu defâ da, iştikâkı, aynı kökten türemiş kelimeler meydâna getirmiş olur. Türkçe kelimelerden **ver-vergi, sev-sevgi, çal-çalgı, bil-bilgi, geç-geçit, göz-gözlük, var-varlık, gün-günlük, as-askı, kes-keser, dur-durgun, soy-soydaş, süz-süzgeç, genç-gençlik, korku-korkak** arasında da iştikak vardır.

İşte belirli gramer kāidelerine göre türeyen bu çeşit kelimeleri aynı fıkrada, aynı ibârede, aynı nazım parçasında ifâdeye süs verme maksadıyla toplama; lafız san'atları arasına bir de **iştikak'**ın girmesine yol açmıştır.

Meselâ, Nâmık Kemâl'e âit:

Gönül kim mazhar-ı esrâr-ı fakr-ı Fahr-i âlemdir
Felekler müftehidir şimdi feyz-i iftihârımdan

beytinde «fahr, müftehir, iftihâr» kelimeleri arasında iştikak san'atı vardır.

Fuzûlî'ye âit:

Âşıka ma'şûkdan bilmem bu istiğnâ nedür

mısrâında «âşık» ve «ma'şûk» kelimeleri arasında da görüyoruz.

Abdülhak Hâmid'e âit şu cümlede:

Hatâyı tashîh için, ne yapalım ki, en büyük hatâ musahhihden sâdır oluyor!... cümlesinde «tashîh» ve «musahhih» kelimeleri arasında yine iştikak mevcuttur.

Nâbî'nin **Hayriye**'sinde yer alan:

İlm bir lücce-i bî-sâhildir
Anda âlim geçinen câhildir

beytindeki «ilm» ve «âlim» kelimeleri de, aynı san'atı meydâna getirmiştir.

Yine Nâmık Kemâl'in:

Ne efsûn-kâr imişsin âh ey dîdâr-ı hürriyet
Esîr-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten

beytinde «esîr» ile «esâret» kelimeleri, iştikak san'atına örnek teşkîl etmektedir.

Bu beyit de Nâbî'dendir:

Rişte-i dest-i müsebbibde iken esbâbın
Nâbi'yâ âlem-i esbâba heves-kâr olma

burada da «müsebbib» ve «esbâb» kelimeleri arasında iştikak vardır.

Sinân Paşa'nın **Tazarru'-nâme**'sindeki şu parçayı da, son bir örnek olarak gözden geçirelim:

Rahîm'dür ki, dü âlem rahmeti nesîminden bir nefha Kerîm'dür ki iki cihân keremi denizinden bir katre.

Gafûr'dur ki zümre-i ervâh-ı mukaddese sürâdikat-ı kudsînden bir kadem geçemez bir Azîz'dür ki hezârân cân-ı azîzân serâperde-i izzetinden bir zerre keşf idemez.

Bir Kahhâr'dur ki celâli satvetiyle her mevcûd makhûr Rahmân'dur ki cemâli tecellîsiyle her zerre mesrûr.

Semi'dür ki sem'ine âlet yok. Basîr'dür ki basarına âfet yok. Mürîd'dür ki irâdetine illet yok Hâlik'dür ki mahlûkātına nihâyet yok.

Bu parçada yer alan kelimelerden aralarında iştikak san'atı bulunanları parantezler içinde toplayalım: (Rahîm, rahmet)- (Kerîm, kerem)- (Gafûr, mağfiret)- (Afüvv, afv)- (Kuddûs, mukaddes, kuds)- (Azîz, azîzân, izzet)- (Kahhâr, makhûr)- (Semi', sem')- (Basîr, basar)- (Mürîd, irâdet)- (Hâlik, mahlûkaat).

Yazılış ve telaffuzlarındaki benzerlikten dolayı, bir köke bağlı gibi görünen fakat hakîkatte aslî maddeleri ayrı olan kelimeler, aynı ifâdede birleşirlerse, o ifâdeye **şibh-i iştikak** denilen diğer bir süs kazandırırlar. Bu, asıl iştikaka nisbetle, ikinci derecede bir san'attır.

Nâbî'nin şu mısrâlarına bakalım:

Gönülde dâ'iye-i mâl emel yüzündendir
Nümûd-ı silk-i kanâ'at kesel yüzündendir
Kitâblarla medârisde bahs eder tullâb
Kitâb cildi anın çün cedel yüzündendir

Burada (mâl, emel)- (Silk, kesel)- (cild, cedel) kelimeleri arasında şibh-i iştikak vardır.

Gerek iştikak, gerek şibh-i iştikak; ince bir hayâli taşımadıkça makbûl sayılamaz. Bâzan bu san'atlerin bulunduğu ifâdelerde hakîmâne karşılaştırmalar da yer alır. Recâî-zâde Ekrem Bey, şibh-i istikakın, «bir kaziyyeye bûrhân» olmak üzre kullanıldığından da bahsettikten sonra, Keçecizâde Fuâd Paşa'ya âit

Hükûmet hikmet ile müşterekdir
Vezîr olan hakîm olmak gerekdir

mısrâlarını örnek olarak gösteriyor. Hakîkatte «hikmet» ve «hâkîm» kelimeleri arasında iştikak vardır. «Hükûmet» kelimesi de bunlarla bir şibh-i iştikak meydâna getiriyor.

Üçüncü Altbölüm

REDDÜ'L-ACÜZ ALE'S-SADR

Acüz, bir mısrâın ikinci yarısının veyâ bir fıkradaki son cüm-

lenin adıdır. Mısrâın ilk yarısı yâhut fıkranın ilk cümlesi ise **sadr'ı** teşkil eder. Bir mısrâın ilk cüz'ü ile son cüz'ü arasında bulunan kısımlar ise, arûz ilminde **haşv** adını alır.

Reddü'l-acüz ale's-sadr, bir şiir veyâ fıkrada «acüz»ü «sadr»a, «sadr»ı «acüz»e geçirmektir. Bu terimleri bir yana bırakırsak, bir fıkra veyâ mısrâın sonundaki kısmı, diğer fıkra veyâ mısrâın başına almak sûretiyle yapılır. Bâzan bir manzûmenin ilk mısrâını, o manzûme sonunda tekrârlayanlar da vardır ki, bu, aynı san'atın şümûlü içinde sayılmıştır.

Sözü edilen san'at altı sûretle karşımıza çıkar:

1. Telâffuz, şekil ve mânâ yönünden bir olan kelimenin acüz ve sadrda bulunduğu nazım ve nesir parçaları. Şu atasözü, bu husûs için bir örnektir: **Hekim, hekim değil; başına gelen hekimdir.**

2. Mütecânis kelimelerin, acüz ve sadrda bulunduğu nazım ve nesir parçaları. Sâbit'e âit aşağıdaki beyit, bu husûs için örnek olarak gösterilmiştir:

Sâ'atin geldi demekdir âşık-ı dil-hasteye
Sînesin açup nezâketle o sâ'at gösteriş

3. Telâffuz, şekil ve mânâ yönünden bir olan kelimenin haşv ve acüzde bulunduğu nazım ve nesir parçaları. Bu husûs için de, Fuzûlî'nin aşağıdaki beyti örnek olarak gösterilir:

Gerçi cânândan dil-i şeydâ için kâm isterem
Sorsa cânân bilmezem kâm-ı dil-i şeydâ nedür

4. İki mütecânis haşv ve sadrda yer aldığı nazım ve nesir parçaları. Örnek: **Mektup alınca yarın, anlayacaksın ki senin de var, ağyârın kadar yârın.**

5. İki kelimenin iştikak san'atı vücûda getirmek sûretiyle acüz ve sadrda yer aldığı nazım-nesir parçaları

Kâtil dedi, hâzırûna döndü;
Her yerde görürdü sanki maktel.

6. İki kelimenin şibh-i iştikâk meydâna getirmek sûretiyle acüz ve sadrda yâhut haşv ve acüzde yer aldığı nazım ve nesir parçaları. Örnek: **Kulaklarında bir sayha-i memdûd ve gözlerinde kesîf bir dûd.**

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, aynı mısrâın, bir manzûmenin başında ve sonunda yer alması da reddü'l-acüz ale's-sadrdan sayılmıştır.

Dördüncü Altbölüm

Kalb

Harfleri, tamâmen veyâ kısmen mütecânis fakat bu harflerin düzenlenişi birbirinden ayrı olan iki kelimenin bir ifâdede toplanmasına **kalb** denir. Bu kelimeler, birbirine nazaran **maklûb** sayılır. Bu san'at da, cinâsa bağlı lafız süslerinden sayılmıştır. O kadar ki, bâzı müellifler, kalbi doğrudan doğruya cinâs içinde mütâlea ederler. Bu kitapta cinâsın kalble ilgili çeşidi kendi yerinde anlatılmıştı: Kalb-i kül ve kalb-i ba'z bunlardandır. Şimdi onun dışında kalan husûslar üzerinde durulacaktır; ki, bunlar da diğer kalb çeşitleridir. Kalb-i kül ikiye ayrılır:

1. Düzenli kalb (muntazam kalb):

Bir kelimenin harfleri, sonundan başına doğru yazıldığı zaman yine mânâlı bir kelime zuhûr ederse, muntazam kalb meydâna gelmiş olur. Buna «müfred kalb» de denir. **Külah-helâk, çok-koç, ver-rev, ney, yen, akat-taka, şitâ-âteş, çarık-kıraç, ulus-sulu**... kelimeleri arasında birer muntazam kalb vardır.

2. Düzensiz kalb (mu'avvec kalb):

İki kelimenin ortak harflerden meydâna gelmesine rağmen, bunların yer değiştirmesinde bir intizâm görülmediği taktirde, düzensiz kalb meydâna gelmiş olur. **Haris-sarih, adam-dama, deniz-zinde,**... kelimeleri gibi.

Düzenli kalblerde bâzan aynı mânâ ve lafzı ihtivâ eden kelime veyâ terkiple karşılaşırız. Bu noktadan sözü edilen kalb de, maklûbların yerine göre ikiye ayrılır: Kanatlı kalb düz kalb.

a) **Kanatlı kalb (mücennah kalb):**

Bir mısrâ, beyit veyâ cümleden birinin başında bulunan kelimenin, harfleri yer değiştirmiş olarak sonunda yer alması, kanatlı kalbi meydâna getirir. Sürûrî-i kadîm'e âit:

Nûr gibi emrine kılmışdı itâ'at halk-ı Rûm
Râm olupdur nîtekim Mûsâ'ya ey şeh şihr-i mâr

beytinin her iki mısrâı bu vasıftadır.

b) **Düz kalb (müstevî kalb):**

Mısrâ', beyit veyâ cümleyi sonundan başına doğru okuduğumuz takdîrde, başından sonuna doğru okuyunca hâsıl olan metnin aynı ile karşılaşırsak, düz kalb meydâna gelmiş olur. Örnek:

خوش كمالك همه كلامك شوخ
آشنای لآلی انشا

Beşinci Altbölüm

Akis

Akis san'atı; **tard ü akis, aks ü tebdîl** adlarıyla da anılır. Bir cümle veyâ mısrâ'ın sondaki kısmını başa almak, baştaki kısmını sona getirmek sûretiyle diğer bir cümle veyâ mısrâ' teşkîl etmek, **akis san'atını** meydâna getirir.

Tercemetü't-Telhîs ve'l-Mutavvel'de aksin «vücûh-ı adîde üzre vaki'» olduğu bildirilir. Bu «vücûh» şöyledir:

1. Taraflardan birisi ile bunun muzâf olduğu şey arasındaki akisdir. Sözü geçen kitapta bu husûs için **âdâtü'ş-sâdât sâdâtü'l-âdât** misâli verilmiştir. **Ta'lîm-i edebiyât**'ta yer alan **kelâmın kibârı kibârın kelâmı** sözü, bahsedilen akis çeşidi için örnek teşkil eder.

2. İki cümleye âit iki fiilin müteallikâtı arasındaki akistir. «Vücûh» bahsinde kısmen **Tercemetü't-Telhis ve'l-Mutavvel'i** tâkîbetmiş görünen Diyarbekirli Said Paşa, bu husûs için:

Gâh bülendi pest eder, gâhî eder pesti bülend

mısra'ını örnek veriyor.

3. İki cümlenin iki tarafındaki iki lafız arasındaki akistir. Bu husûs için de, yine **Mizânü'l-edeb**'de:

Semerin tohmdandır neş'eti tohmun semerdendir

örneğine rastlıyoruz.

Said Paşa, daha başka «vücuh»tan söz etmiyor. Buraya:

4. İkiden ziyâde lafız arasındaki aksi de katabiliriz. Bu husûs içinde de, Nazîm'in:

Dîdem ruhunu gözler gözler ruhunu dîdem
Kıblem olalı kaşın kaşın olalı kıblem
Cennet gibidir rûyin rûyin gibidir cennet
Âdem doyamaz sana sana doyamaz âdem
Gamzen ciğerim deldi deldi ciğerim gamzen
Bilmem nic'olur hâlim hâlim nic'olur bilmem
Vuslat bileli hicrin hicrin bileli vuslat
Mâtem görünür şâdî şâdî görünür mâtem
Zahmım göricek cânâ cânа göricek zahmım
Merhem koyasın bir gün bir gün koyasın merhem
Sende nazarı dâ'im dâ'im nazarı sende
Âlem yüzine meftûn meftûn yüzine âlem
Olsun ko Nazîm ey gül ey gül ko Nazîm olsun
Her dem güline bülbül bülbül güline her dem

gazeli, mükemmel bir örnek teşkîl eder.

Şinâsî Efendi'nin **İstanbul sokaklarının tenvir ve tathîri** makalesine karşı bir **Av'ave-nâme** yazmış olan Edhem Pertev Paşa'nın: **Ale'l-aks biz sokak süpürgeliği etmesek yokluğun çokluğu çokluğun yokluğu o zaman görülürdü** cümlesinde ilk «yokluk» kelimesinden itibâren bir akis san'atı yapılmıştır ki bunu da mensûr örnek olarak kaydedelim.

Tatar Pertev Paşa'ya âit:

Kabz u bastı bu yolun der-pey olur birbirine
Her düzün bir yokuşu her yokuşun bir düzü var

beytin ikinci mısrâı da bu san'atı ihtivâ ediyor.

Daha yakın devreden de, örnek olarak Fâik Âlî Ozansoy'un şu mısra'larını verelim:

Râz-ı rûhiyle rûh-ı râzında
Hep me'âlî-i şi'r uçar gibidir

Istılâhât-ı edebiyye'de tard ü aks için önce aşağıdaki beyit örnek gösteriliyor:

Mümkin değil Hudâ'yı bilmek de bilmemek de
Bilmek de bilmemek de mümkin değil Hudâ'yı

Nâcî Efendi, bu san'atın **tam tard ü aks, eksik tar ü aks** olmak üzre ikiye ayrıldığını bildiriyor.

1 — Tam tard ü akis:

Buna, sâdece «tard ü akis» dahî denir. Bu san'at, bir mısrâa âit iki eşit parçadan birinin muntazam sûrette takdim-te'hiriyle yapılır. Bu husûs için, **Istılâhât-ı edebiye**'de aşağıdaki beyit örnek veriliyor:

Hengâm-ı cüvânîdir tahsîl-i hüner vakti
Tahsîl-i hüner vakti hengâm-ı cüvânîdir

2 — Eksik tard ü akis:

Unsurlara âit yer değiştirmede intizâm gözetilmezse, eksik tard ü akis yapılmış olur. Bu husûs için de Ziyâ Paşa'nın aşağıdaki beyti örnek olarak zikrediliyor:

Gelse dergâhına ikrâm görürler küremâ
Küremâ dergehine gelse görürler ikrâm

Altıncı Altbölüm

Tedvîr

Tedvîr; akse dayanan bir söz oyunudur. Umûmiyetle **mefâîlün mefâîlün mefâîlün mefâîlün veyâ müstef'ilün müstef'ilün müstef' ilün müstef'ilün** gibi aynı cüz'ün tekrârından meydâna gelen vezinlerle yazılmış mısrâlardaki kelimelerden her biriyle başlamak sûretiyle aynı mânâyı ifâde edecek yeni mısrâlar elde edilerek yapılır. Bunun, edebiyât bakımından hiçbir ehemmiyeti düşünülemez.

Örnek olmak üzre böyle bir tedvir denemesi yapalım:

Re'îs olmuş bizim Behcet gelin alkışlayın sizler
Gelin alkışlayın sizler re'îs olmuş bizim Behcet
Bizim Behcet re'îs olmuş gelin alkışlayın sizler
Gelin alkışlayın sizler bizim Behçet re'îs olmuş

Aynı denemeyi diğer vezne nakledelim:

Bir partiden bir partiye dönmüş Re'îs Bey bak hele
Dönmüş Re'îs Bey bak hele bir partiden bir partiye

Bir partiye bir partiden dönmüş Re'îs Bey bak hele
Dönmüş Re'îs Bey bak hele bir partiden bir partiye

Tedvîr; umûmiyetle zerâfetten mahrûm şakalarda baş vurulan yoldur. Örnek olarak tekerleme hâlinde:

Recâî'ye semen geldi bu mahbesde oturmakdan
Bu mahbesde oturmakdan semen geldi Recâî'ye
Semen geldi Recâî'ye bu mahbesde oturmakdan
Oturmakdan semen geldi Recâî'ye bu mahbesde
Bu mahbesde Recâî'ye semen geldi oturmakdan
Oturmakdan bu mahbesde Recâî'ye semen geldi

mısrâları ağızdan ağıza dolaşır.

Yedinci Altbölüm

SECİ VE ONA BAĞLI SAN'ATLAR

Birinci Yazı

Seci

Mutavvel ve Telhis tercemesine göre seci, ya bir fıkranın doğrudan doğruya son kelimesi ya da iki kelimenin bir harfte birleşmesidir. Burada verilecek bilgiler, bu ikinci mânâ ile ilgili olacaktır. Böylece de, sözü edilen san'at, mensûr bir kelâmda, iki fâsılanın tek bir harfte birleşmesi mânâsını taşıyor. Burada fâsıla kelimesi üzerinde de, kısa bir fikir vermek lâzımdır: Nesirde fıkranın, nazımda mısrâın son kelimesi bu adı alıyor. Sekkâkî'ye göre, nazımdaki kâfiyenin nesirde benzeri olan seci; «evâhir-i fıkarâtda üzerine tevâtû vâkî olan elfâzdır.» Sekkâkî ile Abdünnâfî Efendi'ye kaynak hazırlayan müellif arasındaki küçük ihtilâflar üzerinde durmayacağız.

Şimdi aşağıdaki cümleye bakalım:

Kesâfet-i sehâbda letâfet-i şihâbı unutmuştuk. Burada **kesâfet-letâfet ve sehâb-şihâb** kelimeleri arasında secî vardır: Bunu ilk iki kelimede «t» ve son iki kelimede «b» harfleri sağlamaktadır. Bu cümle yerine, **Müsteşâr-ı pür-i'tibâr Nihâd-ı ehl-i ictihâd** terkibiyle karşılarsak; «müsteşâr»- «pür-i'tibâr» ve «Nihâd»- «icti-

hâd» kelimeleri arasında seci bulunduğunu; bunun da bu kelimeler sonunda yer alan «r» ve «d» harfleri tarafından meydâna getirildiğini söyleriz.

Bu harfler, kelimelerin bünyesine dâhildir. Sonradan katılma değildir. Fakat bir sözün fâsılalarında **hâlemiz ve lâlemiz** kelimeleri bulunsa, burada secî «hâle» ve «lâle» kelimelerinde biter; iyelik (= mülkiyet) ifâde eden «-miz» zamirleri ek oldukları için secî dışında kalırlar.

Hele **güller, yurtlar** kelimeleri sonundaki ses tekrarları ile seciden söz edebilme imkânı büsbütün ortadan kalkar. Çünki asıl kelimeler «gül» ve «yurt»tur; bunların son harfleri de birbirinden ayrıdır.

I — Secîin Çeşitleri

Bizim kitaplarda seciin bir eskiler tarafından, bir de Recâîzâde Ekrem Bey tarafından yapılmış sınıflandırması vardır.

A — Eskilere âit sınıflandırma:

Bu sınıflandırma Arap belâgat kitaplarındakinin tekrârından başka birşey değildir. Secîi meydâna getiren kelimeler arasındaki berâberlik yönlerinin azlığı veyâ çokluğu esâsına dayanmaktadır. Buna göre; mutarref, mütevâzin ve murassâ olmak üzre üç çeşit secî vardır.

a) **Mutarref seci:**

Yalnız fâsılalar sonundaki harfte berâberlik bulunan seci'ler bu adı alırlar. Demek ki bunlarda vezin bakımından berâberlik yoktur. Fuzûlî'ye âit şu satırlarda örneğini göreceğiz:

İlâhî bu mahbûb-ı cihan-peymâyı ve bu şâhid-i ra'nâyı ki meşşâta-i lutfun ruhsârına ziynet vermişdür ve hilye-i tevfîkun pirâye-i hüsnin rütbe-i kemâle yetürmişdür umûmen ehl-i fesâddan husûsen üç ta'ife-i bed-nihâddan hısn-ı himâyetünde masûn ü mahrûs edesen. Biri ol kâtib-i nâ-kābil ü mümlî-i câhil ki hâme-i muâlif-tahrîri tîşe-i bünyân-ı ma'ârifdür ve kilk-i kudûret-te'sîri mi'mâr-ı binâ-yı zehârifdür gâh bir nokta ile mahabbeti mihnet gösterir ve gâh bir harf ile ni'meti nikmet olıdur.

b) **Mütevâzîn seci:**

Mütevâzin seciler, fasılalarda vezin bakımından da uygunluk gösterirler. Nitekim **Tazarru'-nâme**'den aldığımız şu satırlarda «nâ-

ma'dûd» ve «nâ-mahdûd» kelimeleri, bu husûs için örnek teşkîl ediyorlar:

Hamd-i nâ-ma'dûd ve senâ-yı nâ-mahdûd ol Hazret'e sezâvâr-dur ki, her zerre-i mevcûd ve her dâhil-i dâ'ire-i vücûd ol hazretün vücûb-ı vücûdına delîl-i kātı'dur.

c) **Murassa seci:**

Buna muvâzî seci adı verenler de vardır. İki fıkrada yer alan lafızların revî harfi, vezin ve harf sayısı bakımından birbirine uygun olması murassa' sec'i meydâna getirir. Bâlî'ye âit şu satırlarda bunun örneği ile karşılaşıyoruz:

Menşe'-i deryâ-yı fazl ü irfân ve menba'-ı ümmân-ı ilm ü iykaan zübde-i vâkıfân-ı rümûz-ı dekaayik ve umde-i sâkinân-ı künûz-i hakaayık hazretlerinin âftâb-ı izz ü devleti meşârik-ı ikbâl ü sa'âdetde tâli' ve rahşân ve mehtâb-ı mücedded ü rif'ati metâli'-i iclâl ü siyâdetden sâtı' ve dırahşân olan kavâfil-i kabâyil-i kudsiyyûn ve revâhil-i zümre-i illiyûn ile...

B — Recâî-zâde Mahmud Ekrem tarafından yapılan sınıflandırma:

Ekrem Bey'in sınıflandırması, secilerin yerleriyle ilgilidir. Recâî-zâde'ye göre, seciler ya cümle ve fıkraların aralarında ya da sonlarında yer alırlar. Yer bakımından göze çarpan bu ayrılık, bir kelime ile birbirine bağlanıp bağlanmamalarına yol açar. Buna göre, de, iki türlü seci meydâna gelir. Şimdi herbirini Ekrem Bey tarafından verilen ad altında gözden geçirelim:

a) **Mutlak seci:**

Cümle ve fıkraların aralarında yer alan sec'e, bu ad verilmiştir. Mutlak secilerin dikkate değer husûsiyeti, bunların bir kelime mârifetiyle birbirine bağlanmamalarıdır.

Ekrem Bey, bu sec'i izâh ederken, örneği Nâmık Kemâl'in **Devr-i istilâ**'sından veriyor:

Fakat hasmıyla çarpışmağa başlar başlamaz sevk-i rûzgâr eczâ-yı vücûdunu târ-ü-mâr etdiğinden o âteş-pâre-i celâdet yok yere kaybolup gitdi.

Burada seci, «rüzgâr» ve «târ-ü-mâr» lafızları arasındadır. Bu kelimelerden ikincisini tâkîbeden «etdiğinden» lafzını «rûzgâr»a bağlamak imkânsızdır. Bu yüzden de sec', mutlaktır.

b) **Mukayyed veyâ rabtî seci:**

Bu çeşit seciler, cümle ve fıkraların sonunda yer alırlar. Aralarında bir kelime ile bağ kurulur.

Bunun örneği için de Devr-i istîlâ'ya baş vurulmuştur:

Halefi Sultân Orhan ise evvel hamlesinde Bursa'nın bünyân-ı mukāvemetini zîr-ü-zeber ve o zamâna kadar rahş-ı gazâ üzerinde bî-karâr olan serîr-i Hükûmeti'ne bu şehr-i garrâ-yı makarr etmişdir.

Bu örnekte sec'î meydâna getiren «zîr-ü-zeber» ve «makarr» lafızları, ikincisinin sonunda yer alan «etmişler» kelimesiyle birbirine bağlıdır. Böylece bir mukayyed veyâ rabtî seci meydâna gelmiştir.

Şu satırlara bakalım:

İlâhî vâkıf-ı keyfiyyet-i hâl ve âlim-i dekāyık-ı ef'âlsin. Bilürsin ki senden gayri mu'în müzâhirim yokdur ve etrâf-ı cevânibde hâsid ü mu'ânidim çokdur.

Bu fıkrada ilk cümle, mukayyed veyâ rabtî sec'e, ikinci cümle mutlak sec'e örnek teşkîl ediyor.

Ekrem Bey; bir de mefrûk sec'den söz eder. **Ta'lîm-i edebiyât** müellifine göre, bu çeşit seci, «sebk-i mefsûle» uygun yazılan makālelerde görülür. Nitekim Fuzûlî, **Hadîkatü's-süedâ**'nın aşağıdaki fıkrasında bu yola baş vurmuştur:

İmâm Ca'fer-i Sâdık'dan nakildir ki ifrâz-ı girye beş kişiye münhasırdır. Biri âdem ki behişit firâkından nâlân idi ve biri Ya'kub ki Yûsuf hicretinden giryân idi ve biri Yûsuf ki Ya'kûb derdinden perîşân idi ve bir Fâtımatü'z-Zehrâ ki Hazret-i Resûl'ün âteş-i firâkından büryân idi ve biri İmâm Zeynelâbidin ki kırk yıl Vak'a-i Kerbelâ'dan sonra lâ-yenkati' sirişk-efşân idi.

II — Seci'de aranılacak vasıflar:

Seci', ancak «tekellüften arınmış fıkralarda makbûl sayılabilir. Bu fıkralar, az ve eşit sayıda kelimelerden meydâna gelmelidir. Eğer bu eşitlik sağlanamazsa, son fıkrada yer alan kelimelerin, daha öncekinden az olması gerekir. Secili kelimeler; vezin ve «revi» bakımından berâberlik taşımalıdır. Bir fıkradaki mânânın seci' hâtırı için, diğerinde tekrârı, affolunmaz kusurlardandır. Eskilerin dikkat ettiği bir husus da, sec'in ancak aydınlar arasında kullanılan kelimelerle yapılmasıydı.

Mânânın lafza değil, lafzın mânâyâ tâbî olması, bu san'atta aranılacak en mühim vasıftır.

Sec'e Bağlı San'atlar

1 — Tasrî'

Nazımın matla'ına âit, seci derecesinde bir sıfat vardır ki, tasrî' adını alır. Eski kitaplarda bunun beş çeşidinden söz edilmiştir. Bunlar; tam, bağlı, yönelmiş, eksik, tekrarlı olmak üzre sınıflandırılır.

1° Tam tasrî':

Eski kitaplarda tarsî'-i kâmil diye anılan tam tasrî; kafiyeli iki mısrâ' arasında görülür. Bu mısrâlardan herbirinin müstakil mânâsı vardır; birincinin anlaşılabilmesi için ikinciye ihtiyâç yoktur.

Bu husûs için şu beyit örnek gösterilmiştir.

Âzâdegân-ı kayd-ı emel ser-firâz olur
Nâz eylesün sipihre o kim bî-niyâz olur

2° Bağlı tasrî':

Eskiler, buna **tasrî'-i mürtebit** derlerdi. Burada da beytin kafiyeli olması gerekir. Birinci mısrâın mânâsı, ikinciye muhtâc olmaksızın anlaşılır; fakat ikinci mısrâ birinciye bağlıdır.

Örneği yakın devreden verelim:

Meyhâne böyledir, bir içen dâimâ içer,
Mahfîce başlayan giderek bî-riyâ içer.

3° Yönelmiş tasrî':

Eski kitaplarda bu çeşit tasrî', **tasrî-i müvecceh** adı ile geçerdi. Mısrâların kafiyeli olma şartı, burada da vardır. Ancak bunların yer değiştirmesinde mahzûr görülmez.

Şu beyit, bu husûs için bir örnektir:

Hîç sünbül sünbül-i zülfün kimi müşgîn degül
Nâfe-i Çîni saçun tek derler ammâ çîn degül

4° Eksik tasrî' :

Bu çeşit tasrî'in eski kitaplardaki adı da, **tasrî-i nâkısdı.** Böyle tasrîlerde, birinci mısrâ, ancak ikinci mısrâ sâyesinde kavranır.

Örneği aşağıdadır:

Yüzünü gözgüye gaybetde ohşadan gāfil
Dokunsa yüz yüze olmaz mı ara yerde hacîl

5° Tekrârlı tasrî':

Eski kitaplar, bundan **tasrî'-i mükerrer** diye sözeder. Kafiyeleri, cinaslı sözlerden seçilen beyitlerin hâlidir.

Aşağıdaki nazım parçasını da bu husûs için örnek verelim:

Ol mâh cefâyı sanma ki devrândan öğrenür
Bî-mihr bî-vefalığı devr andan öğrenür

2 — Muvâzene

Nesirde seci nazımda kafiye yerindeki kelimelerin yalnız vezin bakımından eşit olmasına muvâzene denir.

Nitekim Şinasi'nin:

Mü'ellifi olan Abdülkerim Efendi'nin zâtı, Meclis-i Ma'ârif a'zâsından olduğu hâlde nâmı, tasnîfinde takrîz-i kâfî olsa gerekir. Cümlesindeki «zâtı» ve «nâmı» kelimeleriyle «tasnîf» ve «takrîz» kelimeleri, bu haldedir.

Kezâ, Nâbî'nin:

Münderiç nüsha-i zâtında kemâlât-ı vücûd
Mündemic tıynet-i pâkinde havâss-ı îcâd

beytindeki «münderic» ve «mündemic» kelimeleri arasında da muvâzene vardır.

3 — Mümâsele

Hem nesirde, hem nazımda bâzı fıkralar arasında vezin, bâzıları arasında da hem vezin kāfiye bakımından berâberlik bulunursa, **mümâsele** san'atı meydâna gelmiş olur. Seci' ile tarsi'nin münâsebeti ne ise muvâzene ile mümâselenin münâsebeti de aynıdır.

Nesir için örneği Sâmî Paşa'dan verelim:

Meşâhir-i âl ü eshâb ve cemâhir-i havâss u ahbâbı ervâh-ı tâbnâklerine fevâyih-i gül ü reyhân-ı tahiyyât ve revâyih-i sünbül ü zamîrân-ı tayyibât ihdâ kılınur ki...

Nâbî'nin şu mısrâlarında da nazm için örnek görürüz:

Münderic nusha-i zâtında kemâlât-ı vücûd
Mündemic tıynet-i pâkinde havâss-ı îcâd

4 — Lüzûm-ı mâ-lâ-yelzem

Revîlerden veyâ onların yerini tutan harflerden önce de, bir cinsten ve eşit sayıda harfler bulunursa, lüzûm-ı mâ-lâ-yelzem denilen bir lafız san'atı meydâna gelir. Bu san'ata **i'nât, teşdîd** ve **iltizâm** adları da verilmiştir.

Nesir için örnek :

Merâsim-i tevkîr-i tevfîrinde ihmâl ü taksîr olunmayup hıl'-ı fâhire ve in'âmât-ı zâhire ve ziyâfât-ı vâfire ile Zülkadiroğlu tâifesi muğtenem oldular önce «tevkîr», «tevfîr», «taksîr» kelimelerine bakalım: Bunlar arasında seci' için «r» harfi kâfi iken, her kelimede bu harfin başına «î» getirilmiştir.

Diğer yandan aynı hâli «fâhir», «zâhir» «vâfir» kelimelerinde de görüyoruz. Burada da revi, «r»dir. Her üç kelime, «r»den önce yine «î» ile karşımıza çıkıyor. Hele ilk ikisinde «î»den başka sondan başa doğru «h» ve «â» da ortaktır. (Kitâbın kafiye ile ilgili kısmında bu harflerden ayrıca söz edilecektir.)

Nazım için örnek:

Görüp ahkâm-ı asrı münharif sıdk u selâmetden
Çekildik izzet ü ikbâl ile bâb-ı hükûmetden

matlâlı kasîdede revî harfi «t» iken ondan önce -eski alfabe ile- «m», yeni alfabe ile «me» getirilmesi yine böyledir. İşte bu ilâveler, yukarıda sözü edilen san'atı meydâna getirir.

Not - **Zül'l-kâfiyeteyn** denilen nazım parçaları da bu kabîlden sayılmıştır. Örnek olarak şu beyti verelim:

Eczâ-yı beşer câlib-i ta'cîl-i fenâdır,
İbkā-yı eser mûcib-i tahsîl-i bekādır.

5 — Tarsi

Bir fıkra veyâ mısrâda ikiden fazla kelime arasında vezin ve revi yâhut onun yerini tutan harf bakımından uygunluk bulunmasına **tarsi'** denir. Böyle parçalar da murassa' diye vasıflandırılır. (Baştan başa aynı kāfiyeyi taşıyan manzûmeler de «murassa'» sayılmıştır.)

Mensûr örnek:

Ol âyet-i mensûh gibi me'mû'ü'l-amel ben ümmet-i mensûh gibi maktû'ül-emel.

Manzûm örnek:

Bekā Yezdân'a şâyândır fenâ ekvâna evlâdır
Vefâ insâna çesbândır cefâ hayvâna ahrâdır

Sekizinci Altbölüm

Lafza Bağlı Sayılması Gereken İki San'at

I — Taştîr

Bâzı bilginler, sec'i nesre münhasır saymamışlardır. Bunlara göre, nazımda da seci yer alabilir. Bir beyti meydâna getiren mısrâlardan herbirindeki «satır»larda seci' bakımından aykırılık bulunması «taştîr» adını alır. Herbir mısrâı dört **mefâîlün** veznine uygun gelen beyitle ikişer **mefâîlün** lük kısımlar «şatr» adını alır. Mısrâlardaki son «şatr»lar yerlerinden kaldırılıp, müteâkip mısrâ hâline konabilir. Bu takdirde birinci şatr ile üçüncü, ikinci şatr ile dördüncü şatr arasında seci' teşekkül ederse, taştir yapılmış olur.

Not. - Taştirin Türk edebiyatında daha husûsî bir mânâsı vardır: Bir beytin iki mısrâı arasına vezin ve kafiye bakımından uygun iki mısrâ ilâve etmektir; bunun terbi'den farkı, sonuncuda ilâve edilen mısrâların başa gelmesidir.

2 — Teşrî'

Buna «zü'l-kafiyeteyn», «tevşih» adları da verilir. Bir nazım parçasında iki kafiye bulunmasıdır. Mütekārin ve mahcûb olmak üzre iki çeşidi vardır. Mütekarin olanlarında kāfiyeler ardarda gelir. Mahcûb olanlarında ise kafiyeler, aralıklarla ayrılmıştır.

Mütekārine örnek:

Hangi âkil der ki ancak (râh)-ı (gülşen) den geçin
Bir de gāfiller şu nâliş (gâh)-ı (şiven)den geçin

Mahcûba örnek:

(Âlem) esîr-i dest-i (meşiyyet) değil midir
(Âdem) zebûn-ı pençe-i (kudret) değil midir

Bu ikinci örnekte kafiyeler arasında yer alan birden ziyâde lafza «hâcib» adı verilir; hâcib, bâzân bir kelime de olabilir. «Mahcûb» terimi buradan çıkmıştır.

Teşrî'de son kafiye «aslî», ondan önceki kafiyeler de «mülhak» sayılır.

Teşrîin eki (= zeyli) olan diğer bir lafız san'atı daha vardır: «Zü'l-kavâfî denilen bu san'at, bir nazımda ikiden fazla kâfiye bulunmasıdır.

(Erbâb)-ı (kalem) ma'rifet-âmûz-ı (ümem)dir
(Âdâb)-ı (ümem) mâ-hasal-ı feyz-i (kalem)dir

Bu örnekte «ma'rifet-âmûz» vasf-ı terkibi ile «mâ-hasal-ı feyz» terkibi; «kalem» ve «ümem» zeylleri etrâfında birleşmiştir.

Not.-müstezadlar teşri'in mülhâkatından sayılır.

Üçüncü Bölüm

Bedî'in Mülhakları

Bedî'in mülhakları üçtür: Birincisine faydalı, ikincisine mütevassıt, üçüncüsüne zâid mülhaklar adı verilmiştir.

1 — Faydalı ve Usulle İlgili Mülhaklar

Birinci Altbölüm

1 — Faydalı Mülhaklar

Bunlar irsâl-i mesel, iktibas ve tazminden ibârettir ki, ilki beyân bahisleri arasında diğerleri de bilgiye bağlı san'atlar arasında anlatıldı.

2 — Usulle İlgili Mülhaklar

Akd ü hal ile ahz ü sarakayı da bu başlık altında tanıtacağız.

1° — Akd ü Hal

a) Akd:

Nesri nazma çevirmeğe «akd» derler. Umûmiyetle hikâyeleri, rivâyetleri, insan fiillerine «hayır» denilecek ahlâkî gâyeler çizen

öğütleri birçok defa nazma çevirmişlerdir. Bununla beraber «akd» fazla rağbet gören bir yol değildir.

b) **Hal:**

Nazmı nesre çevirmeğe «hal» derler. Bu yola îzahlarda, şerhlerde, başvurulur. Ayrıca öğretimde çeşitli mümârese usullerinden biri olarak denenir. Nesir bir ihtiyâcın netîcesi, nazım bir bedîî tezâhür olduğuna göre, ikincisinin birincisinden latîf, olması tabiîdir. Nazmı nesre çevirirken, birincisinin letâfetini bozmayacak bir üslup bulmağa gayret etmelidir.

2° — Ahz ü Saraka

Ahz «almak», **saraka** «çalmak» demektir. Bir şâir veyâ muteşâirin, başka bir şâire âit mısrâ yâhut beyti ya hiç değişikliğe uğratmadan yâhut kısmen değiştirerek ya da içinden bâzı mazmunları olduğu gibi veyâ düzeltip güzelleştirerek alması bu bahs içine girer. Elbette ki, ahz ü saraka beğenilecek bir yol değildir.

Mamâfih, bu usûl, bir vakitler, Fehîm'i şikâyet ettirecek derecede alıp yürümüştü:

Kanâ'at eylemez mazmûna dîvânı çalar çarpar

Sünbül-zâde Vehbî'nin «sühan» redifli kasîdesindeki şu beyit meşhurdur:

Sirkat-i şi'r edene kat'-ı zebân lâzımdır
Böyledir şer'-i belâgatde fetavâ-yı sühan

Alma (= ahz) ve çalma (= saraka) ya açık olur, ya da olmaz. Buna göre de ikiye ayrılır:

1. Açık (= zâhir) alma ve çalma:

Mânânın bütünü lafızların tamâmıyla yâhut bir kısmıyla ya da biriyle alınırsa buna açık (=zâhir) alma ve çalma denir. Bir şâire âit beyit veyâ mısrâın başka bir şâir tarafından tesâhübü, gâyet kötü karşılanan bir hâldir ki, buna **nesh ü intihâl** adı verilir. İkinci Cihan savaşına kadar bu terimlerden ikincisi edebiyatımızda hâlâ kullanılıyordu.

Nazmın değiştirilmesi veyâ içinde bir kısım lafızların nakledilmesi sûretiyle kendini gösteren sirkatin de başka adı vardır: Bu-

na **igâre** denir. Eğer ikinci nazım, birincisinden üslup, kısaltma yâhut îzâh yönlerinden üstünse, bu türlü nakiller makbul sayılmıştır. Fakat üstünlük ilk eserde kalırsa, bu türlü «ahz ü saraka», mezmumdur.

2. Açık olmayan (= gayr-ı zâhir) alma ve çalma:

Bu türlü alma ve çalmaların beş çeşidi vardır:

a) İlk nazımla ikinci nazım arasında mânâ bakımından teşâbüh bulunur.

Birinci örnek:

Değil şebnem dimâğ-ı gülşeni tartîb içün gûyâ
Fürûğ-ı mihri sîm inbik ile taktîr eder mehtâb
Râgıb Paşa

İkinci örnek:

Ocağ-ı hâleyi pür-tâb edüp nâr-ı kevâkible
Seher inbik-ı simi jalesin taktîr eder mehtâb
Ratıb Ahmed Paşa

b) İlk mânâsı, ikincide farklı yerlere dağıtılır:

Birinci Örnek:

Sebû-yi bâde şimdi bâr-ı dûş-i ehl-i dil olmaz
Bu vaktin feyzi sahbâdan ziyâde neş'e bahşâdır
Seyyid Vehbî

İkinci Örnek:

Girân gelmez vakârı ehl-i feyzin müstemendâne
Sebû-yi bâde mahmûrân-ı şevke bâr-ı dûş olmaz
Râgıb Paşa

c) İkinci nazmın mânâsı, birincidekinden daha şümullü olur:

Birinci Örnek

Geldi devrân-ı safâ-bahş-ı Musâhib Paşa
Lâzım oldu sana ey gam adem-âbâda sefer
Nâbî

İkinci örnek:

Biz safâ ile neşât-âbâdı etdik çün makar
Sana da ey gam adem-âbâda lâzımdır sefer

Üçüncü Sultan Ahmed

ç) İkinci nazım birincisi ile mânâ bakımından çelişkili hâlde bulunur:

Birinci örnek:

Devleti çerh-i denî verdi kamû mübtezele
Şimdi erbâb-ı sa'âdet de gezen hep hazele

İkinci Sultan Mustafâ

İkinci örnek:

Sanma ey dil ki sa'âdet bula bir dem hazele
Verdi Hallâk-ı cihân mübtezeli mübtezele

Râgıb Paşa

d) İlk nazmın mânâsından bir kısmı, ikinci nazma ilâve olunur:

Birinci örnek:

Şâdî-i vuslat niçün tahmîl-i nâz eyler bana
Rind-i şâdî-düşmenim ben gam niyâz eyler bana

Nâlî-i Kadîm

İkinci örnek:

Tiğ-i istiğnâ çeküp gamzen ne nâz eyler bana
Âfet-i aşkım kazâ arz-ı niyâz eyler bana

Nâmık Kemâl

İki şâir, birbirinden haberdâr olmaksızın aynı mısrâ veyâ beyti söylerlerse, bu, **tevârüd** adını alır. Tevarüdler, en ziyade târih san'atında kendini gösterir.

İkinci Altbölüm

Mütevassıt Mülhaklar

Mütevassıt mülhaklar; mülemma, muamma, lügaz ve târihten meydâna gelmektedir. İlk üçü, bilgiye bağlı san'atlar arasında îzâh edilmişti. Burada yalnız târih san'atından söz edilecektir.

Târih San'atı

Bilginin tesbit edildiği Bir Hüner

Türk ve Fars edebiyatlarında bir hâdisenin vukū bulduğu yılı tesbit maksadıyla târih san'atına baş vurulmuştur. Böylece manzum veyâ mensur târih söylemeğe de târih düşürmek denir. Bu; doğrudan doğruya, ya ebced hesâbıyla, ya îmâ yoluyla yapılır.

I — Doğrudan Doğruya Târih Düşürmek

Doğrudan doğruya târih düşürmek; hâdisenin zamânını kendisine tahsîs edilen kelimelerle ifâde sûretiyle olur. Buna lafzî ve mânevî târih adı verilmiştir. Çünki hem lafız hem mânâ vak'aya uygun düşer.

Birkaç örnek verelim:

Doksan üçde doksan üç gün padişâh-ı dehr olup
Göçdü uzlet-gâhına Sultân Murâd-ı nâ-murâd
Bakî Efendi gitdi ukbâya bin sekizde
Yol oldu Üsküdar'a bir otuzda Akdeniz dondu
İntihâb-ı halk ile şapka bugün geçdi başa
Yüz yaşında eyledi fes işte ikmâl-i nefes
Bin dokuz yüz yirmi beşde söyledim târîhini
İyd-i Cumhûriyyet'i idrâk edüp fevt oldu fes

II — Ebced Hesâbına Dayanan Târihler

Arap Alfabesinin Geçirdiği Düzenlemeler:

Arap Alfabesine dâhil harfler; üç düzenleme geçirmiştir. Bunlar, ebced sistemi, şekil benzerliği ve fonetik bağlar esâsına dayanmaktadır.

a) **Ebced sistemi:**

Ebced sistemi; sözü geçen alfabedeki harflerin, hiçbir mânâya delâlet etmeyen sekiz lafızda toplanmasından hâsıl olmuştur. **Ebced,** bu lafızlardan ilkidir; sistem de, adını ondan almıştır.

Bu lafızların sağından sola doğru sılanışı şöyledir:

ابجد هوز حطی کلمن سعفص قرشت ثخذ ضظغ

dazığ sahez karaşet sa'fes kelemen huttî hevvez Ebced

Sessizler göz önüne alındığı takdirde, bu düzenlemede harfler; ibrânî ve ârâmî alfabelerindekilere benzerlik arz ederler. Bu benzerliğin diğer bir yönü de, harflerin sıra ile sayıları karşılamasıdır. Sistemde arapçaya has harfler, son iki lafızda toplanmıştır.

Nâdir müstesnâlar bir yana, araplar, bu harflerin menşe'lerini efsânelerde kendilerine bağlarlar.

Ebced ve ona yakın telaffuzları da bulunan sistemden maksat; alfabe için, bellenme kolaylığını sağlamaktır.

Ebced düzeninde, «hemze»den «kaf»a kadar yer alan harflere 1 ile 100 arasında sayı sırası verilmiştir; ancak «ye»den îtibâren yükselme onar onardır ve «kaf»tan «gayın»a kadar sıralanan harfler ise, yüzer yüzer artar. Bunları açık yazarsak şöyle bir sayı levhası elde ederiz:

ا	ب	ج	د	ه	و	ز	ح	ط	ى	ك	ل	م	ن	س	ع	ف	ص
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20	30	40	50	60	70	80	90

ق	ر	ش	ت	ث	خ	ذ	ض	ظ	غ
100	200	300	400	500	600	700	800	900	1000

Farsçaya hâs harfler de, şekil bakımından benzeri bulundukları harflerin değerini taşırlar:

پ	چ	ژ	گ
2	3	7	20

Not. - «Hemze», sayı bakımından «elif»le bir i'tibâr olunmuştur.

Not. - Târihler, telaffuza değil, hatta göre hesâb edilir.

Bu bahse biraz sonra dönmek üzere, arap alfabesindeki diğer harf sıralanışları hakkındaki kısa bilgiyi tamamlayalım.

b) **Şekil Benzerliği Esâsı:**

Arap alfabesi; bir de şekil îtibâriyle aralarında benzerlik bulunan harfleri yan yana getirmek sûretiyle sıralanmıştır. Hâlâ Mağrib'de muhâfaza edilen bu tertip, çok eskidir:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز ط ظ ل م ن ص ض ع غ ف ق س ش ه و ى

c) **Fonetik Bağ Esâsı:**

Bu alfabe sıralanışlarından ebced düzenine girenlere i'tibârî

mahreçten çıkan seslerle ilgili veyâ aralarında başka fonetik bağ bulunan harfleri bir araya getirmek sûretiyle elde edilmiştir. Şöyle sıralanırlar:

ع ح ه خ غ ق ك ج س ص ض ش ز ط د ت ظ ذ ث ر ل ن ف ب م أ ى

1.— Ebced düzeninin kullanılışı:

Bu alfabe sıralanışlarından ebced düzenine girenlere i'tibârî olarak sayı değeri verilmesi; o sistemin başka yerlerde kullanılmasına da yol açmıştır: Vefklerle, muskalarla, büyülerle bütün okkült sâhâ bunların başında yer alır. Ayrıca bir hâdisenin vukû bulduğu zamânı göstermek üzre, harflerin ebced düzenindeki sayı değerine uygun olarak târihler de söylenmiştir.

Aşağıda çeşitli vesîlelerle düşürülmüş târihlere örnekler göreceksiniz:

İstanbul'un fethi için:

Feth idüp Sultân Mehemmed didi târih âhirûn **857**

Bağdâd'ın fethi için:

Geldi Burc-ı Evliyâ'ya Pâdişâh-ı nâm-dâr **941**

Kıbrıs'ın fethi için:

Aldı Kıbrıs adasın Şâh Selîm **978**

Hâletî'nin Şâm'a gidişi için:

Rûhi-i bî-dil didi târîhini
Müjde Şâm ehline geldi Hâletî **1011**

Sultan Ahmed'in yaptırdığı çeşm için:

Aç besmeleyle iç suyu Hân Ahmed'e eyle du'â **1141**

Şeyh Gâlib'in ölümü için:

Geçdi Gâlib Dede cândan yâhû **1214**

Sürûrî'nin ölümü için:

Sürûrî'nin ölümü bâ'is-i hüzn oldu ahbâba **1229**

Şinâsî'nin annesinin ölümü için:

Âlemi kıldı fedâ vâlidem Esmâ Hânım **1269**

Bu an'ane günümüze kadar devâm etmiştir. Aşağıdaki kıt'a Nihad Sâmî Banarlı'nın ölümü münâsebetiyle söylenmiş bir târih manzûmesidir:

Edebiyyâtımızın gitdi Nihad Sâmî'si
O büyük rûh yazık oldu nihâyet bir tayf
Tâm târîhini cân levhine yazdım Hâlis
Eyledik gayb Nihâd Sâmî Bey'i biz vâhayf **1394**

2. — Ebced düzeni ile düşürülen târîhin çeşitleri:

Ebced hesâbıyla düşürülen târihler, ya mensûr ya manzûm olur.

Mensûr târihler:

İlk örnekler, mensûr olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugünki bilgimize göre, üzerine târih düşürülmüş ilk hâdise, Abdülkâdir Geylânî'nin doğum ve ölümüdür: **Aşk** kelimesi, doğum yılı olan 470'i; **kemâl** kelimesi de, 91 yaşında öldüğünü, bu sayıların toplamı ise ölüm yılı 561'i karşılamaktadır. Onu Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin ölüm târihi olan (672) **ibret** kelimesi tâkîbediyor. Bunların hâdise zamânında mı, sonra mı söylendiğini bilmiyoruz.

Belâgat-i Osmâniye müellifi Cevdet Paşa'ya göre ebced hesâbıyla düşürülen en eski târih, İran şâiri Şîrâzlı Hâfız'ın ölümü ile ilgili **Hâk-i musallâ** terkîbidir ki, 470 yılına tekâbül ediyor. Tîmûr'un 803 de Sivas'ı tahrîb etmesine **harâb** kelimesi târîh olmuştur. Rumelihisârı'nın 856 da inşâsı için **bünyân-ı Mehemmed Hân** terkîbinin târih olduğu bildirilmişse de, bu terkîbe, ilk mısrâı arapça olan bir beyit içinde rastlıyoruz. Bu yüzden sözü geçen terkîbi, manzûm târihler arasında saymak gerekir.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi yalnız herhangi bir kelime, terkip veyâ cümle parçasıyla târih düşürülmekle kalınmamış; bu maksadla âyet ve hadîsler de zikredilmiştir.

Nitekim İstanbul'un 857 de Türkler tarafından fethine **Sebe'** sûresindeki: **Beldetün tayyibetün** nazm-ı celîli târîh olur. Fâtih Sultân Mehmed'in Uzun Hasan'ı yeniş târîhi (878), **Fetih** sûresindeki **Ve yansurek Allâhü nasren azîzâ** âyet-i kerîmesiyle karşılanır.

Manzûm târihler:

Bunların çeşidi, oldukça ziyâdedir. Şimdi herbirini ayrı ayrı gözden geçirelim.

1. Kelime hâlinde târih:

Bâzan târih, bir mısrâ'ı teşkîl eden kelimelerden bir veyâ birkaçına âit harflerin toplanmasıyla hâsıl olur. Bu kelimelere **terkib** veyâ **terkîb-i târihî** adı verilir.

Nitekim İstanbul'un fethi için târih olarak Fâtih Sultan Mehmed **âhirûn** kelimesini söylemiştir. Sinân Paşa'nın babası ve **kasîde-i nûniyesi** ile şöhret kazanmış olan Hızır Bey; bunu bir beyit içinde kullanır:

Feth-i İstanbûl'a fursat bulmadılar evvelûn
Feth idüp Sultân Mehemmed didi târih «âhirûn»

Bir örnek de terkip hâlinde verelim. Aşağıdaki parça İkinci Sultan Selîm'in tahta cülûsuyla ilgilidir:

Serîr-i saltanat oldu müyesser
Bihamdillâh cihân halkına şâhız
İrişdi feyz-i Hak çün kim Selîmî
Didim târîhini «zıll-ı İlâhız».

2. Tâm târih:

Tâm târihlerde, söylenen mısrâ veyâ beyitlerdeki harflere karşılık olan sayıların toplamı; kasdedilen vak'anın yılını gösterir.

Surûrî'ye âit:

Eyledi rıhlet gelüp Kudsî Efendi Ka'be'den

mısrâındaki harflere karşılık olan sayılar toplanırsa; 1221 yılı çıkar.

Aynı şâirin 1213 yılında kahveye tövbe ettiğini de, şu mısrâından öğreniyoruz:

Kahveden kıldı Sürûrî tövbe

Tâm târihler, iki ayrı ifâde yoluyla karşımıza çıkar.

Birincisi: Hakîkat yolu:

Târihi karşılayacak lafızların hakîkate delâlet etmeleri hâlidir. Bunun iki tarzı vardır: İlki haşivsiz tâm târih, ikincisi ilâveli tâm târih.

— Haşivsiz tâm târih:

Tam târihlerin en mükemmeli; haşivden uzak, maksadı diğer bir mısrâa bağlı olmaksızın vuzuhla ifâde eden «âzâde yânî berceste» mısrâdır. Ahmed Cevdet Paşa, buna örnek olmak üzre, **Sürûrî Mecmû'ası**'ndan hayli örnek çıkarmıştır. Birkaçını alalım:

Söyleyen	Târih mısra'ı	Yıl
Sürûrî:	**İrtihâl etdi Mehemmed Çelebi**	1202
»	**Han Selîm üç gemi indirdi yeme**	1215
»	**Mîr Ârif etdi akd-i izdivâç**	1222
Hikmet:	**Vefât etdi Cemâleddin Efendi**	1227
Zâ'ik:	**Rûmeli'ne 'azm ü avdet kıldı Hân Abdülmecîd**	1265

— İlâveli tâm târih:

Maksadı ifâde eden harflere karşılık olarak sayı, târih için yetmediği takdirde, bâzı sözler ilâve olunur. Bu münâsebetle Cevdet Paşa; **ilâveler ne kadar makāma münâsib letâ'if-i beyâniyye ve bedî'iyyeyi müştemil olur ise, târih de o kadar makbûl olur** diyor.

Yine Sürûrî'nin:

Cân-ı şîrînini verdi Ferhâd

mısrâı, 1204 yılını karşılamaktadır. «Cânını verdi Ferhâd» sözü maksadı ifâdeye yetmezdi; fakat sayı «şîrînini» kelimesinin ilâvesiyle tamamlanabilmiştir.

Yâhut Tâlib'in:

Kıldı tevellüd müjde kim şehzâdemiz Abdülhamîd

mısrâı, 1258 yılına karşılıktır. Ancak bu sayı «müjde kim» lafızlarının ilâvesiyle tamamlanmıştır.

Aşağıdaki örnekler, bu kabildendir:

Söyleyen	Târih mısra'ı	Yıl
Aynî	**Bahre eyyâm-ı şitâda indi üç fülk-i cedîd**	1213
Sürûrî	**Geçdi Gâlib Dede cândan Yâhû**	1214
»	**Hayf kim kıldı Mehemmed Beğefendi rıhlet**	1219

İkincisi: Mecâz, kinâye, telmîh veyâ tevriye yolu:

Hakîkate delâlet edecek lafızlardaki harflerin sayı olarak karşılığı târihi ifâdeye elvermediği takdirde: mecâz, kinâye, telmîh veyâ tevriye yollarından birine mürâcaat edilir. Cevdet Paşa; **bu yolda bulunan târih ne kadar rengîn ve ma'nâ-yı murâda delâleti**

ne kadar vâzıh olur ise o mertebe makbûl ve müstahsen olur diyor.

Birkaç örnek:

Söyleyen	Târih mısra'ı	Hâdise	Yıl
Sünbül-zâde Vehbî	**Gitdi gevher idi gûyâ o ma'ârif kânı**	Kânî'nin ölümü	1206
Sürûrî	**Pâdişeh ma'dende buldı mührüne lâyık güher**	Ma'den Emîni Ziyâ Paşa'nın sadâreti	1213
»	**Evc-i a'lâ-yı vezâretde hümâdır Tayyâr**	Tayyâr Paşa'nın vezâreti	1215
»	**Şerbeti sundu Şeker-zâde'ye sâkî-ı ecel**	Şeker-zâde'nin ölümü	1222
İzzet	**Kutb-ı âlem sâhib-i mühr eyledi Derviş'ini**	Derviş Paşa'nın sadâreti	

Mu'cem târih; mısrâ; mısrâ veyâ beyitte yer alan noktalı harflerin hesâb edilmesiyle elde olunur. Buna **mücevher târih, târîh-i mücevher,târih-i cevherî, târih-i cevherîn, târih-i güher, gevher, târîh-i menkūt** yâhut sâdece **menkūt** adları da verilir. Ancak şâirin târih mısrâından önce, onun mu'cem olduğunu bildirmek için bu kelime veyâ terkiplerden birini kullanması lâzımdır.

Birkaç örnek verelim :

Söyleyen	Nazım	Hâdise	Yıl
Şinâsî:	**Olıcak şurta-i tevfîk vezan sâhilde İndi deryâya suyun buldı sürâğ bahrî hatmi Söyledim bahr-i remelden ana gevher târîh (Fülke-i fülk-i felek oldı sürâğ-ı Bahrî)**		1262

	Dirîğ ü vâh ki Mûsâ Hulûsi Pâşâ'nın **Eb-i şefîkı fenâdan bekâya gitdi bu sâl** **Kemâl-i hayr ile ma'rûf-ı âlem olmuş idi** **Salâh-ı hâline hâlâ olur me'âsiri dâl** **O Hak-perestden elhak südür ederdi hemân**	Adı geçen zâtın babası Ali Ağa'nın ölümü	
	Ehâsını hasenât ü eâli-i a'mâl **Edip şefâ'at ana Hazret-i Habîbu illâh** **Dahi müyesser ola rü'yet-i Cemâl ü Celâl** **Dedim Şinâsî du'â-gûne cevherin târîh** **(Cinâna Hak Ali Ağa'yı eyleye îsâl)**...		1263
Sürûrî:	**Günâhı var ise afv ola mu'cemle didim târih** **Nasûhî-zâde kıldı tövbe kurb-i Hakk'a azm etdi**	Nasûhî-zâde'nin ölümü	1218

4. Mühmel târih:

Sâde târih adını da alan **mühmel târihte**, yalnız noktasız harfler hesâba katılır. Ancak şâ'irin «mühmel» veyâ «sâde» kaydını koyması lâzımdır.

Mecâmi'ül-edeb'de gördüğümüz şu örnek, Sürûrî'ye âittir:

Hurûf-ı sâdelerle eyledim tahrîr târîhin
Bekir Ağa kurup sûr-ı tezevvüc ber-murâd oldu **1192**

Belâgat-i Osmânîye'de de Tâlib'e âit şu mısrâ yer almıştır:

Fer verir mihr ile Gâlib gibi Pâşa sadra **1239**

5. Ta'miyeli târih:

Şâyet, târih mısrâındaki harflerin sayı olan karşılığı hâdisenin yılı için birkaç eksik veyâ fazla gelirse, ilâve veyâ çıkarma suretiyle gereğine uygun hâle getirilir. Böyle ifâdeler, -bir bakıma- muammâya benzetilmiş, o çeşit târihlere de ta'miyeli târih denilmiştir.

Sürûrî'nin:

Dil kân-ı reşk ile kopdukda didim târîhin
Aldı mühr-i keremin Ma'deni Yûsuf Paşa

beyti, Mâden Emîni Yûsuf Paşa'nın 1213 teki sadâreti için söylenmiş târihi taşıyor. Burada (1) fazla vardır. Ancak «kâ»nın «elif»i çıkartılmak sûretiyle 1213 elde olunur.

Yâhut Koca Râgıp Paşa'nın Belgrâd'ın yeniden alınması münasebeti ile düşürdüğü târihe bakalım :

Çıkarup leşker-i küffâr-ı dedim târîhin
Belgrad kal'asını aldı Mehemmed Pâşâ

203 =

851 = ب ل غ ر ا د ق ل ع س ی ن آ ل د ی م ح م د پ ا ش ا ل ش ک ر ک ف ا ر

2003-851 = 1152

Böylece Belgrâd'ın yeniden istirdât târîhi olan 1152 çıkar.

Yine Sürûrî'nin:

Şekl-i girdâb gelür fikre yazarken târih
Sürdü yelken kürek a'dâ-yı kapudan Pâşâ

târîhi, ikinci mısrâa گرداب şeklinin katılmasıyla tamamlanacaktır.

Bu mısrâın sayı bakımından değeri şöyledir:

1199 =

س و ر د ی ی ل ک ن ک و ر ک ا ع د ا ی ی ق پ و د ا ن پ ا ش ا

katılacak olan «girdâb»ın kendisi değil şeklidir; bu şekil yuvarlaktır yuvarlak ise eski rakamlarla o (= 5)tir. Şu hâlde aranılan târîhin bulunması için 1199 a 5 ilâve etmek lâzımdır:

1199 + 5 = 1204

Cevdet Paşa'dan beri sık sık tekrârlanan şu örnek de Sürûrî'nindir:

Bâyile yazdı kalem sebt edicek târîhin
Kışlada etdi binâ Vâlide Sultân hammâm

İkinci mısrâa ب yi katmak sûretiyle çıkarırız. Bu mısrâ'ın târîhi sayı olarak karşılığı şöyledir:

1207 =

ق ش ل د ه ای ث د ی ب ن ا و ا ل د ه س ل ط ا ن ح م ا م

1207 + ب = Aranan târih ب nin adedî değeri 2 dir. Şu hâlde:

1207 + 2 = 1209

bulunacak târih olur.

Recâî-zâde Ekrem Bey'in kendi doğum yılı için söylediği târih de ta'miyelidir:

Elfden kat'-ı nazar mevlidimin târîhi
Mahlâsımdan bilinirdi bi-hisâb-ı ebced

«Elf» arapça «1000» demektir. Buradan anlıyoruz ki, Üstâd Ekrem'in mahlâsında, doğum târîhinden 1000 eksikmiş. Mahlâsının sayı olan karşılığını bulur, buna 1000 katarsak, Şâ'ir'in doğum târîhi olur.

1000 + اکرم = aranan târih.

ا ك ر م = 261

1000 + 261 = 1261. Bu, Recâî-zâde'nin doğum yılıdır.

6. Katma ve çıkarmalı târih:

Bu, toplama ve çıkarmayı gerektiren bir târih tarzıdır; ta'miyeli târihten hayli güçtür. Cevdet Paşa, bunu **musannâ' târihler** içine sokuyor.

Örneği **Belâgat-i Osmâniye**'den alalım: 1142 de Efgan hükümdârı Eşref Hân'ın yenilerek Osmanlı ordusu önünden kaçması üzerine, Müştak: «Eşref, Pâdişahın kılıcından kaçtı» mânâsına:

Eşref ez-tiğ-i Pâdişâh gürîht

târîhini düşürmüştür.

Hesâbı şöyledir:

ا ش ر ف ت ی غ ب ا د ش ا ه = Bulunacak târih. = 1142

Aynı kitapta Mesrûr Hân'a âit şu örnekle de karşılaşıyoruz:

Cedel reft ez miyân-ı şehriyârân ittihâd âmed

Burada شهر یاران dan جدل i çıkarıp netîceye اتحاد ı katacağız = Aranan târih. ا ت ح ا د ج د ل ش ه ر ی ا ر ا ن

767-37 + 414 = 1144. Şu hâlde müsâlaha 1144 te akdedilmiş.

7. İki katlı târîh:

Bu, eski kitaplarda **târîh-i dütâ** adıyla kaydolunmuştur. Mısrâ da vak'a yılını karşılayan sayının iki katı çıkar. Makbûlü, mısrâ iki kısma ayrılınca, bunların herbirinde târîhin yer almasıdır.

Sürûrî'ye âit:

Bir cum'a gün şevket ile Sultân Osmân oldı şâh

mısrâdaki harflerin ebced hesâbı ile toplamı 2336 dır. Birinci yarısı **Bir cum'a gün şevket ile,** ikinci yarısı **Sultân Osmân oldı şâh** sözlerini ihtivâ etmektedir. Her iki kısımdaki harflerin adedî karşılığı toplanırsa 1168 elde edilir. Bu da Sultan Osman'ın cülûs târihidir.

8. Biribirine nakil usûliyle târih :

Musanna' târihlerin en gücü, bu usûlle düşürülür. Bu tarzdaki târih, beyitten meydâna gelir. Fakat böyle bir beyitte her mısrâ birer târih taşımaktadır. Bu târihlerin de, **birler, onlar, yüzler** hâneleri biribirine eşittir. Şu hâl, birini diğerine nakletme imkânını verir. Netîcede altı târih daha meydâna gelir.

Son yılların **ebced hesâbı** ile en ziyâde meşgûl görülen simâlarından Muharrem Mercangil, bu husûs için iki örnek veriyor. Bunlardan birini alalım:

Rezm ile İslâmiyân bozdı França ceyşini
Eyleyüp cumhûrı nâbûd aldı Mısr'ı Şeh Selîm

Burada **birler hânesine** karşılık olan harfler,

ح ه ج ا د ز و ب ا ا ا ه ز

dir. Bunların sayı olarak karşılığı soldan sağa doğru sıra ile 7, 5, 1, 1, 1, 2, 6, 7, 4, 1 ve yekûnları 46 dır. **Onlar hânesini** teşkil eden harflerle adedî değerleri şöyledir: م = 40, ل = 30, س = 60, ل = 30 م = 40, ی = 10, ن = 50 ی = 10, ق = 80, ن = 50, ی = 10, ن = 50, ی = 10, toplanırsa, 470 elde edilir.

Yüzler hânesinde de, sayı olarak karşılıklarıyla birlikte yazılan ر = 200, ر = 200, ش = 300 harfleri bulunmaktadır. Bunların toplamı da 700 dür.

İkinci mısrâda da aynı hâl göze çarpar: **Birler hânesindeki** harflerin sayı olan karşılıkları, 46, **onlar hânesindekilerin** 470, **yüzler hânesindekilerin** 700 dür.

Netîcede Cevdet Paşa'nın kaydettiği tâbirle **nakl-i yekdiğer** usûlüyle sekiz tâne 1216 sayısı elde edilir. Bu sayı vak'anın târîhidir.

9. Mu'cem ve mühmel harflerinden ayrı ayrı târih çıkan mısrâlar:

Musanna' târihlerin bir çeşidi de, mısrâdaki mu'cem ve mühmel harflerden birer târih çıkacak şekilde düşürülür.

Nitekim Dördüncü Sultân Mustafâ'nın cülûsu münâsebetiyle Sürûrî tarafından düşürülen târih böyledir:

Muvaffaksın Sürûrî mu'cem ü mühmel dü târîhe
Murabba'- vefk-i kişver Mustafâ Han'dır mekârimle

Târih mısrâından hem mu'cem, hem mühmel harflerin toplamı, Dördüncü Sultan Mustafâ'nın cülûs târîhi olan 1222 ediyor.

10. Müstezatlı târih:

Mısrâ ve ziyâdesindeki harflerin sayı olan karşılıkları toplamı, bâzan bir vak'a için târîh olur. Şu parça böyledir:

Abdülhak Efendi'yi yine kıldı münâsib
Hak mesned-i Rûma

Burada târih 1265 tir.

III — İmâ Yoluyla Düşürülen Târih

Bu, lûgaz yoluyla târih düşürme san'atıdır. Çözülmesi, lûgazdekinin aynıdır. Sık sık tekrârlanan basît bir örnek verelim:

Bir iki iki delik
Abdülmecîd oldu melik

Bir rakamını, iki rakamını yazıp yanına iki delik ilâve edeceğiz; (00). Bu sûretle Abdülmecîd'in cülûs târihi çıkacaktır: Bu da, 1255 olur.

IV — Târihlerde Tevârüd

Hâdise yıllarını gösteren sayılar; belirli harflere karşılık olan sayıların toplanmasından meydâna geldiği için, bu san'at; tevârüde çok müsâittir. Ayrı ayrı şâirler, biribirinden habersiz olarak ay-

nı hâdise üzerine aynı mısrâı söyleyerek târih düşürebilirler. Nitekim 1261 târîhine karşılık olan:

Yapdı Hân Abdülmecîd-i yem-himem cisr-i cedîd

mısrâını hem Şinâsî hem de Hakkı söylemiştir.

Örnekleri çoğaltmayacağız.

Osmanlı Edebiyâtı'nda ilk İstanbul kadısı Hızır Bey'le başladığı, Bursalı Hâşimî'de güzel örneklerini bulduğu bildirilen; Adanalı Sürûrî ile kemâle erip günümüze kadar devâm eden târih san'atı hakkında -bu kitap içinde- verilecek bilgi, bunlardan ibârettir.

Üçüncü Altbölüm

Zâid Mülhaklar

Mühmel, mu'cem, hayfa, riktâ, tashîf, mevsûl, mütelevvin, hazf gibi dokuz san'at vardır ki, bunlar, belâgatla uğraşanlar tarafından bedi'in zâid mulhaklarından sayılmıştır. Bunları «Harflerin şekil ve düzenlerine bağlı hünerler» başlığı altında tanıtmağa çalışacağız.

Harflerin Şekil ve Düzenlerine Bağlı Hünerler

Bir yazıda yer alan harflerin muttasıl, munfasıl, noktalı, noktasız oluşu, bunlarla ilgili düzenlemelere âit sıralar, hattâ okunuşlarına âit ince tasarruflarda; san'at denilen, hakîkatte birer hüner olmaktan ileri gitmeyen bâzı üslûp süslerine yol açmıştır. Bunlardan bir kısmı için Türk edebiyatı'nda -istendiği zaman- örnek bulmak dahi mümkin değildir.

Şimdi başlıcalarını gözden geçirelim:

1. Mühmel

Bir eserin tamâmen noktasız harflerden meydâna gelmesine **mühmel** denir. Eski alfabede: ا ح د ر س ص ط ع ك ل م و ه harfleri noktasızdır.

Ziya Paşa'ya ait olan şu beyit noktasız harflerden meydâna gelmiştir:

كوكل معطر اولور ورد لوح مدحكه
الورسه ورد عداد مكارمك هر دم

Harîrî'nin **Makaame-i Semerkandiyye**'si, Feyzî-i Hindî'nin **sevatı'u'l-ilhâm**'ı mühmel için hacimli sayılacak örneklerden mey-

dâna gelmektedir. Geçen yüzyılın büyük âlimlerinden Şâm Müftîsi Mahmud Hamza, Feyzî-i Hindî gibi, noktasız harflerle bir tefsîr yazmıştır. Biraz önce bir beytini örnek olarak verdiğimiz Ziyâ Paşa'nın da, noktasız iki kasîdesini biliyoruz.

Mühmel'e hazf veyâ tecrid ve böyle eserlere mücerred adını verenler de vardır. Biz, hazf terimini başka hünere tahsis ediyoruz. Maamâfih her ikisi de, beyhûde bir zaman israfıdır.

2. Mu'cem

Buna, menkût dahi denir. Bir yazıdaki bütün harflerin noktalı olmasıdır. Eski alfabede

ب ت ث ج چ ح خ د ذ ر ز ژ س ش ص ض ط ظ ع غ ف ق ک گ ل م ن و ه ی

harfleri noktalıdır.

Böyle yazılar, umûmîyetle rekîk olur.

3. Hayfâ

Kelimeleri, biri noktalı diğeri noktasız olmak üzre birbirini tâkîb eden yazıya **hayfa** denir. Bu hâl, bir beyitte görülürse **ahîf** adını alır.

Böyle yazılar da «rekîk» olmaktan kurtulamaz.

Harîrî'nin **Makâme-i Merâğiyye**'sinde bâzı beliğ hayfa örnekleri bulunduğu bildirilmektedir.

4. Riktâ (رَقطاء)

Kelimelerinin bir harfi noktalı diğer harfi noktasız olarak devâm eden yazıya riktâ denir. Bu vasıftaki **beyit** de **erkat** adını alır.

Bu hünerin de beyhûdeliği meydândadır.

5. Tashîf

Tashîf; bir ifâdede, noktasız yazılan bâzı kelimelere nokta ilâve etmek, nokta ile yazılan bâzı kelimelerden nokta çıkarmak sûretiyle yakın mahreçli, benzer şekilli, mânâcâ farklı yeni kelimeler elde etmektir:

Fuzûlî'nin:

Kalem olsun elî ol kâtîb-i bed-tahrîrin
Ki fesâd-ı rakam sûrumızı şûr eyler
Gâh bir harf sukûtıyla kılur nâdir-i nâr
Gâh bir nokta kusûrıyla gözi kör eyler

yollu şikâyetindeki کور کوز شور سور
bu kabildendir.

Lâmiî Çelebi'nin Mir Hüseyin Mu'ammâyi'den çevirdiği **Mu'ammâ risâlesi'ndeki** tashîfler de meşhûrdur,

Ni'met-i rû'yeti gözler ne bilür
Anı göz ehli bilür göz ne bilür

beyti, tashîf yoluyla:

Ni'met-i rü'yeti körler ne bilür
Anı göz ehli bilür kör ne bilür

Şeklini almıştır.

6. Mevsûl

Bir yazıdaki bütün harflerin muttasıl olmasına **mevsûl** denir.

ض ص ش س خ ح ج چ ث ت پ ب ی ه ن م ل ك ق ف غ ع و ظ ط

harfleri, muttasıldır.

Bu iş yapılırken cümlenin bir kalemde çıkartılması gözetilir.

Muallim Nâcî Efendi, fars bedi'iyâtında kelimelerin ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder tamâmen birleşik yazılmalarına göre dört çeşit mevsûl bulunduğunu bildiriyor.

7. Mukatta'

Munfasıl harflerden meydâna gelen yazılara **mukatta'** adı verilir. ا د ذ ر ز ژ و harfleri, munfasıldır.

Ey dil-i âvâre var derd üzre derd

bu husûs için verilen türkçe örnektir.

Okuyuşa Bağlı Bir Hüner

8. Mütelevvin.

Bedîin eklerinden sayılan bir hüner de, mütelevvindir. Bir beytin okunuşunda yapılacak az bir değişiklikle, o beyte âit veznin, başka vezne çevrilmesine bu ad veriliyor.

Mütelevvin; hareketlerin uzatılması, kısaltılması, daraltılması, ... yollarıyla yapılır.

9. Hazf:

Bir kasidede harflerden birini kasden kullanmamak, «hazf» adını alır.

ISBN 975-7658-05-7